

गृहा नानीहमानस्य न चैवायदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

महाकविकालिदासविरचितं

कुमारसंभवम्

श्रीआनन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचितया
पद्मिजकया समेतम्

संपादक :

डॉ. गौतम पटेल

संस्कृतविभागाध्यक्षः सेन्ट जेवियर्स कॉलेज

अमदावाद ३८० ००९

प्रकाशक :

डॉ. गौतम वाडीलाल पटेल

एच-४, ६७/५२१, शास्त्रीनगर

अमदावाद, ३८० ०१३

भारत

Kumarasambhavam of Kālidasa
with the commentary of Vallabhadeva

© Dr Gautam Patel

M-4 67/521, Shastrinagar

Ahmedabad-380013 (INDIA)

Price Rs 57 00

Copies 1000

June, 1986

Printed with the financial assistance of
The Ministry of Human Resource Development
Department of Education, Government of India
New Delhi-110 001

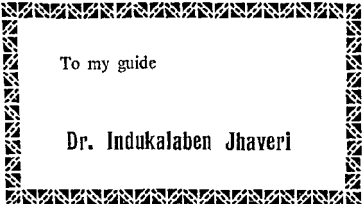
Printed by —

S J Shah

Parijat Printery

Ranjit

Ahmedabad

To my guide

Dr. Indukalaben Jhaveri

PREFATORY NOTE

Kumārasambhavam of Kālidasa is probably the oldest and aesthetically the most satisfying of the five celebrated Sanskrit *Mahakavyas* and Vallabhadeva is a prior commentator to whom many worthy commentators like Mallinatha, Nārāyana, Arunagiri Sumativijaya etc refer directly or indirectly, yet a critically edited text with the help of various MSS of his commentary on Kumārasambhavam was a great desideratum for all these years

The present work seeks to fulfil this longfelt need by presenting here for the first time in India a critical edition prepared from a collation of eight representative manuscripts which were carefully selected after consulting not less than twentyfive manuscripts in various scripts and of various ages collected from various Indological institutions and universities of India and abroad Some printed versions of the text as well as commentaries of the other commentators were also consulted. The finalised text of the epic presented here follows the edited text of Vallbhadeva's commentary, while the variants of the text of other commentators are also noted. The edition is prefaced with a critical and appreciative introduction in which various issues arising out of a study of the text and the commentary are discussed. At the end are given some appendices which, it is hoped, will be useful for scholarly references.

The editor feels a thrill of delight on the occasion of the publication of this work for various reasons. In a way, it is the culmination of his association with Vallabhadeva for about a decade. Initially he took up this editorial work for his Ph. D. of the Gujarat University. But, even after being awarded the degree, he continued his association with it. A freshly printed śaradā version of the work as well as many more manuscripts were noticed and consulted by him and the entire introduction was revised, condensed and translated into English for this publication which is now seeing the light of the day. It is now hoped that this will be well received in the scholarly world.

The editor gratefully remembers at this moment his preceptor Sadguru Swāmi Śrī Gangeshwarānandji Mahārāja, who initiated him into Sanskrit studies and constantly blessed him and inspired him. Smt. Ratanben Fozdar, more than a mother, Prof

A G Bhatt who moulded his interest in Sanskrit with his kind blessings, his parents who encouraged him and his brother-in-law Late Sri Ambalal Mashruwala who supported him even financially in his student age

The editor is particularly grateful to Smt Indukalaben Jhaveri (Head of the Sanskrit Department, H K Arts College, Ahmedabad, who only physically does not exist but whose presence is felt even now) for her guidance. The editor feels that without her kind co-operation the work would not have been completed. Justice J B Mehta has also encouraged him for the publication of this work. Hence the editor remembers him gratefully. Sri Vadilal Lalubhai Mehta Philanthropist and a lover of scholarship has also encouraged the editor in many ways. The editor takes this opportunity to thank him.

Many scholars and numerous elders or friends have helped to complete this work. Particular mention may be made of Prof Harivallabh Bhayani, Prof Dalsukhbhai Malvania (Former Director of L D Institute of Indology), Prof R B Athawale, Dr. A N Jani, (Former director of Oriental Institute, Baroda), Late Prof Vishvabandhu (Former Hon. Director of VVRI, Hoshiarpur), Dr. K V Sharma (Former Director of VVRI), Dr S Bhaskaran Nair (Former Acting Director of VVRI), Prof Niranjana Bhagat, Mrs. Suguna Ramnanthan, Prof V D Pandya (Head of the Sanskrit Department, Lunawada), Mr Prafulbhai Patel, Mr Rameshbhai Gandhi and Mr Dhirubhai Shukla (all the three of Gujarat University library) and Smt Panna Naik (Pennsylvania). This editor expresses his deep sense of gratitude to all of them for all the help they have rendered in completing this work.

Special heartfelt thanks are due to Prof V J Trivedi (Former Principal, Gujarat College, Ahmedabad), Dr Rajendra Nanvati (Reader, M S University, Baroda) and Smt Sheela Rajan Harivallabhdas for their constant help in translating and publishing this work. Dr. P N Kawathekar (Former Vice-chancellor, Vikram University, Ujjain and Chairman, Central Sanskrit Board) has helped in various ways to see that the work could see the light of the day. The editor expresses his sincerest thanks to him. Dr. B D Pandya also must be sincerely thanked for his help on grammatical points. The editor also thanks the Ministry

of Human Resource Development, the Department of Education and Culture for its financial help and concerned officers for their kind co-operation, and Shri Surendrabhai Shah of the Parijat Printery for all the help.

The editor expresses his sincere thanks to Dr. Gary Tubb (Dept of Sanskrit and Indian studies, Harvard University, USA) who encouraged him to print this work eventhough the Śāradā version was already published in Germany when the editor visited Harvard University after attending 'The Vith World Sanskrit Conference' held at the University of Philadelphia, Pennsylvania, U.S.A. in October 1984.

The editor has almost a lifelong association with Lord Śiva who has been an object of his deepest devotion from his childhood. Kumārsambhavam was the subject of his first article in Gujarati, of his first edited text in Gujarati, of his Ph. D. degree and now of this research work.

ममास्ति भक्तिस्वरूपेन्दुनेवरे ।

22 June, 1986

Ahmedabad.

Gautam Patel

ACKNOWLEDGEMENTS

This critical edition of Vallabhadeva's commentary on *Lumarasambhavam* is prepared from various material – manuscripts, microfilms and printed books or xerox copies – obtained from the following institutes and included here with their kind permission. The editor gratefully acknowledges at this place his indebtedness to them

- (1) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona
- (2) Lalbhai Dalpatbhai Institute of Indology, Ahmedabad
- (3) Library and Muscum, University of Pennsylvania, Philadelphia, U S A
- (4) Vishveshvaranand Vedic Research Institute, Hoshiarpur
- (5) Oriental Institute, Baroda
- (6) Royal Asiatic Society, Calcutta
- (7) National Archives Delhi
- (8) Gujarat University Library, Ahmedabad

Addenda • Introduction • Section III. Ch No. 13.

While the final pages are going through the press, it has become increasingly clear that Vallabhadeva's commentary on Canto VIII also is genuine. Its complete text is found in three important manuscripts – the oldest and dated one (marked \aleph , here), the Newari (marked $\bar{\eta}$) and the सरदेदार (marked \aleph). Its breaking off at verse 41 in the Sarada version does not seem to be an evidence strong enough against its completeness. It is, again natural that *Bṛhat-tikā*, being prepared by a Jain monk, should omit the portion for obvious reasons. There are certain stylistic features which also point to the unity of authorship (cf P. 42). Therefore, the commentary on all the eight cantoes as edited here appears to be the genuine work of Vallabhadeva.

CONTENTS

Prefatory Note	5
----------------	---

SECTION I DESCRIPTION OF MSS

1 Description of Manuscripts	1
2 Classification of MSS	7
3 Critical Apparatus	9
4 Methods of Critical Edition	11

SECTION II : INFORMATION ABOUT VALLABHADEVA

5 Life of Vallabhadeva	13
6 Date of Vallabhadeva	16
7 Works of Vallabhadeva	18
8 Scholarship of Vallabhadeva	21
9 Vallabhadeva's Preceding Commentators	24
10 Vallabhadeva's Succeeding Commentators	26

SECTION III CRITICAL STUDY OF THE COMMENTARY

11 Nomenclature of Commentary	30
12 Laghutika and Brhat tika	32
13 Jain or Non-Jain Work	35
14 The Method of Vallabhadeva's Commentary	37
15 Vallabhadeva Connoisseur in Suggestion	46
16 Grammatical Discussion by Vallabhadeva	52
17 Vallabhadeva's Criticism of Kalidasa	56
18 Appraisal of the Evaluation by Vallabhadeva	59
19 Limitations of Vallabhadeva	64
20 The Extent of Kumarasambhavam	66
21 Kumarasambhavam—An Epic of Seven Cantoes Only	76
22 Some Readings of Kumarasambhavam	85

SECTION IV : TEXT AND COMMENTARY

प्रथम सर्गः	१
द्वितीयः सर्गः	४३
तृतीयः सर्गः	७३
चतुर्थः सर्गः	११५
पञ्चमः सर्गः	१३४
षष्ठः सर्गः	१७४
सप्तमः सर्गः	१
अष्टमः सर्गः	३८

SECTION V—APPENDICES

१. पाठाभेदाणि	१
२. भवभूतानि	१५
३. गुणावयानि	२१
४. अत्रात्परम्परा—सर्ग-१, सर्ग-३	२३
५. अत्रात्परम्परा सर्ग-८	३४
६. पाणिनिपूत्राणां सूचिका	३५
७. श्रुतानामनुवमणी	३८

SELECT BIBLIOGRAPHAY

Sanskrit Works :

Abhidhanachintamani by Acharya Hemachandra, Jaina Grant-hamala, Bhavnagar, Vira Samvat 2446.

Abhijnanashakuntalam by Kalidasa, ed. by Saradranjan Ray, 12th edn., Calcutta, 1943.

Amarakosha by Amarasimha, ed with Ramashramivyakhya by Pt. Hargovinda Shastri, Varanasi, 1970.

Amarushataka by Amaruka, Nirnaya Sagar Press (N. S. P.), Bombay, 1929.

Kiratarjuniya by Bharavi, pub. by N. S. P., Bombay, 1903.

Kumarasambhavam by Kalidasa,

—with the commentaries by Arunagirinath and Narayana (3 vols.) ed. by T. Ganapati Shastri, T. S. S. 27, 32, 36, Trivandram 1913-14.

—With the commentary of Mallinatha ed. by V. L. Shastri Panasikar, 12th ed, N. S. P., Bombay 1935.

—ed. by Suryakanta, Sahitya Akademy, New Delhi, 1962.

Dasharupaka by Dhananjaya, pub. Gujarati Printing Press, Bombay, 1927.

Devishataka, with the commentary of Kaiyata, Kavyamala Series No. 9, Nirnaya Sagar Press, Bombay.

Dhvanyaloka by Anandavardhana, Kavyamala Series 25, Nirnaya Sagar Press, Bombay, 1928.

Natyashastra by Bharatamuni, G. O. S. Baroda, 1926.

Matsyapurana by Vedavyasa, pub. by Sanskara Samasthan, Bereli, 1970.

Manusmriti by Manu, Pub. by N. S. P., Bombay, 1946.

Mahabharatam by Vedavyasa, pub. by Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

- Meghaduta by Kalidasa,
 —with the commentary of Mallinath, ed by G R Nandargikar,
 Bombay, 1894
 —With the commentary of Vallabhadeva, ed by Dr E
 Hultzsch, London, 1911
 —With the commentary of Sthiradeva, ed by V C Paranjpe,
 Poona, 1914
 —ed by S K De, Sahitya Akademy, New Delhi, 1957
 —With the commentary of Vallabhadeva, ed by R R
 Deshpande and I K Tope, 1946
 —With the commentary of Mallinath, Second ed by K B
 Pathakar, Poona, 1916
- Raghuvamsha by Kalidasa, ed by G R Nandargikar 3rd edn
 Poona 1887
 —With the commentary of Mallinath, Nirnaya Sagar Press,
 Bombay 1929
- Ramayana-by Valmiki, Oriental Institute, Baroda
- Vakroktijivitam by Kuntaka ed by S K De, Calcutta, 1961
- Vakrokti-panchashika- tika by Vallabhadeva, Kavyamala Series
 No 1, Nirnaya Sagar Press, Bombay
- Vikramorvasiya by Kalidasa-ed by M R Kale, Bombay, 1922
 — With the commentaty of Ranganatha, Nirnaya Sagar Press,
 Bombay 1925.
 —ed by H D Velankar, Sahitya Akademy, New Delhi, 1961
- Vishnupurana by Vedavyasa, pub by Gita Press, Gorakhpur,
 1968
- Sloka-Vartika by Kumarila Bhatta, Asiatic Society, Calcutta, 1909
- Shishupalavadha by Magha with the commentary of Vallabhadeva,
 ed by Ananta Maral Shastri, H S S 69, Vidya Vilas Press
 Benares, 1926
- Samkhya-karika by Ishvarakrishna, pub by Nirnaya Sagar
 Press, Bombay, 1940
- Sahityadarpana by Visvanath, Nirnaya Sagar Press, Bombay, 1952
- Subhasitavali by Vallabhadeva ed by Peter Peterson, Education
 Society, Bombay, 1876

Other Works :

- A History of Indian Literature by M Winternitz vol. III. Pt. I. (English Tr. by Subhadra Jha) Benares, 1962.
- A History of Sanskrit Literature—by A. B. Keith, Oxford, 1928.
- A History of Sanskrit literature Vol. I; S. K. De, University of Calcutta, 1947.
- History of Indian Literature by Weber, Eng. Tr., Benaras, 1961.
- Kalidasa—by R. D. Karmarkar, Karnataka University, Dharwar, 1960.
- Kalidasa—C. Kunhan Raja
- Kalidasa Citations—N. R. Subanna, Delhi, 1972.
- Kalidasa's Vision of Kumarasambhava—by Suryakanta, Delhi, 1963.
- Sanskrit Drama—A. B. Keith, Oxford, 1924.
- Sanskrit Poetics—Pt. I. by S. K. De, Oxford university, Press, Bombay, 1963.

LIST OF CATALOGUES

- An Alphabetical List of Manuscripts in the Oriental Institute, Baroda, G O S, Baroda, 1942.
- A Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library, Pts I & II, 1926, 1928
- A Catalogue of Sanskrit Manuscripts contained in the Private Libraries of Gujarat, Kathiawad, Kachchh, Sindh and Khandesh—compiled under the superintendence of G. Buhler, Four Fascicules Bombay, 1871-73
- A Catalogue of the Stein Collection of Sanskrit Manuscripts from Kashmir, deposited in the Indian Institute Library, Oxford-G L M Clauson -J R A S, 1912, pp 587-627
- Catalogue of VVRI Manuscripts Collection (in two parts) Vishva Bandhu, Hoshiarpur, 1959
- Catalogus Catalogorum-Theodor Aufrecht
- Descriptive Catalogue of the Government Collection of Manuscripts deposited in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona-4, Vol XIII, Pts 1 & II, P K Gode, 1942, 1943*
- Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library, Vol IV, Adyar by C Kunhan Raja*
- A Census of Indian Manuscripts in the United States and Canada-H I Poleman, American Oriental Series No 12, New Haven, Connecticut, 1938
- A Descriptive Catalogue of the Sanskrit in the Government Collection under the care of Royal Asiatic Society of Bengal-Haraprasad Shastri, Vol VII. Kavya, 1934.
- Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts, Pts I, II & III, ed. Pt Ambalal P. Shah, L D Institute of Indology, Ahmedabad, 1963, 65, 68
- New Catalogus Catalogorum Vol. IV, Madras, 1968
- Reports on the Search for Sanskrit Manuscripts by Peter Peterson (1882-83), Bombay
- Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during the year 1872-84-R. G Bhandarkar, Bombay, 1887

Abbreviations

- अ. —कुमारसम्भवप्रकाशिका by अक्षयगिरिनाथ
 अ. चि.—अभिधानचिन्तामणि of आचार्यहेमचन्द्र
 अपा. —अधिकपाठ, additions
 अमर.—अमरकोश of अमरसिंह
 उ. or उसू.—उणादिभूषणम्
 क. उप.—कठोपनिषद्
 किगत.—किरातार्जुनीयम् by भारवि
 कु. or कुमार.—कुमारसम्भवम् by कालिदास
 कु. म. or म.—कुमारसम्भव-सजीवनी-टीका by मल्लिनाथ
 कु. घ.—कुमारसम्भव-पञ्जिका by बल्लभदेव
 गो.—कुमारसम्भव टीका by गोपाल
 चा.—कुमारसम्भव-शिशुहितैविणीटीका by चारित्रवर्धन
 द्र.—द्रष्टव्यम्
 धा.पा.—धाणिनीय-धातुपाठ
 धन्या.—धन्यालोच. of आनन्दवर्धन
 ना.—कुमारसम्भव-विवरणम् by नारायणपण्डित
 ना. शा.—नाट्यशास्त्रम् by भरतमुनि
 पा. टी.—पादटीका-Foot note
 पा. सू.—महाविषाणिनिविरचितम् अष्टाध्यायीसूत्रम्
 घृ.—कुमारसम्भवटीका by बृहस्पति as referred to by सूर्यकान्त
 घ.—कुमारसम्भवटीका by भरत as referred to by सूर्यकान्त
 मनु.—मनुस्मृतिः
 म.मा.—महाभाष्यम् by पतञ्जलि
 महा—महाभारतम् of महाकवि वेदव्यास
 मुशा.—Printed Sarada Version of बल्लभदेव's commentary on
 कुमारसम्भवम् ed M.S. Narayana. Murti. Wiesbaden. 1980.
 मेघ.—मेघदूतम् of Kalidasa

- रामा. —रामायणम् of महाकवि वाल्मीकि
 टे. —कालिदास-ग्रन्थावली by डॉ. देवाप्रसाद
 शा. प. —शाङ्गपरपद्धति of शाङ्गपर
 शिशु. —शिशुपालवधम् of माघ
 श्लो. वा. —श्लोकवातिकम् of कुमारिल भट्ट
 स. —कृमारसम्भवम् ed by. डॉ. सूर्यकान्त
 स्वाटी or सूया—Foot-note in the edition of कुमारसम्भवम् ed by
 Dr. Suryakant
 सा. द. —साहित्यदर्पण of विश्वनाथ
 सां.फा. —सात्यवाहिका of ईश्वरकृष्ण
 सु र. भा. —सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ed. by नारायण राम ज्ञानार्थ, अष्टम
 संस्करणम्, मुंबई, १९५२

Bg. : Bhagavad-gītā

BORI : Bhāndārkar Oriental Research Institute, Poona.

B.T. : Bṛhad-ūkā of Vallabhadeva's Commentary

KS : Kumārasambhavam

KSMN : Kumārasambhavam of Kālidāsa with the
 commentary of Mallinātha

KSVD . Kumārasambhavam of Kālidāsa with the
 commentary of Vallabhadeva

L. D. . L. D. Institute of Indology, Ahmedabad.

L. T. : Laghutūkā of Vallabhadeva's Commentary

Punya : Punyavijayaji's Collection in L. D. Institute
 of Indology, Ahmedabad.

R. V. : Raghuvamśam of Kālidāsa

V. D. : Vallabhadeva

(Abbreviations for MSS are given on pages no. 9 and 10)

INTRODUCTION

SECTION I

1. DESCRIPTION OF MANUSCRIPTS

Kumārasambhava (KS) occupies a place of pride among the five sophisticated *Mahākāvyaś* of Sanskrit literature. Tradition gives *Raghuvamśa* (RV) the credit of the best classical epic, while certain contemporary scholars assign the same position to *Kumārasambhava*. This controversy testifies to the poetic merits and excellence of *Kumārasambhava*.

A number of Sanskrit commentaries of this classical epic of *Vivahayajña*—a sacrifice of nuptial ceremony still remain unearthed, lying on the shelves of various Indological institutes. We here make an humble attempt to edit critically and study one of such commentaries— that of Vallabhadeva, the son of the Kashmirian Pundit Ānandadeva.

The study is divided into five sections as follows :

- (1) Description of MSS and critical apparatus,
- (2) Information about Vallabhadeva,
- (3) Critical study of the commentary of Vallabhadeva,
- (4) The text of *Kumārasambhava* along with the commentary of Vallabhadeva,
- (5) Appendices

A DETAILED ANALYSIS OF MSS

The *New Catalogus Catalogorum* Vol IV, 1968, Madras has the following entry on p. 219.

Kumārsambhava of Kālidāsa C *Pancika* by Vallabhadeva), son of Ānandadeva (sometimes ref. to as Ānandadevayni-Vallabha, earlier than Mallinatha who refers to him)

- (1) Adyār II p 4a (entered wrongly as Anantadeva's)
- (2) Adyār D V 45 (inc)
- (3) America 1942 (Laghutikā)
- (4) B II 78
- (5) Bd 379
- (6) BORI 36 of 1882-83
- (7) BORI 72 of 1883-84
- (8) BORI 379 of 1887-91
- (9) BORI 333 of 1892-95
- (10) BORI D XIII 1 129 (with text) I-VII
- (11) BORI 130 (fr)
- (12) BORI 131 (with text)
- (13) BORI 132 (I-VIII)
- (14) B P p 262 (I-VIII)
- (15) Dāmodar (with C of Mallinātha)
- (16) H 56 (I-VII)
- (17) IIO stem 46 (inc)
- (18) Lz 372 (I-VII)
- (19) Mithila II II 29 (inc)
- (20) NW 614
- (21) Oudh XIV 28
- (22) Peters I p 114 (No 36)
- (23) V p 253
- (24) RASB VII 4967 (I-VIII)
- (25) Trav uni 7749 (inc)
- (26) T 214 (inc)
- (27) Triv cur. IV 147 (I-VII)

- (28) *Viśvabhāratī* 1505 (called *sañjivini*) I-VII
with text.
(29) Weber 1541 (I-VIII)

Moreover the information about following MSS was also collected by consulting various catalogues, visiting different places or writing personal letters to the distinguished scholars of the subject.

- (30) Baroda 770 (I-VII)
(31) Baroda 9503 (I-VII)
(32) Baroda in Śāradā script (inc.) 1837
(33) L.D. 1339 Reg. no 1740 (Ahmedabad)
(34) L.D. 399 Reg. no. 391 (Ahmedabad)
(35) Puṇya 16297 (Ahmedabad)
(36) Puṇya 18036 (Ahmedabad)
(37) Puṇya 18399 (Ahmedabad)
(38) VVRI 1659 (Hoshiarpur)
(39) National Archaic 35 (Śāradā script)

On detailed study and analysis of the above information regarding different MSS it was found that many references are duplicated e. g. (1) *Adyār II p 4a* and (2) *Adyār D V 45* are referring to the same manuscript. Same is the case with numbers 6, 7, 8, 9 and 10, 11, 12, 13. as all these are deposited with *Bhāndārakar Oriental Research Institute, Poona*. This situation is bound to arise as one number refers to a normal catalogue while the other to the descriptive catalogue of the same institute.

The following MSS or its microfilms were collected and consulted by me, after constant effort of more than five years. A visit was also paid to *Baroda, Bombay, Poona and Hoshiarpur* by me or *Shri P.F. Patel*, the

chief librarian of the Gujarat University who tried his best to collect them for me

(1) America 1942 i.e. 'A Census of Indic Manuscripts in the United States and Canada' by H I Poleman This MS is deposited with the University of Pennsylvania Library and Museum, Philadelphia The University authority was kind enough to supply me the micro film of thirteen folios of the MS in question Here the commentary is styled as *Laghuṭīkā* It is in a fragmentary condition and only few verses of the eighth canto are found there

(2) BORI D 129

(3) BORI D 130

(4) BORI D 131

(5) BORI D 132

All these four MSS belong to the Bhandārakar Oriental Research Institute, Poona The director of BORI was kind enough to lend me all these MSS for a considerably long period Among these MSS No 130 is in fragments and the surface of some folios is blurred and hence illegible, while MS No 131 is in Śaradā character Dr S N Bhāvasār of Poona, has helped me in noting the readings of the text of KS from this MS Rest of the two MSS no 129 and 132 are fully utilised in preparing this critical edition

(6) The Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta, has supplied a microfilm of VDS commentary on KS The description of the same MS is given by Haraprasad Shāstri in *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts* in the Government collection in Vol VII Kavya, 1934 This MS is in *Nepālī* character

and has a N S date 851 i e 1641 A D It extends upto the eighth Canto

(7) Weber 1541 (1-VIII) A microfilm of this manuscript was collected through the librarian of the Gujarat University This MS totaly tallies with {the Brhadtikā of a Baroda MS

(8) Baroda 770 is comparatively a good MS of Brhadtikā It is fully utilised in preparing this edition

(9) Baroda 9503 is a very corrupt manuscript, hence it is neglected

(10) The readings of the MS 1837 in Śārādā character of Oriental Institute of M S University, Baroda are noted with the help of a Pandit named Mr Ratanchand of the same institute Dr A N Jani, a director then, was kind enough to make necessary arrangement for me The commentary in this MS extends upto the fourteenth verse of the seventh canto of KS

(11) L D 1939

(12) L D 399

(13) Punya 16297

(14) Punya 18036

(15) Punya 18399 are the MSS deposited with the L D Institute of Indology, Ahmedabad, Except a manuscript no punya 18036 all the MSS are of Brhad-Tika While a MS no Punya 18036 is an abridgement of enlarged version of the original commentary of Vallabhadeva because it's colophone specifically spells उद्भवितसारायाम्-uddhṛitasārāyām

(16) VVRI 1659 This is a complete manuscript of Vallabhadeva's commentary on KS It is deposited

with the Vishvesvaranand Institute of Sanskrit and Indological Studies, (Punjab University) Hoshiarpur. This manuscript is consulted in detail by me while staying at the Institute for more than a month. Late Shri Vishvabandhuji, Honorary director then, provided me with all the facilities which made my work easy and interesting. The text of the commentary of the eighth canto of KS in this MS entirely differs from the rest of the MSS. Some examples are noted in Appendix No IV. This portion, when compared in style etc with the rest of the commentary, easily reveals the fact that it is nothing but an interpolation by some inferior hand, probably a scribe or an ordinary reader.

Recently I attended the Vth World Sanskrit Conference at the University of Pennsylvania, Philadelphia USA. There in the Van Pelt Library, the head of the Asian Studies Department, Smt Kanta Bhatia helped me in tracing 'VALLABHADEVA'S KOMMENTAR (ŚĀRADĀ-VERSION) ZUM KUMĀRASAMBHAVA DES KĀLIDĀSA—Herausgeben, M S Narayan Murti (WEISBADEN, 1980)'. Smt Panna Naik was kind enough to get the whole text xeroxed for me. This helped me in incorporating the important readings of this printed Śāradā version at many places in this edition of Valiabhadeva's commentary.

The MS of the base text normally agrees with the other MSS of *Laghutikā* viz. व.न.श. but it totally differs from the latter as far as the commentary on verses of KS I-7 to 48 and III-50 to 62 is concerned. This portion of commentary is collected separately and given in Appendix III as *Aparā paramparā*.

This difference may be due to many reasons. The writer himself might have written two different commentaries on the said portion or the portion in question might have been lost either due to moth eating or some other causes. Therefore somebody must have tried to replace it.

The verse by the scribe after the colophone explicitly mentions *Vikram Samvat* 1416 i.e. 1360 A.D. as the date of base MS.¹ This proves that it is the oldest MS of the corpus. Furthermore we have selected it as the base text because it is found to be the best preserved and faultless MS.

1. श्रीविज्जमार्कावतिपालकालादसेन्दुपायोधिवुससवर्षे ।
मासे शुक्ले शुभ्रपतुर्दशाहे ध्यलेसि टीरा गृहसभवस्य ॥

3 CRITICAL APPARATUS

After proper consideration the following MSS are finally selected for preparing the critical edition of Vallabhadeva's commentary on *Kumarasambhava* of Kālidāsa

- (1) अ-१—Bhandārkar Oriental Research Institute, Poona, No 132 (333 of 1892-95) This being the oldest manuscript of the whole lot, is accepted as the base text. It provides the most reliable and correct readings. It is dated as samvat 1416 i e 1360 A D. MS is in *Devanagari* script.
- (2) न—The Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta No 4947. This manuscript is written in *Newari* character and dated N S. 851 i e 1641 A D.
- (3) ष—Oriental Institute M S University, Baroda, No 770 written in *Devanāgarī* script.
- (4) म—Bhāndarkar Oriental Research Institute Poona, No 129 (379 of 1887-91) This is BT or the enlarged version of LT.
- (5) ङ—Lālbhāi Dalpatbhāi Institute of Indology, Ahmedabad, No 18036. This is a correct, legible and well-preserved manuscript, extended upto eighth canto.
- (6) च—Vishveshvarānand Institute of Sanskrit and Indological studies (now Vishveshvarānand Vishva Bandhu Institute of Sanskrit and Indological Studies) Punjab University, Hoshiarpur No 1659. This is a Laghutika extended upto eighth canto, the commentary of the eighth canto is an interpolation.

(7) शा—Oriental Institute, M S University Baroda, No. 1837 This is in Śāradā script and extended upto the fourteenth verse of the seventh canto This is Laghutikā

(8) शा—Bhāndārkar Oriental Research Institute, Poona No 131 This is in Śāradā script. It's readings of the text of KS only are incorporated

The following printed works are also utilised—

मुशा—Vallabhadeva's commentary on *Kumārasambhava* of Kālidāsā edited with the help of only four MSS in Śāradā version by M S Narayna Murti, Weisbaden, 1980

म—Mallinātha's commentary on *Kumārasambhava* of Kālidāsa edited by Vāsudeva Laxman Pensikara Nirnaya Sagar, Press, Bombay, 1935

ज—*Kumārasambhava—Prakāśikā* by Arunagirinātha, (between 12th and 13th century), edited by T Ganapati Shāstri, published in Trivandrum Sanskrit Series 1913-14

न—*Kumārasambhava—Vivarana* by Nārāyana edited by T. Ganapati Shāstri, published in Trivandrum Sanskrit series (both ज and न together as No 27,32 and 36) in 1913-14

चा.—*Śisuhitaismi* by Cāritravardhana Published by Gujarāt Printing Press, Bombay 1988

स.—The *Kumārasambhava* of Kālidāsa edited by Sūryakānta, published by Sāhitya Akādemi, New Delhi, 1962.

It became obvious during our research process that the text of Vallabhadeva's commentary on

Kumarasambhava had come down in two different traditions viz *Brhadṭikā* and *Laghutikā*. The *Laghutikā* is the original work of Vallabhadeva while *Brhadṭikā* is an enlarged version of the former and most probably by some Jain scholar. So it is not only advisable but almost indispensable to use the MSS of both the traditions. Hence they are selected accordingly. The microfilm of Newari script obtained from the Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta is fully utilised while that from Berlin totally tallies with a manuscript of the Oriental Institute, Baroda, is not noted separately. Many MSS of *Brhadṭika* have not been referred to minimise prolixity.

4 METHODS OF CRITICAL EDITION

The following methods are adopted for preparing the critical edition of Vallabhadeva's commentary on KS of Kālidāsa

(1) The base text gives only the *pratikas* of the original text of KS. Therefore the text of KS is given following the न, व म न and ञ MSS. The variant readings of the KS from the text of Mallinatha (*Nirnaya Sāgar Press, Bombay, 1935*) Arunagirī, Narāyana and Cāritravardhana and from the Dr. Sūryakanta's edition of KS published by Sāhitya Akādemi are noted to provide a comparative study of the original text of KS.

(2) In the commentary of Vallabhadeva all the original words of KS are not given. They are added in brackets. This would help the reader to understand the text with ease.

(3) The *Sandhi* between the original word of a verse of KS and commentary is purposely avoided. The occasional absence of *Sandhi* in commentary is adopted in toto only to remain faithful to the manuscript.

(4) A sincere effort is made to trace the origin of the quotations cited by Vallabhadeva and their sources are noted in text or the foot note.

(5) The obvious mistakes of a scribe are corrected. The *sūtrās* of Pānini are completed even if, at times, they are not cited fully in the commentary. Their numbers are also added.

(6) The change of the order of words, compounded or un-compounded words, or *pādapūraṇas* are not noted as separate readings.

(7) The quotations from other texts are normally given in inverted commas. Most of them are corrected by referring to their original sources.

(8) The base manuscript at certain places, provides us with altogether a different text. This is given as अपरा परम्परा—*aparā paramparā* in Appendix No. III.

(9) In the margin of म-१ manuscript certain additions or corrections are found. They are incorporated, at times, in the text.

(10) In certain MSS the order of the verses is changed. Such changes are obviously due to the negligence of a scribe. Hence they are not noted.

(11) The scribe has, at times, written श्रीराम, जय राम, जय जय राम to fill in the gap in the MS at the end of a verse or a canto. Such writings have been simply avoided.

SECTION II

5. LIFE OF VALLABHADEVA

Vallabhadeva is no exception to the general rule that information about the life of Sanskrit authors or commentators is not available to any satisfactory degree, since they are reticent about themselves

A perusal of the available works of Vallabhadeva makes it clear that his father was Ānandadeva¹ He calls his father 'the Sun shining in the sky of the battle-field' In the colophon of his commentary on *Meghdūta*, he refers to his father as 'Rājanaka-only next to the king' and to himself as 'Paramārthacihna'² This leads us to believe that his father Ānandadeva was an important official in the government of Kashmir of his time and was well-known as a brave fighter

Information about Vallabhadeva's son and grandson is available too His grandson Kaiyyata wrote a commentary on the *Devīśataka* of Ānandavardhan in which he refers respectfully³ to his grandfather

1 सूनुयान ददेवस्य रणभूष्योऽग्नि भास्वत ।

वक्रावितवणने रातन टिप्पण वल्लभो व्यधात ॥

—वक्रोक्तिपञ्चाशिकाटीका, वल्लभदेव, काव्यमाला, प्रथम गुच्छ, पृ ११४

2 इति राजानकान ददेवात्मजपरमार्थचिह्लापरनामवल्लभदेवविरचिता मेघदूत विवृति समाप्ता ।

Kalidasa's *Meghaduta* with the C of VD ed by E. Hultsch, London, 1911, p 58

3 वल्लभदेवायतनितश्च द्वादशवाप्यक्रमे माम ।

कैय्यटनामारचयद्विवृति देवीशतकस्तोत्रे ॥

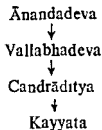
वसुमुनिगगनादधि (४०७८) समकाले याने कलेस्तथा लोके ।

द्वादशाशे यत्र रचितेय भीममुत्तत्पे ॥ कैय्यट देवीशतकटीका काव्यमाला,

गुच्छ ९ पृ ३१

Vallabhadeva and his father Candrāditya. The date mentioned in this colophon is 4078 year of *Kali* i.e. about 1077-78 A. D

Thus the lineage could be traced as follows :-

No further information about the life of Vallabhadeva is available. However, we can draw some inferences from the available commentaries of Vallabhadeva.

Vallabhadeva is a master of classical Sanskrit grammar and is insistent on the correct use of language. That is why he does not hesitate to call some usages of even Kālidāsa *prāmāṇika*—negligent. At certain places the lapses in Kālidāsa shown by him have been accepted without any comments even by learned commentators like Mallinātha.

Though Vallabhadeva fearlessly criticises Kālidāsa, he cherishes great reverence for him ⁴ On one occasion

4 कालिदासोक्तय कुत्र व्याख्यातारो वय कुत्र ।
 तदिद मन्ददीपेन राज(नाग)वेश्मप्रवेशनम् ॥—KSVD I-1

This verse is also available in his commentaries of Kālidāsa's other works. Even Mallinātha might have been inspired by this verse, vide

कालिदासगिरा तार कालिदास. सरस्वती ।
 चतुर्मुखोऽयवा ब्रह्मा विदुर्नाये तु मादृशा ॥

—KSMN intro

he even refers to him as 'Bhagavān'⁵ He points out a number of instances of Kālidāsa's creativity and successfully brings out the suggested meaning and the deeper connotations of the great master and thus reveals his unprecedented reverence for 'Kavikulguru'. His humility makes him confess that possibly his criticisms of Kālidāsa might have been inspired by 'Svātma-prakhyāti-lālasā'⁶. We might feel that there are certain original touches in his commentary, often his personal prejudices are apparent. In a few places he even talks in the first person⁷ which is scarce in Sanskrit writing. At one point he goes beyond the intention of the author to suggest the greatness of Lord Visnu which might reasonably lead us to believe that he was a Vaisṇavite.⁷ Vallabhadeva's versatility on a number of subjects is elaborated in a later chapter 'Scholarship of Vallabhadeva'. On the whole Vallabhadeva appears to be a humble but a frank and outspoken person.

5. सुखप्रतिपत्तिकृतप्रतिज्ञो भगवान् काव्यकर्ता ।—KSVD III-65

6. तेषां च कियतेऽस्मानिः पञ्जिका स्कन्दसम्भवे ।

उन्नताश्रयमाहात्म्यस्वात्मप्रख्यातिलालसः ॥—KSVD 1 intro, verse⁸

7. KSVD VIII-78

6. DATE OF VALLABHADEVA

In the edition of Vallabhdeva's commentary¹ on Ratnākar's *Vakroktipañcāśikā* Durgāprasād and Parab refered to Kayyata's commentary on *Devīātaka* of Ānandavardhana and point out that at the time of its completion i e *Kali* year 4078 i e *Laukīa* year 52, corresponding to A D 978, Kashmir was under the rule of Bhīmagupta² This Bhīmagupta was the grandson of the famous queen Diddā and the time of his reign was A D 975 to 980³ From this evidence normally scholars assign the date about A D 925 to Vallabhdeva as he was two generations prior to this Kayyata

On the evidence of Vallabhdeva's commentary on *Sisupalavadha* Dr. E. Hultzsch notes that Vallabhdeva also wrote a commentary on Rudrata's *Kāvyaśālikā*⁴ and his teacher was Prakārvarsa According to Hultzsch this Prakārvarsa is, perhaps, the commentator of *Kirātārjunyam* of Bhāravi to whom some verses are attributed in *Śārngadharpaddhati* and *Subhāśitāvalī*

Dr Hultzsch has prepared a list of quotations found in Vallabhdeva's commentaries on *Meghaduta* and *Sisupalavadha* Most of the quotations are without any reference to their authors or sources. Such quotations—eight from the commentary of *Meghaduta* and

1 वाच्यमाला, प्रथम गुच्छ, पादटीका, पृ १०१-१०२

2 See 'Life of Vallabhdeva' foot note No 3

3 See Dr. Stain's translation of Kalhana's *Rasatarangini* Pt I p 262

4 *Meghaduta* Ed. E. Hultzsch London 1911, Preface P IX X

thirty-two from the commentary of Śīsupūlavadhā include quotations from *Rigveda*, *Mahābhārata*, Kālidāsa's works, *Bhagavad-gītā*, Amaruka, Udbhata, *Tantravārtika*, Nāgānanda, *Paṭaṅjalimahābhāṣya*, *Bhaṭṭikāvya*, etc. Hultsch concludes that all these works and authors belong to the period before A D. 900.⁵ Therefore the *terminus-a-quo* of the date of Vallabhadeva should be A D 900. This indirectly supports the view of Pt. Durgāprasād and Parab referred to earlier that the date of Vallabhadeva is around A D 925.

K. B. Pāthaka⁶ and V. G. Parāñjpe⁷ tried to contradict this view. Pāthaka takes the grammatical comment of Vallabhadeva on the word *āsa* in KS I-25 to be reflecting the influence of Hemachandra and his definition of *Parinata* in *Meghadūta* 2, to have been quoted from *Halāyudha*. But S. K. De summarily dismisses Pathak's arguments by saying that, 'There is nothing to show that these are the cases of real borrowings or that these later writers did not themselves borrow the passages in question from our Vallabhadeva'.⁸

According to Parāñjpe the chronological order of the names of Sthiradeva, Vallabhadeva and Āśaha—all commentators of *Meghadūta*—mentioned by Janārdana⁹

5 Ibid P XI

6 K. B. Pathaka, *Meghadūta* with C of Mallinatha, II ed Poona 1916 intro P XIV-XXI

7 V. G. Paranjpe, *Meghadūta* with C of Sthiradeva Poona 1941 intro P. XXVII-XXX

8 S. K. De, 'Sanskrit Poetics' Vol I P 971

9 स्थिरदशवल्गुभासहृ(ड)कृतानि भाष्याण्यनेकरचनानि ।
अवलावक सद्रिदोष विरच्यते बालावबोधाय ॥

Meghadūta C of Janārdan According to P. K. Gode Janardan lived between 1195 to 1384 A D. Vide 'Calcutta Oriental Journal' I 199 ff

also indicates their chronological date. Vallabhadeva therefore, succeeds Sthiradeva. But Parāñjpe's view is also dismissed by R. R. Deshapānde and T. K. Tope¹⁰ who show that Vallabhadeva only passingly refers to *Meghadūta* as a *Mahākāvya* whereas Sthiradeva takes the hint and marshals eighteen arguments to surpass the *en-passant* reference of Vallabhadeva. Moreover Vallabhadeva is not rigid about indicating the figures of speech in *Meghadūta* whereas Sthiradeva invariably discusses the figures, as if to prove his superiority over Vallabhadeva.

The *terminus-ad-quem* of the date of Vallabhadeva as decided by VD's grandson Kayyata's evidence mentioned earlier is not so far successfully contradicted by any scholar Vallabhadeva, therefore, can very safely be placed in the first quarter of the tenth century A.D.

7. WORKS OF VALLABHADEVA

Theodor Aufrecht¹ mentions following as the works of Vallabhadeva :

- 1 *Kumārsambhavaṭkā*, including the eighth canto
2. *Meghadūtaṭkā*
- 3 *Raghuvamśapañjikā*
- 4 *Vakroktiṭpañcōśīkāṭkā*

10. R. R. Deshapānde and T. K. Tope '*Meghadūta*' with C. of VD. intro. XXVIII ff

1. Theodore Aufrecht, '*Catalogus Catalogorum*', Reprint, 1961, pt. I, p 555.

5 *Śisupālavadhakā*6 *Suryasatakā*

J H Vora has enumerated twenty eight Vallabhadevas and has attributed seven commentaries to our Vallabhadeva, seventh being his commentary on *Devī-sataka* of Ānandavardhana in the list of Aufrecht.

But this as we have already seen is not the work of Vallabhadeva but of his grandson Kayyata. The mistake is perhaps due to Kayyata's mention of Vallabhadeva towards the end of his commentary. Vallabhadeva himself makes a mention of his commentary on Rudrata's *Kāvya-lamkāra* in his commentary on *Śisupālavadhā* IV-21 and VI-28 but so far not a single MS of this work has been found. Some stray verses are attributed to VD in *Subhāsitāvalī* of another Vallabhadeva but its editor Peterson is of the opinion that 'there seem to be at least two Vallabhadevas, the commentator of that name and the compiler of our anthology. The commentator is the older writer'²

There is one more Vallabhadeva the commentator of *Kavīnamsavarṇana* whom Pt Durgaprasād regards to be identical with our Vallabhadeva. But Bilhana is mentioned in *Kavīnamsavarṇana*, and therefore its commentator Vallabhadeva, coming as he must, after Bilhana, is obviously different from our commentator.

As regards Vallabhadeva's works, the following are available in printed form

2 J H Vora, '*Kāvīkavyakalakaḥpana* No 132

3 Peter Peterson '*The Subhāsitāvalī of Vallabhadeva*' Poona, P 114

1 Commentary (*Pañjikā*) on the *Vakroktipañcāśikā* of Rājānaka Ratnakara edited by Durgāprasāda and Kāsinātha published in *Kāvya-mālā* pt 1, Bombay 1886, on pp. 101-114

2 Commentary on Kālidāsa's *Meghadūta*

(A) Ed E Hultsch, London, 1911

(B) Ed. R. R. Deshpande and T. K. Tope, Jawhar (state) Bombay, second edition 1947

3 Commentary on Māgha's *Śīsupālavadhā*

(A) Ed E. Hultsch, Leipzig, 1926

(B) Ed Anantarāma Shāstri, Haridāsa Sanskrit Granthamālā No. 69, Banāras 1929

4 Stray verses attributed to VD in *Subhāsītāvalī* of Vallabhadeva. Ed. by P Peterson.

The following works of Vallabhadeva are available only in MSS

(1) *Sūryānūvādinī* commentary on *Sūryaśataka* of Mayūra

(2) Commentary on Kālidāsa's *Raghunāmā*

It may be added that Vallabhadeva's commentary on *Kumārasambhava* is being printed here for the first time in India⁴ This critical edition is based on Devanāgarī, Newarī as well as Śāradā MSS

4 Mr M S Narāyana Mūrti has edited Vallabhadeva's commentary on *Kumārasambhava* of Kālidāsa Śāradā version and published from Wiesbaden in 1980

8. SCHOLARSHIP OF VALLABHADEVA

Traditionally our commentators were expected to have a thorough knowledge at least of two sciences of grammar and of *Alamkārasūtra*. Vallabhadeva is certainly an erudite scholar of these two sciences. It is his mastery over the science of grammar that makes him fearlessly label a number of usages of Kālidasa as *Prāmāṇika*. He criticises numerous usages of Kālidasa with support from Panini, Kātyāyana, Patañjali and others. It is also a proof of the soundness of his criticism that many of his comments have been accepted without contradiction or amendments by a number of later scholarly commentators like Mallinatha¹. On the other hand some of his critical remarks have also given rise to polemical discussions eg his comment on the usage of the word 'Subhru' KS V-43. Vallabhadeva is also well-versed in another essential branch of the classical learning the *Alamkārasūtra*. His close familiarity with *Nāṭyasūtra* of Bharata is evidenced by number of quotations about, *Nāṭaka Vṛtti* etc.² His discussion regarding figures of speech in many places and usages like *dhvanyate* to reveal suggested meaning show his acquaintance with other works on aesthetics. His knowledge of classical literature can be seen in his quotations from works like *Sisupālavadhā*³, *Kivātārjuntya*⁴ etc. But of his sound study of classical works, no better proof can be found than his own commentaries on works like *Meghaduta*, *Raghuvaṃsa*, *Sisupālavadhā* etc.

1 See Chapter 10 *Grammatical Discussions*

2 KSVD VII 77-90

3 KSVD III-72 V 28

4 KSVD I-1 V-41

Following the Indian tradition it is natural that Vallabhadeva had studied the Vedic Literature In more than one place he quotes from Vedic Literature⁵ In one place⁶ he refers to the systems of recitation like *Samhitā*, *Pada* and *Krama*, to Vedas *Rig*, *Sāma*, and *Yajus* and to accents *Udātta*, *Anudātta* and *Svarita* He has also quoted from *Kaṭhōpanisad*⁷ but his understanding of the principles of Upanisads is best revealed in the commentary on a portion of the invocation of *Brahmā* by Gods in which Kālidasa has so beautifully interwoven the tenets of Upanisadic philosophy He has quoted number of verses from *Śrīmad Bhagavadgītā*⁸ His statement that the fire of knowledge burns the fuel of action reflects one of the basic maxims of Bg.⁹ He has also shown his acquaintance with *Sāṃkyakārikā* of *Īsvaraḥṛṣṇa* and *Yogasūtrās* of Patañjali while oft quoting them¹⁰ He discusses in detail the eight *siddhis* of *yogadarśana* His reference to the three *gunas* and *bhūtagrāmas* reveal his deep knowledge of *Sāṃkya* philosophy¹¹ However

5 'प्रथम परत पवत' इति श्रुते । —KSVD V-41

'अदभ्या वा एष प्रातस्तेत्यप साय प्रविशति' इति ।—KSVD VIII-42

'बह्नोपधीषु च तेजा निधाय रविस्तमेति' इति श्रुति ।—KSVD VIII-41

6 KSVD II-12

7 इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था ।—KSVD V II-14

8 सहस्रयुगपर्यन्त ।—Bg VIII-18 KSVD II-8

नैन छिदति गङ्गानि ।—Bg II-23 and

इद नरोर कीतय ।—Bg XIII I KS III-50

स्थावराणा हिमालय ।—Bg X-25 KSVD VI-67

9 ज्ञानानलादि धर्मो धनदाह ।—KSVD II-51 Compare Bg IV-3

10 KSVD II-13, III-63, V-17 VI-75

11 KSVD VI-75

12 KSVD VI-76

his definition of *trasarenu* as that of *paramānu* clearly shows his familiarity with *Vaisesikadarśana* but at the same time it reveals that his learning is not deep in it ¹³

Among *Smṛti* literature Vallabhadeva is most familiar with *Manusmṛti* as he often quotes from it ¹⁴ References to usages like *Kṛcchracāndrāyana* show his acquaintance with *Smṛti* literature ¹⁵

The mention of *Matsya Purāṇa* by name ¹⁶ and his references to a number of Pauranic stories in detail, the sources of some of which are not even traceable, reveal Vallabhadeva's close knowledge of Pauranic literature. Kālidāsa's description of the city of *Ausadhiprastha* in Himālaya gives him an opportunity to demonstrate his knowledge of the principles of architecture and his references to *Jalagupti*, *Agnidurgatva*, *Prākāragupti* etc show his erudition in *Arthasāstra* He also refers to Astrology at proper places ¹⁷ He also knows a little of musicology as indicated in his commentary. ¹⁸ His usage of new words or unfamiliar synonyms surprises us by their beauty and accuracy and exhibits his close study of lexicography.

All these go to prove beyond doubt the genius of the commentator who is as versatile as the master

13 KSVD II-11

14 KSVD II-7, V-16

15 KSVD V-48

16 KSVD I-50

17 KSVD VIII-55, VII-6, see also III-43

18 KSVD VI-40

9. VALLABHADEVA'S PRECEDING COMMENTATORS

There is a strong belief that Vallabhadeva is a pretty early commentator of Kālidāsa Janārdana, Mallinātha, Gunavinayasūri, Cāritravardhana and others either refer to Vallabhadeva by quoting his name or indirectly allude to him. Therefore the students of Sanskrit literature generally believe that Vallabhadeva is the first commentator of Kālidāsa. Scholars like Parānjape had unsuccessfully endeavoured to establish that Sthiradeva had preceded Vallabhadeva. But the students as well the scholars of Sanskrit literature did not veer round this view. On the contrary many modern scholars have very congenitly argued in favour of the precedence of Vallabhadeva over Sthiradeva.

On a perusal of the commentary of Vallabhadeva on *Kumārasambhava* we feel confident that there were commentators preceding Vallabhadeva. The following citations would be sufficient to bear out the hypothesis :

- 1 अत्र च इदमव्यस्य भिद्यन्मता निषेधविधः प्राज्ञैरन्वयं दैव प्रयासो व्यथापि ।
कु. व. १-१
- 2 ब्रह्मणो वाङ्मूर्तिरिति केचित् । कु. व. ३-१५
- 3 केचित्तु साम्यस्य समदृष्टत्वेऽपीति विलाह । कु. व. ५-३१
- 4 अन्वयेत्वाह. 'प्रथमो विधाता ब्रह्मा प्रजापतिर्वा तस्य ताकमपत्यम् ।' कु. व. ५-४९
- 5 केचिदस्फुटतारका इति पठन्ति । कु. व. ५-८२
- 6 परिमुष्यमाने पुष्पाहवचसोऽप्यग्रे । कु. व. ६-३५
- 7 'वाच ईश्वरान्' इति केचित् । कु. व. ६-५३
- 8 केचित्तु बह्विधेषणमशङ्क । कु. व. ९-३६
- 9 केचिदूर्ध्वरोमाणि केमराण्यालंभमानानि तु सता । कु. व. ८-४६

- 10 केचित् भ्रान्त्युत्पादाद् विडम्ब्यते विचार्यत इति किलाहु । कु व. ८-६१
 11. उत्कचनमलकरणमूर्ध्वबन्ध इति केचित् । कु व ८-७२

Such innumerable references prove beyond doubt that there must have been more than one commentator on *Kumārasambhava* of Kālidāsa whose commentaries were within the reach of Vallabhadeva. But who are these commentators? So long as all the commentaries are not available in print, it is not only difficult but almost impossible to answer this question. Envisaging the present conditions in Sanskrit Literature, we feel, this would remain an unsolved riddle mark for sometime because nobody is going to print all the commentaries on *Kumārasambhava* in the near future.

Vallabhadeva's case may be compared to that of Śankarācārya; he is believed to be the first commentator of *Brahmasūtra*, though he himself has referred to many commentators like Guha, Dravida, Ṭanka, Bhartrprapañca etc. But as their commentaries are not available; Śankarācārya is regarded as *Adyabhāsyakāra*—the first commentator; similar situation arises in the case of Vallabhadeva, so long as the commentaries of other commentators preceding him are not available we shall have to continue to call him a-prior commentator of Kālidāsa. Of course this problem, in our humble opinion, awaits further research.

10. VALLABHADEVA'S SUCCEEDING COMMENTATORS

It would be interesting to study the commentary of Vallabhadeva in comparison with that of his succeeding commentators. But it would be almost a subject of a new thesis. Dr Edwin Moehrke¹ obtained a Ph D degree by submitting a thesis on the comparative study of the commentaries of Vallabhadeva and Mallinātha on *Kumārasambhava*. So a brief account and a study, so to say of a comparison of Vallabhadeva's commentary with that of Mallinātha on KS will not be out of place here. This is by no means a perfect analysis of all the facets of the subject under discussion.

Four commentaries on *Kumārasambhava* of Kālidāsa have been published upto now—

- 1 *Prakāśikā* by Arunagirinātha
- 2 *Vivarana* by Nārāyana
3. *Śisuhitasini* by cāritravardhana
- 4 *Saṅgīti* by Mallinātha

The first two commentaries have been edited in the Trivandrum Sanskrit Series No 27, 32 and 36 by T. Ganapati Shāstri in the years 1913-14

The commentary by Cāritravardhana was published by Gujārat Printing Press, Bombay, in 1898.

The commentary of Mallinātha on *Kumārasambhava* has been published by various scholars from

1. Moehrke, Edwin. Vallabhadeva's comenter zu Kālidāsa's *Kumarasambhava* (1-7) in seinem verhaltens zu andern commentaren vornehmlich zu dem des Mallinātha

—Wilzburg. 1933 XIV 735-Konigsberg, Phil Diss 1934

many places Here a comparison is sought to be made on the basis of the 12th edition of the commentary of Mallinātha edited by Vāsudeva Laxman Pansikar of Nirnaya Sāgara Press, Bombay, in 1935

Mallinātha has referred thrice to Vallabhadeva by name in his commentary on *Kumārasambhava*² He also alludes to Vallabhadeva thrice by name in his commentary on *Śisupalavadha* of Māgha³ In addition to this, it seems positive, that Mallinātha, by using the word केचित्त-*Kecit* either cites from or criticises the commentary of Vallabhadeva Vallabhadeva, as we know, was an erudite scholar of grammar and hence Mallinātha accepts many aphorisms and discussions, as they are, given by Vallabhadeva⁴ But these could not be considered as positive cases of borrowing Instances are not wanting where Mallinātha has refuted the opinion of Vallabhadeva by citing quotations from Vāmana and others⁵ Whenever Mallinātha is convinced of the validity of Vallabhadeva's criticism of Kālidāsa, he is incorporating it in his commentary without any comments⁶ Many a time he directly admits some quotations from other works as given by Vallabhadeva and saves his labour Or it may be that the source book of both the commentators is the same

Putting aside this discussion about citing, following or even borrowing, a comparison from a literary point

2 KSMN I-35 III 63, IV-16

3 *Śisupalavadha* with the com. of Mallinātha II-44, VI 28, VII-41

4 KSMN IV-10, V-14 VI-6, VI-52 VI-59, VI-68

5 KSMN I-35,

6 Ibid I-35, IV-31, V-61

7 पुण्योचय पुण्यप्रकर । 'हस्तादाने वैरस्तेये' इति षड्विपयत्वात् शीनामव प्राणादिव प्रयोग इति यत्तन्न । Ibid III-61

of view will be interesting Let us have a concrete example

यथा श्रुतं वेदविदा वर त्वया

जनोऽमुच्चै पदलङ्घनोत्सुक ।

तप किलेदं तदवाप्तिसाधन

मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ कु. ५-६४

यथा श्रुतमित्यादि ॥ (वेदविदा वर) हे द्विजोत्तम । यथा त्वया श्रुत तर्षं वतत । यत अयं जन (उच्चै पदलङ्घनोत्सुक) उन्नतस्थानक्रमणप्रवण वतते । कुत इत्याह—इदं किल तप (तदवाप्तिसाधनम्) हरलाभनिर्वर्तकम् । न चान्तं तपसा स सुलभ इति किल शब्द सूचयति । यदि न प्राप्यते किं वनेशेनेत्याह—मनोरथानाम अगति अविषयो नाम न क्वचित् (विद्यते) अस्ति । आशा हि सर्वत्र प्ररपति । तदवाप्नोतीति लज्जावशात् सवनामनिर्देश । यथा श्रुतग्रहणात् विशेष प्रतीति । यथा श्रुतमित्येतद्विपादे ॥ कु व ५-६४

यथेति ॥ हे वेदविदा वर वेदिकश्रुतं त्वया यथा श्रुत सम्यक् श्रुतम् । श्रुतापमेवाह—अयं जन । स्वयमित्यर्थ । उच्चै पदस्य शिवलाभरूपाप्रतस्थानस्य लपन आभरणे उत्सुक । किमत्रायुक्तमित्यथाह—इदं तपस्तदवाप्तिस्तस्योच्चै पदस्यालौ प्राप्ते साधनं किञ्च । किलत्यलौके । अतितुच्छं वादसाधकमपेक्ष्यथ । तर्हि स्वयंता मित्यागवधं दुरागा मा नमुञ्चतीत्यागयनाह—मनोरथानां कामानामगतिरविषयो न विद्यते । न हि स्वयंस्तिपयसाधनया कामा प्रवत त इति भावः ॥ कु म. ५-६४

The comparison of these two commentaries would leave no doubt that the commentary of Vallabhadeva is more lucid and poetic. There sounds a musical note in usage like क्रमणप्रवण—*Kramanapravana*. He tries to trace a specific meaning from the words like वि०—*Lila* and यथा श्रुतम्—*jatha srutam*. He uses a word हरलाभनिर्वर्तकम्—*Haralābhanirvartakam* in his commentary and this usage has definite suggestion to provide. निर्वर्तकम्—*nirvartakam* means one which brings back, one which gives back. We know that Parvati has already lost her beloved Lord, her penance is to bring back her lost love again. Moreover Vallabhadeva points out

that Pārvati refers to Lord Śiva by a pronoun तद्-*tad* and not by name due to her bashful nature. Here Vallabhadeva is reflecting the essence of our Indian culture लज्जा स्त्रीभूषणम्—bashfulness is an adornment of a woman. Thus from the point of view of musical credence and profundity of meaning the comments on this verse by Vallabhadeva are more aesthetic than those of Mallinātha.

One more such instance would not be out of place here :

ममात्र भावैकरसं मनः स्थितम् । कु. ५-४२

मम अत्र देवे (भावैकरस) भावेन भक्त्या रागेण एकरस एकरूप मनः स्थितम् अनुरागमयमेव सम्पन्नम् । न त्वया व्यावर्तयितुं शक्यमित्यर्थः । कु. व. ५-४२

मम मनस्तन्नेश्वरे भावः दृग्गार एकोऽद्वितीयो रस आस्वाद्यो यस्य तत्तथा स्थितम् । कु. म. ५-४२

Here we may ask a pointed question 'who has properly understood Kālidāsa, Vallabhadeva or Mallinātha ? We know Pārvati was permeated with devotion and certainly not with eroticism. If we accept the interpretation of Mallinātha the whole super structure of the Indian culture raised in the KS would get demolished; Pārvati has भक्ति-devotion as Vallabhadeva says and not दृग्गार—eroticism as Mallinātha interprets.

Thus numerous instances could be easily cited to suggest comparatively better points in the commentary of Vallabhadeva. Yet it would never be our attempt to establish that the commentary of Mallinātha is totally inferior and hence worthless. On the contrary these are points on which one has to be mindful. But in our humble opinion Mallinātha's commentary occupied a unique place simply because Vallabhadeva's commentary was not available in print.

SECTION III

11. NOMENCLATURE OF THE COMMENTARY

The colophones of the various MSS of the commentary of Vallabhadeva note different names of this commentary such as *Pañjikā*, *Tīkā*, *Laghu-tīkā*, *Bṛhad-Vallabhā*, or *vivṛtti* ¹ *Pañjikā* is a name given by Vallabhadeva himself in the very beginning of the commentary ² *Tīkā* is a common name applied to any commentary in Sanskrit *Laghu-tīkā*—this designation is given to the original work of Vallabhadeva while *Bṛhad-Vallabhā* or *Bṛhad-tīkā* is a name naturally attached to the enlarged version of the original commentary. Among all these nomenclatures, we can, without any hesitation conform to *Pañjikā* as its original name on the ground of internal evidence of the text already cited above

Pañjikā seems to be a very popular style of commentary from olden times in India There exists a *Pañjikā* on *Panini-śikṣā Lalitavistara-Pañjikā* among Jains and *Tattva-Samgraha-Pañjikā* among Buddhas are the famous works *Amarakośa* has noted the type of commentary known as *Pañjikā* The definition of *Pañjikā* is निघण्टवद-व्याख्या or मूलपद-व्याख्या—commentary of

1 इति कुमारसम्भव महाकाव्य वाचिदानविरचिते पञ्चिकायामानन्ददेवायनिबल्लमहृती मय । ब म, इति कुमारसम्भवे. आनन्ददेवायनिबल्लमहृती टीकामाम्.. मय । -7, इति आनन्ददेवायनिबल्लमदवविरचितायां कुमारसम्भवटीकायां उद्घृतवारायाम्—ए, . बृहत्बल्लमायाम् ब, इति कुमारसम्भवविवृत्ती—म-१.

2 तथापि त्रिदशम्यामि पञ्चिका स्त-दसम्भवे । — KSD-I Introductory verses no 3

each and every word ³ Both these explanations give the characteristics of *Pañjikā* as a commentary explaining each and every word of the original text. But Hemacandrācārya in his *Abhidhānacintāmani* opines quite contrary to this According to him the explanation of only the difficult words is *Pañjikā* ⁴

A closer scrutiny of the commentary reveals that Vallabhadeva's *Pañjikā* does not follow the definition given by Hemcandrācārya but the other one found in both the commentators of *Amarkosa* as stated above. That is why Vallabhadeva has tried to explain practically all the words of the text of KS Moreover he has spared no pains in either giving prose order of a verse, or explanation of compounds or citing quotations from other works or giving *Sutrās* of Pāṇini He has tried to parade his scholarship even in finding faults with the worthy compositions of Kālidāsa and with grace we should note that he has succeeded in some cases too All these facts clearly establish that Vallabhadeva's commentary is a सकलपदव्याख्या and not a विषमपदव्याख्या Hence it is a *Pañjikā* in true sense of the term as described by *Amarakosa* and its commentators ⁵

- 3 सका शेषालिका टाका धातकी पञ्जिकाऽऽङ्की । —अमरकोष ३-५-७, पञ्जिका नि शेषपद-व्याख्या, महेश्वर, अमरटीका पृ ३५९ 'सकलपद व्याख्या', रामाश्रमीटीका, पृ ६४४
- 4 पञ्जिका पदभञ्जिका—अभिधानचिन्तामणि २-१७०, पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया पञ्जिका.. अर्थात् विषमपदेषु पदानि भनन्ति पदभञ्जिका ।—स्वोपलब्धीकथा जलिनशालकिन्तामणौ हेमचन्द्र, पृ १०८
- 5 Ramasramitika of *Amarakosa* has tried to derive the word *Panjika* as follows—

पिञ्जयतैर्षोऽस्याम् । पिञ्ज भाषाय (चु उ से) गुरोश्च—(पा सू ३-३-१०३) इति अ पृषोदरादित्वादिकारस्याकार, स्वार्थे क्त (पा सू ५-४-५) पिञ्जयति वा । क्वुन् (उणादि २-३२) सकलपदव्याख्या—अमरकोषः, रामाश्रमीटीका पृ ६४४

12. LAGHUTĪKĀ AND BRHADTĪKĀ

First of all we notice a great divergence in the style of *Laghutīkā* and *Brhadīkā* which points to their distinctiveness. The *Laghutīkā* is a sort of *Pañjikā* which according to the requirements of its one definition explains only the most difficult words. *Brhadīkā* on the other hand, purports to explain every word, by first raising the question and then answering it, the style is wellknown in Sanskrit as *Kathambhūtimī*²

Secondly *Brhadīkā* incorporates the whole of *Laghutīkā* in its text without caring for the repetitions e.g. after explaining fully the first stanza of the first canto in *Kathambhūtimī* manner, the author of *Brhadīkā* adds the whole of *Laghutīkā* with the words अथ पञ्जिका व्याख्या स्यात् — *atha pañjikāvyaḥyā syāt*. This naturally pre-supposes independent existence of *Laghutīkā*.

- 1 पञ्जिका पदभञ्जिका । —हेमचन्द्र, अत्रिधानचिन्तामणि २-१७० Some regard it as सकलपदव्याख्या or निशेषपदव्याख्या see : foot note no 3 in previous chapter
- 2 स पर्वत उत्तरस्या दिशि अस्ति । य हिमालय वत्स परिकल्प्य तर्णक विधाय सर्वे शैला धरित्री दुदुह । कानि दुदुह । रत्नानि । किं विशिष्टानि । भास्वन्ति देदीप्यमानानि । न केवल भास्वन्ति रत्नानि महोपघीष्य । किं विशिष्टा धरित्रीम् । पृथूपदिष्टा । क्व सति । मेरो दोहधरि स्थिते सति । किं विशिष्टे मेरो । दोहदक्ष । दुदुह दुग्धवन्त । के कर्तार । सर्वशैला सर्वे च ते शैलाश्च सर्वशैला । कानि दुदुह । रत्नानि । किं विशिष्टानि । भास्वन्ति, भासो विद्यन्ते येषा तानि भास्वन्ति भासो विद्यन्ते यासां ता भासवत्य, भास्वन्ति च भासवत्यश्च भास्वन्ति । नपुंसक नपुंसकेर्नैकवच्य व्यत्यास्यतरस्यामिति । भास्वतीसद्व श्रीलिङ्गलोप । दुहि द्विर्भक्त । क्व सति । मेरो दाहधरि स्थिते सति । किं विशिष्टे मेरो । दाहदक्षे दाहे दक्ष दोहदक्ष तस्मिन् दोहदक्षे ।

Furthermore the introductory portion of the Brhadikā mentions in detail the legendary story about Kālidāsa. It also establishes Kumār as a Mahākāvya giving relevant quotations from the Kāvyaśūlankāra of Rudrata. However these two points are not to be found in Laghutikā. All this testifies to their distinct authorship.

It will not be out of place here to examine the drawbacks and merits of Brhadikā. The Brhadikā has made deliberate additions. As for instance in Kumār 6-75 the Laghutikā just enumerates the names of Siddhis like Animā, Mahimā etc. The Brhadikā quotes one full verse for it.³ Sometimes Brhadikā changes certain words for the purpose of alliteration etc.⁴ In the Brhadikā are found numerous new readings and discussions which do not find a place in Laghutika.

A critical evaluation shows that the many quotations in Brhadikā are either redundant or irrelevant in the context. At times we feel that the author of the Brhadikā exposes his own ignorance by such additions which are only meant to parade his pseudo scholarship. To illustrate.

The verse I-36 of Kumār poetically describes the thighs of Pārvatī. Where as Brhadikā quotes a verse which has no relevance because it refers to the breasts and not to the thighs.⁵

- 3 अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
ईशित्व च वसित्व च प्राप्ति प्राकाम्यमेव च ॥ —KSVD BT VI-75
- 4 अथ शिवो हरे करमवलम्ब्य —KSVD LT VII-70
अथ हर हरे करमवलम्ब्य —KSVD BT VII-70
- 5 कूपोदक वटच्छया नारीणां च पदोधरा ।
शीतकाले भवत्युष्णा उष्णकाले च शीतला ॥ —KSVD BT I-36

Sometimes discrepancies in Brhadṭikā are quite palpable. It gives six names of the arrows of Kāmadeva and in the end totals them as five.⁶ Its mathematics seems no better than its discrepancies when it states *pañcabhiḥ kulakam* for the six verses of *Kumār* (II-45 to 50) in the description of Lord Śhiva in meditation. Sometimes the readings of Laghutikā have been tempered by Brhadṭikā without any justification. In *Kumar* II-3, though the Brhadṭikā⁷ has modified the word *caturmukhūt* as *Janārdanūt* in accordance with *Viṣṇusahasranāma*⁸, amendment is not correct in the context of the original text of *Kumār* which glorifies Lord Brahma.

In spite of these flaws Brhadṭikā has its own merits which deserve special mention. Kalidasa is a master artist of *Vyañjanū* and this *Vyañjanū* has been rightly and refreshingly explained at certain places by Brhadṭikā. One example will suffice to show its merit. The word *Punareva* in *Kumar* V-65 suggests, according to Brhadṭikā that 'though you had married Lord Śhiva in your previous birth as a daughter of Daksha, is it not enough that you desire him again?'⁹ Some discussions of Brhadṭikā really add to the

6 उ मादनसमीहनमादनतापनशोदणमारणा पञ्चशराः ।

—KSVD BT III-66

7 वेदा शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं चतुर्मुखात् ।

—KSVD LT II-3

वेदा शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनादनात् ।

—KSVD BT II-3

8 See *Viṣṇusahasranāma*-139

9 पुनरेव तद्विनी वतसे । अग्रऽपि दक्षकुत्रा सती तेन परिणीता तेन न पर्याप्तम् ।

—KSVD BT V-65

reader's information.¹⁰ The method of Brhadṭikā at times, does provide us, with noteworthy and delightful quotations.¹¹

Thus in spite of its prolixity there are points of high literary merits in Brhadṭikā which could provide sufficient material to a scholar for its critical study.

13. JAIN AND NON-JAIN WORKS

Internal as well as external evidence enable us to conclude that the author of Laghuṭikā, Śhri Ānandadevāyāni Vallabha is a Kashmiri brahmin, wellversed in brahmanic traditions. The author of the Brhadṭikā on the other hand, is likely to be a Jain scholar, who more or less follows the style and tradition of the great versatile genius Hemcandrācārya. Let us examine in detail this point.

(i) The MSS of Brhadṭikā commence generally after praying an obeisance to the Jain God, while those of Laghuṭikā begin with prayer of either God Gaṇeśa or Sarasvatī, the goddess of learning.

(ii) On some of the MSS of Brhadṭikā the word *Jainin* is found to be written while on some of MSS of Laghuṭikā the word *Anyamāyā* is mentioned.

(iii) The style of the Brhadṭikā is quite different from that of the Laghuṭikā. This point has been discussed at length in the previous chapter.

10 ननु भृङ्गाग्रान कमलमपवित्र स्यात् । नैतत्—

जलाधारे जल दुष्ट वसपीतं तथा पयः ।

भृङ्गाग्रान हि कमल नापवित्र विधीयते ॥

—KSVD BT I-13

11 त्रिलोकी तृणवद्येषा वरवाले करस्मिते ।

तेऽपि कृत्पत्रिप्रदानेनत्रिभागभ्रान्तिभीरवः ।

—KSVD BT III-9

(iv) The style in the Jain works has been adopted in the *Brhadṭika*. To illustrate, in the fifth canto the phrase '*Jatilo Vakti*' has been repeated in every verse when the *Brahmacārī* speaks. Similarly the words '*he dvijottam*' have been repeated where *Sakhi* speaks. This peculiarity reminds us of the style of the Jain work *Uttarādhyayana-sūtra* wherein '*he Goyamā*' is an oft-repeated address.

(v) *Laghutikā* extends upto the canto VIII while *Brhadṭikā* ends at the canto VII. This clearly indicates that the *Brhadṭikā* has been composed keeping in view the Jain monks for whom the erotic descriptions of the 8th canto are purposely pruned away.

(vi) Whenever there is any word or a compound having an erotic sense or nuance *Brhadṭika* observes silence about it. In *Kumar* VII-24 there is a reference to the 'budding breasts of *Umā*' which has not been commented upon by *Brhadṭika*.

(vii) The derivation of words, at times, is explained by *Brhadṭika* with the help of *Siddhahaimaprakriyā* of *Hemacandrācārya*, whereas at some places *Laghutikā* quotes from *Astādhyāyī* of *Pāṇini*. One illustration would suffice. The word *naga* of *Kumār*. I-1 is explained by *Brhadṭikā* as—न गच्छति इति नया अयतोऽपि च इत्ययं डानुबन्धे नगस्याप्राणिनि वा नग—अग इत्यती भवतः । नगोऽप्राणिनि वा । *a gacchanti iti nagāh, anyatopi ca dapratyaya, danubandhe nagsyāprānini va naga—aga ityetau bhavatah nago aprānini vā*. Here the sūtra '*nago aprānini*' is from the *Siddhahaimaprakriyā*—while नगोऽप्राणिनि, अन्धतरस्याम—*nago aprānini anyatarasyām* is the sūtra found in *Astādhyāyī* of *Pāṇini* (VI-33-77).

Thus it can be safely concluded that the author of the Laghutikā is a scholar steeped in the Brāhmanical tradition. On the other hand there are reasons to believe that the author of *Bṛhadtikā* is not only a Jain scholar but a Jain monk too, as he has purposely ignored to comment on canto VIII and the erotic portion of the text

14. THE METHOD OF VALLABHADEVA'S COMMENTARY

Though apparently the methods of all the commentators appear to be similar there is always a touch of originality in each one of them. A commentator, also, in one sense, is a creator. While evaluating the commentary of Vallabhadeva we shall try to keep this in view

1 ANVAYA STYLE

Since an epic is composed of verses it would naturally be obligatory on the commentator to explain this poem verse by verse. Vallabhadeva also satisfies this minimum expectation by commenting on *Kumārasambhava* verse by verse. Occasionally, when the situation demands he strings together two or more verses. But these are rare instances

It is only natural that individual sloka should be arranged in its prose order (*anvaya*) Vallabhadeva does this At the sametime he explains every word giving its synonyms This is why, as we have seen his commentary is called *Panjika* of the *Sakala Pada-Vyakhyā* type The fact should be obvious to any casual reader of the commentary An example would not be out of place here

अयेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्र पुनर्वशित्वाद्यलघुनिगृह्य ।
हेतु स्वचेतोविकृतेर्दिदृशुर्दिशामुपात्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ३-६९

अयेन्द्रियमित्यादि ॥ अय गोर्षाभिलाषाकरण (इन्द्रियक्षोभम) इन्द्रिय विकारमपेक्ष्य (अयुग्मनेत्र) अयक्ष (वशित्वात्) जित्तिद्रवत्वात् (वञ्चत) अल्प (निगृह्य) वशीकृत्य (स्वचेतोविकृते हेतुम्) निजमनोविकारकारण (दिदृशु) दिदृक्षया (दिशा) ककुभाम् (उपात्तेषु) पयःतेषु दृष्टिम ससर्ज चक्षुराक्षिपत् । वञ्च विलते यत्र तद बलवन्निग्रहणम् । वशोऽस्वास्तीति वशी शक् ।

The change of the order of the words *hetum svacetovikrteh* and *sasarja drstim* of the verse in commentary would confirm our observation about his *anvaya* method He is the oldest commentator of Kalidasa to adopt this method

2 GRAMMATICAL DISCUSSIONS

We are treating in a separate section Vallabhadeva's discussion on grammatical points By quoting a number of times the authorities of Panini, Katyayana, Patañjali this scholarly grammarian, commentator more often than not, passes judgements on grammatical usages of Kalidasa either by certifying them as *nyāya* where he approves of them or by fearlessly criticising them as *pramāda-jah prajogah* or *prāmādikah* where he finds them grammatically faulty

3 METERS

It would be tautologous to say that epics provide a wide scope for the use of a variety of meters. The commentary is naturally expected to explain the meters. Vallabhadeva do not fall short of this. Generally he indicates the meter in the beginning of every canto and takes note of the change of meters towards the end of the canto. He, in *Kumārasambhava* I-1, mentions that the canto I is composed in *Upajātī* meter with varieties of *Indravajrā*, *Upendravajrā*, *Ākhyānikā* and *Viparūākhyānikā*, while the meter of I-60 is *Mālinī*. The meter of the canto II is *Anuṣṭubh* but he calls it *paṭhyāvakra* a particular variety of the former. II-64 is *Mālinī*. In the beginning of the canto III the meter is noted to be *Upajātī* and the change to *Vasantatīlakā* in III-75 and *Mālinī* in III-76 is also duly pointed out by Vallabhadeva. Canto IV according to Vallabhadeva is composed in *Vaiṭāṭīya arḍha-samavṛtta* which is not different from *Viyoginī* of Mallinātha. IV-45 is *Vasantatīlaka* and IV-46 is *Puṣpīṅgrā*. At the beginning of the canto V, in the basic text indications about meter are missing but this lack is completely made up in ४ ८ and १ MSS by adding that it is in *Vamśastha* however change to *Vasantatīlaka* in V-85 and 86 is noted. Similarly the *Anuṣṭubh* meter of canto VI is not noted but the change to *Puṣpīṅgrā* in VI-95 is mentioned. The note about the meter of canto VII also is missing and added by ४ MS by noting the metre to be *Upajātī*. Again the change to *Mālinī* in VII 93 and 94 is noted. The meter *Rathodḍhatā* in canto VIII and change to *Mālinī* in VIII-91 are both noted.

A little careful study will reveal that Vallabha-

deva mentions and explains all the meters used by Kālidāsa in *Kumārasambhava* without repetitions and change

4 ALLITERATION

The commentator Vallabhadeva shows flashes of creativity in his style. A conscious effort of verbal alliteration in the prose of his commentary is evident every now and then. e.g. while commenting on *Kumārasambhava* IV-64 he says—

हे द्विजोत्तम ! यथा त्वया ध्रुत तर्षवैतत ।
यत् अयं जन उ नतस्थानक्रमणप्रवण वतते ।

Here in the first sentence he has used phoneme *ta* seven times while the *Yamaka* in *Kramana pravana* is obvious. Another example is VII-6

वदा भैव मूहूर्त्तं अस्मि वधूवरयोरविनश्वरा प्रीतिभवतीति प्राहुर्भ्योतिवि ।
Here particule *va* is repeated for not less than six times

5 VERBAL MELODY

The verbal melody of Kalidasa is normally not an end in itself. More often than not it leads to some deeper meaning. Vallabhadeva is able to point this out in a number of places, by providing more than one explanation. e.g.

- (1) त्रिभिः यामैः (KS II-12) व्यवस्थाभिः सारमद्रमर्षं सहितान्
श्रमेवां क्रम्यजुसामभिव। जदात्तानुदात्तस्वरितैर्वा ।
- (2) अञ्जसा (KS VI-22) सामस्यभावन कारत्वेन तत्त्वेन वा ।

At places Vallabhadeva gives synonyms which are probably better in expressing the intended meaning of Kalidāsa. e.g. he explains the word *Palasāni* (*Kumārasambhava* III-29) by *Palāsa-korakūni* or *Vana-sthālnām* by *kanana-jātinām*. The propriety of the latter synonym will be obvious when we remember that

the original is referring to *nakṣakṣāta* and the reference to any classical lexicon would make it clear that *ṭaṭa* is also used for curves of the female figure. In fact the use *Kānana-ṭaṭanām* improve upon even the original *Vanasthālnām*. While commenting on *Kumārasabhinava* IV-33 his style is more musical in भेधेन सह जीमूतेन साकं विद्युत् विलीयते, his use of the word जीमूतेन i.e. जीवनस्य मूतः पटबन्धः जीमूतः fills the word with deep suggestive meaning.

6. FIGURES OF SPEECH

Vallabhadeva might not have been exhaustive in his treatment of *Alamkārās* but it is important to note that he never misses any significant point in their use. His knowledge of the science of rhetorics is of course unquestionable. His commentary on the very first verse of KS includes a technical and scientific discussion of the relevant *Alamkāra*. In confirmation of the famous statement उपमा कालिदासस्य we might note here his excellent attempt explaining *Upamā* in KS VII-73

दुकूलयासाः स यधूसमीपं निन्द्ये विनीतैरवरोधक्षैः ।
वेलासकाशं स्फुटफेनराजिनवैरुदन्धानिव चन्द्रपादैः ॥

स वरः सितपट्टाभ्रघरः सविनयं. वञ्चुकिभिः उमासमीप नीत. । यया प्रत्यग्रोदितैः शशिकिरणैः प्रकटितदृष्टिरीरावलिः समुद्रः वेलापाशं नीयते । तदुदये तस्योल्लासात् । हरस्याग्निरुपमान गौर्यां वेला अन्त.गुत्पत्नीना शशिरश्मयो दुकूलस्य फेनपुञ्जः । निन्द्ये इति कर्मणि ।

or see

हरस्य मधुरुपमानम्, गौर्याभूतलता, सख्याः परभृता । —KSVD VI-2

His explanations of *Utpreksā*, *Arthāntaranyāsa* are also equally enlightening. Particulary noteworthy are his attempts to explain in detail the passages which contain more than one *Alamkāra*¹.

1. KSVD IV-43

We must note his over shooting the target in commenting on KS III-28 where finding Kālidāsa's *Arthāntaranyāsa* deficient Vallabhadeva becomes the poet and rewrites the line to give two types of *Arthāntaranyāsa* by *Sādharma* and *Vaidharma*. It is undoubtable that his metrical compositions in question are faultless.

Vallabhadeva's creative ability is evident when he employs new figures of speech in order to explain the deeper meanings of Kālidāsa's verse e.g. while commenting on KS VIII-66 he says—

गुणानां ज नतेषु सज्जनवदवस्थान दोषाणां तु दुजनवन्नीचेषु ।

Another example would be KS II-11 where he adds two *Upamas* of his own

स्यूत्रोऽपि लघु नावादिवत् सूक्ष्मोऽपि गृह ननकवल्लयवत् भवति ।

7 VALLABHADEVA CONNOISSEUR IN SUGGESTION

An another chapter viz 'Vallabhadeva Connoisseur in Suggestion' is devoted to discuss the ability of Vallabhadeva in bringing out the suggested sense in verses of *Kumārasambhva*.

8 USE OF UNFAMLIAR WORDS

Vallabhadeve many times employs, out of the way, words which would be difficult to comprehend without the help of a dictionary. This method, no doubt, reveals the vast vocabulary that the commentator had at his command and gives us an idea of the richness of the Sanskrit language. At times the salient feature of the works of Kālidāsa are also brought out by this method. We shall consider a few of them.

1 मदीयं गरे मधीहनकाट्टीकं (KS III-9) is explained as *सम्पत्पुत्रप्रामितमुज्ज्वल* (KSVD III-9) by Vallabhadeva. Here to create an alliteration with *प्रामित-praśamita*

a rather unfamiliar word पृशत्क-*pṛśatka* for बाण-*bāṇa* is used by Vallabhadeva.

(2) In KSVD III-10 धनु, धन्वा and धानुष्क *dhanu, dhanvā,* and *dhānuska* are used to denote a bow.

(3) In KSVD III-12 Vallabhadeva surprisingly enough derives a word भवान्-*bhavān* from a root भा दीप्ति *bhā-dīptau* and assigns a meaning तेजस्वी-‘full of luster’ to it.

(4) मालामुपनिष्ये *mālāmupanīnye* of KS III-25 is explained by rather an unfamiliar explanation like दोरनिकायम् अदोकयत् *dhaukanīkāṛtham adhaukayat* by Vallabhadeva, दोवन-*dhaukana* according to the dictionary means ‘an offering or present.’

(5) In KS VII-53 a word तत्र *tatra* is explained by Vallabhadeva as निशान्ते-*niśānte* The dictionary meaning of the word निशान्तम् *niśāntam* is ‘a house, habitation or dwelling’. The use of the word निशान्त-*niśānta* in this meaning is not frequent, of course, Kālidāsa himself has used it once in RV XVI-40.

(6) Vallabhadeva's employment of such unfamiliar words no doubt indicate his scholarship and helps to bring out the hidden meaning in the works of Kālidāsa e.g. a word सखी *sakhī* is explained by him as गुणनिकायालो *guṇanīkāyālo*. In the *Māheśwari* commentary of *Amarkośa* the word निकाय *nikāya* is explained as सधर्मिणा एकधर्मवता समूह *Sadharminām ekadharmavatām samūhah*. Here, we can see that the true sense of the word सखी *sakhī* is vividly brought out by the commentator.

9. QUOTATIONS BY VALLABHADEVA

In Vallabhadeva's commentary we come across many citations from different works in support of the interpretations offered.

Vallabhadeva often quotes from the *Astādhyāyī* of Panini in order to point out the faulty usage of Kālidāsa. At times *Vārtikās* of Kātyāyana or sentences from *Mahābhāṣya* of Patañjali are also cited to support or criticise Kālidāsa. Moreover Vallabhadeva cites from the scriptures like *Vedas*, *Upanisads*, *Purāna*, *Manusmṛti*, *Mahābhārata*, *Gītā*, *Matsyapurāna*, *Nāṭyasāstra*, *Śisupālavadha*, *Kirātārjunīya* etc. Vallabhadeva has often quoted from the lexicons. *Bṛhadvikā* mentions the name of a lexicon as विश्वप्रकाशनाममाला—*Viśvapraṅkāśanāmāmalā* which is not available in printed form. These quotations are indicative of the versatile genius of Vallabhadeva. These citations do help us to understand the original text and do provide us with an opportunity for a comparative study. This method of citing numerous quotations from relevant texts shows that our commentators were adept in comparative studies.

10. METHOD OF DISPUTATION

Disputation was a rogery—a playful mischief in the field of Indian learning from the ancient times. Its seeds could be easily traced up to *Brahmanūs* and *Nirukta* by Yaska. It is also found in *Upanisads*. It reached its culmination in the works of great *Ācāryūs* like Śāṅkarācārya, Rāmānujācārya, Vallabhācārya etc. This method was often adopted in the field of literary criticism or commentaries.

Vallabhadeva shows his ability in this field also. The very first verse of KS provides him a field to parade his scholarship in this respect where he has spared no pains to establish by disputation the final meaning of word कृ-ना. Vallabhadeve's style has become quite conspicuous. There are many such places where

the commentator has naturally attained considerable height in discussion. KSVD III-33, III-65 and VI-39 are specially noteworthy in this connection. In one of such discussion Vallabhadeva has reverently called Kālidāsa a भगवान् काव्यकर्ता-*Bhagavān Kāvya-kartā*-the god creator of the poetry. These disputations are of a proof of Vallabhadeva's ability in argumentation, critical acumen and dignified style. This leads us to believe that Vallabhadeva must have studied thoroughly the works of such disputations.

In conclusion we can say Vallabhadeva has correctly explained the meaning along with its suggestions of the verses of *Kumārasambhava* pointing out the syntax, delving deep into grammatical knotty points, explaining figures of speech and meters admitting the importance of alliteration and melody which is pleasing to the ears. In achieving this Vallabhadeva has adopted the disputative method, quoted numerous citations and employed the unfamiliar words too. So without any hesitation we can conclude that to interpret the poetic genius of Kālidāsa, a king among the poets in Sanskrit literature, Vallabhadeva is a prince among the Sanskrit commentators.

15 VALLABHADEVA- A CONNOISSEUR IN SUGGESTION

Suggestion is regarded as the soul of poetry in Sanskrit literature and Kālidāsa has been endowed with the sobriquet '*Dhyaniswāmi*—master of suggestion' In the power of suggestion Kālidāsa has no peer. This master artist accomplishes with a few suggestive touches what other poets would fail to do even through elaborate discourses. A commentator who fails to bring out the power of suggestiveness in the compositions of Kālidāsa would hardly be recognised as a worthy commentator. Hence one of the primary functions of any commentator, worth the name, would be to elucidate and explain the suggestions that abound in the works of Kālidāsa. Judged by this criterion Vallabhadeva proves to be a true commentator of Kālidāsa as he has brilliantly brought out the suggestive power of a word, a compound or a verse. He may therefore be regarded as one of the brightest stars in the galaxy of the commentators on Kālidāsa. Let us examine, here, some of them in detail.

After Sati abandoned her life in a sacrifice performed by Dakṣa, Lord Śiva remained in solitude without a consort. Vallabhadeva, while explaining this situation, remarks that, 'due to love for Parvatī he 1 e. Lord Śiva observed continence'. This statement reveals Vallabhadeva's ability to derive instantly what Kālidāsa seeks to suggest throughout the entire poem. In ordinary circumstances love must find fulfilment in

1 (तदाप्रभृतेषु) तत एवाम्य (विमुक्तसङ्ग) परिहृतविषयत्वात् स (पद्मनाभं पति) भूतनाथ अपरिग्रहं अभूत् स्ववचसात् आसीत् । प्रेमवशात् ब्रह्मचर्यं चकार । -KSVD I 53

marriage, and physical union and carnal pleasures are regarded as part and parcel of life. But we know that the vision of Kalidasa is neither so blinkered nor so shallow. On the contrary, it expounds the extra-ordinary life motives which are beyond the ken of Knowledge. Śiva, the god of gods—*Mahadeva*—observes celibacy due to love, may for the time being, sound self-contradictory to the ears of ordinary mortals but in the wider perspective of Kalidāsa's vision of life and love it is entirely a valid and lofty thought. True or platonic love, according to Kālidasa, never confines itself to carnal pleasures and sexual indulgence but it manifests itself in the union of souls. The physical has hardly any role to play in such purified fusion of souls. Such glorious idealism has been succinctly suggested in this pithy comment of Vallabhadeva and it commands our spontaneous admiration.

SUGGESTIONS IN THE VERSE

In the commentary of *Kumārasambhava* Vallabhadeva has, often endeavoured to explain the suggested sense of an entire verse. To wit when the seven sages came to the king of the mountains, Himālaya, as messengers from Lord Śiva, with the proposal seeking the hand of Parvati for Śiva, Parvati bashfully looked downwards and counted the petals of a lotus in her hand. Vallabhadeva brings out the suggestion underlying the situation. Pārvati by her blush indicates the intensity of her earnest desire to be united with her love.² Being an Indian woman the sense of bashful-

2 (गणपतिसह) अजीर्णपरिति सञ्जाविभ्रविनाभिलाषातिगमूचनम् ।

ness is natural to her, yet her longing manifests itself. A very delicate moment in the love-relationship has been very suggestively portrayed by Kālidāsa and indicated by Vallabhadeva with astuteness and charming simplicity.

The aphoristic style of Kalidasa is known for its highly suggestive power. Vallabhadeva writes a sort of *bhāṣya* ¹ e, dwells elaborately on it and thereby fully satisfies the sympathetic reader. To quote an example when Lord Śiva expressed his longing for Pārvatī, the seven sages who were always embarrassed by their married status cast away their own shyness. This is explained in detail by Vallabhadeva². At times to make the suggested sense in the verse explicit the commentator assumes the role of a poet and expresses the import of a verse in a poetic manner ⁴.

THE SUGGESTIVE POWER OF WORDS

It is said that 'if one cuts the word of Shake speare it would bleed' One can equally say 'cut the word of Kālidāsa and it would die'. Even if someone substitutes a synonym for a word used by Kalidasa the entire spirit or *dhvani*—suggestion would evaporate, for Kālidāsa's words are often loaded with deeper meanings. Vallabhadeva repeatedly tries to bring out the underlying sense of the words of Kālidāsa at many places. To illustrate the word *bhavyā*

3 ते हि नित्यं ब्रह्मचारिणः सभोरधे सदैव लज्जिता वासन् । 'अनुपमसौ सगमानामस्माकं कीदृशी तपस्विता' इति । तदा तु तपस्विनायने रागिणि जाते सर्वेषां सामायात्प्रपात्याग । —KSVD VI-34 also see V II-5

4 यो तौ यावत्स्त्रिज्जितो वामदक्षमुमुषोपचारसञ्चारणौ (वरणौ) तयो घब केशास्त्रिपक्षपालमालामालितासु प्रेतावनिपुञ्जकमणानुमतिविषये बस्य दुष्टव्यति मति स्फुरति । —KSVD V-68 also see VI-82, VIII-17

is employed for Parvati by Kālidāsa. One famous meaning of the word is *Prāśastalaksanā* प्रशस्तलक्षण—'full of commendable qualities' Vallabhadeva while noting this meaning, explains it as 'one who deserves Lord Śiva' ⁵ Here a hint regarding the future of Pārvati is also dropped by the commentator in his unique style. *Śuci-smitā*—'a lady with a pious smile' is an epithet used by Kālidāsa for the heroine when she was practising *pañcāṅgutapa* Here Vallabhadeva points out a possible meaningful suggestion 'she did not feel fatigue while observing harsh austerities' ⁶ Pārvati was *mānini* which according to the suggestion read into it by Vallabhadeva denotes the determination of Pārvati to win over Śiva ⁷

Vallabhadeva puts forth the significant suggestion by giving a numerical sense to the word *padma* which also means hundreds of billions implying aptly thereby the presence of countless lotuses on Himālaya, the god of mountains.⁸

5 भव्या प्रशस्तलक्षणा, भवमहंताति भव्या । —KSVD I-22

6 शुचिस्मितता निमलहृदितेति अकलान्निवपनम् । —KSVD VI-20

7 हरजिगीषो-मुल्लस्यमस्या मानिनोति पदेनाह । 1—KSVD V-53

8 वय पद्यानि । ततो विज्ञेय । वयमूत्रानि पद्यानि । अद्भनहयानि ।
—KSVD I-16 also See—

सत सतसहस्राणां कोटिर्माह्वनीयिणः ॥ ३३-ब

सत कोटिसहस्राणां सद्बुदिरिषमिधीयते ।

सत सद्बुमहस्याणां महासद्बुदिरिति स्मृत ॥ ३४

महासद्बुमहस्याणां सत बुन्दमिहोच्यते ।

सत बुन्दसहस्राणां महाबुन्दमिति स्मृतम् ॥ ३५

महाबुन्दसहस्राणां सत पद्यमिहोच्यते ॥ ३६-ब

—वाल्मीकिरामायण, बालकाण्ड, २८, ३३-३६

To put into digits it would be 100, 00, 00, 00, 00, 00, 00, 00, 00, 00

Vallabhadeva resorts to a special method of pointing out suggestions by ending various statements with the word *uktih*,¹⁰ This method of gleaning new meanings from a word or a group of words indicates the ability of our ancient commentator in understanding and interpreting the writer successfully.

SUGGESTIONS UNDERLYING THE INDECLINABLES

In Sanskrit literature, indeclinables like-*ca*, *vat*, *tu*, *hi*, etc are generally utilised to fill in the gaps in metrical compositions. They have hardly any special meaning to convey. But Kālidāsa's magic pen invests even these grammatical indeclinables with special wealth of suggestions. This is brought out fully in the commentary by Vallabhadeva. This could be a topic for an independent research paper. Here a few examples would serve to show Kālidāsa's skill :

(१) विल इत्यागमसूचनायं । तथा चोक्तं मुनिना 'एषा भार्या...न संशयः ।' इति मत्स्यपुराणे । —KSVD I-50 (२) अहोबतशब्दावेवाप्यन

10 (i) विगाह्यात्रम्य च स्थितमिति द्वाधीपस्त्वोक्तिः । —KSVD I-1

(ii) आरोग्न्तीसुच्वैस्त्वोक्तिः —KSVD I-5

(iii) बोद्धा क्षेप्ता इति शैत्यगुणस्त्वोक्तिः ।असङ्गुच्चालितमुरतश्चित्तप इति सौरभोक्तिः । ...मिथानि विरलीकृतानि इति मादंवरयनम् ।
—KSVD I-15

(iv) तिष्ठन्निमत सदासमुरयुतमिति रम्यस्त्वोक्तिः । —KSVD V-7

(v) आदिवराहृदःशृया स्थिता इत्यदिनश्चरोक्तिः । —KSVD VI-8

(vi) मनसा सह मन इव इति चातुर्योक्तिः । —KSVD VI-36

(vii) सा अलचकार न तु तेनासावलङ्गता इति सहजमुदरस्त्वोक्तिः ।

—KSVD VII-7

विस्मयस्याधिक्य द्रुत । -KSVD III-20 (३) द्वौ चकारी तुल्यकाल गमयतः ।
 तेन गर्दवोमा द्वारस्थानमासादीतवती तर्देव देवोऽपि योगान्निवृत्त । -KSVD
 III-50 (४) खलुशब्दो विपादे । -KSVD IV 5 (५) प्रथमोऽयं चशब्द
 परिचुम्बनाद्यनुक्तसमुच्चयाय । -KSVD IV-17 (६) वाशब्द पूर्वापेक्षया ।
 तादास्तथाविधशब्दो सामान्यार्थावपि विशेषणतयोत्कृष्टत्वेन श्रद्धित्वात् विशेषा-
 तिभयनिष्ठावेव । -KSVD V-2 (७) इदं किल तपः हरलामनिर्वर्तकं न
 चानेन तपसा स सुलभ इति किलशब्द सूचयति । KSVD V-64 (८)
 अपि विस्मये । चित्रमिदं यदुभावा पदं हरो धर्मेण कारितो न तु रामेण, तथापि
 स्मरं पूर्वापराधभोत इति । नयं तु चण्डकोपत्वादीशस्य पुनर्वाधाशक्या ।
 -KSVD VII-14

From the above examples it is evident that the commentator has fully grasped the meaning intended by Kālidāsa. This power of perceiving the underlying deeper meaning reminds me of a couplet by Jonathan Swift—

‘As learned commentators view,
 In Homer more than Homer knew’¹¹

¹¹ Jonathan Swift, —‘On Poetry’ I, 103, 177

16. GRAMMATICAL DISCUSSIONS

Commentators on Sanskrit literature should be well-versed in allied branches of learning. Such was the tradition among the ancients. Mallinātha, as he claims, was quite conversant with the grammar, *Tantra*, *Njāya*, *Yoga* and *Vaiśeṣika* philosophy.¹ Vallabhadeva also equally, if not more, conversant with, then prevalent various branches of learning. This has been already pointed out in the chapter 'Scholarship of Vallabhadeva'. Here we intend only to discuss his evaluation of Kālidāsa based on grammar.

Pāṇini enjoys the supreme position of chief grammarian in Sanskrit language. Vallabhadeva cites about 75 to 80 aphorisms from the *Astādhyāyī* of Pāṇini in his commentary². Vallabhadeva mentions the name of Kātyāyana, a well-known *vārtika* writer in grammar and many times quotes his *vārtikās*³. Moreover quotations from the *Dhātupāṭha* of Pāṇini are frequently used by Vallabhadeva to support or discuss the derivations of various words used by poet

1 धाणी ऋणमुजीमजोगणदवासासीच्च वैयासकी-

म-तस्त-त्रमरस्त-प-नगगवीगुम्फेषु षाजागरात् .

वाचामाकल्पद्रहस्यमलिल यश्चाक्षिपादस्फुरा

लोनेऽभूद्यदुपजमेव विदुषा सौत्र-यजन्व यत् ॥

—Mallinātha, on RV 1-1

2 See Appendix V

3 इयेन (समास) विभक्त्यलोप (च) इयेतत् वाःवायनीय वचनम् ।
—KSVD I-1, सन्निपाताच्चेति वचनव्यम् । —KSVD II-48, इक्षिण-
मिष्या च । —KSVD-V-40, बलुपि सम्पद्यमाने च । —KSVD V-44,
प्रातिपदिनाद धात्वर्थे । —KSVD VIII-31

Kālidāsa At one place Vallabhadeva cites a quotation which is found in *Kāśika*⁴

Vallabhadeva was an erudite scholar of grammar and hence insisted upon meticulous care about grammatical accuracy. So whenever he found any laxity in the diction of Kālidāsa he, without any hesitation plainly condemns it, 'This is due to the negligence of the poet' e. g.

(1) *ūsa* an erroneous form is the outcome of the poet's negligence⁵. Mallinātha has noticed this and tried to defend Kālidāsa by quoting from Śākatāyana and Vamana⁶. But modern scholars acknowledge that Vallabhadeva is grammatically correct.

(2) The word *uccayah* has been wrongly employed by Kālidāsa⁷. Vallabhadeva supports his view with an aphorism of Panini—a final authority in this respect. Mallinātha while quoting Vallabhadeva, accepts the views of the latter without any reservation⁸.

4 क्वाममनसारपि । —KSVD V-40 see लुप्तेदवश्यम् कृत्वे तु वाममनसारपि—Kāśika VI 1-144 comp तुमो मनस्कामे ।—शाकटायनश्रुत II-2-69

5 आसति कवीनां प्रमादज प्रयोग भूभावरसज्ञात । ये त्व ये ब्रुवते तिष्ठ त-प्रतिरूपको निपात इति तदसत् । तादृशस्य तिष्ठन्तस्याभावात् । —KSVD I-35

6 आसति बभूवार्थे तिष्ठत्प्रतिरूपकमध्यमम् इत्याह शाकटायनः । वल्लभस्तु 'न तिष्ठत्प्रतिरूपकमध्यमम्' 'अस्तेर्भू' इति श्वादेशनियमात्तादृकित्तिष्ठत्स्यै-वामाभावात् । शिन्तु कवीनामय प्रामादिक प्रयोग इत्याह । वामनस्तु 'अस गतिदीप्त्यादानेतिविति घातालिटि रूपनिदम' इत्याह । अस्य इत्यनुदात्तोद्दीप्त्यर्थे । आस दिदीपे । प्रवृत्त इत्यर्थे । —KSMN I-35

7 उच्चय गम् कवीनां प्रमादज । हस्ताशाने चिरस्तेवे' [पा मू ३-३-४०] इति चन्द्र । अत्रो बाधितत्वात् । —KSVD III-61

8 हस्ताशान चिरस्तेवे इति घञ्चिपयत्त्वात्कवीनां प्रामादिक प्रयोग इति वल्लभ । —KSMN III (1)

(3) The word *subhru* is used inaccurately by Kālidāsa. This opinion of vallabhadeva has given rise to a good deal of controversy among the later scholars like Mallinātha, Cāritravardhan etc.⁹

(4) The use of the word *āha* to denote the sense of the past tense by Kālidāsa is, according to Vallabhadeva, an evidence of the poet's carelessness¹⁰

(5) When there is a description of the past along with the use of the words *yāvat* and *tāvat*, a form of the past tense should have been employed but Kālidāsa's use of *caranti* a form of the present tense is faulty. In support of his views Vallabhadeva cites an example from *Sisupālavadha* of Māgha¹¹

(6) *Prārthayadhvam* and *prarthayadhve* these two are the variants. Vallabhadeva in his own way decides the correct reading on the basis of grammar.¹²

Let it not be supposed, however, that Vallabhadeva is seriously bent only on finding fault with Kālidāsa

9 सुभ्रुवद् ह्रस्व प्रमादजो नदीसङ्गानिषेधात् । —KSVD-V-43,
सुभ्रु इत्यत्र भ्रुवद्स्योवहस्थानीयत्वात् नयद्गुण्यत्स्थानावर्त्तौ' इति नदीसङ्गा
निषेधात् अम्बार्थनसोह्रस्व' इति ह्रस्वत्व नास्ति । तेन ह्रस्वः प्रमादिक'
इति केचित् । अन्ये तु 'अप्राणिजातेभ्यारज्ज्वादीनाम' इत्यत्र 'अत्राब्रु'
'बकषू' इत्युकारात्तादप्युच्छ्रययमुदाजहार भाष्यवार । एतस्मादेव ज्ञाप
कात्ववचिदूकारन्तस्याप्युङ्गन्तत्वान्नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः ।

—KSMN V-43

10 आहेति भूते कवीना प्रमादज प्रयोग एव । —KSVD IV-3, आहेति
भूते प्रयोग प्रमादज । —KSVD VI-25

11 चरन्तीति भूतेऽत्र प्रयोगो न्याय्य । यथाऽनीत विहिताभिः परोप्यादिभिर्भा
ष्यम् । 'न पावदेतावुदपश्यद्दुहितो' [मिगु०-१-१५] इति माघे पावता
वच्छ्रदी निपातितौ क्रिययोस्तुस्यवालमाहृतु । —KSVD III-72

12 अत्र प्रार्थयध्वमिति अपप्रयोगः । अत्र किं शब्दप्रयोगात् किं वस्तु भवन्ती-
ष्यन्त इति सप्तम्य लुट्प्रयोगो युक्तः । —KSVD II-28

Often he approves of Kālidāsa's usages and corroborates them with the help of his knowledge of grammar. To quote some of the examples—

(1) The use of future tense by Kālidāsa to denote the present is justified by Vallabhadeva by giving more than one example in support.¹³

(2) Is the use of the word *mangala*, in the singular in the first line and the plural in the second line appropriate? This question is raised by Vallabhadeva and he himself has given an opinion in favour of Kālidāsa that the collective use of the word is correct in the context.¹⁴

(3) *Kāraka vibhakti* is more powerful than *Upapada vibhakti*, citing this famous dictum of grammar Vallabhadeva corroborates the usage of Kālidāsa. He cites, here, other examples too.¹⁵

(4) Many times Vallabhadeva specifies the genitive case of *sambandha* or *anādara*.¹⁶

To put the record straight it must be recognised that Vallabhadeva though well-versed in grammar, has committed some lapses also. His explanation of the word *bhūdharma* is grammatically untenable¹⁷ His derivation of the word *yajvā* is also not grammatically acceptable¹⁸. But such lapses are few and far between

13 वक्ष्यमानेषु लुट् प्रायेण प्रयुज्यते । यथा—'स्वस्ति दीप्रस्तु मविष्यामि ।'
'कार्ये गुह्येषाममम निबोधये' [KS III-13] 'तस्याः करिष्यामि दूजानु-
त्तापम्' [KS. III-8] इत्यादौ । —KSVD-II-31

14. KSVD V-76

15. KSVD VI-64

16. KSVD II-46; V-2

17. भुव घारयतीति भूधरः । —KSVD III-13. भ्याकरणदृष्ट्या 'घत्तीति
घरः, भुवः घर. भुधरः' इति भवितुमर्हति ।

18 पत्रत इति यग्ना । —KSVD II-45

and hence pardonable Kālidāsa himself has maintained that one blemish gets merged in a heap of virtues just as a dark spot in the moon is outshone by its countless rays ¹⁹

17. VALLABHADEVA'S CRITICISM OF KALIDĀSA

Every critic is supposed to have his own norms or standards of comparison for the evaluation of a literary work Vallabhadeva certainly does not lack in this ability but the problem is whether his standards have been able to measure the creative ability of Kalidāsa Here a brief note on Vallabhadeva's criticism of Kalidāsa is given Its impartial evaluation will be found in the next chapter ¹

(1) In the first verse of the first canto of *Kumara sambhava* Vallabhadeva has discussed at length the fault of a breach of syntax (भिन्नव्ययानुसारेण) He has also dealt with a problem in the use of figures of speech either be it *upamā* or *utpreksā*

(2) Gods do not wink, then how did the God Indra induce his preceptor by a wink of thousand eyes This problem is raised by Vallabhadeva and he has defended Kālidāsa by saying that the winking of eyes depends upon the will of the gods ²

(3) Serpents like Vāsuki and others endowed with the steady light of jewels on their hoods serve the

19 एको हि दोषा गुणमनिसाते निमग्नातीदो विस्मयध्विवाङ्क । —KS I 3

1 Here Vallabhadeva's discussion on the grammatical usages etc is not incorporated to avoid repetition as the chapter sixteen is devoted to it

2 अनिमिषाणामपि दशाना इच्छादया नम्रचरन युज्यत इति नात्राक्षिविहार उपर । —KSVD II-29

deman Tāraka even at night. While referring to this statement of Kālidāsa Vallabhadeva raises a question whether the presence of such serpents (in his bedroom) is desirable for the demon indulging in carnal pleasures at night.³

(4) In KS III-28 *Arthāntaranyāsa* given by Kālidāsa according to Vallabhadeva, is not appropriate. Hence he suggests two alternative *arthāntaranyāsas*, one based on similarity and other on contrast.⁴

(5) त्रियम्बकम्-*triyambakam* is a usage found or allowed in Vedic language only. Hence Vallabhadeva suggests a new variant महेश्वरम्-*Mahesvaram* in KS III 3-44.

(6) Generally a thing is siezed or handled by a hand. Then why Kālidāsa used the word *Kareṇa*-by hand? Thus an objection is raised and answered with a good deal of discussion by Vallabhadeva. If a poet does not specify in this manner, the dull witted reader would be in difficulty. In grammar a thing can be taken for granted while in literature such practice is hardly admissible. Here it is worth noting that in a sentimental euphoria Vallabhadeva an ardent advocate of Kālidāsa, calls him 'Divine composer'-भगवान् काव्यकर्ता-*Bhagavān Kāvya-kartā*⁵.

3. अत्र शृङ्गारिणस्तारकस्य निशि मुञ्जंगसन्निधानमुच्यते न चेति सहृदवैविचार्यते ।
KSVD II-38

4. अत्र चाग्न्यदुपनात्तन्मन्त्रापरान्तरन्यस्तम् । अग्न्र्वैवं वक्ष्यम्यम्-
मुदयेन हीनं गुणितं गुणेन दृष्ट्वा न तप्येत हि नः सचेता ।
यदि वा-

तेनैव सर्वो रमणे गुणेन येनासु राजन्ति मुनान्तराणि ॥

-KSVD III-18

5. See : KSVD III-65

(7) The fate killed Kāmadeva—the God of love and left Rati—the wife of Kāmadeva—to live. Rati during her lamentations describe the situation as अर्धवैशसम्-*ardhavaiśasam* meaning half killing. Vallabhadeva objects to the use of a word *ardha*-half in the context as वशसम्-*Vaiśasam*-death is death, even if one out of the two dies.*.

(8) शरद-*Śarada* and वसन्त-*Vasanta* are neither hot nor cold हेमन्त-*Hemanta*-can be included in शिशिर-*Śiśira* Hence Kālidāsa has not described them in the penance of Pārvati Such is the explanation given by Vallabhadeva.†

(9) Himālaya welcomes the seven sages. A verse is devoted to describe the physical greatness of Himālaya by Kālidāsa. According to Vallabhadeva this verse is out of context here and hence it is redundant*.

(10) If such passions subject even Lord Śiva, the controller of senses, then what to talk of a man whose abilities fall short in controlling his senses? Hence there is no scope for reproach in the case of common man. This, according to Vallabhadeva, is the statement of suggestion of the self opinion of Kālidāsa as he was a man of amorous inclination.†

(10) Breeze from the southern quarter removed the fatigue of Pārvati. Here Vallabhadeva feels the presence of exhaustion in case of god is disputable.†

6 अर्धवैशसम् । एवतरवधे हि वैशसम् न तु भववाधायाम् । —KSVD IV-31

7. KSVD V-26.

8. अस्मिन्नवसरे न तथाय सप्रयोजनश्लोक । —KSVD VI-51

9 एते भावाः .. किमुमपि वयिनमपि स्तृणन्ति नास्त्यस्मदादीना विमल्युपालम्भ-
स्थानमिति कवेः कालिदासस्य स्वाभिप्रायोक्तिः, विलासित्वात् ।

—KSVD VI—65

10 बलमोक्ष किं देव्या देवस्य चेति चर्चयेत् । —KSVD VIII—25

These illustrations are more than enough to give us an idea of Vallabhadeva's attempt to examine critically the *Kumārsambhava* of Kālidāsa. He appears to be a fearless critic. He does not mince words whenever, he finds fault with Kālidāsa. He comes out with argument to defend the poet whenever he deems it fit. The propriety of his criticism will be dealt with in detail in the next chapter.

18. APPRAISAL OF THE EVALUATION BY VALLABHADEVA

It has been noted in the previous chapter how Vallabhadeva has tried to examine critically from various angles the *Kumārasambhava* of Kālidāsa. As students of literature it is our duty to appraise his evaluation.

In the preceding chapter Vallabhadeva has defended Kālidāsa on points No 1, 2, 6 and 8. In fact the works of Kālidāsa hardly need any logical support. Still however if somebody tries to support them by arguments of his own, we have nothing to say. At the most we may welcome it. But the rest of the points, where Vallabhadeva has criticised Kālidāsa, deserve special attention.

Vasuki and other serpents became the servants of demon Tāraka. They abandoned their natural fickleness and started providing steady light shooting forth from the jewels on their hoods. Vallabhadeva raises a question regarding the presence of such serpents by a lusty demon Tāraka. This objection does not hold water as Kālidāsa has not specifically mentioned the

exact place (as bedroom) Hence it may be that these serpents might be rendering services in palace or the assembly of the demon Tāraka What is more this event may be to point out his sway over such deadly poisonous serpents like Vāsukī etc Taraka compelled them to render service in his kingdom This point seems to have been emphasised by Kālidāsa here

Generally the mind of the creator of the universe is averse to bestowing perfection of qualities on a thing¹ This *Arthūntaranyāsa*, capable of pleasing the mind of any sympathetic reader at any time or any place, is worded beautifully by Kalidasa But Vallabhadeva finds fault with it and feels it to be incongruous in the context As if it were not enough he has written two fresh *Arthūntaranyāsas* based on similarity and contrast²

In fact to compose even a line in this manner is to go beyond the jurisdiction on the part of any commentator Vallabhadeva has failed to grasp the meaning of Kālidāsa's words A flower full of gorgeous colours but bereft of fragrance pained the mind of a perceiver Hence the generalization, rather the unique generalization, from the pen of Kālidāsa has spontaneously emerged This figure of speech is full of poetic beauty and wordly wisdom Vallabhadeva could not fully gauge the poetic depth of 'Bard of Avon' Nowhere the two alternative lines suggested

4 प्रायेण सामग्रमविधौ गुणानां वराहमुखा विश्वसृज प्रवृत्ति । —KS III 28

2 अतश्चैव वचनव्यय—

मुग्धन हीन गुणिन गुणन दृष्टवा न तस्यैव हि व मवेका ।

यदि वा—

तेनैव सर्वो रमते गुणिन यनापु राश्रिति गुण उपाधि ॥ —KSVD III 28

by Vallabhadeva come near the poetic height or the universally acceptable truth of the original composition

There is another impertinence on the part of Vallabhadeva that he has suggested a new reading महेश्वरम्-*Maheśvaram* in place of त्रियम्बकम्-*triyambakam* in *Kumārasambhavam* III-44. Kālidāsa is capable not only of using Vedic words but of composing Vedic meter also. अमी वेदीम्- *ami vedīm* (AS IV-8) is the famous example of Kālidāsa's composition in Vedic meter and style. Moreover according to the dictum निरङ्कुशा कवयः *niraṅkuśāḥ* Kāvya poets' freedom has to be guarded. Vallabhadeva has deciphered the suggestion in the word त्रियम्बकम्-*triyambakam* that Kāmadeva was burnt to ashes by the third eye.³ Now the new variant महेश्वरम्-*maheśvaram* suggested in its place is not capable of providing this suggestion. It may be conjectured that on account of such commentaries the readings like त्रिलोचनम्-*trilocanam*, -त त्र्यम्बकम्-*tam tryambkam* etc in place of त्रियम्बकम्-*triyambakam* might have come into existence later on.⁴

Vallabhadeva's objection against the use of the word अर्धवैशसम्-*ardhavaisasam* is not proper. Mallinatha has strongly defended the use of अर्ध-*ardha* in अर्धवैशसम्-*ardhavaisasam* by quoting from Vedic text and suggested the purport of the usage which bears out our cultural and social background.⁵

3 त्रिलोचन इत्युपरचितपद वासेन तृतीयनेत्रत्वात्कामदेहदाह सूचयति

—KSVD III 44

4 see 'Kumarsambhava' ed by Suryakanta, III-44, p 32 foot note 44.

5 'अर्धो वा एष आत्मनो यदपत्नी' इति श्रुतेः । पत्युः स्वस्य चाश्रयाश्रयो भूतयोरेकपदार्थत्वात्प्रामेयाश्रौकिकं । तथा चैकदेशवधे देशांतरस्यापि वध नियमना-नामपि विधिरन्नेव हतवानिति तात्पर्यम् । —KSMN IV-31

Kālidāsa wrote a verse (KS VI-51) indicating the simultaneous mobility and immobility of the great mountain Himalaya Vallabhadeva considers this verse out of context This, at the most, could be considered just an opinion of Vallabhadeva Neither Mallinātha nor any other commentator has accepted this view Nor do we Narāyana, a wellknown commentator of *Kumarsambhava* regards this verse quite appropriate in the context For thereby Himālaya's credentials as a great man have been suggested Hence his relation with the great God Lord Śiva is justified⁶ Now we are in a position to assert that Vallabhadeva has totally failed to understand Kalidasa here

'Kālidāsa, being a man of erotic dispositions, is expressing his personal opinion' This remark of Vallabhadeva on KS VI-95 seems more or less his personal opinion only 'Kālidāsa was given to sensual pleasures' this is the theme of the many fanciful stories and hence such criticism seems prevalent among many commentators But Tagore has rightly pointed out that, Kālidāsa is only a poet of beauty and enjoyment is a belief prevalent only among common man Therefore hearsay evidence stigmatises the character of Kālidāsa From this it would be evident that one may rely on the *Vox populi* in any other field but in the domain of literature such blind following would not be admissible⁷

6 अ-नास्य शरीरस्य महापुरुषलक्षणत्वं प्रतिपादितम् । तेन च परमेश्वर-सम्बन्धयोग्यत्वं द्योत्यते । -कु नारायण (सप्तमी टीका गणपतिशास्त्री, त्रिवेदी इति १९१३) ६-५१

7 Rabindranath Tagore *Pracīna Sahitya* Gujarati, 3rd edition, Ahmedabad, 1949, p 15 (English translation is ours)

Śiva or Paravatī got exhausted⁸. Such description of Kālidāsa, according to Vallabhadeva, is dubious. In this matter, with all humility at our disposal, we have to suggest to Vallabhadeva that in the realm of Sanskrit poetics it is laid down that in order to delineate sentiment (रसनिष्पत्ति) even gods like Rama or Śiva should be portrayed as normal human beings suffering the pang or the pleasure of life. What to talk of a fatigue? A great writer like Bhavabhūti has successfully dramatised the pain, pathos, dejection and even swoon of Rāma. Hence in the *Uttararām-carita* the depiction of a sentiment has reached the pinnacle in Sanskrit literature.

Sometimes Vallabhadeva's criticism of Kālidāsa is valid too. e.g. in the use of *यत्-यामत* or *तत्-तवत* in KS III-72.

This above discussion broadly goes to show that the points of criticism raised by Vallabhadeva for the KS of Kālidāsa could easily be rebutted.

19. LIMITATIONS OF VALLABHADEVA

From the discussion which has preceded one may gather an impression that Vallabhadeva is an ideal and versatile genius without any limitation. But it is not so. We can recall Kālidāsa here that the creator of the universe is not favourably disposed to bestow all the qualities at one place¹. Hence limitation are inevitable in any person. We shall deal with some of the limitations of Vallabhadeva in this chapter at some length.

Vallabhadeva has given the definition of परमाणु—*paramāṇu*². In fact it is the definition of त्रसरेणु—*trasareṇu*. This indicates the lack of proper study of वैशेषिक—*Vaiśeṣika* philosophy on the part of Vallabhadeva.

Nandi, standing at the entrance of the creeper-bower, placing his finger on his mouth ordered the *Ganūs* to be quiet. Here Vallabhadeva writes that the use of the word एकाङ्गुलि—*ekāṅguli* is in bad taste—as that particular word is used to denote the sign for micturating³. Here Vallabhadeva under the impression of some custom prevailing in his days finds fault with the use of word by Kālidāsa. But this is, in fact, against the principles of literary criticism. In the land or times of Kālidāsa it might not be referring to the same sense. So to superimpose thus the tradition of

1 प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वमृज् प्रवृत्तिः ।

—KS III-28

2 गवासादिविवर्णप्रविष्टरविकिरणसदृशिता रेणव परमाणुशब्देनोच्यन्ते ।

—KSVD II-11

3 अत्र चारव्यायप्रतिभासादेवाङ्गुलिशब्दाय प्रयोग न साधु मन्द्यते । मूत्रोत्सर्गो ह्येवाङ्गुलिशब्दस्येत ।

—KSVD III-41

our time or our place in ancient work is not permissible in the literary criticism. Anachronism in criticism is equally bad.

In the description of the पञ्चान्नितप *Pañcāgnitapa* of Pārvatī a word सुत्रो *Śucau* is used by Kālidāsa. Vallabhadeva interprets it as आपाढे मासि *āṣāḍhe māsi*⁴ which, in the context, is absolutely wrong. There would be clouds in the month of *āṣāḍha*. The wellknown words of Kālidāsa आपाढस्य प्रथमदिवसे *āṣāḍhasya prathamadivase* seems to have slipped away from the memory of Vallabhadeva. In the season of clouds the penance with five fires is not possible. Hence here the interpretation of Vallabhadeva is untenable.

Vallabhadeva while quoting from *Kirātārjunyam* has shown Himālaya as born of the lineage of *Śambhu*⁶. But this interpretation is certainly implausible as it would give rise to an undesirable contingency on the part of Lord Śiva to marry a daughter of his own son.

In one verse Vallabhadeva tries to read a special meaning in the word अपि—*api*. Śiva as if says, 'as Himālaya has been in an enviable position by getting me as son-in-law so I am also in a commendable position by acquiring Himālaya as a father-in-law'.⁷ This far-fetched meaning of अपि—*api*, as suggested by Vallabhadeva, is certainly unconvincing because Lord Śiva would never indulge in self-approbation. Thus some of the interpretations offered by Vallabhadeva are not appropriate.

4. KSVD V-20

6. तथा हि प्रथमस्य वेधसः दम्भोः कुले [प्रसूतिः] जन्म । हरनिर्माणं हि हिमवानित्यायमः । तथा च भारविः—'प्रययित् विभ्रुतायनिविम्बितं प्रनिनिधि जगतामिव दम्भुना ।' [किरात० ५-३] —KSVD V-41

7. KSVD VI-30

20. THE EXTENT OF KUMĀRASAMBHAVA

Since the first publication of *Kumārasambhava* in 1837 by A. F. Stenzler, numerous editions of this celebrated *Mahākāvya* have appeared. Some of these contain XVII cantos, while others contain only VIII. The commentaries of Mallinātha, Nārāyana, Dakṣiṇāvartanātha and Arunagirī on *Kumārasambhava* have been available upto canto VIII only. The commentary of Chāritravardhana is extended upto canto VII. This is obvious as it was written by a Jain monk who had in view specially Jain students of Jain Pāthasālās. Hence the commentator has purposely avoided commenting on the erotic portion of *Kumārasambhava*. So far as the question of the extent of Vallabhadeva's commentary is concerned there are two distinct traditions. *Laghutikā* is extended upto canto VIII while *Bṛhadtikā* is normally available upto the VIIth one. Here too, the reason may be attributed to the fact that the enlarged version of *Bṛhadtikā*, was written by a Jain scholar. There is entirely a different recension of the commentary on the canto VIII of *Kumārasambhava* found in only one manuscript¹ which, to our mind, is nothing but an obvious interpolation by some scribe or a reader of inferior calibre.

The edition of *Kumārasambhava* published by N. S. Pandit contains cantos XVII and this worthy scholar has also made a reference to a tradition of *Kumārasambhava* having XXII cantos in his edition of

¹ See Appendix No. IV

Raghuvamśa of Kālidāsa² One commentator, Sitārāma by name, has provided commentary upto the XVIIth canto of *Kumārasambhava* Dr Kunhan Rājā conjectures that this Sitārāma himself might have composed cantos IX to XVII³

In 1866, from Benārasa Pandit Vitthal Śāstri has published an edition of *Kumārasambhava* wherein he has argued in favour of *Kumārasambhava* having XVII cantos

Dr R D Karmarkar has gone into the question of the extent of *Kumarasambhava* in detail and tentatively favoured the possibility of *Kumārasambhava* having XVII cantos.⁴ Dr Sūryakānta has included IX to XVII cantos in his so-called critical edition of *Kumārasambhava* published by Sāhitya Akādemi in 1959 from New Delhi There, in the introduction he⁵ favours

- 2 There can be little doubt that the XVIIth canto does not conclude the poem The absence of a natural conclusion in the form of a benedictory stanza at the end of the 17th canto adds much strength to the tradition that the poem has not only XVII but XXII cantos

—S P Pandit, '*Raghuvamśam*', Preface, footnote P 16

- 3 perhaps the cantos were added by one Sitārāma whose commentary is available for the portion

—Dr C Kunhan Rājā, '*Kalidasa*' P 53

- 4 Under these circumstances, we can arrive at no better conclusion than that sarga I to VIII are definitely from the pen of Kalidasa Sarga IX X also are most probably to be ascribed to him and that it is not impossible that sarga XI-XVII should have also been written by him

—R D Karmarkar, '*Kalidasa*' P 34

- 5 And if it is so, the irresistible conclusion will be that the second half of the poem depicting the birth and exploits of the fiery Kumata is genuine, and it is for this reason that we have added it in the present edition of the poem, *Kumarasambhava*

—Suryakanta, *Kumarasambhava* Intro P XXXIII

the inclusion of the second half of the poem i.e. cantos IX to XVII, on the following grounds (i) KS is a work based on *Brahmanās* and *Purānās* (ii) Kālidāsa refers to the eight forms of Rudra (iii) there is a reference to the fiery Kumāra. All these facts, according to Dr Sūryakānta, reminds us of the birth of the ninth Rudra in the *Śatapathabrāhmaṇa*. Hence, he concludes that cantos IX to XVII of *Kumārasambhava* are a genuine part of the poem.

Those who believe that *Kumārasambhava* is extended up to canto XVII put forward the following arguments—

(1) The title of *Kumarasambhava* suggests the birth of Kumāra Kārtikeya. If the work is of VIII cantos only the title is rendered meaningless.

(2) In the canto II the existence of Kumāra is shown indispensable for the annihilation of demon Tāraka. Verses 1, 31, 33, 52, 53, 55, 58, 62 and 63 of canto II clearly indicate the slaying of Tāraka as a final denouement of the story. If the poem does not extend beyond the canto VIII then this बीज-वर्षण, sowing of the seed, becomes meaningless or is totally nullified.

(3) The last verse of the canto VIII of KS says, 'as the submarine fire is not satisfied with the consumption of water, similarly the Lord Śiva was not bereft of desire for carnal pleasures' * From this it is as clear as day-light that neither the story nor the poem ends here. Nevertheless neither the writer nor the hero would like to restrain them-selves from

any further action for ever. Hence the poem was extended upto the XVII canto.

(4) If the poet intended the poem to consist of VIII cantos only, then he would have entitled this epic *Pārvati-parṇaya* or something like that, instead of calling it *Kumārasambhava*.

(5) *Īśānasamhitā* opines that a *Mahākāvya* should not have less than VIII cantos⁷. So *Kumārasambhava* being a *Mahākāvya* should have more than VIII cantos. *Viśvanātha*⁸, the celebrated theoretician of Sanskrit literature lays down that a *Mahākāvya* should have more than VIII cantos. Hence it's extent upto XVII cantos is justified.

(6) *Mallinātha* and other well-known commentators have not commented on cantos after the VIIIth one. This fact does not prove that the poem consists only of VIII cantos, as they might have refrained from providing a commentary on the ground that they are too easy to require commentary or explication.

(7) The authorship of *Kālidāsa* for the latter half of *Kumārasambhava* could not be doubted on the grounds of grammatical errors or stylistic limitations because such instances are not wanting even in case of famous writers like *Bhāravi*, *Māgha*, or *Bhaṭṭi*. Poet's being unfettered, are not supposed to abide strictly by grammatical rules or rhetorical regulations. Sanskrit poets have always availed themselves freely of poetic licence.

7 अष्टसर्गानि तु न्यून त्रिसप्तसर्गाच्च नाधिकम् ।

महाकाव्य प्रयोक्तव्यं महापुरुषवतीतियुक् ॥ —ईशानसंहिता

8. सर्गा अष्टाधिका इह । —विश्वनाथ, साहित्यदर्पण, ६-३२०

(8) Tārānātha Tarkavācaspati Bhattacārya has included cantos VIII to XVII in his edition of *Kumārasambhava* and has called this portion as *Uttarakānda*⁹ In his opinion if the poem is of VII cantos only then it would be an incomplete work The words, *नीतुङ्गागारमगतः*—‘He went into the harem’ at the end of the canto VIIth clearly indicates that something remains to be said Moreover the word *sambhava* means birth as well as glory Without the narration of the birth of Kumara and the glory of slaying of Tāraka the poem would be incomplete

(9) Ujvaladatta cites a line *रव प्रगल्भाहस* etc. and says ‘इति कुमार’ This line, according to Tārānāth Tarkavācaspati, with slight variation resembles a line in XIV-32 of *Kumārasambhava* Hence, the extent of the poem up to XVIIth canto is justified

(10) Śivaprasāda Bhattacārya⁹ has dealt with the problem of the authorship of the latter half of *Kumārasambhava* at length and tried to establish that the poem was extended upto XVII cantos Some of his arguments are the same as the one mentioned above He lays stress on the argument that he has found two pieces of sculpture which are based on the portion of the story narrated in the latter half of *Kumārasambhava* Dr S K Chatterji has shown him some paintings of the Kāngarā valley style which illustrate the story of Kumāra Kārtikeya One of them has a scene of Rati-grha of Parvati with Agni inside as a dove This according to him certainly refers to

⁹ Śivaprasāda Bhattacārya, ‘Authoship of the latter half of the *Kumārasambhava*’—*Journal of the Asiatic Society of Bengal*,

the story as given in the latter half of *Kumārasambhava*. Hence the original poem was extended up to cantos XVII.

(11) Dr. R. D. Karmarkar favoured the opinion of the extent of *Kumārasambhava* upto cantos XVII. In some notable arguments he pleads that Kālidāsa has specifically referred to Kumāra in *Gandhamādāna* mountain in the act IV the of *Vikramorvaiṣyam*. While in the Vth act, the appointment of *Kumāra* as commander-in-chief of the army to the Gods is also referred to.¹⁰ This worthy writer, while describing the valour of the kings of the solar race, has compared them with Kumāra Kārtikeya.

All these pieces of evidence, according to Dr. Karmakar, suggest that Kālidāsa was familiar with the story of *Kumārasambhava* as narrated upto the XVIIth canto. Hence he concludes, 'sarga IX and X also are most probably to be ascribed to him and that it is not impossible that sargas XI-XVII should have also been written by him.'¹¹

Scholars who uphold the tradition of a *Kumārasambhava* of VIII cantos argue out their case in the following manner—

(1) Famous commentators like *Mallinātha*, *Arunagiri* and *Narāyaṇa* have commented upto VIII cantos only.

(2) The statement of *Īśānasarjihitā*¹² viz. '*Mahākāvya* should not be of less than VIII cantos, invariably

10. बाहुपो दीवराज्यधीः स्मारयत्वात्मजस्य ते ।

अभिविक्तं महासेनं हेनापत्ये मरुत्वता ॥

—VM V-23

11. See foot note no. 4. '*The Extent of Kumārasambhava*'.

12. See foot note no. 7. '*The Extent of Kumārasambhava*'.

suggests that *Kumārasambhava* of VIII cantos only was in the mind of the writer of *Īśānsamhitā*

(3) *Viśvanātha*¹³ the writer of *Sāhityadarpana* had *Kumārasambhava* of VIII cantos only in his mind when he said, '*Mahākāvya* has more than VIII cantos'.

(4) *Nārāyaṇa*,¹⁴ a famous commentator of *Kumārasambhava* opines that the annihilation of the demon *Tāraka* is not the final goal of the poem. The gods in KS II-51 request *Brahmā* to create a commander-in-chief for their army. So the birth of *Kumāra Kāritkeya* is the specific object desired by the gods. The mention of the destruction of *Tāraka* is nothing but a pretext to strengthen a main cause of the creation of *Kumāra*, just as mentioning the victory of *Duryodhana* at the beginning of *Kirātārjunya* is the pretext to create anger in the mind of *Draupadi* and *Bhīma*. Therefore *Śiva*'s attraction towards *Pārvatī* is the main object to be treated by the writer. Hence the title *Kumārasambhava* is admirably appropriate. The erotic description of the VIII canto of *Kumārasambhava* sufficiently suggests or sows the seeds of the birth of *Kumāra*.

(5) The numerous *yatibhaṅgas*, grammatical errors, frequent usages of gap filling monosyllables like च, व, हु, हि etc, and absence of *Kālidāsian* similes in canto

13 See foot note no 8 '*The Extent of 'Kumārasambhava*

14 नात्र तारकासुरनिग्रह वाक्ये साध्य । 'तदिच्छामो विभ्रा स्मटु सेनाय तस्य शान्तये' (बु २-५१) इति देवं कुमारसृष्टिमात्रस्यैव ब्रह्मण प्रति प्रावि-
शत्वात् । तारकासुरनिग्रहस्तु कुमाराद्भवप्रस्तावतया निमित्तत्वेनोपक्षिप्त, यथा
विराताजुनीये दुर्बोधनजय । तस्मात् कुमारमत्र दशैव सजा युष्मा ।... सम्भो-
त्रिस्ताकर्षणमात्रस्यैव परमसाध्यत्वेन प्रतिपादनात् । अष्टमसर्गे सभासवर्णनेन
कुमारोत्पत्तेर्विदूषणोपोऽपि कृत इति सर्वमनवयम—नारायण, कुमारसम्भवटीका १-१

IX to XVII prove beyond doubt that this portion is not penned by a genius like Kālidāsa

(6) Dr Harichandra¹⁵ has successfully pointed out that from the 1st canto 32 verses, IIrd 6, IIIrd 27, IVth 9, Vth 22, VIth 9, VIIth 8, and VIIIth 9, making in all 123 verses from *Kumārasambhava* have been cited in different works of rhetorics. But not a single verse from cantos IX to XVII has been found cited in any later works

(7) From I to VIII cantos, only in the IVth canto there are less than sixty verses i.e., forty-six verses, whereas this has been found almost common in IX to XVII cantos. This is also a point to prove that the latter half of *Kumārasambhava* was composed by an author other than Kālidāsa.

(8) Recently Dr N S Subanna has thoroughly accomplished the praise-worthy job of tracing the citations of Kālidāsa's works found in various other works. He has been successful in tracing 145 citations from the 1st canto alone of *Kumārasambhava*. Thus he has tried to trace numerous verses of *Kumārasambhava* quoted in the later works. He, in the end, emphatically notes that no quotation has been found either in the works of rhetorics or lexicography or commentaries cited from cantos IX to XVII of *Kumārasambhava*. This proves beyond doubt, that the latter half of *Kumārasambhava* has not been accepted as the genuine work of Kālidāsa by a wide range of critics and scholars in Sanskrit traditions.

15 Kālidāsa Et L'Art Poétique D L Inde, pp 235-6 Paris, 1917

(9) Regarding the quotation स्व प्रगल्भ etc in *Unādi-sūtravṛtti* by Ujvaladatta which is found in KS XIV-32 with a slight variation, it has been pointed out by Dr Subanna that the same verse has been quoted by Rāyamukuta in *Amakośa-pada-candrīkā* under the name of Kumāradasa and it is there in *ad verbatim* in the *Jānakīharana* IX-12. So this proves, according to Dr Subanna, that not a single citation occurs from cantos IX to XVII of *Kumārasambhava* in later works of rhetorics or commentaries as this portion was not accepted in traditions as a genuine product of the pen of Kālidāsa.¹⁶

(10) Kuntaka, in his *Vakroktijvita*, while illustrating *Prakarana-vakraiā*, narrates the story of *Kumārasambhava* upto the marriage of Gaurī. This certainly indicates the fact that to the mind of Kuntaka the portion after canto VIII in *Kumārasambhava* was spurious.

(11) Vallabhadeva's *Panyikā* or *Laghutikā* is upto VIIIth canto of *Kumārasambhava* only while *Bṛhadtikā* invariably stops at the end of canto VII. The VIIIth being full of highly erotic sentiment, the Jain commentator of *Bṛhadtikā* has kept it at a safe distance by not commenting upon it.

(12) Traditionally it is believed that Kālidāsa crossed the boundaries of decency while describing the amorous sports of Lord Śiva and Pārvatī. Hence goddess Pārvatī cursed him to be afflicted with leprosy. He has to pray to Śiva and Pārvatī as the father and

16 'This fresh examination of additional works on poetics and dramaturgy does not disclose a single citation from these latter cantos. It is therefore clear that the genuine work of Kālidāsa stops with the VIIIth canto.'

mother of the world in the beginning of *Raghuvamśa* to get rid of the curse. We may leave aside, for a while, the question of the historicity of this legend. Yet there is a striking similarity between the last canto of *Kumārasambhava* and *Raghuvamśa*. The erotic sentiment at its best and abrupt end of these two cantos compel us to conjecture that the writer was weary with the delineation of such erotic sentiment hence he might have thrown away his pen into the river *Śīprā* in utter disgust.

(13) The careful study of *Kumārasambhava* certainly supports the view that the latter portion is not genuine. The 11th canto contains a statement that the receptacle of the semen of Śiva is Parvatī or the water.¹⁷ While the story as narrated in the latter half describes Śiva depositing his semen in the mouth of Agni. This is a discrepancy which, Kalidasa who is known for his accuracy, would hardly be guilty of. This internal evidence proves that the later portion must have been written by someone else culling out the stories from the *Puranās*.

If we do not cling to the dictum that 'the best is always the last', it is possible that *Kumārasambhava* must have remained incomplete like *Kūdambari* of Bāna. In fact Bāna was fortunate to have a son who successfully completed that unfinished work immediately in the style and the manner of his father while Kālidāsa's *Kumārasambhava* remained unfinished for centuries. Then some untraceable person tried his hand at it and that too in the most un-Kālidāsan manner.

17 उभे एव क्षमे वोढुमुभयोबीयमाहितम् ।

सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिवत्प्रगयी नम ॥

21. KUMĀRASAMBHAVA—AN EPIC OF SEVEN CANTOS ONLY

'There is a universal festival in canto seven *Kumārasambhava* ends with this wedding celebration', says Rabindranātha Tagore in his *Prācīna Sahitya* ¹

An artist can understand an artist. A poet of universal harmony like Rabindranātha can interpret the meaning of a great poet like Kālidāsa. Rabindranātha does not make this statement as a hypothesis or a surmise, nor does he aim at pedantic scholarship by raising a controversy about the extent of *Kumārasambhava*. With a poet's inborn insight he clearly concludes that it must end with canto VII. His emphatic tone unmistakably suggests that he does not accept the latter cantos as authentic. He believes that Kālidāsa has placed at the centre of the poem love and not lust, peace and not passion, spirituality and not sensuous pleasure² and strongly states that Kālidāsa there by suggests the birth of Kumāra and it renders all cantos, after canto VII, redundant.

1 Rabindranātha Tagore *Prācīna Sahitya*, Gujarātī translation by M. H. Desai and N. D. Parikh, third edition, Ahmedabad, P. 25. English translation is our own.

2 See: Siva had rejected the physical beauty. But the spiritual beauty which he experienced through love and truth conquered him even when it was outwardly emancipated through penance and was also unembellished.

When Dharma brought the ascetic lovers together, both earth and heaven acted as allies and witnesses of their love. This could make it appeal even to the *saptarsis*. The celebration of love was held throughout the universe. It did not need support of either untimely spring or the arrows of Madana. The fresh and green beauty of this love is a matter of joy for the whole universe. The whole universe accepts the invitation of this pure and simple love and enriches it.
—Rabindranātha Tagore, *Ibid* 24–25. Translation by Prof. Niranjan Bhagat.

There are many other reasons to believe that *Kumārasambhava* is of VII cantos only

(1) If the VIIIth canto of *Kumārasambhava* is to be accepted from the pen of Kālidāsa it would reflect a great flaw in his philosophy of life Śīva and Pārvaṭī, who are united through severe penance, are described in this canto in a manner which brings them down to the level of ordinary sensual creatures Fickle sensual love is purified by the chastening effect of penance This vision of life depicted by Kālidāsa in the first VII cantos gets nullified in the VIIIth canto where Śīva and Pārvaṭī are shown to be engrossed in physical pleasures What is more reprehensible is that Śīva was not even available to his devotees who were eager to have his *darsana*³ This strikes at the very root of Kālidāsa's vision of life which seeks the welfare of the whole world That the most ideal celestial couple should stoop down to temporal pleasure is most inconceivable in Kalidāsa No sensitive or sympathetic reader can find this acceptable, nor could it find a place in the critical evaluation of Kalidāsa by Tagore

(2) According to ancient Indian traditions⁴ a true poet is expected to be *Krāntadarśī* a seer, having divine vision and perfect expression Such universal vision and extraordinary expression are fully reflected in the first VII cantos of *Kumārasambhava* but are totally missing in the VIIIth one

3 दशमप्रणयिनामहदयलामाञ्जनाम् । —KS VIII 60

4 कविः का तदर्शिनो भवति—यास्क, निरुक्त, १२-१३, or दशनादप्रणयिनाञ्चैव लोके ख्याता कविश्रुति ।

(3) 'The language of a great poet would reflect his all embracing vision in terms of universal values of life. If a poet lacks such vision his speech too would be fallible to that extent. In fact the word and its meaning are perfectly united like Lord Śiva and Pārvatī in the works of a great poet. Hence their compositions never lose the virgin touch by remaining ever fresh and alive,' Dr Indukalā Jhaverī opined in one of her remarkable essay on Kālidāsa⁵. But unfortunately the description in the VIIIth canto is disgusting and insipid. Kālidāsa, who has always sanctified love by sublimating its erotic elements through the chastening effect of severe austerities, should stoop so low as to describe such carnal desires denigrating the divine couple Lord Śiva and Parvatī is altogether incomprehensible and defies all reasons. Hence this canto has lost all its spirit and becomes mechanical and prosaic. So it is not from the pen of Kālidāsa.

(4) In the other works of Kālidāsa as far as the characterisation or the depiction of love is concerned we find a constant evolution from the physical plane to the spiritual one. However the VIIIth canto degenerates or positively regresses from this principle.

(5) Kālidāsa, being a great poet, enlivens whatever he touches. He has sublimated the Indian concept of conjugal love in his works, but the sexual indulgences and excesses of the hero and the heroine described here bring it down from the level of sublime to the worldly one.

5 Dr Indukalā Jhaverī: 'Mahakavi Kālidāsa,' Ahmedabad 1963
P. 157 (The translation is our own)

(6) Kālidāsa regards marriage as sacrosanct, hence he employs the word *Vivāha-yañā*⁶—a nuptial sacrifice. More than once he has used a word *diksā-vidhi*⁷ for it. In this nuptial sacrifice seven sages are the officiating priests; gods like Brahmā, Viṣṇu, Indra etc. are the invited guests and it is an occasion for the whole universe to celebrate. The climax of such divine celebration marked by the hero and heroine falling prey to such debased passions like sensuality, envy, hatred and selfishness would do no justice to the pen of Kālidāsa.

(7) Rabīndranātha Tagore⁸ has drawn our attention to an essential element of poetic truth in this work, viz. that the story element is absolutely lacking in *Kumārasambhava*. Whatever is there is very subtle, suggestive and succinct. The poet hardly seems eager to tell whether the gods were saved from the onslaughts of the demons or not. On the other hand every verse is independent like a *Muktaka*, pregnant with striking meaning and poetic beauty. The poet is not at all in a hurry to proceed with the story or to complete the poem. This striking peculiarity of the first VII cantos is not to be found in the interpolated cantos where the author seems anxious to finish the story and the poem both.

(8) Those who believe the latter cantos of KS to be genuine argue that the poet is interested in depicting the birth-*jānma* as well as the glory-*mahimū* of

6. विवाहयज्ञे वितलेऽत्र यूपम्...KS VIII-47

7. विवाहदीक्षाविधि.. KS VII-1 also see : KS VII-8, VII-24

8. See : Ibid p. 57

Kumāra Kārtikeya But as noted above, according to Tagore, the birth of Kumāra is already suggested in the marriage of Śiva and Pārvatī. If Kālidāsa had been interested in the story of *Tārakavadha* he would have named the poem as either *Tārakavadham* or *Tārakāsuraṅgraham*.

(9) As far as the descriptions are concerned Kālidāsa has a very high sense of proportion. He would never describe any thing to the length of exhausting the reader's patience. He would hardly devote one full canto to describe one and only one incident or sentiment as is found in the VIIIth canto which is wholly devoted to the delineation of erotic sentiment. Such prolixity is un-Kālidāsian.

(10) In the KS VII-48 Śiva is glorified as 'अध्वान्त-विकारलडध्व *a-dhvanta-vikār-laṅghya*-not overpowered by dark passion'. The VIIIth canto is a clear contradiction of this where Śiva is described as subject to the dark passion like any ordinary mortal being.

(11) Certain usages of this canto are quite unusual and not found in other works of Kālidāsa, e.g. चरण-*carana* in the sense of भक्षण-*bhaksna* (VIII-33) or Śiva's address to Pārvatī as अविक्ल्पसु दरि-*avikalpasundari*-beautiful beyond argument (VIII-68) is rather inept as it is customary with Kālidāsa to use word and phrases which are more suggestive than expressive of the idea. A critical examination of his other works shows that he has described the unparalleled beauty of the heroine through some suggestive words put in the mouth of hero and not by such direct addresses.

(12) The word Pārvatī occurs atleast ten times in this canto⁹. In fact, the whole poem except the second and the forth cantos, purport to portray the character of Pārvatī Still Kālidāsa has not employed the same word Pārvatī even five times in any single canto On the contrary a variety of names and modes of addresses have been used whenever the situation so demanded The frequent use of the one and the same word Pārvatī, that too thrice within the range of six verses (in verse no 3, 6 and 9), however, reflects the poor vocabulary on the part of the author who has interpolated this canto Such poverty of vocabulary is unthinkable in the case of a writer like Kālidāsa

(13) In this canto Śiva describes Sandhyā etc to Pārvatī just as Rāma is showing various places to Sītā during his journey from Śrīlankā to Ayodhyā in the thirteenth canto of *Raghuvaṃśam*. There he uses ten different names or epithets for her ¹⁰

- 9 (i) पार्वती प्रतिमुख निपातितम्—VIII-3b (ii) वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती—VIII-6c, (iii) पार्वती विपद्दो रम नेतरत—VII-9d (iv) पार्वतीवदनमधवाहिने VIII-19-d, (v) पार्वतीस्तनपुरस्कृत कुती—VIII-22b, (vi) पार्वतीवदनमधपदपद—VIII-33d; (vii) पार्वतीमवचनामसूयया—VIII-59c, (viii) पश्य पार्वति नरे-दुरश्मिभि VIII-64 a, (ix) पार्वती तदुपभोगसभवा—VIII-78a, (x) पार्वती रतममून तृप्तये—VIII-83 d
- 10 (i) बंधेहि RV XIII-2a, (ii) करमोर—XIII-18a, (iii) मृग-प्रक्षिपि—XIII-18b, (iv) चण्डि—XIII-21b, (v) भीरु—XIII-23a, (vi) भीरु—XIII-28b, (vii) प्रिये—XIII-31d, (viii) मानिनि—XIII-38a, (ix) व-पुरणात्रि XIII-47c, (x) अनवद्यादि—XIII-57c

(14) The same bankruptcy of words is reflected in the use of a word 'Pasya-see' which is mentioned six times in this canto ¹¹ One would like to compare the same situation in the thirteenth canto of RV where the word पश्य-pasya is no doubt utilized by Kalidasa four times but not invariably in the beginning of pada as it is found in this canto Moreover पश्य घातु-*KS VIII-46c* and पश्य घातु *KS VIII 53d* are more than enough to prove that this is an un-Kālidāsian construction because Kalidasa as we know from his other works, is hardly in favour of using the same word or a similar construction in this manner

(15) On the occasion of his honey-moon Lord Śiva, while inspiring his spouse to envisage the evening says 'the western direction bears the evening sunshine remaining as a red streak after heat has gone down as a battle field bears a blood stained sword, standing up obliquely' ¹² Such weird and awful simile is thoroughly inconsistent with the poetic temperament of Kalidasa who unlike Bhavabhūti is always fond of delineating the delicate aspects of nature in a most subtle manner Could we expect such gross impropriety in our great master artist Kālidasa where his hero finds no better simile than 'a blood dripping sword' at the time of a tender occasion like the honey-moon?

(16) Though anachronism may be regarded as a tolerable flaw in case of a great poet a perfect artist

11 (i) पश्य पश्चिम *KS VIII-34a*, (ii) पश्य घातु *VIII 46c*
 (iii) पश्य घातुरस *VIII-53d* (iv) पश्य पश्य *VII-61a*
 (v) पश्य पावलि *VIII 64a* (vi) पश्य वल्लभ *VIII-71*

like Kālidāsa has hardly fallen a prey to this imitation. But in the eighth canto of KS there is a definite reference which bears the stamp of anachronism. A phrase रावण-ध्वनि-भीतया—*Rāvana-dhvani-bhūyā*¹³ is a remarkable example of such flaw. This difficulty has been explained by a commentator¹⁴ as, Rāvana being immortal his existence at that time (i. e. when Śiva and Pārvatī are newly wedded) was possible. Certainly the explanation of the commentator is untenable and it hardly saves the composition from being full of anachronism. This is nothing but a clear cut example of mythological inconsistency which is unexpected from the pen of Kālidāsa.

(17) There is a clear geographical inconsistency too. Śiva and Parvatī have resided in the caves of Mandar mountain and cold southern breezes from Malaya mountain removed the fatigue, absorbed the drops of perspiration from the face of Parvatī¹⁵. Mandar is a mythical mountain, while Malaya is identified with the southern portion of the Ghāts running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. Kālidāsa has never in his works confused the mythical and actual geographical places in this manner. Even a worthy commentator like VD has difficulty in explaining this situation when he has to say Mandar and Malaya are united with one another¹⁶.

(18) The use of the one and the same word more than once is often found in the interpolated portion of KS viz cantos IX to XVII e.g. word *surendra* is

13 KS VIII-24

14 सम्काले न रावणस्यापि विरतनत्वात् तत्तदभवत् ।—KSVD VIII-24

15 KS VIII-25

16 मलयम् दरीं बभूवो यसम्बद्धौ ।—KSVD VIII-25

used in verse nos 7, 8 and 11 of the canto IX and the address *Prabho* in verse nos 10 and 11 of the same canto. If scholars regard such poor construction as an interpolation then there is no difficulty in rejecting Kālidāsa's authorship even of the eighth canto.

(19) On critical observation of the other works of Kālidāsa it is found that he normally ends his poems either by benedictory stanza like *Bharata-vākya* blessings or *Arthāntaranyāsa* suggestive of benediction. *Meghaduta* ends with a blessings to the cloud that let him even for a moment, not be separated from lightning—his spouse¹⁷. *Rtusamhāra* ends with a desire of *Bhadra*-auspiciousness¹⁸. *Kumārasambhava* also, in our opinion, ends at VIII-92 with *Arthāntaranyāsa*¹⁹ in which how one can attain *siddhi*-success is specified.

Here the use of a word *Siddhi*—suggests the future viz the success of gods in obtaining a commander-in-chief for their army to destroy demon Tāraka. Moreover this line suggests that untimely action of gods as described in the third canto has failed. Now the timely effort would succeed. Here ends the poem as it suggests the *Sambhava*-possibility of the birth of Kumāra. The next two verses of the same canto are nothing but an interpolation by a person who wrote canto VIII. Here a new topic starts with *अथ*—*Atha* and that too at the end of a canto. This is hardly tenable.

Critics may raise their eyebrows and may raise a question regarding numerous quotations found in various

17 मा भूयैव सगमसि च त विद्युता विप्रदाग । —MD 111

18 साय वो वितरीतरातु वितनुभद्र वन तावित । —RS VI-28

19 वाऽऽ प्रयुक्ता सल्लु वायविद्भिः—

विज्ञापना मनुषु सिद्धिमेति ॥—KS VII-92

works of rhetorics from the VIIIth canto, written by Kālidāsa. Here a polite but a firm rebuttal can be submitted too. The acceptance of a story or a theme or quotation from it by great writers or critics does not necessarily prove that a particular portion is genuine. Writers like Kalidasa and Bhavabhūti have accepted the theme of Sitā-tyāga an incident occurring in *uttarakānda* of *Rāmāyana* but modern scholars hold on many sound grounds that *uttarakānda* is not a genuine portion of *Rāmāyana* written by Vālmiki but it was interpolated by someone before Kālidāsa or Bhavabhūti. Similarly some writers on rhetorics have quoted from Canto VIII which suggest that Canto VIII was interpolated before such writers. At the most we can deduce that they utilised the said interpolated traditional portions of the text to suit their purpose without applying their mind to this pertinent question of the portion being genuine or spurious.

Thus it can be cogently argued and established that the eighth canto of *Kumārāsāmbhava* is a spurious one and not from the pen of Kālidāsa.

22. SOME READINGS OF KUMĀRASĀMBHAVA

Vallabhadeva, while commenting on *Kumārāsāmbhava* of Kālidāsa like most of the other ancient commentators, takes note of or gives the meaning of various readings e.g.

(१) निवृत्तम इत्यप्रसिद्धापवाद । कु १-४७

(२) उत्तिर' इति पाठे कुमुदा युतिरिति क्षिपति य ते वीचयो वेपाम ।

- (३) अत्र 'गुप्तावपि मनोहरम्' पाठ । -कु. ८-५०
 (४) 'अन्तर' इति पाठे नगराम्यन्तरे मार्गोऽन्तरमार्गं । -कु. ७-५५
 (५) 'मनोनाम्' इति पाठान्तरम् । -कु. ७-७५.
 (६) 'पार्वतीमनुनपनसूयिताम्' इति पाठान्तरम् । -कु. ८-५०

Vallabhadeva discusses some of the readings in detail
 e g

(१) वदन्त्यपर्णामिति तां पुराविदः । -कु. ५-२८.

अपर्णामिति कथं द्वितीया । इति शब्देन हि प्रातिपदिकाद्यंमात्रेऽवस्थापना
 त्प्रथमया भवितुं न्याय्यम् । यथा- 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधिस' (मिशु० १-३)
 इति विचिन्त्यमेतत् । यदिवेति शब्देन पुराविदा सम्बन्धो न त्वपर्णायास्ता
 देवीमपर्णामितो वदति इति पुराविद आहुरित्यर्थः । -वल्लभ

Perhaps because of this discussion of Vallabhadeva a new reading वदन्त्यपर्णेति च ता पुराविदः came into
 existence. The reading of Vallabhadeva is found in
 twelve MSS and is justified by Brhaspati, Bharata
 and Gopāla¹. Arunagirinātha has अपर्णेति च ता पुराविदः ।
 He explains it as अपर्णा अपास्तपर्णा । चण०द पार्वत्याद्यपेक्ष । While
 according to Nārāyana पणमस्या नास्तीत्यनया व्युत्पत्त्या तामपर्णेति
 च वदन्तीत्यर्थः । आभिजातादिष्ट्याधिवग्धुजनोद्दीरितपार्वत्यादिनामसमुच्चयाय-
 अशब्दः । -नारायण

(२) त्रियम्बक संयमिनं ददर्श । -कु. ३-४४ is another
 example where the discussion of VD created a con-
 troversy. See

- (१) पादपूरणार्थम् इयादीनां छन्दसि विधानात् भाषाया त्रियम्बकशब्द इति
 प्रयोगो दुर्लभः । (तस्मात्) 'महेश्वरम्' इति पठनीयम् । -वल्लभ०
 (२) त्रियम्बकमिति यथादेते प्राप्तेऽपि छन्दोभङ्गे छन्दोविचिन्तिकारैरियद्दृष्ट
 देशस्योक्तत्वादियद्वादेशः । -अरुणगिरिनाथ
 (३) त्रियम्बकमित्यत्र यथादेते प्राप्ते छन्दाभङ्गप्रसङ्गे मति छन्दोविचिन्तिकारैरियद्दृ
 ष्टवादेशयोर्विहितत्वादिवादेशः । 'त्रियम्बकं नाम्बसुपसिद्यतासी' इति
 भृगुहरिप्रयागाच्च नाय दोषः । -नारायण

¹ See 'Kumarasañbhava', edited by Suryakānta; Sāhitya Akā-
 demī, New Delhi, 1962 P. 56

'महेष्वरम्' a suggested reading by Vallabhadeva was not accepted by any commentator but the criticism of Vallabhadeva paved a way for the suggestions of readings like भोगम्बकम्, त्रिलोचनम्, त अम्बकम् etc. The well known commentator Mallinātha seems furious at such a created reading like त्रिलोचनम्. He writes—केचित्साहसिका 'त्रिलोचनम्' इति वेदुः । अम्बकमित्युक्ते पादपूरणध्यासात् त्रियम्बकमिति पादपूरणार्थोऽयमित्यडावेशश्छान्दसो महाकविप्रयोगादभियुक्तरङ्गीकृतः ।—मल्लिनाथ.

Vallabhadeva's criticism of Vedic usage by Kālidāsa may be considered but his suggestion of another reading in the original text of Kālidāsa is certainly not commendable. Once Vallabhadeva has ventured even to suggest a new line in the worthy composition of Kālidāsa. This method of amending or changing the text of the original writer deserves nothing but condemnation. See—

वणपकर्षे सति कर्णिकार दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत् ।

प्रायेण सामर्थ्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥

—कु. ३-२८

अर्थान्तरन्यासः । अत्र चाप्यनुपशान्तम् अन्याश्चार्थांतरन्यस्तम् । अतश्चैव वक्तव्यम्—'गुरुमेतद्हीनगुणिनगुणेन दृष्ट्वा न तप्येत हि कसचेता' । यदि वा—'तेनैव सर्वो रमते गुणेन येनाशु राजन्ति गुणान्तराणि' ।—बल्लभ०

Here, according to Mallinātha—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलकारः । and Cāntravardhana also believes that—उत्तार्यतिश्चादकोऽर्थान्तरः वाचः । Thus neither of these two commentators disputes with Vallabhadeva. But Arunagirinātha and Nārāyana tried to defend Kālidāsa and refute Vallabhadeva See—

(१) अत्र कर्णिकारतयाः पुञ्जबलमपि निर्गन्धमसूद्, यथा सहृदयं द्रुवेतेति वाक्य-विपरिणमनीयम् । अन्यथा अर्थान्तरन्यासप्रदत्ता न स्यात् ।—अरुण०

(२) अस्य वाक्यस्य कर्णिकारकुसुमाना निर्गन्धतया सहृदयसहृदयपीडाविधाने तात्पर्यमिति प्रतिपाति । तन्वायुक्तम् । तथा सति प्रहृष्टसुहृत्कारोदीपन-वर्णनानुगुणं चमद्गुणप्रसङ्गान् । तस्मादेवमत्र तात्पर्यं वणनीयम् । कर्णिकार-

कुमुम तथा नामात्युञ्जल यूना हृदयहारि जात यथा तेषा निगन्धतामवधार्य
सहृदयहृदयैर्दूयत इति पूर्वार्थे वाक्यार्थः । तथा च सति सर्वपदार्येषु
विधावृद्धोदशीत्यादेवमेव गुणसामग्र्यभाव इति नात्र काचिदनुपपत्तिरित्यर्था-
न्तरन्यासोऽपि सुघटो भविष्यति ।—नागयण०

Vallabhadeva ventures to suggest new reading
e. g. प्रतीक्षत इत्यवेक्षत इति रम्य. पाठ प्रतीक्षणस्य फालनायतं ।—कु २-१७
but this अवेषते is not found even in the critical appa-
ratus of *Kumārasambhava* edited by Dr. Sūryakānta.
There, no doubt, we find समीक्षते as a reading which
is a later creation after the criticism of Vallabhadeva.

As Vallabhadeva has noted once that पेलवमल्ल
केपाञ्चिमते न्याय्यो न सर्वेषाम्—कु ५-२९ and I humbly suggest that
word कोमल has replaced पेलव in many commentaries.
Dr. Sūryakānta has adopted कोमल reading even though
Arunagiri, Cāritravardhana, Nārāyaṇa and Mallinātha
have पेलव. Kālidāsa has also used the word पेलव in
Abhijñānaśākuntalam रक्षितव्या सलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।—AŚ
Act IV between verse 1 and 2.

Vallabhadeva has unfavourable opinion on some
readings, or rather usages of Kālidāsa In *Kumārasa-
mbhava*—IV—31 विधिना कृतमर्धयैशसं ननु मां कामयधे विमुञ्चता ।
Vallabhadeva observes here that 'अर्धम्' इत्यथापपाठः । एकतरवधे
हि वैशस न तूभयवाषाणाम् । This comment compelled Malli-
nātha to dispute with Vallabhadeva as under—'अर्धोवा
एष आत्मनो यत्पत्नी' इति श्रुते । पत्यु स्वस्य चाश्रयाश्रयिभूतयोरेकपदार्यत्वाभि-
प्रायेणाधोक्तिः तथा चैकदेशवधे देशान्तरम्यापि वधनिपमना-नामपि विधिरस्मन्नेव
हृदवानिति तात्पर्यम् ।—मल्लिनाथ०

Arunagiri also tries to defend Kālidāsa—'ननु (मु')
हिंसायाम्' इति पाठो. पचाद्यच् । विदसता हिंसकः । तस्य कृत्य वैशसम् । विमुञ्चतेति
हेतोः ताता समप्रवेशस लाभ एवेति भावः ।—अरुण०

Nārāyaṇa has defended the usage of अर्धं here. He
says—अर्धवैशसमर्धहिंसा । ननु हिंसायामित्यस्मादातो पचाद्यपि कृते विदस
इति पद सिध्यति । विदसो हिंसकः । 'नृपानो विदसः शूरः' इति भोज ।

विशसस्य वमं वंशस हिंसा । नदुरवधारणे । कामवधे मम विमोचनाद्धेतोर्देवेना-
र्घहिंसा कृतेवेत्यर्थः । पुरुषस्यार्घं हि पत्नी । न चार्घंहतदेहेन किञ्चिदपि प्रयोज-
नमस्ति । तस्मात् समस्तहिंसैव वरीयसीति भावः । ...तस्मात् तद्व-मा कामवधे
विभुञ्जता विप्रिना अर्घवैशसमेव कृतमिति भावः । अत्र विधिं प्रत्यसूया प्रकाशिता ।
—नारायण०

In *Kumārasambhava* III-41 Vallabhadeva finds the usage of एकाङ्गुलिशब्द improper and suggests new reading—अत्र चारुच्यर्थप्रतिभासादेकाङ्गुलिशब्दस्य प्रयोगः न साधु मन्यते, मूत्रोत्सर्गे होकाङ्गुलि-
शब्दमकेतः । अतो 'मुक्ताप्रसस्पापिततजनीकः' इति पाठो युक्तः ।—वल्गु०

But none of the commentators has accepted the suggestion of Vallabhadeva.

Some of the criticisms by Vallabhadeva for the reading of the text of KS are worth noting. e. g.,

यभूव भस्मं सितान्तरागः कपालमेवामलशेखरध्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ -कु. ७-३२

'सिंहाजिनस्यैव' अत्र (अप ?) पाठः । गजकृतिवास्तत्त्वाद् भवस्य, तथा च पूर्वमेवोक्तम्—'वधूदुकूल कलहसलक्षण गजाजिन शोणितविन्दुवर्षि च ।' (कु. ५-६७)—वल्गु०. Here with the help of internal reference Vallabhadeva has tried to establish a correct reading. Arunagiri takes note of this reading as—नेचित्तु विशेषणसम्बन्धयोग्यतायं सिंहाजिनं चैवेति पाठमाहस्य भावशब्द पदार्थवाचीति व्याचक्षते । Nārāyana, in his *Vivarana* on *Kumārasambhava*, accepts सिंहाजिन as the reading and comments as under—सिंहाजिनं सिंहाजिनम् । अजिनं चमं तस्यैव दुकूलभावः दुकूलत्वम् । . अत्र नेचित्तु दुकूलस्यैव रोचनाङ्कत्व, न तु दुकूलभावस्येति विशेषणविशेष्ययोः परस्परसम्बन्धार्थं सिंहाजिनं चैव दुकूलभावः इति पठन्ति । तन्मते भावशब्दः पदार्थवाची दुकूलपदार्थ इत्यर्थः । वयं तु लक्षणया सम्बन्धं ब्रूमः ।—नारायण०

But with great regret one must note that a critical edition of *Kumārasambhava* by Śūryakānta does not even care to take note of सिंहाजिनम्, in critical apparatus, as a reading.

Vallabhadeva was a great grammarian and hence he has many times opposed certain usages of Kālidāsa on the ground of grammar—e g ,

तद् भ्रून् वरसाः किमितिः प्रार्थयध्व समागताः ।—कु. २—२८

अत्र प्रार्थयध्वमिति वचनप्रयोगः । अत्रकिदाद्यप्रयोगात् किंवस्तु भक्तो-
ऽर्थयन्त इति सप्तमै लट्प्रयोगो न्याय्यः ।—वल्लभ०

Gopāla, Arunagiri, Nārāyāna, Cāritravardhana and some MSS have प्रार्थयध्वे—a corrected reading.

Some of the best original readings of Kālidāsa are preserved by Vallabhadeva. They are properly accepted in critical edition. e. g. —

कयासि कामिन् सहसापराधात्पादानतः कोपनयावधूतः ।

तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥

कु. ३-८.

सहसापराधात् प्रत्यग्रदोषत्वात्—वल्लभ०

Reading सहसा is accepted by Arunagiri and Nārāyana. Nārāyana writes—अपघारात् पादानतः त्व कोपनया कया सहसा अवधूतः अमि । कामिन्निति नमंमचिवोचितं नमंमभंमामन्त्रणम् । अपराधपाद-
प्रणामादेः कामिनामेवोपपत्तेरेवमुच्यते । अपराधात् सपत्नीजननामग्रहणादिरुपात् ।
पादानतः बध्वा पादयोरानतः प्रणतः । कोपनया कोपनशीलया सहसा अविचार्यं
त्वरितमेव अवधूतः निराकृतोऽसि ।—नारायण०

Thus Nārāyana not only accepts सहसा as a reading but tries to justify it. When we take into consideration the context, we find, in previous verse कामेकपत्नीव्रतदुःखशीला etc. (KS III-7), that there is a reference to परकीया नायिका. Hence naturally here he refers to स्वकीया नायिका. In case of स्वकीया, अपराध like शोचस्त्वलन is quite possible because Indra is कामी—a gallant hero, and such nature is also suggested by a celebrated writer Kālidāsa by making an address to him as कामिन्. Such अपराध, as Vallabhadeva puts प्रत्यग्रदोषत्वात्—because of fresh fault, would naturally induce an angry woman (कोपनया i. e. कोपनशीलया

is the proper suggestive phrase used by Kālidāsa) to exile and drive away even her love.

By the error of a scribe or someone else सहस्र^० has been turned into सरसा^० and that is accepted as a reading in 'Kālidāsa Granthāvali' published by Dr. Revāprasād Dwivedī. But सरस-रसेन सहितः-अपराध would hardly create anger in स्वकीया नायिका. The other reading, absolutely not acceptable is सुरतापराधात् etc. It is a later creation of a vulgar mind which thought that Kālidāsa was बृगारी. But we know that सुरत-अन्तःकरणम् will hardly constitute any अपराध which could lead to anger in a स्वकीया नायिका. But unfortunately it is accepted by Mallinātha and सहसापराध is turned by him into सुरतापराध, while Vallabhadeva, Aruṇagiri, Nārāyaṇa etc. have सहसापराध.

Another notable example is परिवृत्त and परिलुप्त in KS. III 67 हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तवैर्धं etc. Here परिवृत्त is accepted by Vallabhadeva, Nārāyaṇa, Cāritravardhana, Gopāl, Bṛhaspati etc. Mallinātha has परिलुप्त. If we accept him the word किञ्चित् in the text would be meaningless. Nārāyaṇa's interpretation is worth-noting ईषदन्वयाभूत (न तु वि)गलितम् । हरधर्मस्यापि तदानीं किञ्चिदन्वयात्त्व जातमिति भावः । महावृत्तत्वादीपपरिवृत्तत्वम् । A textual evidence पुनर्वृत्तिश्चाद्यलवनिगृह्य (KS-III 69.) goes against the reading accepted by Mallinātha. Thus all the readings of Mallinātha are not worth-accepting but Sūryakānta seems to be guided mainly by Mallinātha. The very first verse of Kumārasambhava is an example where Vallabhadeva, Bṛhaspati (विगाह-विलाह्य), Bharata (विगाह-अवनम्य and सगत्य) Gopāla. (विगाह-प्राप्तम्य) Nārāyaṇa (विगाह-मभ्याप्यस्थितः), Cāritravardhana (विगाह-प्राप्तम्य) etc. accepted विगाह and only Mallinātha has वगाह. Sūrya-

kānta not only follows Mallinātha but he also tries to justify it by bringing a reference from AŚ.

वृत्तं तेनेदमेव प्राङ्मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।

वरेणाशमित लोकानल दग्धु हि तत्तपः ॥

कु. २-५६

यस्यात् तस्य तप (वरेण) वरदानेन (अशमित) अनिर्वापित सन् (लोकान्) भुवनानि दग्धुम् अलं शतम् । तपसस्तावत्फलेनावश्य भाष्यम् । यदि च वरेण (अशमितम्) तन्न जडीक्रियते ततोऽधिकोपद्रवक्षम स्यात् । -बल्लभ०

Arunagiri and Nārāyana accept the reading of Vallabhadeva and Nārāyana comments on it as—तत्तप वरेणाशमित लोकान् दग्धुमल हि इति । तस्य तारकामुरस्य तपः वरेण तदुक्त-वरप्रदानेन अशमितं शाश्वतमश्रापित सत् लोकान् त्रीनपि लोकान् दग्धु भस्मात्तात्पर्यम् अल पर्याप्त हि । 'अल भूषणपर्याप्तिसक्तिवारणवाचकम्' इति सिह । यदि तदा तदभ्यर्पित वर नादास्य तर्हि तस्य भूषानि निभिद्य निर्गतस्तपोमयो बलि सर्वापि लोकान् भस्मतादकरिष्यत । यथोक्त श्रीभागवते हिरण्यकशिपोस्तपःप्रसङ्गे—

'तस्य मूर्ध्नं समुद्भूत सधूमोऽग्निस्तपोमयः ।

तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद् विष्वगीरित' ॥

(स्कन्ध. ७. अ. ३. श्लो. ४)

इति उपद्रवसहनमेव हि भस्मीभावाद् वरीयः । 'त्यजेदेक कुलस्वार्थे' इत्यादि न्यायात् । अतो लोकानुग्रहार्थमेव मया तदुक्ता घराः सर्वे तस्मै दत्ता इति भावः ।

—नारायण०

Mallinātha and Cāritravardhana have वरेण शमितम् and they interpret that penance capable of burning the worlds is pacified by blessings (by me—मयेति शेष) The critical edition of Sāhitya Akādemi does not take a note of वरेण-अशमितम् as a reading even in critical apparatus.

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मन करस्यदर्भप्रणयापराधिषु ।

य उत्पलक्षेपचर्लविलोकिर्तस्नवाक्षिसापान्यमिव प्रयुञ्जते ॥

कु. ५-३५

Here Dr Sūryakānta, following Mallinātha, accepts प्रणयापराधिपु in b and उत्पलाक्षि प्रचले in C. While प्रणयापराधिपु Vallabhadeva's reading is accepted by Arunagiri, Nārāyana and Cāritravardhana. Nārāyana explains it as प्रणयात् प्रार्थनाद्धेतो अपराधिपु अपराधवत्सु । न ह्यवश्यकर्तव्यकर्मनिवर्तनायम् आत्मना प्रयत्नानोत्ताना दर्शना प्रार्थनया जात कोप क्षयपरिहारो भवति । तथापि किं त मनो हरिणपु प्रसन्नं न भवति । अयमव हि मह्यमुनीना स्वभाव यत्सापराधेऽपि जने दयावत्त्वमिति भाव ।—नारायण०

Cāritravardhana explains—प्रणय प्रार्थना सेनापराधिपु । But the so called critical edition of Dr Sūryakānta has not noted प्रणयापराधिपु even as a reading in critical edition. No better position prevails for another reading of the same verse उत्पलाक्षेण० which is accepted by Vallabhadeva, Cāritravardhana, Arunagiri, and Nārāyana have उत्पलाक्षेण०. But this reading too does not find its place in critical apparatus of so called critical edition of KS by Dr Sūryakānta. This उत्पलाक्षेण according to Nārāyana has a special suggestion. See—आक्षेपशब्दोऽत्र द्रव्यपर । आक्षेप्यमाणमुत्पलम् उत्पलाक्षेण तद्वत् चले । यथा हीनगुणा केचन महाजनं तादृश्यमाणमपि लब्धुं प्रयत्नेन तान व्यापारविशेषादिभिरनुकुर्वन्ति तथेति भाव ।—नारायण०

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटय ।

रुद्राणामपि मूर्धान क्षताहंकारशंसिनः ।—कु २२-६

Here Mallinātha has a reading in d क्षतहंकारशंसिनः (हंकारशंस्यनुमापका इत्यथ । हंकारात्वा हि रुद्रा इति भाव—मल्लि०) which is blindly followed by Sūryakānta while Vallabhadeva, Arunagiri, Nārāyana, Cāritravardhana, Bharata, Bṛhaspati, Gopala etc have क्षताहंकार०. Nārāyana explains it as क्षत भावम् अहंकारम् अभिमानित्वं गतितु शीलमेतेषामिति । तथा अहंकारस्याधिदैवतं शिव इति पुराणप्रतिष्ठि । अहंकारापिदैवतानामव्यहंकार-क्षतिरिति विरोधोऽपिशब्देनोच्यते ।—नारायण०. The previous description of रुद्र reveals or suggests,

the *हृत्कार* in *अहङ्कार* i.e. ego and not that of *हृङ्कार* which means 'a menacing sound' or 'sound of defiance' ³

In *Kumārasambhava* VIII-24 Vallabhadeva has adopted reading *रावणध्वनिभीतया* which is also accepted by Cāritravardhana, Mallinātha, Revāprasād and Sūryakānta and noted by Nārāyaṇa. Here there is an anachronism. Vallabhadeva has tried to overcome the difficulty of the existence of Rāvana at the time of the marriage of Lord Śiva and Parvatī by regarding him *चिरन्तन* — *cirantana*—eternal.

But Nārāyaṇa has created new reading *वारणध्वनिभीतया*—and he tried his best to justify it by various arguments ⁴

Vallabhadeva has *अथ चन्द्रसेखरम्* (V-78) *प्राग्भवजन्मविद्या* (I-30) *वसन्ता* (II-55) *नाकिभिर्ना* (II-45) *गृष्टम्* (II-51) *मल्लिन* (II-64) *आत्मभुवा हि दिष्टम्* (II-16) *अधित्यवाद* (II-17) *शुभरजुष्टाम्* (II-25) *वर्षवृष्टिगु* (V 25) *वडम्* (V-60) *ज्यातिगुणम्* (VI)-3 *बुभुमात्तर* (VII-5) *गम्यध्वन* (VI-6) *जात* (VIII-25) etc as new readings. Some of them are adopted by Arunagiri, Nārāyaṇa, Cāritravardhana but most of them even do not find a place in critical apparatus of so called

3 See 'The student's Sanskrit-English Dictionary' by V S Apte, Delhi, 1959, P 146

4 *वारणध्वनिभीतया तया*—वारणाणां गजानां ध्वनिनाच्छब्दात् भीतया तया यावदावच्छब्दस्वयं सञ्चितं मृदां कामलयाकर्तृत्वं-धनमात्स्निकं यस्य स. तथा । तस्य दाम्यं गज इव हृत्कारामध्य मध्ये गजवृद्धिर्भीतया दया गद-गादमात्स्निकं इत्यर्थः । ध्वनिर्नां सममात्स्निकस्य कामुवानां ह्याच्छब्द-प्रसिद्धरेषुसुसम । दयाद्-कोपप्रशमने भीती विद्योने पुनरागमे । सम्भोगे च समाश्लेषो दिशेषेण सुखाद् ॥ इति । रावणध्वनिभीतेति वक्षितवति । न-मने कालमादृशत्वात्तस्य रावणाय ध्वनिनाद भीतदय ।

critical edition of *Kumārasambhavam* prepared by Dr Sūryakānta and published by Sahitya Akādemi, Delhi, in 1952

A detailed appendix has been prepared and is attached to this edition where it is made explicitly clear that the text of Vallabhadeva differs from that of Mallinātha at 259 places and that of Sūryakānta at 199 places. There are 116 readings of Vallabhadevas text which differ from Mallinātha's as well as Sūryakānta's edition and as pointed out in the above discussion, many of Vallabhadevas good readings are not even mentioned in the critical apparatus of the so-called critically edited text of *Kumārasambhava*

The fun is that the learned scholar Dr Sūryakānta, while providing a list of printed editions of *Kurmāvsmbhavam* in critical apparatus on P XXVI mentions Rev T Foulkes KS published in Roman script from Madras, 1904, Bhau Daji's KS with Mallinātha's commentary, Bombay, Samvat 1795, (AD is not mentioned), Govindasāstri's KS with Mallinātha's Commentary, Bombay, Śaka Samvat 1847 (AD is not mentioned), Śitārāma Kavi's KS with commentary of Mallinātha (Canto I to VIII) and that of Śitārāma Kavi (Canto IX to XVII) Nirnayāsāgar Press, Bombay S C 1946, Tārānātha Tarkavācaspati KS bare text of Canto VIII & XVII, Calcutta 1926, Vithalnātha Pandita's KS, Canto VIII & XVII, published in 'Paṇḍita' 1866 Vol. I Nos 1-9 and Jivānanda Vidyāsāgara's KS Canto VII to XVIII with his own comment, Calcutta S C 1890

Dr. Sūryakānta has not mentioned two very important editions of KS which have three commentaries other than those mentioned above

- 1 KS with two commentaries Prakāsika of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyaṇapaṇḍita Edited by T Ganapati Śāstri, Trivendram 1913
- 2 KS with Mallinātha's Commentary Cantos I to VIII, of Cāritravardhan's Commentary Cantos I to VII and Śitarama's Commentary from IX to XVII, Published by Gujaratī Printing Press, Bombay, 1898

Moreover while taking note of unpublished commentaries of KS, Dr Sūryakānta refers to the MSS of Bharata, Brhaspati, Gopāla (P XXIV, Śrīgurjara Ganeśopadhyāyasuta—Nārāyaṇa and Samayasundara Jaina, but he does not bother to take note of a prior commentator of Kālidasa viz Vallabhadeva who is mentioned more than once even by Mallinātha in his commentary on KS.

So I humbly want to put before the assembly of scholars that the edition of KS prepared by Dr Sūryakānta can not be called a critical edition It may be called an edition with some readings from various commentaries prepared by Dr Sūryakānta

॥ श्रीः ॥

महाकविकालिदासविरचितम्

कुमारसंभवम्

आनन्ददेवायनिबल्लभदेवविरचितया

पञ्जिकाया सहितम्

॥ प्रथमः सर्गः ॥

॥ श्री शारदायै नमः ॥

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे दानाम्भोगजिराजिते^१ ।
 भाति रुद्राक्षमालेव स वः पायाद्दिनायक^२ ॥१॥
 कालिदासाप्तयः कुत्र व्याख्यातारो वपं कुत^३ ।
 तदिदं मन्ददीपेन नागवेश्मप्रवेशनम्^४ ॥२॥
 तथापि क्रियतेऽस्माभिः पञ्जिका स्कन्दसंभवे ।
 उन्नताश्रयमाहात्म्यस्वात्मप्रख्या^५ तिलालसैः ॥३॥

इह हि प्रेक्षापूर्वकारिणां^६ महाकवीनां काव्यारम्भे यथैवा^७भीष्टदेयता-
 संस्त्ववनमभ्युदयनिदानं तथैवोत्कृष्टस्तुसंकीर्तनमपीति हृदि^८ कृत्याऽऽह^९—

१. श्रीशुक्लेश्वरपाश्वनायाय नमः । ॐ श्रीविष्णुहृन्वे नमः । -भ ॐ नम.
 सिद्धिः - ल. २. श्रुतदानाम्बुभूपिते - भ - १ दानाम्भोराजिराजनि-भ.
 ३. गणाधिप - न. भ व ल ४. वव च-न भ व ल ५. नाट्यवेश्म-
 प्रवेशनम् - भ व, नाट्यवेश्मप्रकाशनम् - न. ०रीपेनाद्यवेश्मप्रकाशनम्-ल
 ६. माहात्म्यं रयात् स्वरूपाख्या०-शा. ७. ०पूर्वविपासिनम् - ल
 ८. ०यैवेष्ट० - न. ९ मनसि-ल १०. श्रीकालिदास प्राह-ल.
 'यस्य...आह'-नास्ति-मुता पत्रभङ्गकारणात् कतिपयपाठो दृष्ट -शा

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवताश्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
 पूर्वापरौ तोयनिधौ^१ विगाह्य^२ स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥१॥

१. वारिनिधौ-अ. ना. मा. मुता २. वगाह्य-न. घ.

अस्त्युत्तरस्यामित्यादि ॥ [उत्तरस्यां] कौशेय्या' [दिशि] हरिति
हिमालयो नाम हिमरन्नाम^१ नगाधिराजः महीमृतामधिपः^२ अस्ति । अद्याप्य
वनिष्ठते^३ । पर्वतानां स्थावररूपतयैव प्रसिद्धत्वादेतां भ्रान्तिं निरस्यन्नाह ।
देवतात्मा देवतास्वरूपः^४ । जङ्गमरूपस्य तस्य^५ यागसम्पदान्तरात् । यदुक्तम्—
'हिमरात्रिहास्ति' इति । इहापि च वक्ष्यति प्रजापतिः कल्पितयज्ञमार्गं
शैलाधिपत्यं स्वयमन्वार्त^६त्' [कु० १-१७] इति । इति चास्य हरेण
राजन्वयम् । यश्च [पूर्वोपरो] प्राच्यप्रतीच्यौ [तोयौ घी] उर्ध्वी^७ विगाहा
आक्रम्य च^८ स्थितः इति द्राघीप्रस्त्वोक्तिः । अतश्चोत्प्रेक्षते पृथिव्याः मान-
दण्डः इव । समुद्रद्वयध्याप्या हि तेन उर्वी मितेव भवति । मितिर्मानं तदर्थं
दण्डः इत्यद्यथासवत्समासः^९ ।

१. वडुभि-भ मुशा पाठ प्रारभ्यते । २. महीमृन्-ल, नास्ति-भ न
शा मुशा. ३. ०ना नाप-भ, ०मृन्नाप-ल. शा. मुशा ४. ०वापि
विद्यते-भ न ल शा मुशा ५. ०तारूप आत्मा यस्य-न मुशा
६. 'तस्य . . . स्यान्नयम्'-नास्ति-शा. मुशा. ७. अम्बुनिधो-ल
८. आक्रम्यावस्थित-भ न. शा ९. 'इत्य . . . समास'-नास्ति-भ
न. शा. मुशा

अत्र च इवशब्दस्य भिन्नकमतां निषेधश्चिद्भि^१ प्राक्षिरन्वै वृष्येण
प्रयासो द्यधायि । यतोऽसौ भिन्नकमोऽस्तु वा मा भून्नैतावता वस्तुन^२
काचिदपि^३ क्षतिः । महाकरयो ह्युपमानादियाप्ये येन केनचित् पदेन इत्यादीन्
प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । यथा—

- १ निषेधवदिभ-भ. ल शा, निषेधदिभ-भ. मुशा २ प्राक्षिरन्वै-शा
मुशा ३. वस्तुनि-शा. मुशा ४. काचिदपि-भ., काचि-भ.

पौरस्त्यस्तोयदत्तोः^१ पत्र इव पतन्वावकस्येव धूमो
विद्यस्येरादिसर्गः प्रणय इव पत्रं पापनो^२ वेदराशोः ।
सन्ध्यान्त्यो^३ त्सवेच्छोरिव मदनरिपोर्नन्दिनान्दीनिनाद्.
सौरस्याग्र सुखं घो वितरतु विनतानन्दनः स्यन्दस्य ॥

अत्र हि फञ्चित्प्रथमान्तेन सहेवशब्दः प्रयुक्तः, फञ्चित्प्रथमन्ते[न], तत्स्यच्चिच्च 'सङ्घ्यान्त्योत्सवेन्ञोरिञ्' इति विशेषगणपदेनेति, न किञ्चिद्दर्या-
न्यायात्वम् । पृथिव्या सहेवशब्दस्य सम्बन्धे उत्पन्ना, मानदण्डेन उपमेति
विषयविभागोऽप्यर्थं निर्मूल एवेति सर्वथोत्प्रेक्षेनाऽयमलंकारः । न चेज्जशब्दस्य
भिन्नकमता लक्षणविरोधिनी [प्रती]यते^१ । 'इवेन [समासो] विभक्त्यलोपः
[च]' इत्येतत्क्रात्यायनीयं वचनम् । समासपक्षे विभक्तेरलुग्- [मुक्त]
सुखार्थं न च नित्यसमासार्थम्^२ । एवं हि बहुतरलक्ष्यदर्शनम् । यथा—
'कचाचित्तौ विष्वगिवागजौ गजौ' [किरात् १-३६] इति । 'हरितपत्रमयीव
महद्गणैः क्षगिय बद्धमतोरमगल्लया' [शिष्टो १-५३] इति चेत्यलमिति-
प्रसंगेन । अधिराजत इत्यधिराजः प्रभुः । पचाद्यच् ।^३ अधिकस्य राजेति
पष्ठीसमासः । यदि चात्रिको^४ राजाधिराजः । 'राजाह सविभ्यष्टच्'
[पा० सू० ५-४-९] । सर्गोऽत्र वृत्तमुपजातयः । फञ्चिद्विन्द्रवज्रा फञ्चि-
दुपेन्द्रवज्रा फञ्चिदाख्यानिका फञ्चिद्विपरीताख्यानिका^५ ॥१॥

१. 'वीरस्त्वस्तोषदत्तो' इत्येतावदेव पाठ—न सा मुसा २ पावनम्—भ
३ ०न्तोत्स०—न ४ कञ्चिद्—मुसा ५ 'प्रतीयते'—नास्ति—मुसा
६-६ इवेन [समास] पक्षे विभक्तेरलुगर्थं स्वार्थं च, न तु नित्यसमासार्थम्—मुसा.
इत्येतावत् पूषपदप्रकृतिस्वरत्व चेति समासपक्षे विभक्तेरलुगर्थं स्वार्थं च न तु
निरपसमायम्—सा. ७ 'अधिरंश्वर्ये'—अपा.—मुसा ८ अधिञ्चासी-
द्या मुसा. ९ नामशब्द प्रतीतिद्योतका निपात । न तु सजाय, अवाच-
कत्वापत्ते ।—सा मुसा १० ०द्विरारिता—सा मुसा, 'यत सवत्र
प्रथमाशरवर्जमन्यपदचतुष्टयेऽपि गुरुलघुगोरुप्यम् । तत्र यदाद्ये वर्णे चतुर्ध्ववि
पक्षेपु गुरुर्भवति तद्विन्द्रवज्रा । [यथा—'आमेतलम्' [कु १-५] इत्यादी । यदा
उपुस्तदुपेन्द्रवज्रा ।] यथा—'वनेचराणाम्' [कु १-१०] इत्यादी । तयो सयोने
चतुर्धाभेदा उपजातयो भवन्ति । तत्र यदा प्रथमतृतीययो पादयोराद्ये वर्णे
युरर्भवति द्वितीयषतुर्थयोश्च लघुस्तदाख्यानिका नाम । यथायमेव इलाकः ।
एताद्विपक्षेपु विपरीताख्यानिका । यथा—'पर तुगासुति' [कु. १-६] इत्यादि ।
अन्यत्र परिनिष्ठा द्वाभ्याभेदा उपजातयः । यथा—'य सर्वरीत्या' [कु १-२]
इत्यादि । एष गुरुपेक्षितो वृषंद्भिरग्येरथादि उपजातय उत्तरवेति, सर्वं
गुणोपीनमेव ।' अपा—सा. मुसा

इदानीं षोडशभिः श्लोकैर्हिमालयवर्णनमेव प्रतुष्टपुराह—

यं सर्वशैला परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्त्रन्ति रत्नानि महौपधीश्च पृथुपदिष्टां दुदुहुरित्रीम् ॥२॥

१ हिमालय तुष्टुपुराह—मुक्ता

यं सर्वशैला इत्यादि ॥ यं हिमवन्तं^१ वत्सं परिकल्प्य मन्दरादय
सर्वशैलाः^२ निखिलाद्रय [धरित्रीं] धरणिं^३ रत्नानि महौपधी च दुदुह
अधुक्षन्त । द्विकर्मको दुहि । यच्च उब्धेन सर्वत्राद्रिराज परामृश्यते । कदा
दुदुहिरे । मेरौ दोग्धरि स्थिते । यतोऽसौ दोहदक्ष * प्रवीणः^४, यदि मेरुदोग्धा
कथं तर्हि शैलानां कर्तव्यम्, दोहफलभागित्वात्^५ । तेषां यद्यैवं कथ
दुदुहुरिति परस्मपद, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले स्वरितत्वादात्मनेपदेन भवि
तव्यम्^६ । कर्त्रभिप्राये^७ क्रियाफलस्यापि रक्षितत्वादित्यदोषः । अदोहनिवृत्ति
पराया हि चोदनाया धात्वर्थस्य विशेषा प्रतिभासन्ते, कर्त्रभिप्रायतान्ति ।
अत एवाविप्रक्षा तत्र प्रधानेनाश्रितेति । पूर्वकविन्दक्षं सर्वं सुख्यम्^८ ।
कीदृशी धरित्रीम् । [पृथुपदिष्टा] पृथुना वेन्धेनोपदिष्टां दोहे कृतोपदेशाम् ।
प्रथमं हि तेनाऽसौ सर्वसस्यानि दुग्धा । ततश्च तन्निदेशेन ऋषिपुरासुर
पितृनागयक्षराक्षसगन्धर्वपर्यन्तरुभिः । तत्र चपां प्रत्येकं विभागेन वत्स
दोग्धृत्वात् दुग्धपात्रक्षीराण्यासन्^९ । यदा शैलैरसावदोहि तदा हिम
वांस्तरुणको मेरुदोग्धा रत्नोपधयो दुग्धमासीदित्यागमः । यदुक्तम्—

शैलैश्च ध्रुयते राजन्पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
औपधीर्वं मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥
वत्सस्तु हिमवानासीदोग्धा मेरुर्महागिरि ।
समुद्रा पात्रता जग्मुरितिहासं पुरातनम् ॥

—[हरिचंशम् १, ६, ४०-४१]

इति । हिमवतश्च^{११} वत्सवे^{१२} महानेव मेष्टो विशेषः । वत्सो हि
प्राधान्यतः^{१३} श्रीस्य सावको न तु दोग्धा । तथा च दोहकरसंग^{१४}
पयोन्तम्—वत्सं तु मम संपश्य क्षरेयं येन यत्सला ।' [-हरिचंश १, ६, ९]

इति^{११} । भासो विद्यन्ते येषां तानि भास्वन्ति । नपुंसकैकशेषेणोपधि-
विशेषणमिति । धरिरोति 'अशित्रादिभ्य इत्रोर्' [३० ४-१७३] । गौरा-
दित्त्वान् ङीप् । उदुहुरिति [परोक्ष]भूतत्वाल्लिट्प्रयोग । उत्तरत्र चाप्येषु
धात्वर्थानां वर्तमानत्वाल्लडुत्पत्तिः ॥२॥

१. हिमालयम्-न २. 'सर्वशला'-नास्ति-शा मुशा ३ वराणि-
अपा-भ व ल. ४ दोहे दक्षः-अपा-भ व ५ दाहप्रवीण-शा
मुशा. ६. ०भोवृत्त्वात्-भ. व न, ०भागकृत्वात्-शा ७ ..७ यदि
मेह.....सुस्यम्-नास्ति-मुशा ८. भा-पम्-न शा ९. ०प्रापस्य
-शा १० ०बोवृक्षीरा०-शा मुशा ११ हिमवतेश्च-व. भ,
हिमवता-न १२ वसत्येश्च-न. व. भ, 'समुद्रा ..विशेष' नास्ति-मुशा
१३. प्राधान्येन-न, धत्सप्रधान-शा. मुशा. १४ दोहो-न व भ ल
१५. 'भासो.. लडुत्पत्तिः ।'-नास्ति-शा. मुशा

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥३॥

अनन्तरत्न' इत्यादि ॥ यस्य हिमवतः^१ हिमं तुहित सौभाग्यविलोपि
रामणीयकविच्छेदि न जातं न सम्पन्नम् ।^२ यत्. अनन्तरत्नप्रभवस्य ।
प्रभूतोत्कृष्टवस्तुकुलवृहस्य^३, प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । यद्यसौ बहूनां^४
रत्नानां प्रभवः किमित्येतावता दुष्टस्य हिमस्य वहनं न दोषकृदित्याह -यस्मात्
[गुणसन्निपाते] बहूनां गुणानां सन्निपाते समूहे एकः दोषः [निमज्जति]
नश्यति^५, न दूषयति^६ । [इत्] यथा [इन्दोः] शशिनः^७ [किरणेषु]
अमृतप्लाविषु मयूखेषु । [अङ्कः] शशाप्य लक्ष्म । जातमिति कर्तरि पतः ॥३॥

- १ प्रभवदिति विशेषणद्वारेण हेतूपन्यास । -अपा-शा २ पर्वतस्य
-न. ३ सौभाग्य सेव्यत्वमपि-अपा-शा ४. ०कुलनिदानस्य-शा
५ प्रभूतानाम्-ल शा. मुशा. ६. मृडति-अपा-मुशा. ७ क इव
-अपा-न ८. चन्द्रस्य-भ व मुशा

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्विभर्ति ।

बलाद्दकच्छेदविमयतरागामकालसन्ध्यामिव धातुमचाम् ॥४॥

यदचाप्सर इत्यादि ॥ यः च नगेशः^१ घातुमत्तां धातुमत्वं^२ शिखरै-
 र्बिभर्ति । घातुोऽत्र सिम्दूरगौरकादयो रक्तास्ते विघ्नन्ते यस्य स घातु-
 मान् तद्भायो धातुमत्ता तां शिखरैः बिभर्ति शृङ्गैर्यहति । घातून्धारयतीत्यर्थः ।
 कीदृशीम् । [अप्सरोविभ्रममण्डनानाम्] अप्सरसां याति विभ्रममण्डनानि^३
 विभ्रमार्थं भ्रूणानि तिलकादीनि, तेषां सम्पादयित्री तथा^४ तत्करणत् ।
 तथा च [यलाहकच्छेदविभ्रमस्ताराणां] यलाहकच्छेदेषु मेघखण्डेषु विभ्रमस्तौ
 ऽपितौ रागो लोहित्यं^५ यया ताम् । अतश्चोत्प्रेक्षते^६—अकालसन्ध्यामिव
 सन्ध्यावेलायां किल लोहिता मेघा भवन्ति^७ । मध्याह्नादावपि^८ रक्तजलदा
 यलोक्नादित्यमूहः । अकालग्रहणेन सदैव मेघानां रागार्पणं प्रतीयते ।
 उत्प्रेक्षा चैषा नोपमा । सत्त्रिलोपमान दीयते^९ । न चाकाले सन्ध्या^{१०}
 क्वचित्संभवति । उत्प्रेक्षायां प्रत्ययः प्रत्यक्षमेव । तथाऽभासो^{११} हेतुर्यथा—
 'अन्तर्जलोघमवगाढवतः कपोली हित्वा क्षणम्'^{१२} [शिशु० ५-३८]
 इति ॥४॥

- १ अगेश—शा मुशा. २ सघातुत्वम्—भ ल व न शा मुशा.
 ३ विभ्रमार्थं मण्डितानि—व भ शा मुशा ४ घटयित्रीम्—अपा—न व न
 ल. शा मुशा. ५ रक्तत्वम्—व न शा मुशा. ६ उत्प्रेक्षते—भ
 ७ सन्धिवेला किल लोहितमेघा भवति—शा. मुशा. ८ मध्याह्नेऽपि—भ
 ल. न व ९ सत्त्रिलोपमान दीयते यत् संभवति—मुशा १० नावात्
 —मुशा. ११. ० भासनम्—मुशा १२ अन्तर्जलोघमवगाढवत कपोली
 हित्वा क्षण विततपलतिरन्तरिक्षे । इध्याथयेष्वपि गुणेषु रराज नीलो वर्ण
 पृथग्गत इवालिंगणो गजस्य ॥ [शिशु ५-३८]—व भ न शा मुशा

आमेखलं संचरतां घनानां छायामघः^१ सानुगतां निषेव्य ।
 उद्वेजिता वृष्टिमिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपन्ति सिद्धाः ॥५॥

१ छायामिषे—स—[इषे आशिवने मासि—पाटी स.]

आमेखलमित्यादि ॥ यस्य मातृपवन्ति सातपानि शृङ्गाणि शिखराणि
सिद्धाः आश्रयन्ते आसेवन्ते । 'अवाप्ताष्टगुणैश्वर्यः' सिद्धः^१ सद्भिर्ददाहृतः^२ ।
किं ह्यग । आमेखलं नितम्बपर्यन्तं सञ्चरतां पर्यटतां घनानां जीमूतानां
अधःसानुगताम् उपत्यकापतितानां छायां निषेद्य । अतश्च वृष्टिभिः उडेजिता
सन्तः शीतनिवृत्तये^३ शृङ्गाणि रविकान्तिमन्ति आरोहन्तीत्युच्चैस्त्वोक्तिः^४ ।
मेखला गिरेर्मध्यमूः । मेखलायाः आ आमेखलमिति 'आङ् मर्यादाभिधिभ्यो'
[पा० सू० २-१-१३] । अनु^५ (आङ्?) योगे पञ्चमी 'पञ्चमी'^६ इति निर्दिष्ट-
त्वात् । पञ्चम्या अपि स्थानेऽम्भाय इत्यन्ये^६ । युक्तं तु पञ्चमीविदोषणत्वं
द्वितीयेति ॥५॥

१. ० गुणैश्वर्यः-भ व श मुशा २. सिद्धा-भ. व, शा. मुशा.
३. उदाहृता-भ. क. शा मुशा ४. शीतावनुत्तये-व. शा. मुशा.
५. इत्युच्चत्वोक्तिः-व. शा. मुशा. इत्युच्चोक्ति-भ, इत्यभ्युदयोक्ति-भ. ल.
६. पञ्चम्यापाङ्परिभिः-पा. सू. २-३-१० ७-७ 'अनु. न्ये'-नास्ति-शा. मुशा.

ननु^१ करिषुम्भसम्भृतमौक्तिकप्रकरणां मार्गपतितानामपि न कोऽपि
प्राहकः इति भङ्ग्या प्रतिपादयन् पर्वतस्य सम्भूर्ति कथयन्नाह^२—

पदं तुषारस्रुतिपधोतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विषानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥६॥

१...१ ननु... आह-नास्ति-व. न. भ. ल. व. शा. मुशा.

पदं तुषारेत्यादि ॥ यत्र [हतद्विषानां] विपाटित^१ करिणां [केसरिणां]
सिंहादीनां^२ [मार्गं] गमनपथं किं गताः पुच्छिन्दाः विदन्ति जानन्ति^३ ।
कदाचिन्निरुद्धहस्ति^४ त्वादसगद्धितं क्रम^५ दर्शनं स्यादित्याह । पदम् अदृष्ट्वा
अपि यतः तुषारस्रुतिपधोतरफनं गलितनुहिनक्षान्तिरधिगम्^६ । कथं तर्हि
विदन्तीत्याह । नखरन्ध्रमुक्तैः करजधियरनिर्गतैः [मुक्ताफलैः] मौक्तिकैः ।

सिंहानां करिकटतट^१पाटनमाचरतां^२ नखरन्ध्रप्रविष्टानि मौक्तिकानि
वर्तस्तेषां व्रजतां^३ पथि मतानि पतितानि तथैव स्थितानि इति समृद्धि-
कथनम्^४ ॥६॥

१ उवाटित०-व शा मुशा २ सिंहानाम-भ ल न व शा मुशा
३ जानते-वा न भ शा, जानते मुशा ४ ०दन्ति०-न ५ पद-भ
६ इत्यर्थ-अपा-न, तुषारस्रुत्या घृत क्षालित रुधिर यस्मिन्-वदे चरणे तदिति
हेतुपद वा-अपा-शा मुशा. ७ ०करट०-मुशा न व भ व ल
८ ० क्विचर०-न व भ व ल शा मुशा ९ परिव्रजताम्-शा मुशा
१० मुक्ताफलानि तत्र परमजिनाशितानि किराताना केसरिपथमूचकानि । न तु
तेषूपरि कस्यचिदास्पति । -अपा-शा मुशा

न्यस्ताक्षरा घातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविदुशोणाः ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरोणामनङ्गलेखक्रिययोपयागम् ॥७॥

न्यस्ताक्षरेत्यादि ॥^१ दहति देहमसौ मदनानलो हिमकणान्क्षिपति
क्षणदापति । विचर^२ यदिहाधुना प्रिय निशास्वतिजीवन्निम्बना ॥^३ यत्र
भूर्जत्वचो विद्याधरसुन्दरीणां मदनसन्देशसम्पादनेनोपयोगं व्रजन्ति
गच्छन्ति । तच्च^४ आयव्यपायादिव्यापारेण । कीदृश । न्यस्ताक्षरा घातुरसेन ।
लिखितवर्णा । अतश्चाक्षराणा लोहित्यान्कुञ्जरविन्दुवच्छोणा लोहिता ।
पञ्चम्या हि दशायां करीन्द्राणां रयतयिन्दवो निर्गच्छन्तीति तद्विद^५ ॥७॥

१ ऋटिनपाठ भ-१ २ शुभ्र-नास्ति-व ल शा मुशा ३ न तु-मुशा
४ घातुलिपेश्च वणसम्भानसारूप्यादप्रसिद्धा अपि कुञ्जरविन्दव उपमानम् ।
घातुन-दश्व सामायेन प्रयुज्यमानो रक्तद्वेषेषु वर्तते । यथा 'रक्तं सक्तीरवो
' घं हृदयगिरितटीघातुघारादवस्य' [My I] इति । यथा च- 'पश्य घातुनिक्षरेषु
' धारमन सविभक्तमिव साध्यमातपम्' [कुमार ८-४६] इति । 'यकाल-
' सध्यामिव घातुमत्ताम्' [कुमार १-४] इति च । यथा च 'घातुरक्तानि
वासासि' [?] इति । एव चाये यदथाबुद्धया भूर्जत्वचा राजिषु लोहित्य
, स्वामाविक्रमादृस्तद्वस्तुगौरवतत्त्ववर्जितत्वादुपेसाहमेव ॥ -अपा-मुशा

यः पूरयन्कीचकान्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्रास्पतामिच्छति किन्नराणां स्थानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥८॥

१. तान०—अ. नर. म. न.

य पूरयन्नित्यादि ॥ यः^१ [उद्रास्पतां] प्रगतुकामानां^२ [स्थान-
प्रदायित्वं] स्थानं वंशेन घनैर्दानं तत्प्रदानशीलं स्थानप्रदायो^३ तद्भावः
छविकारकत्वमिव, कृ[द्] इनन्तः^४ । अतो वंशकारमिव । यतः
[दरीमुखोत्थेन समीरणेन] गुहावद्ना^५ निन्नेन[कीचकरन्ध्रभागान्] कीचक-
वेणूनां विवरप्रदेशान् पूरयन्^६ । जिगासतो हि पूर्वं वांशिको वेणुना स्थानं
वदाति । सुस्वराः वेणवः^७ कीचकाः ॥८॥

१. अद्रि.—अपा—व.

२. किन्नराणाम्—अपा.—व.

३. ०यित्वमुपगन्तु-

मिच्छतीव—व., स्थानं दित्सतीव—म., ०दित्सतीव—शा. मुशा. ४. 'कृ[द्]

इनन्तः—नास्ति—शा. मुशा.

५. ०वदनोद्भवेन०—शा. मुशा.

६. ०शान्याप्नुवन्—शा., मुशा.

७. वशा.—न. वा मुशा.

कपोलकण्ठः करिमिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र सुतक्षीरतया प्रसृतः^१ सानूनि गन्धः^२ सुरभीकरोति ॥९॥

१. समीर—शा. मुशा.

२. गन्धः—मुशा.

कपोलकण्ठ इत्यादि ॥ यत्र वायुर्देहदास्तक्षणां सुतक्षीरतया गलित-
रसत्वेन ये गंधाद्या आमोदास्त्रैः सानूनि सुरभीकरोति सुगन्धयति ।
कीदृशानामिति रसस्रुतिकारणमाह । कर्पणेन कपोलकण्ठविनेतुमपासितुं
[करिभिः] गजैः विघट्टितानां स्फोटितानाम् । कण्ठरिति शसन्तः ।
सानुशब्द. पुस्त्रियोः^१ ॥९॥

१. पुस्त्रि वा—शा. मुशा.

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तमासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुस्तप्रदीपा ॥१०॥

वनेचराणामित्यादि ॥ यत्र निशि युवतियूतानां^१ पुलिन्दादीनां^२ वन
वासिनामोषधयो सुस्तार्थं^३ प्रदीपा भवन्ति । तेजो-प्राप्ता^४ द्वीपान्तराद्विशेषमाह ।
तैलेन पूषन्त इति तैलपूरा, न तलपूरा अनैलपूरा, अस्मिन्मत्वात् । द्यं
कंदरा एव शृङ्गास्तदुत्संगे निपक्ता लग्ना भासो यासा ता । वनिनाना
सखायो वनितासखा कान्तासहिता । 'गजाइ सखियभृष्ट' [पा० सू०
५-४ ९१] ॥१०॥

१ युवतियूतानाम-सा मुगा

२ पुलिन्दादीनाम्-सा मुगा

३ ०-याप्ते-गा मुगा

उद्वेगयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
न दुर्बहध्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्नमुख्यः ॥११॥

उद्वेगयतीत्यादि ॥ यत्राद्राधश्नमुख्य किन्नर्यं स्वरपवनवशादुपश्री
भूतहिमेऽपि मार्गे मन्दा मन्वरा गतिं न भिन्दन्ति, न त्यजन्ति । गीदशे ।
सहिमत्वाद्दङ्गुलिपर्यन्तान् पार्ष्णिग्देशाश्चोद्वेगयति स्फोटयति । कर्त्तव्यं
त्वरया न यान्तीत्याह । [दुर्बहध्रोणिपयोधरार्ता] दुर्बहेण पीनेन ध्रोणी
पयोधरेण जघनस्तनेनार्ता पीडिता । यदि वा ऋता प्राप्ता^१ सयदा^२ ।
'ऋते दतीयासमासे' । [म० भा० ६-१-८९] इति वृद्धि । ज्ञातशब्दश्च
आङ्पूर्वात् ऋते षत् । 'उपसर्गात् ऋति धातो' [पा० सू० ६-१ ९१]
इति वृद्धिरादेश^३ । तासा चान्वमुखीनां कायस्य नारीसारूप्यात्स्ननवता
कुलिपार्ष्णिगंभव । किन्नराणां हि ष्ट रूपः । केचिदश्नमुखा पुद्वशरीरा
केचिन्मनुष्यमुखा अद्वशरीरा इति । पार्ष्णिग्युविका ॥११॥

१ स्फोटयमाने-मुगा

२ 'प्राप्ता'-नास्ति-गा मुगा

३ सयदा-

गा मुगा

४ वृद्धिरेकादेश-मुगा

दियाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिव भीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ॥१२॥

दियाकरादित्यादि ॥ यो नगो^१ दरीषु लीनं^२ तमोऽर्काद्रक्षति ।
[दियाभीतम्] दिनेऽपि भीतमिव सभयः किलान्यस्माद्रक्षति^३ । ननु दुष्टस्य
रक्षायां क इवास्व^४ गुण इत्याह । उच्चैःशिःसासुन्नतानां क्षुद्रेऽपि शरणं प्राप्ते
निश्चितं सतीव साधौ यथा ममत्वमात्मीयत्वं भवति । गुणगुण्याविचारेण
महान्तः शरणागतं पालयन्तीत्यर्थः । ममत्वमिति^५ पठ्यन्तप्रतिरूपको
निपातः^६ ॥१२॥

१. नमेतः—न., गिरीशः—घ.

२. विवरणतम्—न.

३. रक्षते—घा.

मुशा. ४. इवान्य—घा.

५-६. ममत्व ममेति पठ्यन्तप्रतिरूपको

निपातो—मुशा.

लाङ्गलविक्षेपविसर्पिणोभैरितस्ततश्चान्द्रमरीचिशुभ्रैः^१ ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिगजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥१३॥

१. चन्द्रमरीचिगौरैः—अ. न. म. त., चन्द्र०—मुशा.

लाङ्गलविक्षेपेत्यादि ॥ यस्य भूभृन्नायस्य स्यावररूपस्यापि चमर्यो
पालययजनेः प्रसिर्गर्कगिरिराज इतीमं शब्दमर्थयुक्तं सार्थकं कुर्वन्ति । राक्षः
किल चामर्योर्जाजनीयम् । कीदृश । लाङ्गलमुपरिततो भागस्तस्य विक्षेपेण
चालनेनेतस्नतो विसर्पन्ती प्रमारिणी^१ शोभा येन तं । तथा [चान्द्रमरी-
चिशुभ्रैः] शशिमयूचयच्छुभ्रैर्धर्मैः । आकारोऽप्यत्रोपमितो द्योद्वयोऽप्यथा
मरीचिप्रहणेन क्रिमत्र एतं स्यात् । 'मज गतिशेषणयो' [घा० पा० २३०]
इत्यस्य विपूर्वस्य करणे व्यजनशब्दः । 'इज गतो' [घा० पा० १८२]
इत्यस्य धीजनशब्दः । 'स्वरयेर्दक्षिणयातधीजनः' [कुमार० ४-३६] इति ॥१३॥

१. प्रमारिणी—मुशा.

यत्रांशुकाङ्गैरविलज्जिनानां यद्वल्गुया किपुरुगङ्गनानाम् ।

दरीपृष्ठद्वारविलम्बिविभ्यास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥१४॥

यत्रांशुकेत्यदि ॥ यत्र किन्नरीणां प्रियेणाम्भरापहारघ्नीलितानां [जलदां:]
जीमूताः [यदृच्छया] स्वेच्छयैव तिरस्करिण्यो भवन्ति, ज्वानिकाः सम्पद्यन्ते ।
तदद्वादर्शनात् । यतो [दरी...विम्बाः] दरीगृहद्वारे विलम्बिविम्बा विधान्त-
मण्डलाः । तिरस्करोति स्यगयतीति तिरस्करिणी । बाहुलकादिभिः ।
'तिरसोऽन्यतरस्याम् ।' [पा० सू० ८-३-४२] इति सत्यम् । यदृच्छाशब्दो
स्वेच्छार्थे 'मयूरद्वंसकादयश्च ।' [पा० सू० २-२-७२] ॥ १४ ॥

१ इच्छायैव-शा. इच्छायो-मुशा.

भागीरथीनिर्झरशीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिलण्डोवहः ॥१५॥

भागीरथीत्यादि ॥ यदीयो वायुरन्विष्टमृगत्वात्परिधान्तैः [किरातैः]
शय्यपतिसिगाश्रीयते । कीदृशः । भागीरथीनिर्झरशीकराणां गङ्गाप्रपात-
जलकणानां वोढा क्षेप्येति शंथपुण्यः शोभितः । मुहुःसल्लुच्चालितः सुरतर-
विटप इति सौरभोभितः । भिन्नशिलण्डिषर्हस्त्रोदिते कलापिण्ड इति
'मार्दव'कयनम् । निव्यं' झरति प्रस्रयतीति निर्झरः । वहतीति वोढा
वृत् ॥१५॥

१. ०वृत्तित०-मुशा. २. चावल०-मुशा. शा. ३. नियतम्-शा. मुशा.

४ देवदाहयोगात् सुरभित्तम् । अन्विष्टमृगपात । भिन्नशिलण्डिवहं भिन्नमपुष्ट-
पिच्छतया प्रसेधमचण्डत्वात् । -शा. मुशा.-पाटी.

सप्तर्षिहस्तावचितावजेषाण्यथो विवस्वान्परिवर्तमानः ।
पद्मानि यम्याग्रसरोरुहाणि प्रवोद्यत्यृध्वंमुखंमपूखः ॥१६॥ :

सप्तर्षिहस्तेत्यादि ॥ यस्याञ्जानि [विवस्वान्] रविरूर्ध्वमुखैः किरणै-
र्विकासयति । न त्वधोमुखैः^१ । यतस्तान्यप्रसरोरुहाणि अग्रे^२ प्रान्ते यानि
सरोरसि तत्र रोहन्तीति अग्रसरोरुहाणि^३ । यत्र सरसमधो बुध्नं^४ परिवर्त-
मानः पर्यटन् । अतश्चोर्ध्वं प्रसरति किरणपञ्चशतानि । एवं तद्विकासे
सामर्थ्यम्^५ । कीदृशानि तानि^६ । [सप्तर्षि... शेषाणि] त्रिदशमुनि-
कराचचयनादवशिष्टानि^७ । प्रत्यूषसि हि ते पूर्वं प्रत्यहं तान्यर्चांश्च^८
नयन्ति । अवशिष्यन्त इत्यवशेषाणीति भावाद्ब्रह्माभघेयलिङ्गता ॥१३॥

१. त्वधोमूर्ध्वं.—ज. क्षा. मुशा. २...२. 'अग्र... हाणि'—नास्ति—क्षा. मुशा.
३. ०भागे—क्षा. ०बुध्ने—मुशा ४. ०ससाम्यत्—क्षा. ५. 'तानि'—नास्ति
—क्षा. मुशा. ६. ०वशेषाणि—क्षा. मुशा. ७. ०न्यर्चनार्थम्—मुशा, न.
८. 'इति.....लिङ्गता' नास्ति—मुशा

यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥१७॥

यज्ञाङ्गेत्यादि ॥ किं यद्गुणा । यस्य स्वयं [प्रजापतिः] ब्रह्मा नगाधि-
राजत्वमन्वतिष्ठद्ददौ । स्वयं तेनाभिविन्दत इत्यर्थः । यतो [यज्ञाङ्गयोनित्यम्]
यज्ञाङ्गानां सोमपलाशादीनां योतिः । प्रभवोऽयमित्यसाधवगतवान् ।
[धरित्रीधरणक्षमम्] ऊर्ध्वविहनयोग्यं सारं यत्नं च दृष्ट्वा । किं केवलं
शैलाधिपत्यं ददौ, नेत्याह । कल्पितयज्ञभागं क्रतुभागमपि अङ्गीचकारेत्यर्थः ।
अत एवास्व देवतारमन्वम् । सगतीति सारः । 'व्याघिनस्वयलेपु' इति
घञ् ॥१७॥

१. ०रमन्वम्—क्षा. मुशा. २. षा. घृ. ३-३-१७ अन्तर्गतं वातिकम् ।
३. महा भा. ३-३-१७

सु मानसीं मेरुसखः पितृणां कन्यां बृलस्य स्थितवे स्थितिज्ञः ।
मैनां मुनानामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥१८॥

स मानसीमित्यादि ॥ स^१ नमोः पितृणां [मानसीम्] मनोनिर्मितां
मेनार्यां । कन्याम् । यथावदुपयेमे, ध्यवाहयत् । कुलस्य वशम्य स्थितये
अविच्छेदाय । यतीऽसौ स्थितिः आचारवित् । लोकाचारः किं न
हातव्य । मेरुसखत् कुलभवादिसाम्यात्, तेनापि पितृकन्यकोपयमाद्वा ।
पितृमिद्वैवताविशेषैर्हि^२ मनसा कन्यात्रय निर्ममे । एका हिमवते कन्या
दत्ताऽपरा मेरवे । तृतीयाऽन्यस्मै इत्यागमः । अत एव तामृषीणामपि
पूज्याम् आत्मनोऽनुरूपां कुलशीलादिभिः^४ । उपयेन इति 'उपाधम स्वरुणे'
[पा० सू० १-३-५६] इति लिटि^३ द्वित्वम् । 'अत एकहल्मध्येऽना
देशादेशलिटि [पा० सू० ६-४-१२०] इति एत्याभ्यासलोपो । एवमन्यत्र ॥ १८ ॥

१. 'एवविद्य.'—अपा—शा मुसा २ ०पाःम्यम्—मुसा. ३. 'देवताविशेषं
हि'—नास्ति—शा मुसा ४ 'विधिना शास्त्रोक्तविधानेन'—अपा—मुसा, ०श्रोत्रेण
—शा. ५ तदि—मुसा

कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसंगे ।
मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या गर्भोऽभवद्भूधरराजपत्न्याः ॥१९॥^१

१. अथ इलोकः नास्ति—शा. मुसा. अ ना

कालक्रमेणेत्यादि ॥ (कालक्रमेण) कालनिष्पन्ने (स्वरूपयोग्ये) निररु-
पोचिते, इयं रूपं पुत्रस्तस्य योग्ये समर्थे ऋतुकालादिसमयसामर्थ्यात् ।
(मनोरमं यौवनम् उद्वहन्त्याः) सम्भोगध्यापारेऽभिनयतादृश्यं धार
यन्त्याः ॥१९॥

१. यौवन चतुर्धा, तथा चोवनम्—

'यात्प मनोरमं यौव जठर जाठर तथा ।

वात्स्यायनेन तःप्रायः यौवन च चतुर्विधम् ॥'—अपा. ल.

असूत सा नागवधूपभोग्यं मैनाकं भोनिविद्वत्सख्यम् ।
कुद्रेऽपि पक्षच्छिदि घृत्रशत्राववेदनात् कुलिघ्नगतानाम् ॥२०॥^१

१. १९-शा. मुसा. अ. ना.

प्रथम सर्गः ।

असूतेत्यादि ॥ सा मेना मैनाकार्यं सूतमसूताजनयत्^१ । कीदृशम्^२ ।
[अम्भो सप्यम्] समुद्रेण सह कृतवायस्यम् । अतश्च सहवासान्नाग-
कन्यानामुपभोग्यं सेज्यं पतित्वेन । तथा [पक्षच्छिदि] पर्यतपक्षच्छेदिनीन्त्रे
[कृद्धेऽपि] कुपितेऽपि कुलिशक्षताना वज्रव्यणानामवेदनाशं, पीडां न
जानाति^३ । अन्धिमध्ये शक्रस्य^४ प्रवेशाभावात् । पूर्वं हि सपक्षा पयता
आसन् । ततस्तेषा लोकस्य रुजतां^५ वृत्रहा^६ वज्रेण पक्षानच्छेत्सीदित्यागमः ।
पक्षे छिन्नमानिति^७ पक्षच्छित् । असूतेति पूडो लङ् ॥२२॥

१ पुत्रमसूताजीजनत-शा २ कीदृशम्-नास्ति-शा मुना ३ 'यस्तम्'
-अपा-शा ४ इन्द्रस्य-शा ५ पीडाम-शा ६ इन्द्र-ना
७ पक्षाणि छिन्नतीति-शा ८. इ पूड प्राणिगभविमाचने । (घा पा १०३१)

अथापमानेन^१ पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥२१॥^२

१ अवमानेन-न स शा मुना २ २०-शा मुना अ ना

अयेत्यादि ॥ अय कदाचित् तां हिमालयजाया मेना दक्षप्रजापते
सुता सदाशिरस्य^१ पूर्वभार्या सती^२ जन्मार्यं प्रपेदे प्राप । पुनरुपराये
मेनाकुशावात्मानमक्षिपदित्यर्थः । अतः^३ पितुरपमानेन^४ प्रयुक्ता प्रेरिता ।
अतश्च [योगविसृष्टदेहा] योगेन घाग्णया विसृष्टदेहा त्यक्तशरीरा ।
यतोऽसौ सती साध्वी पतिप्रता भर्तुं परिभरं न सहते । दक्षेण हि किल
यागोत्सवे सर्वेषु जामातृषु सपत्नीकेषु निमन्त्रितेषु गौरी देव^५सहिता यदा
नाट्यता तदा तदानीं^६ 'मि मम इदमेव दुराचारिणा^७घासलेन पिना किं
प्रयोजनम्' इत्युक्त्वा देहोत्सर्गो व्यधायीयागम ॥२१॥

१ शिवस्य-गा मुना २ सतीसन्धर्ष-गा, सतीसजा-मुना ३ यत्
-गा मुना ४ अवमानन-गा मुना ५ महादेव-गा
६ तदानीम्-नास्ति-शा मुना ७ निराचारेणा-गा मुना

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुपपादि भव्या ।
सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥२२॥^१

१ २१ - शा मुशा अ ना

सा भूधराणामित्यादि ॥ सा देवी [भूधराणामधिपेन] नगराजेन तस्यां
मेनायाम् उदपादि जनिता । तस्यामित्याधारविवक्षया सप्तमी । समाधि-
योग्यापत्यर्थं नियमस्तद्युक्तायाम् । सा तु भव्या प्रशस्ता । केन कया'
यथात्पद्यत इत्याह—[उत्साहगुणेन] उत्साहारूपेण गुणेन नीतो यथा संपद्
जन्यते उत्पद्यते^२ । पाङ्गुण्यं नीतिः । कीदृशं^३ संपत् । [सम्यक्प्रयोगात्]
यथाशास्त्रं प्रयोगाद् व्यवहारादपरिक्षतायामनष्टायाम् । यो हि विजिगीषुः
पाङ्गुण्यं नयं विधिवत्प्रयुञ्जानः उत्साहमाश्रयते सोऽवश्यमरिविजयेन
समृद्धिमाप्नोति । तत्र नीतावित्यनेन मन्त्रशक्तिराक्षिप्ता । उत्साहगुणे-
नेत्युत्साहशक्तिः । संपदित्यनेन प्रभुशक्तिः । भस्याश्च मन्त्रोत्साहो
मूलम् । उदपादीति ष्यंतात्कर्मणि । भवे साधुः^४ [भव्या] ॥२२॥

१. केन क्व का—शा. मुशा. २. 'उत्पद्यते'—नास्ति—शा. मुशा
३. कीदृश्याम्—शा. मुशा ४. भवे साधुर्भवेत्या—शा. मुशा.

प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्वावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं वभूव ॥२३॥^१

१. २२—शा. मुशा अ. ना.

प्रसन्नदिगित्यादि ॥ [स्वावरजङ्गमानाम्] स्वावरग वृक्षादयो जङ्गमा
गमारण्यमेदेन सिंहादयो मनुजादय^२ इवतुर्दशविधाः पशवस्तेषां हयानामपि
शरीरिणां भूतानां तस्या देव्या जन्मदिनमुत्पत्तिवासरं सुखायासीत् ।
विद्वशम्^३ । प्रसन्नदिक् निर्मलाशं पांसुविविक्तवातं रजोरहितमारुतम् ।
शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि] दिव्य^४ शङ्खध्वनेरनन्तरं पुष्पवृष्टयो यत्र तत् ॥२३॥

१. सिंहमनुजादय—शा. मुशा. २. 'विद्वशम्'—नास्ति—शा. मुशा.
३. दिव्याच्च—शा. मुशा.

तया दुहित्रा सुतरां जनित्री' स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे' ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुमिन्नया रत्नशलाकयेव ॥२४॥'

१. सवित्री-व. २. चकासे-शा. मुशा. ३. २३-शा. मुशा.

तया दुहेत्रेत्यादि ॥ तया दुहित्रा' पुत्र्या' जनित्री माता सुष्ठु चकासे^३
रेजे । स्फुरत्प्रभामण्डलयोल्लस'त्कांतिपटलया । प्रभा हि महतामभ्युदय-
सूचिका । यथा [वैदूर्यभूमिः] विदूरराज्यस्याद्रेः विभक्तायाममरनाम्ना'
भूमिरयनिर्घनाद्धनगर्जितोत्पन्नया रत्नशलाकया मणिसूच्या कान्तिमत्या
काशते । तत्र हि मेघरवेण प्राधुपि रत्नानि जायन्त इति वार्ता ।
जनित्री' इत्यन्तर्भावितण्यर्याज्जनेस्त्वच्, ततो ङीप्' ॥२५॥

१. 'दुहित्रा' - नास्ति - शा. मुशा. २. 'गोर्वा' - अपा. - शा. मुशा.
३. चकासे-शा. मुशा. ४. लपत्-शा. मुशा. ५. बालवायाजापरनाम्नो
-मुशा. ६...६. 'जनित्री...ङीप्'-नास्ति-शा. मुशा.

तां पार्वतीत्यामिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
उ मेति मात्रा तपसा निपिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥२५॥

तां पार्वतीत्यादि ॥ तां देवीं [बन्धुप्रियाम्] स्वजनवल्लभ'त्वाद्-
बन्धुजनः पूर्वं पार्वतीत्यनेन नाम्ना जुहाव आकारयत्' । मभिजनैतान्य-
यागतेन पर्यतापत्यतया । ततः पश्चात्कालात्कालान्तरेण सैव सुमुखी
उमाख्यां' [जगाम] प्राप । मात्रा मेतया 'उम्मा' इति पदद्वयेन तपसा
निपिद्धा । 'उमिति प्रणयकापे मा शब्दो निवारणे' । अतश्च निष्क-
प्रक्रियया' उमा । यदुक्तम्—

१. ०वल्लभाम्-व. भ. २. आकारयामाम-भ. न. 'तस्या आह्वान चक्रे'-
अपा.-शा. मुशापाटी. ३. उमेत्याख्याम्-न. भ. ४. निष्कया-न,
निष्कप्रियया-भ.

‘उम्मेति चपले पुत्रि न क्षमं तावकं यपुः ।

सोढुं क्लेशात्मरूपस्य तपसः सौम्यदशने ॥’ [म० पु० १५४-२९४]
जुहावेति परोक्षे^१ रूपम् ।

५ ह्वानो रूपम्-शा., ह्वेओ रूपम्-मुसा.

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चृते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥२६॥

महीभृत इत्यादि ॥ [महीभृतः] अद्रीन्द्रस्य यत्नपत्यस्यापि उमायां^१
दृष्टिं तृप्तिं न जगाम, न ययौ । दृश्यते चैतत् । [अनन्तपुष्पस्य] यद्दुः-
कुसुमनिर्भरे घसन्ते^२ [द्विरेफमाला] भ्रमरावली [चृते] चूतपुष्पे सविशेष-
सङ्गा अधिकं रज्यते । मधोरिति चूतापेक्षया^३ सम्यग्धे पृष्ठी ॥२६॥

१ ‘अपत्ये’-अपा. - शा. मुसा. २. ‘द्विरेफमाला’-अपा. शा मुसा

३ मालापेक्षया - मुसा

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुषोष लावण्यमयान्विवेषाञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥२७॥’

१ २४-शा मुसा

दिने दिन इत्यादि ॥ सा देवी लब्धोदया प्राप्तोत्पत्तिरन्वहं शशि-
कलायत्पूर्वमाणा सती^१ लावण्यमयान्विवेषान्विवेषान्विवेषा^२पुषोषावीगृहत् ।
ज्योत्स्ना अन्तरे गर्भे^३ येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणीति कलान्तरविशेषणम् ।
लब्धोदया प्रत्यहं वर्धमाना चन्द्रलेखा यथा ज्योत्स्नागर्भाः कलाः पोषयति

१ परिवर्धमाना सती-न २ ‘गुणान्’ अपा.-न. ३. ‘गर्भे’-नास्ति -
व. शा मुसा

तथा लाघण्यमिति वाक्यार्थः । क्रियामेदेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरौपम्ये इत्यशब्दा
वपि द्वौ प्रयुक्तौ । वृद्धिक्रियया हि गौर्याश्चन्द्रलेखयोपमानं पोषणे तु
विशेषणं कर्म कलान्तराणीति । साम्यवाचकस्यानेकस्य प्रयोगो न्याय्यः ।
यथा —

‘ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुच्चैरिवौदीच्यानुद्धरिष्यन्नसानिव ॥१॥’ — [रघु० ४-६६]

‘निर्माय* विधाय दिनादिरम्याद्विम्बादिवाक्यस्य मुखान्महर्षे ।
पार्थाननं यद्विक्रमावदातं दीप्तिं स्फुरत्पद्ममित्राभिषेदे ॥२॥’
—[किरात० ३-२५]

‘घर्षे कतिपयैरेव अथितस्य स्वरंरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥३॥’
—[शिशु० २-७२]

‘प्रियसखि विपद्दण्डप्रान्तप्रपातपरम्परा
परिचयचलच्चिन्ताचक्रे विधाय* विधिं खल ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालयद्-
ध्रमयति मनो नो जानीम किमत्र विद्यास्पति* ॥४॥’
—[सु० २० भा० ९३-८६, भा० ५० ८११]

४ सामान्य० - शा मुञ्जा ५ ६ निधाय-व ७ करिष्यन्ति - वृत्ता
-मु १ अ

इत्यादौ । एव चानेकेवशब्दप्रयोगात्पत्तये एव वृद्धया ये कस्य शब्दसमर्थ
नाप्येभिर्ध्यायानमकुर्यस्तैरन्यत्र किं वक्तव्यम् । लाघोन्त्या* लक्ष्यमानो
दयेत्येतदपि विनानुरोधमसद्ध्यव्याख्यानमयुक्तमेवेत्याम्ना* तावत् ॥२॥

५ ५ ‘निर्माय विधाय तावत्’-नास्ति-मृगा ६ ‘कस्य लक्ष्यमान उदया
हरप्राप्तिर्वथा ‘आसताया भूतवच्च’ [पा० सू० ३- -११०] इति सू, कस्य
कला कलान्तराणि यथा अया एवोत्ता न्यायान्तराणि प्राप्नुवन्ति इति
केचित्-प्रपा-मुञ्जा शा

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥२८॥^१

१-२७-मुशा अ ना

प्रभा महत्येत्यादि ॥ तथा देव्या साऽद्रिराजः पवित्रोऽलं
कृतश्चासीत् । यस्य हि साक्षाद्देवी सृता सोऽवश्यं पवित्रः । पवित्रापत्येव
च पितरावलंकृतौ भवतः । कयेव । प्रभामहत्या दीप्तिमहत्या शिखया
ज्वालया यथा दीपः पूतो विभूषितश्च भवति । निर्वाणया ह्यर्चिषा
भाजनमप्रशस्तमर्थाकं च भवति । दीपशब्देनात्र ज्वालावर्तितंलभाजनतमक
समुदाय आक्षिप्तः^१ । यथा च त्रिमार्गया गङ्गया स्वर्गमार्गः^२ पूतोऽलंकृतश्च
भवति । यथा च छन्दोध्याकरणादिसंस्कृतया वाचा पण्डितः पूयते भूयते
च । प्रभया महती प्रभामहतीति तृतीयासमासः । मनीषा बुद्धिः ।
मुख्यस्तावदर्थं पक्षो यत्समुच्चयमाने समानि^३ समुच्चयपदानिति च-
शब्दद्वयप्रयोगोऽत्र । यथा धरखदिरपलाशा इति द्वन्द्वः^४ ॥२८॥

१ विवक्षित-न भ २ त्रिषय-म न ल ३ ०यमानसमानि-मुशा
४ द्वन्द्वे-शा मुशा

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सरसीनां क्रीडासं निर्विशर्तव वाल्ये ॥२९॥^१

१ बाल्यम्-मुशा २ २८-मुशा अ. ना

मन्दाकिनीत्यादि ॥ सा बाला सखीसहिता^१ मुहुमुहुः रेमे चिक्रीड^२ ।
[मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः] मन्दाकिनी गङ्गा तस्या सैकतं तीरं तत्र

१ सखीमध्ये-शा मुशा

२. 'केन'-प्रपा.-मुशा

प्रथमः सर्गः ।

वेदिकाभिः स्थलीभिः कन्दुकैः वीटाभिः^३ कृत्रिमैर्दार्वादिमयैः पुत्रकैः
क्रीडनकैश्च । अतश्च भूयो भूयः क्रीडनादुत्प्रेक्षते । [क्रीडारसम्] क्रीडायां
रसो रागो यत्र तत्क्रीडारसम् । बाल्ये शैशवे^४ निर्विघातीव पिशन्तीवतुम्
विभाषितः । करणेन निवृत्तं कृत्रिमम्^५ । 'त्रैर्मन्त्रित्यम्' [पा० सू० ४-४-
२०] । पुत्रक इति संज्ञायां कन् । सिकता^६ विद्यन्ते यत्र तत् सैकतम् ।
सैकतं 'सिकताशर्कराभ्यां च' [पा० सू० ५-२-१०४]^६ ॥२८॥

३ वीटादिभिः—म न व नास्ति—शा. मुशा. ४ बाल्य शैशवम्—शा. मुशा.

५ 'इवित्त. वि' [पा सू ३-३-८८]—अपा - मुशा

६...६ 'सिकता...च'—नास्ति—मुशा

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधिं^१ नक्तमिवात्मभासः ।

स्थिरोपदेशाम्बुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राग्भवजन्मविद्याः^२ ॥३०॥^३

१ महौषधीम्—मुशा महौषधीः—स
मुशा ३ २९—शा मुशा

२. प्राक्तन०—म स चा. अ. ना

तां हंसमालेत्यादि ॥ तां देवीं [उपदेशकाले] शिक्षणसमये^४
[प्राग्भवजन्मविद्याः] पूर्वाजन्मभवा विद्याः प्रपेदिरे प्रापुः । यत् स्थिरोपदेशां
दिव्यत्यादनश्वरज्ञानाम् । शरदि यथा स्वयं हंसमाला गङ्गायां यान्तीति
भूषणत्वोक्तिः । यथा च महौषधिं^५ नक्तं राजी निजप्रभाः प्रपद्यन्ते^६ इति
भास्वरोक्तिः^७ । प्राग्भवं प्राक्तनम् ॥२९॥

१. शिक्षासमये—न शा मुशा २ महौषधीम्—मुशा

—न. ४ भानुरोक्ति—म. भानुरत्वोक्ति—न. शा. मुशा

अमंभृतं मण्डनमङ्गपट्टेरनासवाख्यं करणं
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमख्यं बाल्यात्परं साध वयः

१ ३०—मुशा अ ना.

असंभृतमित्यादि ॥ अथ सा देवी [वाल्यात्परम्] शोशवादनन्तरं
 यौवनाख्यं धयः प्रपेदे प्राप । कीदृशम् । अङ्गयष्टेस्तनुलतायाः असंभृतमहाय^१
 मण्डनं भूषणमिति कटककुण्डलादिभ्यो विशेषकथनम्^२ । तथाऽनासवाख्यं
 पानव्यतिरिक्तं मदनस्य करणम् । चेतोविकारस्य जननम्^३ । मद्यादिकं
 हि मदकारि प्रसिद्धम् । तथा कुसुमायुधस्य पुष्पव्यतिरिक्तं कुसुमविलक्षण-
 मखं वशीकरणमिति । विभावनाख्योऽयमलङ्कारः ॥३०॥

१ 'अप्रयत्नोपाजितम्' — अथा — मुशा
 विकारि—न.

२ विशेषम्—मुशा

३ चेतो

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं स्रयांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
 वभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥३२॥^१

१ ३१—मुशा सा

उन्मीलितमित्यादि ॥ तस्या देव्या. [नवयौवनेन] प्रत्यग्रेण तारुण्येन
 [वपुः] शरीरं विभक्तं सेवितं^१ विभागीकृतं सत् चतुरस्रशोभि समन्ततो
 भद्रमभूत् । केनैवैत्याह^२ । तूलिकया सूक्ष्मसूत्र्या चित्र पर्यैवोन्मीलितं प्रकटी-
 कृतावयवं चतुरस्र शोभते । पूर्वं हि तद्विभक्ताङ्गमुल्लिख्यते । यथा च
 [स्रयांशुभिः] रविरश्मिभिर्भिन्नं विकसितं^३ [अरविन्दम्] पदं सर्वरम्यं
 भवति । चतुरस्र समन्ततः शोभते इति चतुरस्रशोभि ॥:२॥

१ 'सेवितम्'—नास्ति—मुशा सा

२ किमित्याह—व न. भ. सा मुशा

३ कूचिकया—न

३. विकसितम्—भ.

तदेव रूपवर्णनद्वारेणाह—

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्रागमिवोद्विरन्तौ ।

आजहत्तुम्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्द्रश्रियमव्ययवस्थाम् ॥३३॥^१

१. ३२—सा. मुशा.

अभ्युन्नतेत्यादि ॥ देवीनां तु रूपं पादाङ्गुष्ठात्प्रभृति वर्ण्यते, मानुषीणां केशेभ्य आरभ्येति कविसमयमाचरति^१ । तस्याः [चरणौ] पादौ निक्षेपणात् कमन्यासाद्धेतोरध्यवस्थां संचारिणीं [पृथिव्यां] भुवि [स्थलारविन्दधियम्] स्थलकमललक्ष्मीमाजहनु, उदपादयताम्^२, तत्सदृशशोभाजननात् । कीदृशी तौ पादौ । अभ्युन्नतौ अमग्नौ यावदङ्गुष्ठनखौ तयोः कान्तिभी रागमिवोद्दि-
रन्तौ लोहित्यमिव वमन्तौ^३ । पद्मं हि रक्तं भवति । चरणनखादच रक्ताः पशस्ता । उद्विरादय. शब्दाः मुखादन्यत्रौपचारिकाः ॥३३॥

१ कविसमाचार-न सा मुशा २ आपादयताम्-मुशा ३ समप्यन्तौ-न

सा राजहंसैरिव संनताङ्गो गतेषु लीलाञ्छितविभ्रमेषु^१ ।

व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरशिक्षितानि ॥३४॥^२

१ ० विक्रमेषु-अ अ ना २ ३३-शा मुशी

सा राजहंसैरित्यादि ॥ [संनताङ्गी] स्तनभर^१भोगयशात्^२ सन्नतमङ्गं देहो^३ यस्या सा, बन्धुरगानी [व्यनीयत] अशिक्ष्यत^४, तद्वदेव गमनात् । किमिति ते यतां^५ गतिमनुशासयन्तीत्याह-प्रत्युपदेशलुब्धैः^६ निजविद्यादानेन परविद्याग्रहणं प्रत्युपदेशः, प्रति संमुखो योऽसौ उपदेशः^७ विद्यान्तरं तत्सकाशाद्जिघृक्षुभिः । तदाह-[नूपुरशिक्षितानि] मञ्जीररणितानि आदि-
त्सुभिः ग्रहीतुकामैः । अतस्त विद्यया विद्येति हंसैरिव गमनेषु व्यनीयत । तदेतेन^८ तस्या^९ मञ्जीररणितं च राजहंसनिभमिति वाक्यार्थः । [लीला-
ञ्छितविभ्रमेषु] सहजस्तुत्य^{१०}'विलासेषु'^{११} ॥३४॥

१ स्तनाभोग-व सा मुशा. २ ०भागेन बहु-अ ३ देहम्-व सा. मुशा ४ अशिक्ष्यत-व ल सा मुशा ५ ताम्-व ल भ सा. मुशा, नास्ति-न ६ ६. 'निज उपदेश'-नास्ति-व न. ए भ, सा मुशा. ७ तेन-सा मुशा. ८ 'गमनम्'-अपा-व भ न, सा मुशा ९ ० अङ्गुष्ठम-व. न भ ल १० 'नाञ्चे पूजायाम्' [पा० सू० ७-२-५३] इतीहागम । 'नाञ्चे पूजायाम्' [पा० सू० ६-४-३०] इति नलोपमाव । मनोहारित्वमेवादी पूजा, न तु गुणविषया चर्चा । गतेष्विति वैपयिवेऽपि करणे तप्तमी । व्यनीयत इति कर्मणि । अपा-व न सा मुशा. 'पनो' चर्चा-नास्ति-सा मुशा

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥३५॥'

१ ३४-शा मुशा अ ना

वृत्तानुपूर्वं इत्यादि ॥ [विधातुः] वेधसो देव्या जङ्घे' लावण्यनिर्भरे
निर्मितगतो जघनाद्यवयव सृष्ट्वावर्जनीये' सौन्दर्ये यत्नोऽभूत् । सर्वस्यैव
तस्या' कुलत्वेन तयोर्निक्षेपत्वात् । कीदृशे । वृत्ते परिवर्तुले पूर्वमनुगते अनुपूर्वे
गोपुञ्जाकारे विशेषणसमास । न चातिदीर्घे' मध्यप्रमाणे । शुभे प्रशस्ते ।
आसेति कवीनां प्रमादजः' प्रयोगो' भूभावप्रसङ्गात् । यत्वन्ये द्युते'
तिङन्तप्रतिरूपको निपात इति तदसत् । 'तादृशस्य तिङन्तस्याभावात्' ॥३५॥

- १ 'प्रसृते'-अपा -न ल व शा मुशा २. 'इव'-अपा -भ व ल. शा
मुशा ३. लावण्यस्या०-शा मुशा. ४ 'अपि तु'-अपा-शा मुशा
५ प्रमादादयम्-व ६ 'अस्तर्भू' [पा० सू० २-४-५२] अपा-शा मुशा
७ ते तु द्रवते-न, ये च प्रचक्षते-ल ८ **८ तादृशस्य तिङन्तस्यैव
भवनात्-मुशा

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वापि लोकेपरिणाहि रूपं जातास्तदूर्वीरूपमानवाद्या ॥३६॥'

१. ३५ मुशा अ ना

नागेन्द्रेत्यादि ॥ [नागेन्द्रहस्ता] महिभकरा' [कदलीविशेषाः]
कदल्पश्च' [उपमानवाद्या] असदृशाः [जाताः] सम्पन्नाः ॥ कदाचित्ते न
वृत्ताः' स्युरित्याह-[परिणाहि रूपं] परिमण्डलरूपसंस्थानं' [लब्ध्वापि]

- १ हस्तिभरा-व शा मुशा २ 'दक्षभेदा'-अपा-व शा मुशा
३ रम्भा-व० ४ परिणाहि महलमस्थानम् -न परिमण्डलमस्थानम्-व
परिणाहि रूपं परिमण्डलमस्थानम्-व, शा मुशा

प्रथमः सर्गः ।

प्राप्यापि । कथं तदूर्वोपम्यबहिभूतावित्याह—त्यचि [कर्कशत्वात्] कठोरत्वात्
[एकान्तशैत्यात्] निरन्तरशैत्याच्च^५ । करिकरा हि त्वचि पक्षपा भवन्ति
न तु कोमलाः^६ । कदल्योऽपि नियमेन शीतलाः । उरु तु सुकुमारौ तथा
शीतकाले भवत उष्णौ उष्णकाले च शीतलौ । एवं बलक्षण्यात्कथ-
मोपम्यम्—

‘शीतकाले भवत्युष्णा उष्णकाले च शीतला ।
वर्षाकाले च सामान्या रामाणामूरवः स्मृताः ॥’^८

५. ‘निरन्तरशैत्याच्च’ नास्ति—शा. मुशा. ६. ती तु कोमलो—शा. मुशा.
७. ‘एकान्तेन शैत्यमेकान्तशैत्यमिति बाहुलकात्समासः । परिणाहो विद्यते यस्य
तत्परिणाहि ।’ अपा.—व. व. ल. भ. न, शा. मुशा. ८. अयं श्लोको
नास्ति—व. ल. भ. न. शा. मुशा

एतावता नन्वनुमेयशोभि^१ काञ्चीगुणस्थागुयमनिन्दितायाः ।
आरोपितं यद्विरिशेन पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥३७॥^२

१. ०यकान्ति—शा. ०यशोभम्—मुशा. २. ३६—मुशा. अ. ना.

एतावतेत्यादि ॥ [काञ्चीगुणस्थानं] काञ्चीगुणो मेललादाम तिष्ठति
यत्र तत् काञ्चीगुणस्थानं श्रोणीषिम्बम् । [अनिन्दितायाः] प्रशस्तलक्षणाया^१
देव्या अप्रत्यक्षदृश्यत्वात् । एतावता एव अनुमेयशोभि^२ यत् पदचात्
उत्तरकाले शिवेनाङ्गमारोपितमुत्सङ्गे गृहीतम् । कदाचित्तस्योत्सङ्गो^३ बहुतर-
वधूभोग्यः स्यादित्याह—[अनन्यनारीकमनीयमङ्गम्] अन्यासां नारीणाम-
काम्यं देवस्योर्ध्वरेतस्त्वात् । एवं यदि तदुत्सङ्गं न स्यात्कथं भगवाना-
द्विद्येत । अनिन्दिता प्रशस्ता । कुमारीरूपवर्णनकालेऽप्यङ्गमारोपितमिति
कवेरेतदनुमानं^४ न विरुद्धं, कविकाव्यकाले विवाहस्य वृत्तत्वात् । एतदेव

पश्चाद्ग्रहणं कृतम् । एवमुत्तरत्र । चैत्यभुवनादिवद्विरिशब्दोऽपि भाषायां प्रयोगार्हः । यदि वा गिरिः कैलासो विद्यते यस्य स गिरिशः^१ । लोमादित्वाच्छः^२ । गिरिं वा शयति इति गिरिश इत्यन्ये^३ ॥३७॥

५. इ. पा० सू० ५-२-१० ६ 'गिरिं शयेति इति विग्रहः ।'-भषा-न०

तस्याः प्रविष्टा नतज्ञाभिरन्त्रं राज तन्वी नवरोमराजिः ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवाचिः ॥३८॥^१

१ ३७-मुशा अ ना

तस्या इत्यादि ॥ तस्या देव्या नवरोमावलिस्तनीयसा रेजे । नत गभीर नाभिवियर प्रविष्टा तत्रैव विच्छेद् प्राप्ता । सा^१ काण्ण्यादुन्प्रेक्ष्यते-मेखला मध्यमणेः रशानानायकभूतस्य सितेतरस्य^२ इन्द्रनील^३ स्याचिः कान्तिरिव । नीवीमतिक्रम्योच्चयमुल्लंघ्योपरि प्रविष्टेति । नीवी हि मेखलाया ऊर्ध्वं क्रियते । यदि वा नीवीशब्देन नीव्या यद्ग्रथ्यते^४ तद्भोवासो लक्ष्यते । तेनाम्बर भित्त्वाभ्यन्तरमार्चिरिव प्रविष्टा । एतच्च^५ कदा । यदा^६ वासस उपरि मेखला क्रियते । अचिःशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि । सित्तादितरः सितेतर इति 'पञ्चमी' [पा० सू० २-१-३७] योगविभागात्समास । शुक्लकृष्ण-योर्विपक्षतया प्रसिद्धेः सितेतरादिभिः कृष्णार्ण एव प्रतीयते^६ ।

१ सा ष-शा मुशा २ सितेतरस्य^१-नास्ति-न व ल ३ नीलमणे-शा
४ उच्यते-व भ, कथ्यते-न ५ एतच्च .. यदा-नास्ति ब.
भा. ल. शा मुशा ६ प्रतीत-व, प्रभा-व शा मुशा

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु धमार वाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रपुक्तम् ॥३९॥^१

१. ३८-शा. मुशा अ ना

प्रथमः सर्गः ।

मध्येनेत्यादि ॥ वेदिरग्न्यादितानां त्रेताग्निस्यानं तद्वद् विलग्नं क्षामं^१
मध्यमुदरं यस्याः सा । बाला देवी मध्येन^२ रम्यं वलित्रयं त्रिवलीमुवाह ।
उत्प्रेक्षते । नवयौवनेन कामस्यारोहणाय^३ सोपानमिध प्रयुक्तमिति^४ । तारुण्ये
हि मदनाविर्भावः ॥३९॥

१. 'क्षाम' नास्ति-भ २. 'मध्येन' नास्ति-भ. ३. ०रोहणार्थम्-भ. व. ल.
४. एतदुचितम्-भ. न. व. शा

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु^१ तथा प्रवृद्धम्^२ ।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥४०॥^३

- १ चारु-शा चा २ विवृद्धम्-शा. मुसा. ३. ३९-शा. मुसा. व. ना.

अन्योन्यमित्यादि ॥ तस्याः कुबलयनयनायाः कुचयुग्मं गौरं तथा
प्रकारेण^१ [प्रवृद्धम्] विवृद्धं^२ यथा तदन्तरे त्रिसतन्तोरप्ययकाशो दुर्लभः^३ । यतः
परस्परमुत्पीडयत्^४ । श्याममुखस्य नीलचूचुकस्येति स्वरूपकथनम् ॥४०॥

१. तेन-अपा.-शा. मुसा. २. घनीभूतम्-अपा.-भ. न. व. ल.
३. ०तन्तोरभ्यन्तरमलम्बम् कुप्राप-भ. न. ४. 'प्रेरयत्'-अपा.-भ. व.
'सपट्टयत्'-अपा.-ल

शिरीषमाला^१ धिकसौकुमार्यां बाहू तदीयाविति मे वितर्कः^२ ।
पराजितेनापि कृतां हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥४१॥^३

१. ०पुला०-भ. चा. ग. व. ना २. प्रतर्क-अ ना. ३ ४०-शा
मुसा. व. ना.

शिरीषमालेत्यादि ॥ देव्या भुजौ शिरीषकुसुममालातोऽभ्यधिकं^१
 सुकुमाराविति^२ मे वितर्कः^३ । कथमित्याह-यद्गन्धेनापि मकरध्वजेन^४ शिवस्य
 तौ कण्ठपाशौ वशीकरणौ कृतौ । सुकुमार^५प्रहरणः किल कामो मृदुनास्त्रेण
 तेन जगद् वशीकार्यम् । यदि च पुष्पेभ्योऽपि तद्बाहुयुग्मं मृदु न भवेत्,
 तत्सत्स्वपि शिरीषादिकुसुमेषु पराभूतेनापि^६ तेन पूर्वं यो हरो न वशी-
 कृतस्तं कथमधुना जयेत् । यदि वा सुकुमारस्वभावस्तत्राप्यशरीरः कथं
 स कठोरं वस्तु पाशीकुर्यादिति भावः । यत्र या विन्यस्य^७ स्याते यदिति
 हेतुपदं न्याय्यम् । यथा - 'आरोपितं यद्गिरिशेन' [कुमार० १-३७]
 इत्यत्र ॥४१॥

१. मालातोऽभ्यधिकम्-भ ल व २ 'कोमलो'-अपा-न. ल. व.
 ३. 'ऊह'-अपा शा. मुशा ४. मीनकेतुना-भ. न. व. ल. ५. 'कुसुम'
 अपा. भ. व ल ६. अपराभूतेनापि-शा. मुशा ७ अत्र यावित्यस्य-
 मुशा, ०विद्यस्य-शा

कण्ठस्य तस्याः स्तनवन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
 अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥४२॥^१

१. ४१-शा. मुशा. अ. ना.

कण्ठस्येत्यादि ॥ देव्याः कण्ठस्य मुक्ताहारस्य च अन्योन्यशोभोन्पा-
 दनात्साधारणं भूषणभूष्यत्वमासीदिति रगभाविकशोभाकथनम् । यतो
 गलस्य स्तनाभ्यां यन्धुरस्य मनोज्ञस्यापरस्यापि निस्तलस्य वृत्तस्य ।
 अविद्यमानं तलमस्येति कृत्वा । वाक्यार्थस्य^१ भूषणत्वे तात्पर्यात्प्रधानतया^२
 भूषणशब्दस्य पूर्वनिपातः । एतच्च हेतुपदैर्नयोक्तम् ॥४२॥

१. 'कृत्वा वाक्यार्थस्य'-नास्ति-ल. २. कृत्वा वाक्यार्थस्य भूषणत्वेनाद्योर्पा-
 तप्रधानतेति-च भूषणत्वे तात्पर्यप्रधानतेति-ल.

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥^१

१. ४२-शा. मुसा अ ना.

चन्द्रं गतेत्यादि ॥ गौर्या मुखं शशिकमलनिभमित्येतदेव वस्तु
भङ्गयन्तरेणाह-श्रीरिन्दौ स्थिता कमलकान्ति नोपभुङ्के । निशि तस्य
संकुचितत्वात् । पद्ममपि^१ याता चान्द्र^२मसीमभिख्यां^३ नानुभवति । दिवा
शशिनो विच्छायत्वात् । देव्यास्तु सा वक्त्रमासाद्योभयाधिष्ठानं सौख्यं^४
लेभे । तन्मुखस्योभयसादृश्यात् । यतो लोला लंपटा उभयगुणार्थिनी ॥४३॥

१. अन्नम्-व ल २ चान्द्रीम्-भ ल ३ शोभाम्-भ व ल.
४. सौभाग्यम्-भ. व.

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मृत्काफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठ^१पर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥४४॥^२

१ ०स्ताम्रौष्ठ०-त २. ४३-शा मुसा अ ना

पुष्पमिति ॥ पुष्पमौक्तिके यदीदृशो^१स्यातां ततो देव्या विमल^२विभ्या-
धरगतं हसितमनुकुर्याताम्^३ । कीदृशं पुष्पं प्रवालोपहितं किसलयार्पितं^४
तन्मध्यगतम्^५ । मृत्काफलमपि विमल^६विद्रुमगतम् । एवं हि शौक्यस्य
लोहितस्य च व्यतिकराद्नुकारः पूर्णो भवेदित्यनुमानप्रतिपादनायोत्पाद्यो-
पमानोपमेयम् । तात्रे ओष्ठे पर्यस्ता पतिता^७ रुक्कान्तिपर्यस्य तस्य ताम्रौष्ठ-
पर्यस्तरुचः । स्मितस्येति संबंधविद्यक्षया पठ्यते । 'न मापाणामश्रीयात्'
इतिवत् । पुष्पशब्दोऽत्र सिते वर्तते ॥४४॥

१ ईदृशे-मुसा व ल २ विमलम्-न व व मुसा ३ ०कुर्यात्-
व ल भ ४...४ किसलयमध्यस्यम्-मुसा ५ निर्भ्र०-न व ल
व मुसा ६ 'पतिता'-नास्ति-मुसा

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव 'प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥४५॥'

१. सजल्पि०-अ ना २. ४४-शा मुशा. अ. ना.

स्वरेणेत्यादि ॥ तस्यां पार्वत्यामभिजातवाचि कोमलगिरि स्वरेण प्रजल्पितायां' वस्तुं प्रवृत्तायां' सत्यां श्रोतुरन्यपुष्टापि कोकिलापि प्रतिकूलशब्दोद्देशकारिणी भवति । विस्वरा तन्त्रीरिव वाद्यमाना' । तदीयां मूर्द्धा वाचं य आकर्णयति तस्य कोकिलाऽपि वितन्त्रीयत्कर्णासुख'कारिणी-त्यर्थः । स्थानचलिता हि तन्त्रीरतितरा'मुद्देशजननी । कीदृशेन स्वरेण । अमृतं स्रवतीत्यमृतस्रुत् तेन इव, माधुर्यामृतं स्रवतेव । स्वरोऽत्र शब्द-मात्रम् । 'विशेषणयोगार्थं च तदुपादानम्' । शिशूनां कोकिलानां कारु-पोषितत्वादन्यपुष्टेति यथार्थं नामेति शुद्धजात्यभावात्' । तन्त्रीरिति 'अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्यः ईः' [उ० मू० ४३८] । विस्वरा चासौ तन्त्री यितन्त्रीः ॥४५॥

१ 'जल्पितुम्'-अपा शा २ प्रस्तुतायाम्-भ न व प्रवतितायाम्-ल
३ ताड्यमाना-भ न व ल ४. वितन्त्रीरिव न सुख०-म. वितन्त्रीवत् न सुख०-न. ५ नितराम्-न. व. ल. न व ल ६...६ विशेषणो-पनार्यत्वात्तदुपादानम्-भ व विशेषणयोगाय तदुपादानम्-ल ७ मुद-जातेश्चाभावात्-भ न, 'लोपभावः'-अपा-मुशा.

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।

तथा गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥४६॥'

१ ४५-मुशा शा. अ ना.

प्रवातेत्यादि ॥ अधीरं कानर यद्विप्रेक्षितं धीक्षमं तन्न जानीमः । किं तथा पार्वत्या' मृगीणां सकाशादात्तं किं वा तस्या. सकाशान्मृगीभिर्गिति' । सादृश्यान्न निदचयः । यतः' प्रवाते प्ररुष्टे चाते यन्नीलोत्पलं तेन निर्वि-शेषमभिन्नम् । नु यितकं ।

१ मुदता-न व मुनयनया-ल. २ हरिणीभिः-न व ल ३ 'उभयपवि'-अपा-न व. ल

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्ध्रुवोरानतलेखयो^१र्या ।
तां वीक्ष्य लीलाचिकुरा^२मनङ्गः स्वचासौन्दर्यमदं ध्रुमोव ॥४७॥^३

१. ०रायतलेखयो०-भ. स. ०रानतरेखयो०-ज ना. २ ०चतुरा०-
अ. ना. म. चा. ३. ४६-शा मुशा अ. ना.

तस्या इत्यादि ॥ तस्या देव्या आनतलेखयो^१र्ध्रुवोर्या कान्तिः शोभा
तामालो^२न्य^३कामो निजं कार्मुकरामणीयकजं दर्शयत्याक्षी^४दित्युपमानैर्गुण्य-
कथनमुपमेयस्य^५ शोभातिशयोक्तिः । शलाका तूलिका तथा यदञ्जनं कज्जलं
तेन निर्मितेव लिखितेवेति तनुत्वकार्णव्योपितः^६ । लीलया विलासेन चिकुरां^७
सुन्दराम् । चिकुरामित्यप्रसिद्धादार्यः पाठः^८ ॥४६॥

१ कृटिलयो-न व ल आनतया धनुराकारा०-शा. २...२ कामोऽपि
स्वकार्मुकरामणीयकजवर्गम्-व. ०रामणीयत्ववर्गम्-ल ३ अपंगेन-द.
४. ०हाण्योक्तिः-शा. मुशा ५. चतुराम्-भ. न व ल
५. चतुरामित्यनायः पाठ.-व. न., चतुरामित्यन्यार्यो पाठः-ल, ०प्रसिद्धत्वादार्यः
पाठ'-शा. मुशा

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।
तं^१ केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥४८॥^२

१ तत्-अ ना. २ ४७-शा मुशा. अ ना

लज्जेत्यादि । पशूनां मनसि लज्जा त्रपा यदि अमविष्यत्
[असंशयम्] निश्चितं [पर्वतराजपुत्र्याः] पार्वत्यास्तं केशपाशं शिरोरुह-
कार्ण्यशोभा^३मालोच्यः चमर्यः [वालप्रियत्वम्] प्रियपुच्छत्वं शिथिलमेवा-
करिष्यन् । तां हि चमर्यो वीरुद्गहनल^४नलाङ्गुलवाल^५धिच्छेदकातरा

१. शिरोरुहकलापम्-भ. न व ल. २ 'वाल'-नास्ति-शा मुशा.
कु. स. ३

व्याघसायकप्रहारमङ्गीकुर्वते^३, न तु वालभङ्गम् । यदा^४ तु स्वगुणपराजयेऽपि
तिर्यङ्चो न लज्जन्ते तदा देवीकेशपाशदर्शनेऽपि^५ । तासां वालानि
प्रियाणि^६ ॥४८॥

३. प्रहारानूरीकुर्वते-म व, 'नाशकरम्'-अपा -मुशा. ४...४ 'यदा...
नेऽपि' - नास्ति - शा मुशा. ५ 'अत्र क्रियातिपत्या 'भूते च'
[पा० सू० ३-३-१४०] इति लडभावश्चिन्त्यः । तमिति सर्वनाम केशपाशस्य
रभ्यत्वेन प्रसिद्धिमाह । केशपाशशब्दः प्रशसायाम्'-अपा -मुशा, यदा यस्या
चेतस्याय[त ?]न विषय । पुत्रीति क्षाञ्जंरवादिषु पुत्रशब्दात् डीन् । . . . प्रशमा-
वचनादिति [द्र पा० सू० १-१-६] मयूरव्यसकत्वात्समास । वालप्रिय इति
'वा प्रियस्य' [द्र महा० भा० २-२-३५] इति पूर्व[पर ?]निपात ।
-ना मुशापाटी

विभागतो^१ऽवयवान् वर्णयित्ये^२दानीं निकुरम्बी^३कृत्याह-

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृशयेव ॥४९॥^४

१. विभाषेन-भ. व. विभागशो-मुशा. २ निर्वण्य-मुशा. ३ निकु-
रम्बी-न मुशा., निकुरकृत्य-भ ४ ४८ सा मुशा. व. ना.

सर्वोपमेत्यादि ॥ किं यदुना सर्वोपामुपमाद्रव्याणां शशि^१कमलकुचलय-
रम्भादीनां समुच्चयेन सङ्घटेन^२ सा देवी [प्रयत्नात्] प्रयत्नेन^३
[विश्वसृजा] विधात्रा [निर्मिता] निर्ममे^४ । तेन च यथाप्रदेशं^५ विनि-
वेशितेन निहितेन, शशिशोभा^६ हि मुख एव रचिता । कुचलयकान्तिर्नैत्रयोः

१ ०कला-भ व २. सघटमानेन-न सघटनेन-ल सघटनेन-मुशा.
३ प्रवीणेत-मुशा ४. विनिर्मिता-मुशा ५ 'यदानुरूपम्'-अपा -व.
न म व मुशा ६. शशिकमलशोभा-न मुशा. ल शशिप्रभा-भ व.

कदली* चोर्वोरित्यादि । उत्प्रेक्षते । एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव [सर्वोपमा-
द्रव्यसमुच्चयेन] उपमानघस्तुसमुच्चयेन निर्मिता । विप्रकीर्णमेतत् मत्तितरां-
रम्यमेकस्थं पश्यामि कीदृशमेतदिति* । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । स चासौ
इत्यं चेति द्रव्यसमुच्चयश्च । प्रवेशस्यानतिक्रमेण* यथाप्रवेशम् ॥४९॥

७ कदलीचारुता-शा मुशा ८ विप्रकीर्णं तावदतितराम्-व भ, विप्रकीर्णं
तावत्०-न, विप्रकीर्णमेतन्नात्यन्तरम्यम्-व, द्रव्याणां समुच्चयं तावद्विप्रकीर्णम्-
मुशा ९ 'अतो वृद्धयैव विधिनोत्पादितेत्यर्थं'-अपा-मुशा १० यो
य प्रवेश-व ल मुशा

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥५०॥

१ ४९-शा मुशा अ ना

तां नारद इत्यादि ॥ ततः कदाचिद् एधं निरूपितां* [कन्यां] कुमारीं
[पितुः समीपे] जनकभ्यासे [प्रेक्ष्य] विलोक्य एव [कामचरः] स्वेच्छाचारी
[नारदः] नारदो मुनिः हरस्य एकवधूं भवित्रीं सपत्नीरहितां* भार्या
भवित्रीं समादिदेश उक्तवान् । प्रेम्णा प्रीतिशयात् शरीरार्धहराम् अर्ध-
देहमाक्रम्य स्थिताम् । किल इत्यागमसूचनार्थः । तथा चोक्तं मुनिना* -

'यथा भार्या जगद्भर्तुर्ब्रह्मण्यस्य* महीधरः* ।

शरीरार्धहरा देवी* भविष्यति* न संशयः ॥

इति मत्स्यपुराणे [१] । कामेन स्वेच्छया चरतीति* कामचरः* ॥५०॥

१ ०रूपा ताम्-व. न ल शा मुशा २ असपत्नीवाम्-भ न व. शा
मुशा, असपत्नीम-ल ३ 'मुनिना'-नास्ति-मुशा ४ शङ्करस्य-मुशा
५ महेश्वरी-शा-नास्ति-मुशा ६ 'देवी'-नारित-मुशा. ७ भवत्येव
-शा ८ 'इति मत्स्यपुराणे'-नास्ति-शा मुशा ९ चरत्यटतीति-शा
मुशा १० भविष्यतीति भवित्री । शरीरार्धहरा समप्रविभागविवशाय
पत्नीसमाप्त'-अपा-शा. मुशा

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तथौ^१ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हृद्यम् ॥५१॥^२

१ तथा-चा म २ ५०-शा. मुशा अ. ना

गुरुः प्रगल्भ इत्यादि ॥ ततो नारदेनादिष्टः^१ अतः कारणाद् गुरुः
पिता अस्याः [वयसि] तारुण्ये अपि निवृत्तान्यवराभिलाषः तस्यौ ।
निवृत्ताऽन्यस्मिन्वरे भतर्यभिलापो यस्य सः^२ । भवादन्व्यं^३ वरं मनसापि
नाचकम् इत्यर्थः^४ । युक्तं चैतत् । यतः कृशानोः ऋते अग्निवर्जं^५ मन्त्रपूतं^६
पवित्रं हृद्यं आहुतिः । [अपराणि] अर्काद्^७न्यानि तेजांसि नार्हन्ति । हृद्यते
इति हृद्यम् । कृशानोः ऋतेयोगे^८ पञ्चमी ॥५१॥

१. नारद एवमादिष्टवान्-य न अ शा मुशा, आदिवात्-ल. २ 'एवविष्ट
आसीत्'-अपा-भ न ल व, शा. मुशा ३ हरादन्व्यम्-शा. मुशा
४. 'भवात्... इत्यर्थ'-नास्ति-व इति वाक्यार्थ-ल ५. बलि विना-
व मुशा. ६. मन्त्रेण पूतम्-मुशा ७. 'अर्काद्'-नास्ति-शा. मुशा.
८. ऋतेनब्दप्रयोगे-मुशा.

यद्येवं तर्हि प्राप्तवरसमयाऽपि सा अन्यस्मै वराय न दीयते, हराय
कथं न दीयत इत्याशङ्क्याह^१ ।

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यं^२ मिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥५२॥^३

१ 'यद्येव...याह'-नास्ति-व यदि तर्हि असी अ-यस्मिन्न दीयते तदा भवाम
कथं न दीयत इत्याह-भ, यदिदीयते तदा आहूय दातुं हराय कथं न
श्रियते इ-याह-न, तर्हि स्वयमेव तानः स व(स्मान् वा)हराय न दाशक्याह
-मुशा या मुशा. २ माध्यस्थ्य-मू म. ३. ५१-अ. ना शा. मुशा.

अयाचितारमित्यादि ॥ देवदेवं महेभ्यं [अयाचितारम्] अप्रार्थयमानं
सन्तं [मद्रिः] हिमवान् [सुतां] दुहितं ग्राहयितुं [न शशाक] नाशकत्^१ ।

१ 'नाशकत्'-नास्ति-शा. मुशा.

यावत्तेनाऽसाधामहान्नार्थिता^१ तावन्न ददाविति तात्पर्यार्थः^२ । यस्मा-
न्मत्तसि [इष्टे] अभिमते अपि [अर्थे] वस्तुनि^३ माध्यस्थ्यम् औदासीन्यं
अवलम्बते^४ । कुतः [अभ्यर्थनाभङ्गभयेन] प्रार्थनाभङ्गभयेत^५ । कदाचित्ता-
मपि न नारीं स्वीकुर्यादिति भयेत । हि शब्दो हेत्वर्थे^६ ॥५२॥

२...२ यावद्भवता सा नाभ्यर्षिता तावत् तस्मै
गिरिस्ता न ददावित्यर्थं ।—शा. मुशा ३ प्राप्तेऽपि—अपा—व.
४. श्रयति—व भ व ल. शा. मुशा ५ ०वासेन—शा मुशा ६ हि
शब्दोऽत्र उत्तरार्धे हेत्वर्थे ।—व भ व ल, नास्ति—शा. मुशा 'गत्वयिना
तथैव च' [म भा १-४-५१] इति चकारादृषहिप्रभृतियोगेऽपि
द्विकर्मकता । यथा—अजिग्रहत् त जनको घनुस्तत् [भट्टिकाव्य-२-४२]
(इति—शा) 'देवामुरंरमृतमभ्वुनिधिमंमन्ये' [किरात० ५-३०] (इति—शा)
मुक्ताञ्जल चिरपरिचित स्याजितो देवगत्या' [मे० ९३] (इति—शा)
'वामभ्यस्त नवजलमय मोक्षमिष्यत्यवश्यम्' [मे० ९१] (इति—शा) गगर्. शत
(च तम्—शा) दण्डयन्ताम्, [म० भा० १-१-१] इति—'अपा—मुशा
'भाष्यकारप्रयोगादतत्त्वेन निर्गतत्वात्कर्मसंज्ञा । यदि वा नोपादानमात्र प्रहेर्येऽपि
तदज्ञानविषयोपादान प्राहुमित्युक्त्यर्थं । एवज्ञानीयकाश्च बुद्धयर्था भवन्ति ।'
—अपा—शा

इदानीमीश्वरस्य व्यापारं वर्णयितुमाह—

यदैव पूर्वे^१ जनने^२ शरीरं सा दक्षरोपात्स्वयमु^३त्ससर्ज ।
तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥५३॥^४

१ व्यापारान्—अ २. विवर्णमिपुराह—व ल शा. मुशा ३ पूर्वा०
—शा. पूर्वम् स ४ ज्वलने—स ५ मुदती—म चा अ ना.
६ ५२—शा मुशा अ ना

यदैव पूर्वं इत्यादि ॥ [यदा एव] यदिमग्नेव काले [पूर्वे जनने]
पूर्वस्मिन्ननेऽन्यजन्मनि [सा] देवी [दक्षरोपात्] पितृकोपात् स्वयं

[शरीर] देहम् [उत्ससर्ज] अत्याक्षीत् [तदाप्रभृत्येव] तत एवारभ्य
 [विमुक्तसङ्ग] परिहृतविषयत्वात् [पशूनां पतिः] भूतनाथः अपरिग्रहः अभूत्
 त्यक्तदार' आसीत्' । प्रेमवशाद्ब्रह्मचर्यं चचारैत्यर्थः' । तदेति पञ्चम्यर्थे'
 प्रभृतिशब्द आरभ्यार्थे निपातः' । सजन्ति' [द्र. घा० पा० ९.८७]
 संयन्ति आत्मानं तेष्विति सङ्गा विषयाः । परिगृह्यन्ते इन्द्रियार्था
 अनेनेति परिग्रहो दाराः' ॥५३॥

१ अकृतदार-व व भ-शा मुसा अकलत्र-ल २ वभूव-भ व
 ३ चकार०-शा ४ ४ तदेति पञ्चम्यर्थवृत्तिनिपात-शा मुसा
 ५ सजन्ति-शा मुसा ६ परिगृह्यत इति परिग्रहो दारा-व न ल
 भ व शा मुसा

स कृत्तिवासा तपसे यतात्मा गङ्गाप्रपातो'क्षित'देवदारु ।
 प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित्कण'त्किन्नरमध्युवास ॥५४॥'

१ ०पवाहो-म स २ ०तोत्थित०-अ ना ३ गुणत-स
 ४ ५३-शा मुसा अ ना

स कृत्तिवासेत्यादि ॥ [कृत्तिवासा] कृत्तिर्गजाजिनं वासोऽम्बरं यस्य
 स भगवान् । यतात्मा यतेन्द्रियः' [तपसे] तपोऽर्थ' हिमाद्रेः प्रस्थमध्युवास'
 मेजे । कीदृशम् । [गङ्गाप्रपातोक्षितदेवदारु] गङ्गायाः प्रपातेन निर्झराम्मसा
 उक्षिताः सिञ्चिता' देवदारवो यत्र । तथा [मृगनाभिगन्धि] मृगाणां
 कस्तुरिकाकुरङ्गाणां नाभिगन्धो विद्यते यस्य' । [किञ्चित्कणत्किन्नरं]
 किञ्चित्' कणगतो गायत' किन्नरा यत्र इति विशेषणं प्रस्थस्य' चारत्वे
 सेद्यत्वकथनम् । प्रस्थशब्दः पुंनपुंसकयोः ॥५४॥

१ मयनात्मा-न, जितेन्द्रिय सन्-म व ल २ मयतेति द्व्यस्तपार्थ
 -शा मुसा ३ प्रस्थ साकमध्युवास-शा मुसा ४ विष्का-व
 न व ल शा मुसा ५ यत्र-शा मुसा 'मृगनाभि हि कस्तुरिका'
 -अपा शा ६ नतूर्ध्व-शा मुसा ७ 'विशेषणं प्रस्थस्य'
 नास्ति-शा मुसा

गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्वसानाः ।
मनःशिलाविच्छुरिता निपेदुः शैलेयनद्वेषु^१ शिलातन्त्रेषु ॥५५॥^२

१. दधाना-म स २. ०गन्धेषु-अ ना ३. ५४-शा. मुशा. अ. ना.

गणा नमेरु इत्यादि ॥ गणाः नन्दिचन्दिप्रमुखाः^१ पार्षदाः ।
शिलातलेषु उपलपट्टेषु^२ निपेदुः उपविशुः । शैलेयनद्वेषु शिलातन्त्रेषु ।
यत्र भगवान् तत्र तैर्भाव्यम् । कीदृशाः [नमेरुप्रसवावतंसाः] नमेर्भाव्या^३
वृक्षा बीरुधो धा तेषां प्रसवेन पुष्पफलेनावतंसाः शैलरो^४ येषाम् । तथा
स्पर्शवतीः सुकोमला भूर्जत्वचः वसानाः परिदधानाः^५ [मनःशिला-
विच्छुरिताः] मनःशिलया धातुविशेषेण विच्छुरिता अनुलिप्ताः । कीदृशेषु ।
[शैलेयनद्वेषु] शैलेयैः^६ शिलाकुसुमैर्नद्वेषु छन्नेषु, शिलैश्च शिलापट्ट^७ इति
योगविभागात् 'नहो धः' [पा० सू० ८-२-३४] नद्वशब्दस्य^८ । ५५ ॥

१. 'नन्दि' प्रमुखा'-नास्ति-शा मुशा २ ०पट्टेषु-शा व ल ३
'तरयो'-अपा-व म ल सा. ४. अवतसः शैलरः-मुशा ५. परिदधतः-
शा मुशा. भ. ल. न ६ 'शिलाया भव शैलेयम्'-अपा-शा व. भ. ल.
७ शैलेयम्-शा. मुशा. ८. 'योग' शब्दस्य'-नास्ति शा. मुशा, चत्तेर्दञि
'शिलाया प्रकृते' [पा सू ५-३-१०२] इति योगविभागाददञ् ।'-अपा-मुशा.

तुपारसंघातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः कुकुब्जान् ।
दृष्टः कथंचिद् गवयैर्विभिन्नैरसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥५६॥

तुपारसंघातेत्यादि ॥ कुकुब्जान् हरद्वेषमः उन्ननाद जगर्ज, तत्राड^१ ।
कीदृशः । [तुपारसंघातशिलाः] हिमानीः खुराग्रैः^२ [समुल्लिखन्] दारयन्,
यतो^३ दर्पकलः मदमधुरः । अतश्च असोढसिंहध्वनिः केशरिनादमप्यसहमानः ।

१. 'तत्राड'-नास्ति-शा. मुशा. २. बाकाग्रैः-शा मुशा. ३. 'यतो'
नास्ति-शा. मुशा.

अत एव [गधयै] नवयारयै. प्राणिभिः विविग्नै विव्रस्तै * कथंचिद् दूरात्
[दृष्टः] ईक्षित । उक्तं च ५ -

'कीदृग्गधय इत्येवं पृष्टो नागरिकैर्यदा ।

वदन्त्यारणिको वाक्यं यथा गौर्गवयस्तथा ॥५५

ककुद् विद्यते यस्य स ककुद्मान् १ । ५७ ॥

४ खि नं-शा ५ खलो० वा० १-१-५ उप० १ ५ ५'उक्त
तथा'-नास्ति-शा मुशा ६ 'यवादित्वाद्वत्वाभाव । दान्तोऽयं न तु ताव ।
विविग्न इति ओविजे [घा० पा० १०९४]'-अपा-न मुशा

तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।

स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥५७॥'

१ ५६-शा मुशा अ ना

तत्राग्निमि-यादि ॥ तत्र हिमवत १ सानौ भगवान् [अग्निम् आदाय]
अग्न्याधानं कृत्वा केनापि कामेन अविज्ञातेच्छया २ तप चचार अतपस्यत् ३ ।
अज्ञानस्य कारणमाह-तपस फलानां स्वर्गापवर्गादीनां स्वयं विधाता कर्ता,
सर्वेश्वरत्वात् ४ । कीदृशं वद्विम् ५ । [समित्समिद्धं] समिद्धि समिद्धं
दीप्तम् । स्वमेव मूर्त्यन्तरम् आत्मीयमेव तनुविशेषम् । यत अष्टमूर्ति ।
क्षितिजलपवनहुताशनयजमानाकाशसोमसूर्याप्या ६ शम्भोरष्टतनव १ । अन्या
मूर्ति मूर्त्यन्तरमिति सुप्सुपेति समासः । ५८ ॥

१ हिमवत-शा मुशा २ कयाप्यज्ञातेच्छया-शा मुशा ३ 'अतपस्यत्-
-नास्ति-शा मुशा, चकार-व न ल ४ ईश्वरत्वात्-शा मुशा
५ अग्निम्-शा मुशा ६ ६ ०सूर्या हि शम्भोरष्टो मूर्त्यं-शा मुशा

अनर्घमर्घ्येण तमद्रिनाथः स्वर्गोकसामर्चितमर्चयित्वा ।

आराधनायास्य सखीसमेतां समादिदेश प्रथतां तन्जाम् ॥५८॥'

१ ०समग्राम्-अ ना २ ५७-शा मुशा अ ना

प्रथमः सर्गः ।

अनर्घ्यमिति ॥ ततोऽद्रिस्त^१ निजसानुनि तपस्यन्तमीशं ज्ञात्वा
नारदवचनं स्मरन्^२ तम् अर्घ्येण [अर्चयित्वा] अभ्यर्च्य^३ तत् [भाराधनाय]
सेवार्थं [सखीसमेतां] घयस्यासहितां [प्रयतां] सनियमां तनूजां सुतां
समादिदेशाज्ञापितवान् । कीदृशं तम् । अनर्घ्यम् अपरिच्छेद्यमज्ञेयत्वात्
स्वर्गो^४ कसाम् नाकिनाम्^५ [अर्चितम्] पूज्यम् । 'कस्य च वर्तमाने'
(पा० सू० २-३-६७) इति पठ्यते । अर्घ्यार्थमुदकादिकमर्घ्यम्, 'पादार्घ्याभ्यां च'
[पा० सू० ५-४-२५] इति यत्^६ ॥ ५८ ॥

१. 'अद्रि.'-नास्ति-शा. मुशा. २. अनुस्मरन्-शा. मुशा. ३. अर्चापूर्वम्-
शा. मुशा. व. भ. ल. ४. देवानाम-शा. मुशा. ५. 'ओको गृहम् ।
तनुशब्द ऊकारान्तोऽपि ।' -अपा.-मुशा, तनूशब्दः ऊकारान्तोऽपि । आपः
क्षीरमित्वादि-शा.

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूपमाणां गिरिशोऽनुमेने ।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव घीराः ॥ ५९ ॥^७

१५८-शा. मुशा अ ना

प्रत्यर्थिभूतामिति ॥ तां देवीं शुश्रूपमाणां सेवमानां सर्ती [गिरिशः]
भगवान् अनुमेने अङ्गीचकार । अनुमतं प्राप्तम्^१ । यतः समाधेः नियमस्य
प्रत्यर्थिभूतां स्त्रीत्वात् प्रतिपक्षरूपाम् । यदि वा भूतशब्द उपमानवचनः
विपक्षसदृशीमित्यर्थः^२ । कथं तर्ह्यङ्गीचकारे^३ त्याह-यस्माद् विकारहेतौ
सति अपि येषां चेतांसि न विक्रियन्ते विकारं न भजन्ते^४ ते एव घीराः
सत्त्ववन्तः । शुश्रूषा सेवा । श्रोतुमिच्छेति परं द्युत्पत्तिमात्रमिदं
सेवायामपि^५ ध्रुवणं विद्यते^६ । सेवकोऽपि शृणोति न त्यवहेलयति ।
'ज्ञाशुस्मृदशां सनः' (पा० सू० १-३-५७) इति आत्मनेपदम् । विक्रियन्ते
कर्तृकर्मणि प्रयोगः^७ । ५९ ॥

१. अनुमनन च प्राप्तम्-शा. मुशा. २. शत्रुसमामित्यर्थं-शा. ३.
अनुमेने-मुशा. ४. नीयन्ते-शा. मुशा. ५. वा-शा. मुशा. ६. ग्रहणं
विद्यत इत्यर्थं.-शा. मुशा. ७. 'कर्मकर्तरि तु 'वेः शब्दकर्मणः' [पा० सू०
२-३-३४] 'अकर्मकाच्च' [पा० सू० २-३-३५] इत्यात्मनेपदाकर्मकत्वात्
'गिथन्धिप्रन्धि' [इ. म० भा० ३-१-८९] इति यङ्निपेयः स्यात् ।' -अपा.-
-शा. मुशा. ।

अवचितत्रलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा

नियमविधिजलानां वर्हिषां चोपनेत्री ।

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी

नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥ ६० ॥

१ ५९-सा मुशा अ ना

अवचितत्रलिपुष्पेति ॥ सा सुकेशी देवी अनुज्ञाता सती प्रत्यह अनुदिन गिरिशमुपचचार असेरत^१ । तामेव सेयामाह-[अवचितत्रलिपुष्पा] अवचितानि चुण्टितानि^२ वल्ययं^३ पुष्पाणि^४ यया^५ । [वेदिसंमार्गदक्षा] वेदे. संमार्ग नमस्त्रिकुण्डसंमार्जने दक्षाऽतिचतुरा^६ । [नियमविधिजलानां] नियमविधये वर्हिषा च^७ उपनेत्री ढोक्यित्री^८ । 'ननु सा सुकुमाराङ्गी कथं सततमेतत्कारणात्त्रो खिद्यतीत्याह'-[तच्छिरश्चन्द्रपादैः] हरमौलिमृगाङ्गमयूषैः [नियमितपरिखेदा] नियमितोऽपास्तः परिखेद. श्रमो यस्या, इति भगवत्प्रसाददर्शनसूचकं विशेषणम्^९ । सम्मार्जनं संमार्गः । घञ् । 'मृजे-र्युद्धि.' [पा० सू० ७-२-११४] । गत्वम्^{१०} । उपनयतीति उपनेत्री । अहनि अहनि प्रत्यहम् । यथार्थेऽप्ययीभावः^{११} । सुकेशी 'स्याद्वाचोपसर्जनाद्' [पा० सू० ४-१-५४] इति ङीप् । मालिनीवृत्तम् ॥६०॥

१ सिपेदे-सा मुशा न ल २ उच्छितानि-सा उच्चितानि-मुशा

३. पूजायंम्'-अपा-शा मुशा. ४ 'कुसुमानि'-अपा-शा ५ सा-अपा-सा

मुशा ६ ०चतुरा-मुशा ७ 'दर्शानाम्' अपा-सा मुशा ८ ढोक्यित्री

-सा मुशा ९-९ 'ननु आह'-नास्ति-सा मुशा १० ०दर्शनकलम-सा. मुशा

११ 'वज्रो कु' [पा० सू० ७-३-५२] इति कुत्वम् ।-मुशा १२

'अनञ्' [पा० सू० ५-४-१०८] 'नपुंसकादप्यतरस्याम्' [पा० सू० ५-४-१०९]

इति टच, टिलोप ।'-अपा-सा मुशा

इत्यानन्ददेवात्मजवल्लभविरचितायां कुमारसम्भवटीकायां प्रथम सर्गः^१ ।

१ इति श्रीकुमारसम्भवे प्रथम सर्गः । -व इति कुमारसम्भवे महावाक्य

कविश्रीशालिदासविरचिते पञ्चिकायामानन्ददेवायनिवल्लभकृतो सुवोपदुर्बोधे

टीकाया प्रथम सर्ग -म .पञ्चिकायाम्-नास्ति-व. आनन्ददेवायनिवल्लभविर-

चिताया कुमारसम्भवटीकाया उद्धृतशाराया .-ल. इति कुमारसम्भवे महावाक्ये

आनन्ददेवाय[नि]वल्लभविरचिताया कुमारसम्भवटीकायामुपोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्ग

-न इत्यानन्ददेवात्मजवल्लभदेवकृताया कुमारसम्भवटीकाया प्रथम सर्गः । -सा

इत्यानन्ददेवात्मजवल्लभदेवविरचिताया कुमारसम्भवटीकायां प्रथम सर्गः । -मुशा

आनन्ददेवायनिवल्लभविरचितायां कुमारसंभवपत्रिकायां

द्वितीयः सर्गः

तस्मिन्विप्रकृताः काले तारकेण दिवोकसः ।

तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययुः ॥ १ ॥

तस्मिन्नित्यादि ॥^१ यदा गिरिजा गिरिशं उपचचार^२ तस्मिन् एव [काले] अवसरे तारकेण वज्रांग^३तनयेनासुरेण विप्रकृताः उपद्रुताः सन्तः दिवोकसः देवाः तुरासाहं इन्द्रं पुरोधाय अग्रेकृत्य स्वायंभुवं धाम ब्रह्मलोकं^४ययुः जग्मुः । दिवशब्दोऽकारान्तोऽपि यथा-‘दिशो याहू दिवं शिरः ।’^५ [म०भा० ६-६१-५४] स्वयंभूर्ब्रह्मा तस्येदं स्वायंभुवम् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः^६ [द्र. काशिका ६-४-१४६] इति गुणाभावः । सर्गेऽस्मिन् पथ्यावकृतादिकं^७ वृत्तम् ॥१॥

१. तस्मिन् काले गिरी पार्वती महेश्वर अवासरत्-भ. २. समध्यवसत्-भ व., अवरिवस्यत्-शा. मुशा. ३. वज्राङ्गु-भ. न. ४. ब्रह्मसदनम्-भ. ५. तस्यास्पदम्-ल. ६. वेण्यादिवत् भाषायानपि तुरापादशब्द.-०पादछन्द० अपा-शा मुशा. ‘इति’ ओर्गुण’ [पा० सू० ६-४-१४६] इति ।’-अपा-शा. मुशा ७ ७ अनुष्टो-मुशा. ।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।

सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥

तेषामित्यादि ॥ तारकविप्रकारात्’ [पारिम्लानमुखश्रियाम्] नष्टवक्त्रकान्तिनां तेषां देवानां ब्रह्मा विरञ्चिः आविरभूत् प्रत्यक्षीभूतो^१ न

तु तद्दर्शने विघ्नमुदपादि^३ । [इव] यथा[सुप्तपद्मानां] सङ्कुचितारविन्दानां
[सरसां] तोयाशयानां [प्रातर्दीधितिमान्] प्रभाते रविराविर्भवति । रवेरु-
पमानेन^४ शोकाविनाशोन्मुख- प्रसाद^५ सूचितः ॥२॥

३ दर्शनविघ्नम—भ व ल सा मुसा ४ रविराविर्भवतीत्युपमानेन—भ व ल,
कमलानामित्युपमानेन—व ०तीत्युपमा । अनेन—शा मुसा

५ ०विनाशा-मुखप्रसाद—शा मुसा

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।

वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥

अथ सर्वस्येत्यादि ॥ ततः सर्वे अखिला एव सुराः वागीशं ब्रह्माणं
प्रणिपत्य प्रह्वीभूय वाग्भि र्भर्थाभि सत्याभिर्गीर्भि^१ उपतस्थिरे तुष्टुधिरे^२ ।
कीदृशम्^३ । सर्वस्य धातार विश्वस्य धातार स्रष्टार सर्वतोमुख चतुर्मुख
मित्यथः । यदि वा बहुद्वारमखिलागमस्तुत्यत्वात् । [वागीशं] वाचां
वेदशास्त्रमयीनामीशं पतिं प्रभवम् । तदुक्तम्^४—

‘योगो ज्ञान तथा सारयं विद्याः शिल्पानि कर्म च ।

वेदा शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं चतुर्मुखात्’ ॥

—[महा० १३-१३५-१३९]

[अर्थ्याभिः] अर्थादनपेता अर्थ्या^५ ‘धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते’ [पा० सू०
४-४-९२] यत्^६ ॥३॥

१ अर्थयुक्ताभि—न २ तुष्टुवु स्तुतिमारेभिरे—भ ३ ‘रत्न’—अपा-
शा मुसा., ४. तदुक्तम्—शा. मुसा ५ वेदा ज्ञान च शास्त्राणि एतत्सर्वं
जनादनात्—भ ल व पितामहात्—मुसा. ७ ‘अनध्यारापितार्था’—अपा-शा
मुसा ८ उपतस्थिरे इति ‘उपाद्देवपूजा’ इति तद् १-अपा-शा मुसा

तामेव स्तुतिमाह’—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।

गुणत्रयविभागाय पश्चाद्मेदम्रुपेयुषे ॥ ४ ॥

१ स्तुतिमाह—न मुसा

नम इत्यादि ॥ त्रिमूर्तये हरिहरब्रह्मवपुषे तुभ्यं नमः । सृष्टेः [प्राक्] पूर्यं तु केवलात्मने अभिन्नरूपाय । गुणानामक्षुभितत्वात्^१ । [गुणत्रय-विभागाय] गुणत्रयस्य सत्त्वरजस्तमोलक्षणस्य विभागाय । पश्चाद्भेदं ब्रह्मविष्णुरुद्रलक्षणं^२ उपेयुषे प्राप्ताय । अविभक्ता हि गुणा न कार्यकरणे समर्या^३ इति देवमनुष्यतिर्यग्भेदाः प्रजा^४ निर्मातुं न घटन्ते । गुण-विभागाच्च^५ त्रिमूर्तित्वमागतमेव । तदुक्तम्—

‘नमो रजोजुषे सृष्टीं स्थितौ सत्त्वमयाय च ।
तमोमयाय संहारे त्रिरूपाय स्वयंभुवे^६ ॥४॥ इति

१. 'गुणानामक्षुभितत्वात्'—नास्ति—भ. ल. व. 'तत'—अपा—शा. मुशा.
२. 'ब्रह्म...लक्षणम्'—नास्ति—भ. ३. कार्यकारणक्षमा—भ. ल. व. शा. मुशा.
४. ० तिर्यग्भूषा प्रजाम्—शा. मुशा. ५. गुणभागात्—न. ६. तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने—भ. ल.

यदमोघमपामन्तरुप्तं वीजमज त्वया ।

अतश्चराचरं विश्वं प्रभवत्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

यदमोघमित्यादि ॥ हे अज^१ सनातन यत्त्वया अपामन्तः तोयमप्ये^२ ममोघम् अवन्ध्य^३ कार्यजनक^४ वीजं वीर्यम् उप्तं क्षिप्तम् । अतः वीजात् चराचरं स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं जगज्जायते^५ । अतश्च तस्य विश्वस्य त्वं प्रभवः कारणं^६ गीयसे^७ । मुनिभिरुच्यते । यदुक्तम्—

‘सोऽभिधाय हारीरात्स्वात्^८सिसृक्षुर्विविधाः पजाः ।

अथ एव ससर्जादौ तामु वीर्यमवासृजत्^९ ॥—[मनु० १-८]

चरं चाचरं च चराचरम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवोऽच्^{१०} ॥५॥

१. न जायते [इति] अजस्तस्यामन्त्रणे—अपा—शा. २. अपा पातीयाना अन्तर्मध्ये—भ. ल. ३. सफलम्—भ. ल. ४. कार्यजननम्—न. भ. ल. व. शा. मुशा. ५. बभूव—भ. ल. व. नास्ति—शा. मुशा. ६. उत्पत्तिस्थानम्—ल. ७. कप्यसे—ल. ८. हारीरात् वासि०—न. ल. व. ९. अवासृजत्—भ. न. ल. व. वीजमवासृजत्—मनु. १-८, ०मयादिपत्—शा. मुशा. १०. 'अच्'—नास्ति—भ. व. ल. शा. मुशा.

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्बहिमानमुदीरयन् ।

प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥

तिसृभिरिति ॥ त्वं हरिहरब्रह्मरूपाभिः तिसृभिः [अवस्थाभिः]
दशाभिः [महिमान] माहात्म्यं [उदीरयन्] कथयन् [प्रलयस्थितिसर्गाणां]
संहाररक्षासृष्टीनां एकः एव [कारणतां] निदानत्वं [गतः] प्राप्तः ।
यदुक्तम्—

ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् रुद्रत्वे संहरत्यपि^१ ।

विष्णुत्वे पालयत्येष^२स्ति स्रोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥

स्थितिः सत्ता पालनम् ॥६॥

१ सहरत्यपि पुरुष । -भ. कालो वं सहरत्यपि-ल. न., कालत्वे सहरत्यपि-
ता मुशा. २. पुरुषत्व उदासीन-ता मुशा.

स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्ते^१ सिसृक्षया ।

प्रसृतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥

स्त्रीपुंसाविति ॥ [स्त्रीपुंसौ] नारीपुरुषौ^१ [ते] तव आत्मभागौ अंशौ^२
यतः [सिस्सृक्षया] स्रष्टुमिच्छया [भिन्नमूर्तेः] द्विधाकृतवपुषः तावेव^३
प्रसृतिभाजौ योनिजस्य सर्गस्य सृष्टेः [पितरौ] मातापितरौ [स्मृतौ]
उक्तौ । यदुक्तम्—

'द्विधा कृतात्मनो देहधर्मेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्धेन नारी तस्यां स विराजम^४सृजत्प्रभुः ॥'^५-[मनु० १-३२]

१. प्रकृतिपुरुषौ-न. ल. शा. मुशा २. रूपम्-न. ल. व. भ० तवात्मनो
भागावशौ-ता मुशा ३. 'स्त्रीपुंशौ'-अपा-ता मुशा ४ विरिञ्चम०
-भ विभाग०-ल. ५. प्राकृतमानसादीनामपि सर्गाणां सभवात् प्रसृति-
भास्यहम् । स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुंशौ । अचतुरादित्वाद् [द्व. पा० सू० ५-४-७७]
माता च पिता च पितरौ । 'पिता मात्रा' [पा० सू० १-२-७०]-अपा-मुशा
त्वेऽप्य ।'-अपा.-ता.

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।
यौ तु स्वप्नावबोधौ^१ तौ भूतानां^२ प्रलयोदयो ॥ ८ ॥

१ यौ स्वप्नावबोधौ तावेव-शा मुसा, २ स्वप्नावबोधौ भूताना तावेव-स,

स्वकालेत्यादि ॥ [ते] तव यौ स्वप्नावबोधौ^१ तौ एव भूतानाम् [प्राणिनां]
[प्रलयोदयो] विनाशाविर्भावो^३ । यदुक्तम्-

‘यदा स देवो जागति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते^४ ॥’

—[मनु० १-५२]

कीदृशस्य ते । स्वकालपरिमाणेन निजसमयमानेन [व्यस्तरात्रिदिवस्य]
व्यक्तं विभागीरुतं रात्रिदिवसमहोरात्रौ येन तस्य । यदुक्तम्-

सहस्रयुगपर्यन्तमहस्त^५द्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्राभ्या^६महोरात्रविदो जनाः ॥—[मगी० ८-२७]

अन्यत्राप्युक्तम्—

यदेतत्परिसंख्यातमादौ मर्त्यंचतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥
दैविकानां युगानां तु सहस्रपरिसंख्या ।
ब्राह्ममेकमहर्षेण तावती रात्रिरुच्यते^७ ॥—[मनु० १-७१, ७२]

१ स्वप्नावबोधौ-शा मुसा २ ‘इति जातो’-अपा-भ व, विनाशावबोधौ-ल
३ निमोलति-न

४ महर्षे-न व महर्षे-भ व, महस्तु-ल महर्षे-शा मुसा ५ सहस्रान्ता
ती-भ न ल, व शा मुसा ६ रात्रिरेव च-न व शा मुसा
‘इदं दिवानन्दं प्रातिपदिवार्षमात्रवृत्तित्याभावात्, अधिकरणार्थत्वे ‘दोषाम-य
मह दिवाम-या रात्रि’ [इ महा० भा० १-१-१४] इत्यादौ कर्मभावो दुपट
स्यात् ।’-अपा -व भ व न शा मुसा [०मात्रवृत्ति नाधिकरणार्थवृत्ति
निरयम्’-अपा -मुसा

जगद्योनिरयोनिस्त्वणनन्तो जगतोऽन्तकः^१ ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशोऽप्यनीश्वरः^२ ॥ ९ ॥

१ जगदन्तो निरन्तक — भ अ ना, अनन्तो जगद-तोऽप्यन्तक — मुदा २ जगदीशो निरीश्वर — भ अ ना

जगदित्यादि ॥ ब्रह्मरूपेण^१ सृष्ट्यात्मकत्वात्^२ त्वम् [जगद्योनिः] जगतां योनिः प्रभवः^३ । [त्वम् अयोनिः] तव तु न कश्चिद् योनिरजत्वात् । तथा त्वम् [जगतोऽन्तकः] विश्वस्यान्तको रुद्ररूपेण संहारात् तत्र [अपि] तु न कश्चिदन्तको^४ऽन्तकारी, अविनाशित्वात् । तथा [जगदादिः] जगत आदिः त्वम् पुराणपुरुषत्वात्^५ । [त्वम् अनादिः] तव तु न कश्चिदादिमित्यत्वात्^६ । तथा [जगदीशः] जगतस्त्वमीश्वरः, सर्गस्थिति^७ प्रलयानां त्वदायत्तत्वात् । [अनीश्वरः] तव [अपि] तु न कश्चिदीश्वरः, परिपूर्णत्वात् । अपि विरोधे सर्वत्र सम्बन्धनीयः । विरोधस्तु नञ् समासेन^८ तत्पुरुषाश्रयेण, बहुव्रीहिणा त्वविरोधः । ९ ॥

१. ब्रह्मत्वेन — न ल शा मुशा. २ 'सृष्ट्यात्मकत्वात्' — नास्ति — न शा मुशा. ३ ब्रह्मत्वे तत्त्व तत्राधिकरणापेक्षति — य तत्राधिकरणापेक्षति — शा मुशा. ४. ०३-तो०-शा मुशा. ५ पुराणत्वात् — य भ न ल व शा मुशा. ६ 'हिरण्यगर्भं समवर्तताम्' [ऋ० वे० १०-१२१-१] इत्युक्ते — अशा शा ७. ०लयानाम्-शा. मुशा ८ पदानाम्-शा मुशा

आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥

आत्मानमिति ॥ तव अष्टा संहर्ता वेदिता याऽन्यः कश्चिन्नास्तीति^१ चाक्षरार्थः । अयं यो नित्यस्वस्य स्वयमपि कीदृशीं सर्गसंहारो । यद्यतार-मेदेनेत्यदोष^२ । तदीया हांशाः^३ कार्या^४र्धमुत्पद्यन्ते च प्रलीयन्ते च । यदि वा पुरुषबहुत्वादिदमुक्तम्^५ । कृतिना प्रवीणेन सर्गधिदा । प्रलीयसे इति लट् कर्तरि ॥ १० ॥

१. नान्य कश्चिदस्तीति — न. ल व व २ तव चात्ता — ल न व, त्वदीया स्वशा — शा मुशा ३ कर्मा०-ल. भ व ४. ०दित्यमुक्तम्-शा. मुशा

द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।

व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

द्रव इत्यादि ॥ [ते] तव विभूतिषु भूम्यादिषु महिमासु प्राकाम्यं बाहुल्यं यथेच्छता वा । तथा हित्वमेव द्रव रसात्मकत्वात्^१ [संघातकठिन] संघात. परमाणुसमूह ।^२ गवाक्षादि धियरप्रविष्टरधिकिरणसंगलिता रेणव परमाणुशब्देनोच्यते^३ । स चासौ तेन वा कठिन^४ परतादिरूपत्वात्^५ । स्थूल पृथिव्यादिष्वमहाभूतमपत्वात्^६ । सूक्ष्म इन्द्रियशक्त्यात्मकत्वात् । [लघुर्गुरु] लाघवगौरवेऽपि त्वदीये विभूती सर्वशक्त्यात्मकत्वात् ब्रह्मण । स्थूलोऽपि लघुर्नाशादिवद् भवति सूक्ष्मोऽपि गुरु कनकवलयवदिति^७ पृथगुपादानम् । तथा त्यमेव व्यक्त दृश्यो महदादिरूपत्वात् । व्यक्तेतरश्च अव्यक्त मृत्तिपुरुषमपत्वात् । यदिदं किञ्चित् दृश्यादृश्यमेव भवद्विभवलय^८ इति वाक्यार्थः^९ ॥११॥

१ रसात्मक-गा मुगा २ २ गवाक्ष उच्यते^१ । नास्ति-व न व
न ल वा मुगा ३ संघातरूप वाक्स्मिन् इत्यथ ।-व ७ व, वठोर.
-अपा-गा मुगा ४ परतादिरूपत्वात्^५ नास्ति-गा मुगा ५
पृथिव्यादिमयात्वात्-व न, पृथि यादिमहाभूतमपत्वात्-ल गा मुगा ६
पवनवलयवद्-७ व ७ भगवान-न ८ उभु पवनपूयात्पत्वात् ।
गुरुर्विश्वरूपमूर्तित्वात् । एव शक्तिप्रपञ्चवय नानारूपैरनिरूपितम् । पृथिव्यापन्न
तेजश्च स वायुश्चैव पञ्चम ॥ गदस्वदस्वत्पञ्च व रमो गघञ्च पञ्चम ।
आत्र त्वव चाशुपी त्रिदा प्राण चैव तु पञ्चमम ॥^९-अवा-गा

उद्गीयः^१ प्रणवो यासा न्यायैस्त्रिमिरुदीणम् ।

कर्म यत्र फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रमनो गिराम् ॥ १२ ॥

१ उद्गीत-मुगागाटी ग

उद्गीथ इत्यादि ॥ तासा गिरा वाचा प्रभव उत्पत्तिस्थानम्^१ ।
 कासामित्याह । यासा प्रणय ॐकार [उद्गीथ] उद्गीथारय । वेदे
 हास्योद्गीथसंज्ञया ध्यवहार । केचिदारम्भसमापक^२ चोद्गीथमाहु । पाठे
 ह्याद्यन्तयोरवश्यमोकार प्रयुज्यते । यासा च त्रिभि न्यार्यै ध्यवस्थाभिस्तार
 मन्त्रमध्ये, संहितापदत्रमेर्वा, ऋग्यजुसामभिर्या, उदात्ताऽनुदात्तस्वरितर्वा,
 अध्ययनाध्यापनकर्मभिश्च उदीरणम् । यासा च कर्म यज्ञ यजमानध्यापार
 फलं च स्वर्गं तासा [गिरा] श्रुतीनामित्यथ । एतेन वेदाना प्रथमस्त्य
 स्मृतिपरममन्त्रादीना प्रवर्तक^३ इत्युक्तं भवति ॥१२॥

१ योनि-शा २ केचित्कारारम्भकम्-त ल, केचित्कारारम्भकम्-उ भ
 केचित्कारारम्भकम्-शा मुना ३ कर्ता प्रभव-भ य एतर्ता प्रवर्तक-या
 मुना

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
 तद्वर्तिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥१३॥

त्वामित्यादि ॥ त्वा साप्याचार्या प्रकृतिं बुद्धिं [आमनन्ति] कथयन्ति ।
 बुद्धिर्मेव इति पर्याय^१ । कीदृशीम् । [पुरुषार्थप्रवर्तिनीं] पुरुषस्यार्थे प्रयोजने^२
 प्रवर्तते ताम् । सर्वा हि प्रकृते प्रवृत्तिः, पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं गुणप्रकर्ष
 भेदज्ञानार्थं^३ च । उक्तं च-

‘सर्वं’ प्रत्युपभोगं तस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
 सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥’

- [सा० का० ३७]

योऽपि चाऽसौ पुरुष त्वाम् एव विदुः जानन्ति । कीदृश
 [पुरुषम्] ता प्रकृतिं पश्यन्तीति तद्वर्तिनीम् । दृष्टा हि पुरुषो दृश्या तु
 बुद्धियति वापिला । तथा उदासीन निष्क्रियम् ।^४ पुरुषो हादासीन, एतद्
 शुभाशुभ कर्म कुर्वती प्रकृतिं पश्यतीत्यर्थं^५ । यदुक्तम्-

‘तस्मान्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ - [सां० का०-२९]

१ ‘मनो मनः’ [इ पा० सू० ७-३-७८] - अषा-मुशा २ पुरुषार्थेन
जप्रयोजनन-शा. मुशा. ३ गुणप्रकपभेददर्शनार्थम्-ल.व. गुणपुरुषभेदज्ञानार्थम्-
व शा मुशा. ४ ज्ञानम्-शा मुशा ५...५ ‘पुरुषोपश्यतीत्यप १’
नास्ति-व भ. शा. मुशा.

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परश्चासि विधाता वैधसामपि ॥१४॥

त्वं पितृणामित्यादि ॥ [पितृणां] पितरः सप्तविधाः देवविशेषास्तेषाम्
अपि त्वम् पिता, श्राद्धे तर्पणीयत्वात् । [देवानां] देवानामिन्द्रादीनाम्
[अपि] देवता, आराध्यत्वात् । परतोऽपि सूक्ष्मेभ्योऽपीन्द्रियार्थेभ्यस्त्वं
परः सूक्ष्मतरः । यदुक्तम्-

‘इन्द्रियेभ्यः परा हार्ता अर्थेभ्यस्तु’ परं मतः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्युद्धेरात्मा ततो महान् ॥-[क० उ० १-३-१०]

महतः परमध्यकमध्यकात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

-[क० उ० १-३-११]

तथा वैधसाम् अपि प्रजापतिनामपि दक्षमन्त्रादीनां त्वं विधाता^१छष्टा ।
अपि विस्मये ॥१४॥

१. देवतापोनिस्वान्-भ. व. पूज्यत्वान्-ल. याग्यत्वात्-ग. मुशा
२ अर्थेभ्यश्च-१० उ० पाठ ३ महा-पर-१० उ० पाठ ४. वैधा-मुशा.

कर्तृकर्मणोरद्वैतमाश्रित्य स्तुतिमाह^१ -

त्वमेव हृष्यं होता च भौज्यं भोक्ता च शाश्वतम्^२ ।

वैशं च^३ वेदिता चासि द्याता ध्येयं च यत्परम्^४ ॥१५॥

१ स्तुतिरित्यम्-ना मुशा. २ शाश्वत-म. त. अ. ना ३ त्वम्-म
वेद्यम्-५ ना. ४ तत्परम्-अ. ना.

त्वमेवेत्यादि ॥ यः [होता] जुहोति यश्च [हृद्यं] हृद्यते यः [भोक्ता]
विधिषद् भुंक्ते यश्च [भोज्यं] भुज्यते यः [वेदिता] वेत्ति यच्च [वेद्यं]
ज्ञेयं यं ध्याता यत् च पर उत्कृष्ट ध्येयं तत्सर्वात्मकं त्वमेव ब्रह्मेति ।
शाश्वतम् अविनश्वरम् । उत्तानस्तुत्यर्था लाघवत्यान् व्याप्याता विस्तरस्तु
शास्त्रान्तरे पर्यालोचनादनिष्टमेतत्^१ ॥१५॥

१ शश्वदभव शाश्वतम्-अपा-शा २ अ-वेष्ट्यमेतत्-व, अन्वेप्यमेतत्-भ व

इति तेभ्यः स्तुतीः' श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।
प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवोकसः ॥१६॥

१. नृती-शा. मुशा न

इति तेभ्य इत्यादि ॥ [इति] इत्य [तेभ्य.] सुरेभ्य स्तुती^१ [श्रुत्वा]
आकर्ष्य [प्रसादाभिमुख] प्रसादेन अभिमुखो [वेधा.] ब्रह्मा [दिवोकस]
नीर्वाणान् [प्रत्युवाच] प्रत्ययोचत्^२ । कीदृशी । यथार्था सत्याभिधेया ।
अत एव हृदयंगमाः मन प्रिया^३ ॥१६॥

१ नृती-न शा मुशा २ प्रनीपमवोचत्-न शा, प्रनीदमवाचत्-मुशा
३ गमश्चेति खच' [दृ पा० सू० ३-२-३८] -अपा-मुगा शा

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥१७॥

पुराणस्येत्यादि ॥ तस्य आद्यस्य पुराणस्य कवे ब्रह्मण^१ [चतुर्मुख
समीरिता] चतुर्वक्त्रैरुच्चारिता^२ शब्दानां द्रव्यगुणजातिप्रियामेदेन
[चतुष्टयी] प्रवृत्ति चरितार्था आसीत्^३ अमग्न, साक्षाद्भगवदुक्तं गत् ।

चतुर्णां मुखानां समाहारश्चतुर्मुखम्^१ । चत्वारोऽवयवा यस्याः सा
चतुष्टयी । 'संख्याया अवयवे तयप्' [पा० सू० ५-२-४२] 'ह्रस्वात्तादी
तद्धिते पत्वम्' [पा० सू० ८-३-१०१] ॥१७॥

१ सर्वविद-न भ व ल मुष्ठा

२ समीरिता-न

३ 'कृतार्था'-अपा-शा मुष्ठा ४ 'पात्रादि'-[द्र महा० भा० २-४-३०]

-अपा-मुष्ठा, 'पात्रादिरूपयुक्तार्था समीरिता उक्ता'-अपा-शा

किमुवाचेत्याह —

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रमाधैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युगवाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥१८॥

स्वागतमित्यादि ॥ द्वे प्राज्यविक्रमा* प्रभूतधीर्या वः युष्मभ्य स्वागतम् ।
क्रियामहणात् सम्प्रदानत्वम् । [स्वागतम्] आगमनस्य^१ द्वारेणाशिष^२
सुराब्देन प्रतिपाद्यन्ते । कीदृशेभ्यो व । स्वान् अधीकारान् नियोगान् [प्रभारैः]
महिमाभि अवलम्ब्य अपरित्पज्य^३ युगपद् [प्राप्तेभ्यः] आगतेभ्यः । न^४
हि ते स्वान् नियोगान्^५ हित्ना तत्रायाताः । [युगवाहुभ्यः] युगप्रमाणा
बाहवो यैरां ते युगवाहवस्तेभ्यः^६, चतुर्द्वयस्य दारु^७ युगम् ॥

१ आगतस्य-भ व २ पूजाद्वारेणासी-न व भ व मुष्ठा, क्रिया०-

शा ३ परिग्रह-शा, मुष्ठा ४ न हि ते आदित्या नभोगतिम्-

म व ल शा मुष्ठा ५ 'विपुत्रभुजेभ्य'-अपा-न, आजानुभुजेभ्य-भ व

'आजानुभुजेभ्य'-अपा-मुष्ठा ६ 'हस्तद्वय सयुगम्'-अपा-व ल, हस्तद्वय-

द्वयसयुगम्-भ शा मुष्ठा

किमिदं^१ द्युतिमान्मीयां न विभ्रति यथा पुरा ।

हिमकिल्बिषसादानि^२ ज्योतीषीव मुखानि वः ॥१९॥

१ किमिति-न

२ ०प्रकाशानि-म

त्वमेवेत्यादि ॥ यः [होता] जुहोति यश्च [हृद्यं] हृद्यते यः [भोक्ता]
विधिवद् भुंक्ते यश्च [भोज्यं] भुज्यते यः [विदिता] वेत्ति यञ्च [वेद्यं]
ज्ञेयं यः ध्याता यत् च परं उत्कृष्टं ध्येयं तत्सर्वात्मकं त्वमेव ब्रह्मेति ।
शाश्वतम् अविनश्वरम्^१ । उत्तानस्तुत्यर्था लाघवत्वान् ध्यारयाता विस्तरस्तु
शास्त्रान्तरे पर्यालोचनादनिष्टमेतत्^२ ॥१५॥

१ शाश्वदभव शाश्वतम्-अपा-शा २ अन्वेष्टव्यमेतत्-व, अन्वेष्यमेतत्
-भ व

इति तेभ्यः स्तुतीः^१ श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।

प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवीकसः ॥१६॥

१. नृती-शा. मुसा न

इति तेभ्य इत्यादि ॥ [इति] इत्य [तेभ्यः] सुरेभ्यः स्तुती^१ [श्रुत्वा]
आकर्ण्य [प्रसादाभिमुख] प्रसादेन अभिमुखो [वेधाः] ब्रह्मा [दिवीकस]
गीर्वाणान् [प्रत्युवाच] प्रत्युवाचत्^२ । कीदृशी । यथार्थाः सत्याभिधेयाः ।
अत एव हृदयंगमाः मनःप्रियाः^३ ॥१६॥

१ नृती-न शा मुसा २ प्रतीपमवोचत-न शा, प्रतीपमवाचत्-मुसा
३ वमश्चेति सत् [इ पा० सू० ३-२-३८] -अपा-मुसा शा

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखममीरिता ।

प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥१७॥

पुराणस्येत्यादि ॥ तस्य आद्यस्य पुराणस्य कवे ब्रह्मणः^१ [चतुर्मुख-
समीरिता] चतुर्वक्त्रैरुच्चारिताः^२ शब्दानां द्रव्यगुणजातिक्रियामेदेन
[चतुष्टयी] प्रवृत्तिः चरितार्था आसीत्^३ ममत्त, साक्षाद्भगवदुक्तं तान् ।

द्वितीयः सर्गः ।

चतुर्णां मुखानां समाहारश्चतुर्मुखम्* । चत्वारोऽवयवा यस्याः सा
चतुष्टयी । 'संख्याया अवयवे तयप्' [पा० सू० ५-२-४२] 'ह्रस्वात्तादौ
तद्धिते पत्वम्' [पा० सू० ८-३-१०१] ॥१७॥

१ सर्वविद-न भ व ल. मुशा

२ समीरिता-न

३ 'कृतार्था'-अपा-शा मुशा ४ 'पात्रादि'-[द्र महा० भा० २-४-३०]

-अपा-मुशा, 'पात्रादिरूपयुक्तार्था समीरिता उक्ता'-अपा-शा

किमुवाचेत्याह—

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रभावैस्वलम्ब्य वः ।

युगपद्गुणवाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥१८॥

स्वागतमित्यादि ॥ द्वे प्राज्यविक्रमाः प्रभूतवीर्याः वः युष्मभ्य स्वागतम् ।
क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । [स्वागतम्] आगमनस्य^१ द्वारेणाशिषः^२
सुशब्देन प्रतिपाद्यन्ते । कीदृशेभ्यो वः । स्वान् अधीकारान् नियोगान् [प्रभाविः]
महिमाभिः अलम्ब्य अपरित्यज्य^३ युगपद् [प्राप्तेभ्यः] आगतेभ्यः । न^४
दि ते स्वान् नियोगान्^५ हित्वा तत्रायाताः । [युगवाहुभ्यः] युगप्रमाणा
वाहवो येषां ते युगवाहवस्तेभ्यः^६, चतुर्हस्तद्वयसदरु^६ युगम् ॥

१ आगतस्य-भ व २ पूजाद्वारेणाशी-न व भ व मुशा, क्रिया०-

शा ३ परिगृह्य-शा. मुशा ४. ४ न हि ते आदित्या नभोगतिम्-

भ व ल ना मुशा ५ 'विपुलभुजेभ्य'-अपा-न, आजानुभुजेभ्य-भ व

'आजानुभुजेभ्य'-अपा-मुशा ६ 'हस्तद्वय सप्तगम्'-अपा-व ल, हस्तद्वय-

द्वयसप्तगम्-भ वा मुशा

किमिदं^१ द्युतिनात्मीयां न चिभ्रति यथा पुरा ।

हिमविल्लष्टप्रसादानि^२ ज्योतीषीव मुखानि वः ॥१९॥

१ किमिति-स

२. ०प्रकाशानि-म

किमिदमित्यादि ॥ [चः] युष्माकं [मुखानि] वक्त्राणि यथा [वृत्ति] फान्ति [पुरा] पूर्वमधिभरुंस्तथा अद्य न विभ्रति न वहन्ति, किमिदं ब्रूत किमेतत् । [हि मविहृष्टप्रह्लादानि] हिमेन नीहारेण विलष्टः^१ कर्धित^२ प्रसादो नैर्मल्यं येषां तानि ज्योतींषि इव तारा^३ यथा न दधति तेज^४स्तथा भवद्यदनानि न वहन्ति^५ ॥१९॥

१ धृतवन्त -अपा-शा मुशा २ आकिलष्ट-भ व ३ तारा-
न ल ४ वृत्तिम्-त व भ ल शा मुशा. ५ 'न वहन्ति'-
नास्ति-व भ व ल शा मुशा

प्रशमादर्चिषामेतदनुद्गीर्णसुरायुधम् ।

वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥२०॥

१ अनुद्गीर्ण-स

प्रशमादित्यादि ॥ अथवा [वृत्रस्य हन्तुः] वृत्रासुररिपोरिन्द्रस्य [कुलिशं] वज्रं [कुण्ठिता-अधि-इव] लक्ष्यते भग्नधारमिथ लक्ष्यते, [अर्चिषां प्रशमात्] क्षीप्तिनिर्वाणात् । [अनुद्गीर्णसुरायुधम्] अनुदितेन्द्रचापम्^१ । शकस्य धनुर्हि वज्रशक्तिप्रसरादुदेतीत्याहुः^२ । अधिर्घारा^३ ॥

१. अप्रकटितेन्द्रघनु -व न, अनिष्ठितेन्द्रचापम्-शा मुशा. २. 'आपार्षा'-
अपा-ल ३ 'कुण्ठिता अथयो धारा प्रभाचत्रवाल वक्ष्येत्यर्थं' -अपा-शा

किं चायमरिदुर्घारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।

मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥२१॥

१. किमिदम-शा

किं चेत्यादि ॥ किं कस्मात् च अयं [प्रचेतसः] वरुणस्य' पाशः
यः पूर्वम् भरिदुर्वारः आसीत् । सोऽय मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनः नागस्य^१
[दैन्यं] दीनतां विस्लवत्यम् आश्रितः । निर्विपसर्पवन्नष्टशकिसम्पन्न
इत्यर्थः ॥२१॥

१. 'पाशो हस्ते'-अपा-भ. २. सर्पस्य-घ, -नास्ति-ल

कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥२२॥

कुबेरस्येत्यादि ॥ अपविद्धा त्यक्ता गदा येन स अपविद्धगदः
[कुबेरस्य] वैश्रवणस्य [बाहुः] भुज [मनःशल्यं] मनसः शल्यभूत पीडाकरं
[पराभव] शत्रु'परिभय [शंसति इय] कथयतीव । न ह्यपरिभूतः स्वायुधं
क्षिपति । गदात्यागाच्च^१ छिन्नशाखतरुत्व्यता ॥२२॥

१ भरि०-ल न शा. मुना २ अपविद्धगदाच्च-न., 'अत एव कुबेरस्य
म्लानन्नरीरस्य'-अपा.-व. शा मुना

यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।

कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥२३॥

यम इत्यादि ॥ [यमः अपि] वैश्रवणोप्ययं वैलक्ष्यात् स्वायुधेन दण्डेन
[भूमिम्] ऊर्ध्वं [विलिखन्] उल्लिखन्' [निर्वाणालातलाघवम्] निर्वाणस्य
प्रशान्तस्यालातस्योल्मुकस्य^१ यल्लाघवमनादरस्तत् कुरुते । यतः अस्तमित-
टिपरा नष्टकान्तिना । 'निर्वाणोऽवाते' [पा० सू० ८-२-५०] निर्वाणशब्दस्य
निपातः^२ ॥२३॥

१ 'प्रषण्डेऽस्मिन् दण्डे'-अपा-व. न. मुना २ ०स्योल्मुकशेषस्य-मुना.,
०नि शेषस्य-शा ३ 'अलातमुन्मुक' ज्ञेयमुक्त्वज्जालास्य निर्वाणः ।'-अपा-
भ., 'य सर्वप्राणिनामन्तकरो कन्याधिपार (?)'-अपा.-शा

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षति'शीतलाः ।
चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम् ॥२४॥

१. ०क्षयो-अ ना

अमी चेत्यादि ॥ [अमी] एते च [आदित्याः] सूर्याः प्रतापक्षतिशीत-
लत्वात् [कथम्] कस्मात् [चित्रन्यस्ताः] आलेख्यगता इव [प्रकामा-
लोकनीयताम्] यथेच्छालोकनीयतां [गताः] प्राप्ताः, दृश्यत्वं सम्पन्नाः,
पूर्वमेते वीक्षिता मनागपि दृष्टिमवाक्षुः ॥२४॥

१. 'सम्पन्ना'-नान्ति-शा मुसा

पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।
अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥२५॥

पर्याकुलेत्यादि ॥ मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ग्यरोघ उह्यते कुतः^१ ।
पर्याकुलत्वात् पुञ्जीभूतत्वात् सम्भ्रान्तत्वात् । वेगाद्धि ते प्रसरन्तो नाकुला
भवन्ति । यथा [अम्भसाम्]^२ ओघः पुरः प्रतीपगमनात् आशंफयते ॥२५॥

१. तवर्धते-न. भ. ल. व. शा. मुसा २. जलानाम्-अपा.-शा. मुसा

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्धानः क्षताहंकार'शंसिनः ॥२६॥

१. क्षतह्वार०-म. स

आवर्जितेत्यादि ॥ महाप्रभाणामपि^१ रुद्राणां देवविशेषाणां मूर्धानः
[क्षताहंकारशंसिनः] क्षतं नष्टमहंकारं स्वविशेषं^२ शंसन्ति कथयन्ति

१. महाप्रभावानाम्-व. ग. व. अन-तप्रभावानाम्-मुसा. २. ह्वार
मन्त्रविशेषम्-न, अल०-व मुसा

तथाविधाः सञ्जाताः । यतः भावजितजटामौलिधिलम्बिशशिकोटयः जटा
एव मौलयो मुकुटानि तदाकारत्वाज्जटारूपा वा मौलयः केशाः ।
जटामौलयः जटानां वा मौलयो जटामौलयः, भावजिताः सस्ता या
जटामौलयस्तासु विलम्बिनी शशिकला^१ येषु । मुक्तकेशता हि परिभव^२
शंसिनी^३ ॥२६॥

३. कोटि-व. मुशा. ४ भूरिभव०-भ ल व ५ 'शतहुकारशसिन
इति जरत्पाठोऽत्र रम्यतरः'-अपा-व. 'शनाहृकारशसिन इति जरत्पाठोऽत्र
रम्यतरः'-अपा.-न व. न मुशा.

लब्धप्रतिष्ठा प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः^१ ।
अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥२७॥

१. सलु स्य बलवत्तरं-अ ना, ०रणोत्तरं:-तपाटी.

लब्धेत्यादि ॥ ये [प्रथमं] यूयं भवन्तः लब्धप्रतिष्ठाः प्राप्त-
स्थितयस्तेऽद्य किम् इति [बलवत्तरैः] यलिभिः परैः शत्रुभिः^१ कृतव्या-
वृत्तयः विहितास्पर्द्धाङ्गाः । अपवादैः उत्सर्गाः इव । सामान्यलक्षणे हि
प्रथमं स्वविषये लब्धप्रतिष्ठितमपि परेण विशेषलक्षणेन बलवत्त्वादात्म-
विषयेऽपास्यते^२ ॥२७॥

१ अरिभिः-व. मुशा. २. बाध्यते-न.

तद्भ्रूत चत्साः किमितः प्रार्थयध्वे^१ समागताः ।
मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्वस्थिता ॥२८॥

१. प्रार्थयध्वम्-म स

तदित्यादि ॥ हे [वत्साः] पुत्रका यदि परिभूता यूयं [भूत] तत्
 कथयत । किं इतः मत्सकाशात् प्रार्थयध्वे इच्छथ । किम् शब्दः संशय-
 पूर्वके^१ प्रश्ने^२ । यदि सृष्टिं प्रार्थयध्वे तद् भद्रम् । यस्मात् मयि^३ सृष्टिः
 लोकानां मदायत्ता सृष्टिरित्यर्थः । रक्षा तु युष्मासु भवत्सु लोकपालेषु
 अवस्थिता स्थिता । अत्र प्रार्थयध्वमिति अपप्रयोगः^४ । अत्र किं शब्द-
 प्रयोगात् किं वस्तु भवन्तोऽर्थयन्त इति संशये लट्प्रयोगो युक्तः^५ ॥२८॥

- १ मशये-ल २ सगरक्षयोर्मध्यात्-अपा.-व. न भ मुशा ३ वेधति-
 मुशा. ४ अपपाठ-भ. व मुशा, 'सशयप्रश्ने लोडर्थस्यावापत्त्वात् ।
 निषेधपरे हि वाक्यार्थे विधयौ युज्यते । यथा-किं ददातु किमश्नातु न्नस्य
 भरणकुल । उदारमतिराप्तेऽपि जगतिप्रतयमाश्रके ।' -अपा. - मुशा
 ५ न्याय्य-मुशा

ततो मन्दानिलोद्भूतकमलाकरशोभिना ।

गुरुं नेत्रसहस्रेण प्रेरयामास^१ वासवः^२ ॥२९॥

१. नोदयामास-ग. चोदयामास-अ. ना २ वृत्रहा-म

तत इत्यादि ॥ ततः भूतेति ध्रुवणाकांक्षामवधार्यानन्तरं [वासवः]
 इन्द्रः [गुरुं] गुरुगुरुं [नेत्रसहस्रेण] अश्विपुञ्जेन^१ [प्रेरयामास] अचूनुदत्^२ ।
 अनध्याशिक्षकपयशात् [मन्दानिलोद्भूतकमलाकरशोभिना] मृदुपवन-
 कंपितसरसिजवनकान्निना । अनिमिषाणामपि देवानां इच्छावहान्नेत्रचरन्
 युज्यते इति नाऽप्राशिविकारो^३ दुर्घटः ॥२९॥

- १ उपपदेन-न मुशा २ अनुनुदत्-ल ३ अनिमेषाणाम्-मुशा
 ४ उपकोष-व. भ. न, अतिवाच-मुशा

स द्विनेत्रं दरेक्षतुः महस्रनयनाधिकम् ।

वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजामनम् ॥३०॥

स द्विनेत्रमित्यादि ॥ ततः सः बृहस्पतिः [प्राञ्जलिः] षड्प्राञ्जलिः [जलजासन] विरञ्चिम् इदं वक्ष्यमाणम् [उवाच] जगाद् । किंभूतः द्विनेत्रम् अपि हरेः इन्द्रस्य सहस्रनयनाधिकं चक्षुः नेत्रम् । चक्षुरिव चक्षुः । यावत् किलासौ पश्यति तत्सर्वं तेनेक्षते, न तावन्नयनसहस्रेण । अत एव तच्चो-
दनम् । नेत्रविशेषणत्वेऽपि 'गुरोर्विशेषणं कृतम्' । तस्यैव चक्षुस्वरूपे निरूपितत्वात् । सहस्रं नयनानि समाहृतानि इति सहस्रनयनं, द्विगु-
समासः^१ । एकवचनं संहितत्वात् । त्रैव्यगिरिशिवद् भाषार्या वाचस्पति-
शब्दो रूढः^२ ॥३०॥

- १ 'पश्यति'—नास्ति—श मुशा. २...२. अपि गुरोरेवंते विशेषणे बोद्धव्ये-
न व. शा मुशा ३ तस्यैव चक्षुषा बोधितत्वात्—भ व, चक्षुष
रूपितत्वात्—शा. ४ 'तद्विद्यार्थोत्तरपदसमाहारे च [पा० सू० २-१-५१]
द्विगु ।'—अपा—मुशा ५. 'रूढ'—नास्ति—शा. मुशा. इ कुमार० २-१

किमुवाचेत्याह—

एव यदात्य भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यति प्रभुः^१ ॥३१॥

१. ज्ञास्यति प्रभो—वा. न स

एवमित्यादि ॥ हे भगवन् यत् त्वं लब्धप्रतिष्ठः सम्प्रति, परिभूता
इति' यद् आत्य निरूपयति तदेवमिन्धमेतत् । परिभूता वयं यतो नः
अस्माकं^२ [पदम्] आस्पदम् आमृष्टम् अपहतम् न च भगवता ज्ञातम् पतत्
कथम् । यः सर्वस्य प्रत्येकं [विनियुक्तात्मा] आत्मारूपेणावस्थितः [प्रभुः]
ईश्वरः, स कथमिदं न ज्ञास्यति, न वेत्ति । आत्येति प्रुवः 'पश्चान्नामादित
आहो प्रुवः' [पा० सू० ३-४-८४] । भगवन्निति पूजापदम्—

१. 'सम्प्रति', इति—नास्ति—ल व न भ. व शा मुशा २. 'परैः अरिभि.'
—अपा—न व. ल व, अरिभि—शा. मुशा ३ उत्पुसितम्—शा. मुशा
४ अद्भुतम्—अपा—व न. शा मुशा.

‘देश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यज्ञसः श्रियः ।
कामस्याथ प्रयत्नस्य’ पण्णां भग इति स्मृतः ॥’

ज्ञास्यतीति ‘अपह्ववे ज्ञ.’ [पा० सू० १-३-४४] । ‘अकर्मकाच्च’ [पा० सू० १-३-४५] इत्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्^५ । वतेमानेऽपि न्युट् प्रायेण प्रयुजते । यथा ‘स्वस्ति धोऽस्तु गमिष्यामि ।’ [रामा० १-४३-१५] ‘कार्ये शुक्ण्यात्मसमं नियोष्ये’ [कुमार० ३-१०] ‘तस्याः करिष्यामि ददानुतापम्’ [कुमार० ३-८] इत्यादीं ॥३१॥

५ वंराग्यस्याऽथ प्रयत्नस्य-व ज्ञानवंराग्ययोश्चैव-भ-१ पादटिप्पण्याम्, वंराग्यस्याथ मोक्षस्य-मुशा इ वि० पु० ६-५-७४ ६ आत्मनेपद विभाषितम्-मुशा.

‘आमृष्टं नः परैः पद’ [कुमार० २-३१] इति सामान्येनोक्तं विशेपेणाह—

भवल्लघ्वरोदीर्ण^१ स्तामकारुयो महासुरः ।
उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥३२॥

१ स्वया दत्तवराद गूर्णं-स, ०दीर्णं-अ ना

भवल्लघ्वेत्यादि ॥ [भवल्लघ्वरोदीर्णः] भवत्सकाशे^२ लघ्वेन घरेण उदीर्णः प्रचण्डः । वज्रांकात्मजः [तारकारयः] तारकनामा [महासुरः] महादैत्यः [लोकानां] जगतः [उपप्लवाय] यद्यार्थं धूमकेतुरिवोत्थितः । केतूदयो हि लोकोपद्रवाय । धूमाकारः केतुर्धूमकेतुः । स चातिपियमः । उदीर्ण इति ‘ञ गतो’ [घा० पा० १४१८] क्तः जातः । ‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः’ [पा० सू० ८-२-४२] इति घातोर्नत्वम्^३ ॥३२॥

१ ०सकाशात्-म न ल व ना मुशा २ ‘ञ्चूत इदातो’ [पा० सू० ७-१-१००] रपरत्वम् ।-ना मुशा, ‘दीपंत्वम् । नत्वम् । णत्वम् ।’-अथा-व व

तत्रोदीर्णत्वमाह—

पुरे तावन्तमेवास्य तनोति^१ रविरातपम् ।

दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते^२ ॥३३॥

१ ऽस्यातनोति-चा.

२. सिध्यति-अ. ना.

पुर इत्यादि ॥ तदीये [पुरे] नगरे [तावन्तम् एव] तावन्मात्रं [रविः] अर्कः [आतपं तनोति] तपति [यावत्] यावता [दीर्घिकाकमलोन्मेषः] पश्चिमीनलिनविकासो [साध्यते] जन्यते । न त्वधिकं तदुपान्ते^१ तद्गयात् । दीर्घिकाशब्दे 'संज्ञायां कन्' । ^२'तावत्परिमाणस्य तावत्स्वार्थे मात्रम्' ॥३३॥

१ 'तदुपान्ते'-नास्ति-न व मुशा.

२...२. यत्परिमाणस्य यावान् ।

तत स्वार्थे मात्रच्-मुशा

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलामिर्निपेयते ।

नादत्ते केवलां लेखां^१ हरचूडामणीकृताम् ॥३४॥

१. रेखाम्-अ. ना

सर्वाभिरित्यादि ॥ [सर्वाभिः]अखिलाभिः कलाभिः [सर्वदा] अजस्रं [चन्द्रः] इन्दुः त [निपेयते] सेवते । केवलां [हरचूडामणीकृताम्] ईश्वर-मौलिमूताम् एकां [लेखां] कलां न गृह्णाति, महाप्रभावत्वाद्देवस्य । एवं यदा लोकं हित्वा नित्यं परिपूर्णः शशी भयात् तमेवाराधयति तदा लोको-पप्लवः । एवमुत्तरत्र । अत्र च हरश्शशिनोऽर्थे मेद् गृहीत्वा हरश्शशिलेखा च कथाऽश्योपयुज्यत इति रभसादविचार्य नादत्त इत्युक्तम्' ॥३४॥

१ महेश्वरनिर्मात्पत्वात् शिरः कला एवम्वा । न स्वराक्ष्या इत्यन्ये । अयो-क्तिशेषः । हरतीति हरश्चौर । तेन चोरयित्वा शिरोमणीकृत वस्तु महोन्नतो न गृह्णाति लज्जाकरत्वात् । - भ-१ पादद्विष्यन्मधिकृपाठः ।

व्यावृत्तगतिरुद्याने^१ कुसुमस्तेयसाध्वसात्^२ ।

न वाति वायुस्तत्पाद्वे^३ तालवृन्तानिलाधिकम् ॥३५॥

१. ०रुद्यान०-मुना

२. ०साहसात्-अ. ना.

व्यावृत्तेत्यादि ॥ [तत्पाद्वे] तस्य निकटे [वायुः] समीरः [तालवृन्तानिलाधिकं] तालवृन्तानिलाद् व्यजनपवनादधिकं न वाति^१ । यत उद्याने [कुसुमस्तेयसाध्वसात्] कुसुमापहरणभयात् [व्यावृत्तगतिः] निःप्रसरः^२ । यदि हि वेगेन गृहेत् तदा कदाचिदुपवनप्रसूनान्यपवाहयेत् । ततोऽस्य दण्डो भवेत् ॥३५॥

१ 'वहति'-अपा — व भ ल व शा मुना

२ निवृत्तप्रसर-न व मुना;

निपिद्वगति-भ व

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्परा ।

उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥३६॥

पर्यायेत्यादि ॥ यस्तन्तादयः^१ पट्टतयः [पर्यायसेवामुत्सृज्य] क्रमेण सेवां हित्वा [उद्यानपालसामान्यम्] उद्यानपालयत् सदैव तम् उपासते^२ । सेवन्ते । अत्युष्णशीतादिकं द्रोपं त्यक्त्वा केवलं [पुष्पसंभारतत्पराः] कुसुमार्जनपरायणाः । समानमेव सामान्यम् । तत्पराशब्देऽत्र तच्छब्दप्रयोगो न तथा न्याय्यः, परामृश्यस्य साक्षान्निर्देशात् । यथा-‘तदर्जनपरी करी’ इत्यादि^३ । पुनः श्रुतिवशात् तद्व्यघारणं^४ प्रतीयते, तत्परा एवेति ॥३६॥

१ वसन्तश्रीष्मप्रावृट्शरद्धेमन्तशिशिरलक्षणा-ल. भ व

२. 'समुपासते'-अपा.

-ल. भ. व.

३. तद्दर्शनपरी-मुना

४. व्यघारणादाव्यघारणम्-मुना.

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।

कथमप्यम्भसामन्तरानिपत्तः प्रतीक्षते ॥३७॥

तस्येत्यादि ॥ [सरितां पतिः] समुद्रः [अभ्यसामन्तः] तोयमध्ये
[तस्योपायनयोग्यानि] तारकोपचारार्हाणि^१ रत्नानि कथमपि प्रतीक्षते
गवेपयति । आनिष्पत्तेः समाप्तिपर्यन्तं यावत्, तद्योग्यातिलाभ^२ इत्यर्थः ।
प्रतीक्षत इत्यत्रावेक्षत^३ इति रम्य. पाठः प्रतीक्षणस्य पालनार्थत्वात्^४ ॥३७॥

१ ओकोपायनार्हाणि-न. ल, ओकोपघाहार्हाणि-शा मुशा २ अभ्यमणिनाभ
-शा मुशा ३ ओनपरीक्षते-न ओत्रापेक्षते-शा मुशा ४. 'प्रतिपालना-
र्थत्वात्'-न, नास्ति-शा. मुशा.

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।

स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ॥३८॥

ज्वलन्मणीत्यादि ॥ यं च [ज्वलन्मणिशिखाः] ज्वलन्मणिशिखत्वाद्
[वासुकिप्रमुखाः] वासुकितक्षकादयः [भुजङ्गाः] नागेश्वराः [स्थिरप्रदीपतां]
स्थिरप्रदीपताम् [एत्य] प्राप्य [निशि] रात्रौ [पर्युपासते] सेवन्ते । स्थिर-
त्य तु तैलाद्यनपेक्षत्वात्, वातादिराधाभावाच्च । अत्र शृङ्गारिणस्तारकस्य
निशि भुजंगसन्निधानमुचितं न वेति सहृदयैर्विचार्यते^१ । एनमिति 'द्वितीया
टौस्त्वेनः' [पा० सू० २-४-३४] ॥३८॥

१ विचार्यम्-व न ल व शा मुशा.

तत्कृतानुग्रहापेक्षी प्रत्यहं^१ दूतहारितैः ।

अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥३९॥

१ त मुहु-म स अ ना

तत्कृतानुग्रहेत्यादि ॥ आसतां तावदन्ये^१ सुराः { इन्द्रोऽपि } सु-
नाथोऽपि [दूतहारितैः] दूतमापितैः [कल्पद्रुमविभूषणैः] कल्पपादपालंकारैः
[प्रत्यहम्] अनुदिनमेवम् [अनुकूलयति] आराधयति । यत्स्तारककृत
प्रसादमर्ययते । हरति प्राप्तावपि वर्तते ॥३९॥

१ आरतामन्त्रे-व न भ व. शा मुशा २ 'न दोष एव'-अपा.-व व
भ, न भोष एव-शा मुशा

इत्थमाराध्यमानोऽपि किलश्राति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥४०॥

इत्थमित्यादि ॥ इत्थम् उक्तप्रकारेण रविशशिपन्नऋतूदधिभुजंग-
सुरेशैः [आराध्यमानः] सेव्यमानः अपि असौ [भुवनत्रयं] जगन्ति
[किलश्राति] वाधते एव । न चैतदाश्चर्यम् यत् [दुर्जनः] खलः [प्रत्य-
पकारेण] प्रतीपमुपद्रवेण^१ शाम्येत् शान्तो भवेत् न तु उपकारेण ।
लट्येयमादौ सम्भावने ॥४०॥

१ यत्-व २ ०ण्व-व भ ब शा मुशा

तदेव^१ फलेशमाह—

तेनामरवधूहस्तसदयालूनपल्लवाः ।

अभिज्ञाच्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥४१॥

१ तमेव-शा मुशा

तेनामरेत्यादि ॥ तेन [नन्दनद्रुमाः] देवोद्यानतरवः छेदपातानां छेद-
पातयोः अभिज्ञा^१ अनुभाजुकाः क्रियन्ते छेद्यन्ते पात्यन्ते चेत्यर्थः । कदाचिद्
तद्योग्या एव ते स्फुरित्याह [अमरवधूहस्तसदयालूनपल्लवाः] अमरवधूहस्तैः
सुरललनारुरैः कर्णपूरार्थे^२ सद्यमात्तूनपल्लवाः कृत्तकिसलयाः । एव
कलरवृक्षविनाशान्महानुपपन्नवः^३ कृतो भवति । अभिज्ञानातीत्यभिज्ञः
कः^४ ॥४०॥

१. द्विधीभावो-मूलनामामभिज्ञा-शा. मुशा २. ०पूराण्यम्-भ. ल व
शा मुशा., ०पूराण्यो-न ३ उपद्रव-ल ४ अभिज्ञानन्ति अभिज्ञाने
क-भ व

वीज्यते म च^१ संसुप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।

चामरैः सुखन्दीमि^२र्वाप्प^३शीकर^४वर्षिमिः ॥४२॥

१ हि-म म २ सुखवन्दीनाम-म म ३. वाष्प०-म शा. मुशा.

४ ०मीकर०-म.

वीज्यत इत्यादि ॥ स चासुरः [संसुप्तः] शयितः सन् [सुरबन्दीभिः]
 देववधूभिः [चामरैः] बालव्यजनैः वीज्यते निर्वाप्यते । कीदृशैः^१ ।
 [श्वाससाधारणानिलैः] उच्छ्वासेन^२ साधारणः सामान्यो मिश्रितोऽनिलो
 येषां, तैः तथा [वाष्पशीकरवर्षाभिः] वाष्पशीकरानश्रुकणान् वर्षन्ति
 मुष्चन्ति तैः । ता हि दुःखादुच्छ्वसन्ति रुदन्ति च । प्रलेन हता रिपुनारी
 वन्दी इति । 'ईज गतौ' [धा० पा० १८२] इति विपूर्वस्य णिचि कर्मणि
 वीज्यते इति रूपम् । अयेकार्थाश्च धातवः । च पूर्वापेक्षया समुच्चये ।
 'हि' इति तु पाठे चार्थे हिः । 'चामरैः' इति करणे तृतीया । वन्दीभिः
 इति कर्तरि [तृतीया] । 'वन्दीनाम्' इति पाठे चामरापेक्षया षष्ठी ।
 वीजनेस्तु सन्निधानाद् वन्ध एव कर्ता चामराणि वा ॥४२॥

१. किं विशिष्टं-भ. व. २. श्वासेन-मुशा.

उत्पाद्य मेरुशृंगाणि क्षुण्णानि हरितां सुरैः ।
 आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेदमसु ॥४३॥

उत्पाद्येत्यादि ॥ तेन [मेरुशृङ्गाणि] सुरशिखरिशिखराणि [उत्पाद्य]
 उन्मूल्य [स्वेषु वेदमसु] निजसदनेषु आक्रीडपर्वता. कीदृशैला.^१ [दृश्यताः]
 रचिताः । आक्रीड्यन्ते येष्वित्याक्रीडास्ते च ते पर्वताश्च^२ । दृग्निाम्
 अश्वानां^३ सुरैः क्षुण्णानि पिष्टानि, इत्युच्चत्वोक्तिः ॥४३॥

१. केलिशैला-व. न. ल. शा. मुशा. २. 'कीदृशानि'-त्रया.-व. शा. मुशा.
 ३. रविरथहयानाम्-व. न. शा. मुशा

मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्धारणमदाविलम् ।
 हेमाम्बु^१रुहसस्यानां^२ तद्वाप्यो घाम सांप्रतम् ॥४४॥

१. हेमाम्बु०-अ. ना २. सस्यानाम्-न. क.

मन्दाकिन्या इत्यादि ॥ नद्याः^१ अद्य पयः शेषं तोयमेवावशिष्यते ।
 [दिग्धारणमदाविलं] दिग्गज^२ मदेनाविलं कलूपम् । ते हि तत्र जलकेत्यर्थ-^३
 मागच्छन्ति^४ । तर्हि कनककमलानि क्व गतानीत्याह- [हेमाम्मोह-
 सस्यानां] हेमाम्मोहहाण्येव सस्यं फलं^५ तेषां तद्व्याप्यः तदीया दीर्घिकाः
 सांप्रतं संप्रति धाम स्थानम् । तत उत्खाय तन्नारोपितानीति^६ । सारा-
 पहरोन्नितः । शिष्यत इति शेषम् । भाववर्जितो घञ् वाच्यलिङ्गः । सम्प्रत्येव
 साम्प्रतम् प्रज्ञादित्यादण् ॥४४॥

- १ स्वनेत्यापु-व, स्वनेत्या गगाया-ल खनयाद्-शा मुसा
 २ दिग्धारण-भ ३ ०मीडा-भ न मुसा. ४ आयाति-भ. न
 शा मुसा ५ सस्यानि फलानि-भ ६ ०पितृत्वादिति-व शा. मुसा

भुवनालोकनप्रीतिः नाकिभिर्नानुभूयते ।

खिलीभूते^१ विमानानां तदापातभयात् पथि ॥४५॥

१. स्वर्गिभिः-स म २ खिले भूते-मुसा.

भुवनालोफनेत्यादि ॥ नाकिभिः देवैः [भुवनालोकनप्रीतिः] भुवनानां^१
 दर्शनेन^२ परितोपः^३ न अनुभूयते । कुत इत्याह-गगने विमानपथि^४
 खिलीभूते^५ शून्ये सम्पन्ने^६ [तदापातभयात्] तस्य तास्कस्यापात
 आस्कन्दस्ततो यद् भयं ततः । तेषां निःशङ्कं हि भ्रमतां^७ कदाचिदसाया-
 गत्य सहस्रापरि पतेत् ॥४५॥

१. मनुष्यलोकानाम्-भ. न ल व. २. आलोकनेन-न. शा मुसा.
 ३. परितोपेण प्रीति-भ. ल व. ४ विमानानां पथि-व. शा. मुसा.
 ५ खिले भूते-मुसा. ६. सम्पन्ने कुत-न. भ ७. तत्र पन्ताम्-न.,
 क्षमताम्-मुसा.

यज्वभिः संमृतं हव्यं विततेष्वधरेषु सः ।

जातवेदोमुखान्मायी मियतामान्छिनत्ति नः ॥४६॥

तस्मिन्नित्यादि ॥ तस्मिन् तारके [नः] अस्माकं सामदानमेदृश्या
श्चत्वारोऽपि उपायाः [प्रतिहतक्रियाः] नष्टशन्तयः । यतः क्रूरे विपत्ते
[इव] यथा [वीर्यवन्ति] शक्तिमन्ति औषधानि सांनिपातिके त्रिदोषजे
विकारे ध्याधौ क्रूरत्वात्^१ निष्फला भवन्ति । घातूनामभ्योन्यविरोधात् ।
सन्निपातस्य कोपनः सांनिपातिकः । 'सन्निपाताच्चेति वस्तुष्यम्'^२
इति ठक् ॥४८॥

१ सन्निपातजे-व न २ मृतत्वात्-भ. व ल ३ वातिकमिदम्-
द म० भा० ५-१-३८

तदेव प्रतिहतक्रियत्प्रमाह—

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।

हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क इवार्पितः^१ ॥४९॥

१ निष्कमिवापितम्-म स

जयाशेत्यादि ॥ यत्र चक्रे सदैव (अस्माकम्) नः जयाशा 'नूनमेतेन
वयमरीन् विजेष्यामहं'^१ इति । तेन हरिचक्रेण सुदर्शनेन अस्य कण्ठे निष्क इव
अर्पित । शिरश्छेदेच्छया क्षिप्तं स्वर्णालंकरणवच्छोभितुमारब्धम्^२ ।
नष्टशक्तिसम्पन्नमित्यर्थः । केशलं [प्रतिघातोत्थितार्चिषा] गलप्रतिघातप्रशा-
दुत्थितान्यर्चीषि यस्य तेन । तत्कण्ठस्य वज्रनिभत्वात् । उरस्याभरणं
निष्कः^३ ॥४९॥

१. विजेष्याम—न. भ. ल व. २. छेदश्या-व, छेदनाय-भ. ल. व
३ निष्कवत्-व. भ. ग व सा मुता ४ प्रवृणम्-य. न सा मुता
५ निष्कम्-व न. ल. सा मुता

तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करार्तकादिषु ।

अभ्यस्यन्ति तटापातं^१ निर्जितैरावता गजाः ॥५०॥

१ तटापातान्-भ ल व. सा मुता

तदीया इत्यादि ॥ [तदीयाः] तारकीया [गजाः] द्विरदा [निजितै-
रावता] परिभूतसुरकरित्वात् [पुष्करावर्तकादिषु] पुष्करावर्तरुप्रभृतिषु
कल्पान्तमेधेषु^१ तटाघात^२ वप्रपरिणतिक्रीडाम् अभ्यस्यन्ति । ते हि तत्प्र-
हारक्षमाः ॥५०॥

१ 'अद्य'—अपा—व न शा मुशा

२ तटाघातान्—म ल व शा मुशा

एवं परिभवमुद्घाट्या^१ गमनप्रयोजनमाह—

तदिच्छाम^२ विभो सृष्टं^३ सेनान्यं तभ्य शान्तये ।

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षुवः ॥५१॥

१ उत्पाद्य०—भ व ल

२ तदिच्छामि—व, ०च्छामो—म स

३ सृष्टम्—म स.

तदिच्छामेइत्यादि ॥ [तद्] तस्मात् तस्य शान्तये नाशाय सेनान्यं
सेनापति त्वया विभो सृष्ट निर्मितम् इच्छाम^१ वयमभ्यर्थयामहे । त्वया
चोक्तमेतत् 'मयि सृष्टिर्हि' [कुमार० २-२८] इति । यथा भवस्य
संसारस्य शान्तये [कर्मबन्धच्छिद] 'कर्मपाशच्छेदित धर्मं पुण्ययोगं
मुमुक्षुवः योगिनो वाञ्छन्ति^२ । ज्ञानानलाद्धि^३ कर्मबन्धनदाहः । सृष्टमिच्छाम
इति 'धानुसम्बन्धे प्रत्ययाः' [पा० सू० ३-४-१] । यदि वा सोत्साहो
दर्पवान् सृष्ट उच्यते । यथा—'अत्र हरादाप्तवता दुराणं येनेन्द्रलोका
विजयाय सृष्टा' [रघु० ६-६२] इति । लृष्टमिच्छामीत्यपपाठ एव । सेना
नयति यस्तं सेनान्यम् 'स्तसृष्टिप' [पा० सू० ३-२-६१] इति विवृषु ।
'परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य [पा० सू० ६-४-८२] इत्यादिना यणादेश ।
'इच्छाम' इति प्रार्थने लोट्^४ ॥५१॥

१ इच्छामि—व

२...२ कर्मणा बन्ध कर्मबन्ध त छिनत्ति म स त,

धर्मविरण विना मोक्षो न लभते—म व.

मुशा ३ ज्ञानानलेन हि—व शा

मुशा ४ 'केचित् सृष्टमिति पठन्ति'—अपा—म, 'सैतो लाडिति पञ्चमी
विभक्तिनिर्देश'—अपा—शा

गोप्तारं सुरसेनानां^१ यं पुरस्कृत्य गोत्रमित् ।

प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जय^२श्रियम् ॥५२॥

१. ०र्ग्यानाम्—म. स

२ सुर०—अ ना

गोप्तारमित्यादि ॥ कीदृशं सेनान्यम् । सुरसेनानां गोप्तारं [पुरस्कृत्य] अग्रतो विधाय गोत्रभिद् इन्द्रः [शत्रुभ्यः] शत्रूणां सकाशात् [जयधियं] जयलक्ष्मीं [प्रत्यानेष्यति] प्रतीपमानेष्यति [बन्दीम् इव] 'नारीमिव द्वयमपि प्रत्यानेष्यतीत्यर्थः । पुरस्कृत्येति 'पुरोऽध्यम्' [पा० सू० १-४-६७] इति गतित्वे 'नमस्पुरसोर्गत्योः' [पा० सू० ८-३-४०] इति सत्वम् । गां भुवं त्रायन्त इति गोत्राः पर्वतास्तान् भिन्नवानिति' गोत्रभिदिन्द्रः ॥५२॥

१ 'हृहृहृतान्'-अपा-व २ भिनत्तीति-न

वचस्यवसिते' तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः ।

गजितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय या' ॥५३॥

१ ऽस्युपरते-पा २ तस्य-स ३ सा-म. स अ. ना

वचसीत्यादि ॥ तस्मिन् बार्हस्पतेः' [वचसि] वचने अवसिते समाप्ते सति [आत्मभूः] ब्रह्मा [गिरम्] वाचं [ससर्ज] अवधीत्' । या गी' सौभाग्येन साफल्पेन [गजितानन्तरं] गजितादनन्तरं परतो भाविर्नां वृष्टिं जिगायातिशिष्ये । गुरुप्रार्थनानन्तरस्य' सफलीकरणात्' । जिगायेति 'सन्निटोर्जे' [पा० सू० ७-३-५७] इति कुत्वम् ॥५३॥

१. बार्हस्पत्ये-सा मुगा. २ उवाच-ल. ३. ऽताऽन्वरस्य-मुगा.
४ अनुष्ठानात्-भ. व न ल

तमेव गिरमाह-

संपत्स्यते वः कामोज्यं कश्चित् कालः प्रतीक्ष्यताम् ।

न त्वस्य सिद्धयै' यास्यामि मर्गव्यापारमात्मना ॥५४॥

१. सिद्धौ-म. अ. ना. गा मुगा.

द्वितीयः सगो ।

संपत्स्यते व इत्यादि ॥ सेतानीसमु-पत्तिलक्षण. कामः मनोरथ
[वः] भजनां [संपत्स्यते] घट्टिप्यते । सम्प्रति [कश्चित्] मनाक् [काल]
समयः [प्रतीक्ष्यताम्] परिपाल्यताम्^१ । यस्मा^२ दहमेतस्य कार्यस्य [सिद्धयै]
सिद्धिनिमित्तं [सर्गव्यापार] सृष्टिलक्षणं व्यापार^३ [आत्मना] स्वयं न
[यास्यामि] त्रजामि ॥५४॥

१ परिपाल्यताम्—शा. मुशा २ यद्—भ व ३ ०लक्षणव्यापारम्—
भ व ल

कस्मादित्याह—

इतः स दैत्य प्राप्तश्रीनेत एवार्हति क्षयम् ।

विपवृक्षोऽपि संवर्ध स्वयं छेनुमसांप्रतम् ॥५५॥

इत स इत्यादि ॥ सः [दैत्य.] यज्रांगसुतः^१ इत मत्तः [प्राप्तश्रीः]
वरवशादासादितसमृद्धिः इत च मत्त एव [क्षय] नाशं न अर्हति ।
यस्मादास्तामन्यः फलवृक्षः विपवृक्षः विपतत् अपि [संवर्ध] वृद्धिं नीत्वा
स्वयं [छेत्तुं] निर्दलितुम्^२ असाम्प्रतम् अयुक्तम् न छिद्यते । साम्प्रत-
शब्दोऽयं युक्तार्थं स्वभावाद् गर्भारूढकर्मशक्तिरिति । तेनैव कर्मणोऽभि^३-
हितत्वाद् विपवृक्ष^४ इति द्वितीयाभावः । वर्धनक्रियापेक्षयाप्यसौ^५ नार्हति
सुर्यकर्मणोऽभिहितत्वादेव ह्ययुक्तम्—'प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिर
भिहितवत् प्रकाशते ।' यथा—'रिपुरानीय वध्यताम्' इति । वृक्षविदो-
पणत्वे^६ च सामान्योपक्रमादसाम्प्रतमिति स्थितिनिर्देशः^७ ॥५५॥

१ तारक—ल, २ लवितुम्—व भ व गा. मुशा ३ कर्माऽभि०—
न ४ विपवृक्षात्—शा मुशा ५ 'भदितुम्'—अपा—भ व ल
६ ०त्वऽपि—मुशा ७ यथास्थिति निर्देश—मुशा

अथ कस्मात् त्वयैवायमुपद्रव कृत इत्याह—

वृत्तस्तेनेदमेवाहं मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।

वरेणशामितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥५६॥

१ प्राङ्—व म मुशा २ वरेण तमितम्—न ल म स.

वृतं तेनेत्यादि ॥ तेन तारकेण^१ इदम् एव वृत याचितम् । यथा सप्तवासरशिशुवर्जं देवानामप्यवध्यो भूयासमिति । मया अपि अस्मै^२ तथैव प्रतिश्रुतम् अङ्गीकृतम् । यस्मात् [तत्तपः] तस्य तपः [वरेण] वरदानेन अशमितम् अनिर्वापितं^३ सन् लोकांश्च भुवनानि दग्धुम् अलं शक्तम्^४ । तपसस्तावत्फलेनावश्यं भाध्यम् । यदि च वरेण तन्न जडीक्रियते ततोऽधिकोपद्रवक्षमं स्यात् । अस्मै इति 'प्रत्याङ्भ्यां ध्रुवः'[पा० सू० १-४-४०] इति सम्प्रदानम् ॥५६॥

१. 'प्राक्, ऊर्ध्वम्'-अपा.-व व. 'प्राक्, पूर्वम्'-अपा.-ता मुशा
 २ तस्मै-शा. मुशा ३ निर्वापितम्-न ल ४ समर्थम्-भ व
 ५ ततस्तदधिका०-मुशा

अस्माकमेव^१ तर्हि तद्वधशक्तिर्विधीयतामित्याह—

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ।

अंशादृते निपिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥५७॥

१. अस्माकमेव-न व ता मुशा

संयुग इत्यादि ॥ [संयुगे] समरे [सांयुगीनं] कृतोत्साह भवतां मध्ये कः [प्रसहेत] सोढुं शक्नुयात् । [नीललोहितरेतसः] नीललोहितरेतः शर्वस्य शुक्रं तस्य निपिक्तस्य क्षेत्रे प्रक्षिप्तस्य^१ [अंशाद्] योऽशो भागोऽयतारस्तस्मात् ऋते तं वर्जयित्वा । हरतनयो यदि परं तं जेतुं शक्त^२ इत्यर्थः । अतस्तं सांयुगीनं संग्रामपण्डितम्^३ । साध्यर्थे 'प्रतिजनादिभ्यः एभ्' [पा० सू० ४-४-९९] । अंशादिति ऋते शब्दयोगे पञ्चमी ॥५७॥

- १ क्षेत्रक्षिप्तस्य-भ ल. व, क्षेत्रं शिप्यस्य-ता मुशा. २. शक्नुयाद-न.
 ३. रणपण्डितम्-भ ल. न. व ता मुशा

अथ यत्रेन्द्रोपेन्द्रादयो न शक्तास्तत्र कथं हरांशाऽपि मलयः म्यादित्याह—

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिनं मया न च विष्णुना ॥५८॥

१ ध्वस्वितम्-म.

स हि देव इत्यादि ॥ यस्मात् महादेवः तमःपारे प्रतिष्ठितम् अविद्याद्यतीतं परम् उत्कृष्टं सूक्ष्मं ज्योतिः तेजः परमात्मार्यमतश्च न मया न च विष्णुना [परिच्छिन्नप्रभावर्द्धि] 'निश्चयीकृतमहिम्नाम् ऋद्धिः सम्पद् यस्य स तथोक्तः । अतश्च य एवं महाप्रभावस्तदीयोंऽशः कथं विपक्षविदारणो न स्यात् ॥५८॥

१ अनाद्यन्तम-शा मुशा. २. 'परिच्छिन्ना'०-अपा.-न ल, परिच्छिन्ना निश्चिता'-अपा.-व. शा मुशा

तदशसम्भवे चोपायमाह—

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शंभोर्यतध्वमाकृष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥५९॥

उमारूपेणेत्यादि ॥ [उमारूपेण] पार्वती'वपुषा ते यूयं [संयमस्तिमितं] समाधिनिश्चलं शम्भोः [मनः] चेतः [आकृष्टुम्] अपहर्तुं यतद्यम् उद्यच्छध्यम् । [अयस्कान्तेन] अयस्कान्तमणिना^२ लोहवत् अय इव^१ । त इति सर्वनाम्ना पयस्त्नपरतां सूचयति । अयसः कान्तोऽयस्कान्तः 'अतः कृत्स्नि' [पा० सू० ८-३-४६] इत्यादिना [सकारः]^२ ॥५९॥

१. गीते०-व शा मुशा २... २ 'अय... इव'-नास्ति-मुशा

२. कृत्स्नीत्यप्राप्तेऽभ्युपहार, कस्कादिषु पाठात्-व शा मुशा, कृत्स्नीत्यादिना सकार-व न

गौर्या अलाभाद्युक्त्यन्तरेण किं हरचेतःकरणं शक्यं^१ न वेत्याह—

उमे एव क्षमे सोढु^२ मुभयोर्वीर्यमाहितम् ।

सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥६०॥

१ 'किम्'-अपा-शा मुशा. २ बोहु०-अ, ना स

उमे एवेत्यादि ॥ उभयोः सम्बन्धि वीर्यं रेतः [आहितं] क्षिप्तं सत्
 उमे एव स्त्रियौ सोढु क्षमे धारयितुं समर्थे । कयोः के इत्याह । सा वा
 शम्भोः' तदीयाः तनुर्मम ब्रह्मणोः वीर्यमप्सु क्षिप्तमासीत् । आपश्चाष्ट-
 मूर्तेरेव मूर्तिः । एतच्च प्रसंगादौपम्यविधेः सद्योन्तम्' । यथापो मूर्त्वीर्यं
 सोढुं क्षमा, एवं गोर्वैव हरतेजः इत्यर्थः । वाशब्दावन्न समुच्चये ।
 प्रधानश्चायं पक्षो यत् समुच्चयोः समानि समुच्चयपदानि' । यथा—
 आहृतोऽपि सहायैरोमित्युक्त्वा विमुस्तनिद्रोऽपि ।

गन्तुमना अपि पथिरुः संकोचं नैव शिथिलयति' ॥६०॥

—घन्यालोकः—१—१३ (अनन्तरम्)

- १ 'शांभवी चाब्रूपा'—अपा—शा मुशा. २ ०विधित्तयोक्तम्—मुशा
 ३ प्रधानश्चायं पक्षो यदौपम्यतमधिकानि (समर्थकानि ?) पदानि ।—व
 यद्द्योत्यसमानि द्योतकानि—मुशा

तस्यात्मा सिति'कण्ठस्य सेनापत्यमुपेत्य वः ।

मोक्षयते' सुर'वन्दीनां वेणीवीर्यविभूतिभिः ॥६१॥

- १ सिति०—म स २ माक्षयति—शा मुशा. ३ स्वर्ग०—शा मुशा

तस्यात्मा सिति'त्यादि ॥ तस्य एवं विधस्य [सितिकण्ठस्य] शम्भो'
 आत्मा पुनः' [वः] युष्माकं [सेनापत्य] चमूनाथत्वम् [उपेत्य] प्राप्य
 बद्धानां [सुरवन्दीनां] सुरमुन्दरीणां [वेणीः] कयरीः [वीर्यविभूतिभिः]
 शक्तिसमृद्धिभिः [मोक्षयते] उन्मोक्षयति' । यद्वाया हि नार्याः स्नामि-
 नैवोन्मोच्यः कथरी'मोक्षः कार्य इत्याचारः । कालकूटपानवशाच्छिरस्य
 नीलगल'त्तम् ॥६१॥

१. हरस्य—व न. शा मुशा २ 'कातिवेय'—अपा—अ व ३ माक्षयति—
 शा मुशा ४ वेण०—न ५ कण्ठ०—न.

इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिराद्ये ।

मनस्याहितकर्तव्याम्लेऽपि प्रति दिवं ययुः' ॥६२॥

- १ प्रनियमुद्विगम्—अ. ना शा मुशा.

द्वितीयः सर्गः ।

इति व्याहृत्येत्यादि ॥ [विबुधान्] देवान् [इति] इत्थं [व्याहृत्य] उक्त्वा
[विश्वयोनिः] वेधाः त्तिरोदधे अन्तर्हितः । [ते] देवाः अपि [मनसि]
चेतसि [आहितरुतव्याः] कृतकार्याः [दिवं] सुरभुवनं^१ प्रति [ययुः]
जग्मुः ॥६२॥

१ स्वर्गम्-न भ. ल. वा मुसा

तत्र निश्चित्य कंदर्पमगमत् पाकशासनः ।
मनसा कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरहंसा ॥६३॥

तत्रेत्यादि ॥ ततः तत्र^१ देवनाथः कथं हरगौरीसमागमः कार्यं इति
मन्त्रिभिः सह निश्चित्य [पाकशासनः] शकः^२ [मनसा] चेतसि^३ (सा ?)
तदा [कंदर्पं] स्मरम् अगमत्, कामं सस्मारेत्यर्थः । कीदृशेन मनसा ।
[कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरहंसा] कार्यस्य हरगौरिसमागम^४लक्षणस्य या
संसिद्धिनिष्पत्तिः, तत्र या त्वरा शीघ्रता तथा द्विगुणरहंसा महास्कन्देन^५ ।
अगमादिति लुङ् लृदित्यादडादेशः । पाको नामासुरस्तस्य यथादिन्द्रः
पाकशासनः ॥६३॥

१ नाके-अपा-शा मुसा. २ इन्द्र-व भ व शा मुसा. ३. चेतसा-
भ व शा. मुसा ४. अगमो-भ न व ५ महाजवेन-न,
महास्यदेन-मुसा

अथ सललित^१योपिद्भूलतारुशृङ्गं
रतिवलयपदाङ्गे चापमासज्य कण्ठे ।
सहचरमधुहस्तन्यस्तचृताङ्गरास्रः
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा^२ ॥६४॥

१. न ललि=०-न स, मुल्लित=०-चा. २ पुष्पकेतु-चा ना मुसा

अथ सललितेत्यादि ॥ अथ अनुस्मृतः [पुष्पधन्वा] कामः [प्राञ्जलिः]
अञ्जलिं विधाय [शतमखम्] इन्द्रम् उपतस्थे वृद्धोके । शतमखरूपे लिट्^१ ।

१. तद्-मुसा षट्-शा.

किं कृत्वा । प्राञ्जलित्वात् कण्ठे [चापं] धनुः [आसज्य] निधाय । कीदृशम्
 [सललितयोपिद्भ्रूलताचारुगृह्णम्] सललिता^२ विलासान्विता या योपि
 तोऽहनास्तासां भ्रूलतावत् चारुगृह्णं रम्याटनिकौटिल्यं^३ चक्रीकरणाच्च ।^४
 कीदृशे कण्ठे [रतिवलयपदाङ्गे] रतिरस्य भार्या तस्या वलयपदानि
 कटकमुद्रा [एव] अङ्कश्रिङ्गं यस्य तदाश्लेषवशात् । कीदृशःकुसुमध्वजः ।
 [सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुराख्यः] वयस्यः योऽसौ मधुर्वसन्तस्तस्य हस्ते
 न्यस्तोऽर्पितश्चूताङ्कुर एवाख्यं शरो येन स तथोक्तः । मालिनीवृत्तमिति
 भद्रम्^५ ।

- २ सलीला-भ. ३ ०कौटिल्यात्-मुशा ४ वशीकरणाच्च-मुशा
 ५ 'इति भद्रम्'-नास्ति-मुशा, श्रेय-शा

आनन्ददेवायनिवल्लभविरचितायां कुमारसंभयपञ्चिकायां कामागमो
 [नाम] द्वितीयः सर्ग^१ ॥

१ इति श्रीकुमारसंभवे तृतीय सर्ग-व. न, इति कुमारसंभवे महाकाव्ये
 वविश्रीकालिदासविरचिते पञ्चिकायामानन्ददेवायनिवल्लभकृतौ सुबोधदुर्वाषे
 टीकाया द्वितीय सर्ग समाप्त । -भ 'पञ्चिकायाम्'-नास्ति-व आनन्ददेवाय
 निवल्लभविरचिताया कुमारसंभवलघुटीकाया उद्धृतसाराया । -ल
 इत्यानन्ददेवात्मजवल्लभदेवविरचिताया कुमारसंभवटीकाया... .. मुशा
 देवकृताया...शा. इति कुमारसंभवे महाकाव्ये आनन्ददेवाय[नि]वल्लभविरचि-
 ताया कुमारसंभवटीकाया ब्रह्मसाक्षात्कारो नाम द्वितीय सर्ग समाप्त. ।-न

॥ श्रीः ॥

आनन्ददेवायनिवल्लभविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकायां

॥ तृतीयः सर्गः ॥

तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमक्षणां युगपत्पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

१. ०तेऽपि—अ ना

तस्मिन्नित्यादि ॥ १ मघोनः शक्रस्य २ अक्षणा सहस्र तस्मिन् कामे
युगपत् समकाल ३ मेघ पपात जगाम । नयनदशशत्या ४ तमपश्यदित्यर्थ ।
[त्रिदशान्] देवान् [विहाय] हित्वा । युक्त चेतत् । यत प्रभूणाम्
आश्रितेषु भृत्येषु ५ गौरवं प्रायेण [चलम्] अस्थिरम् ६ । कुत [प्रयोजना-
पेक्षितया] प्रयोजनाधीनतया कार्यघटनेन । तदुक्तम्—

‘औरस्या ७ नपि पुत्रांस्ते त्यजन्त्यनुपकारिणः ।

८ अनुगृह्णन्ति तु प्रीता परानप्युकारिणः ९ ॥’—[गामा० २-२३-३३]

सर्गेऽप्रोपजातयो वृत्तम् ॥ १ ॥

१ ततो—अपा—शा मुशा २ इन्द्रस्य—व न ल.—शा मुशा, देवेन्द्रस्य—
म ३ एककालम्—म व, समकालम्—शा मुशा ४. ‘समप्रसपा’—
अपा—व न ल शा. मुशा ५ सेवकेषु—व शा मुशा, ६. बाहुल्येन
वचनम्—म ७ औरसान्—व न शा मुशा ८...८. ‘अनु ...
कारिण’—नास्ति—शा मुशा ९ ‘प्रायत—अपा—व न ल शा. मुशा

स वासयेनासनसंनिकृष्टमितो निपीदेति निसृष्टभूमिः १ ।

मर्तुः प्रमादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना वक्तुं मिथः प्राक्रमतैरमेनम् ॥ २ ॥

१ विसृष्टभूमि—म स २. ०तैरमेवम्—व स

स वासवेनेत्यादि ॥ अतोऽसौ स्मरः^१ [भर्तुः प्रसादम्] प्रभुप्रसाद
मूर्ध्ना शिरसा [प्रतिनन्द्य] अभिवन्द्य मिथः रहसि एतम् आखण्डलं वस्तुं
[प्राक्रमत] प्रारभे^२ । तदेव^३ स्वाम्यनुग्रहमाह । इतः अत्र मदीयविष्टरनिकटे
[निपीड] त्वमुपविश इति स्वयं [वासवेन] शक्रेण निखृष्टभूमिः दत्तस्थानः ।
आसनस्य सन्निकर्षो^४ यत्र तदासनसन्निकृष्टम्, आसनसमीप इत्यर्थः ।
इत^५ इति भाष्यादित्यात् तस्^६ । प्राक्रमत इति 'प्रोपाभ्यां समर्थान्याम्'
[पा० सू० १-३-४२] इत्यात्मनेपदम् ॥२॥

- १ तत स स्मर-व, तत स्मर-न २. आरभे-व न. व. शा मुशा
३. तमेव-शा मुशा ४ सन्निकृष्टम्-शा मुशा ५...५ 'इत...
तस्'-नास्ति-शा. मुशा

किमुवाचेत्याह—

आज्ञापय ज्ञातविशेषं पुंसां लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।
अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि संवर्धितुं^१ माज्ञया ते ॥३॥

१ संवर्धित०-म अ ना

आज्ञापयेत्यादि ॥ गौरवकरणात्^१ हे [पुंसां] पुरुषाणां ज्ञातविशेषं
यत् [ते] तव [लोकेषु] जगति^२ करणीयं कर्तव्यम् अस्ति तत् [आज्ञापय]
निरूपय^३ । यस्मात् [संस्मरणप्रवृत्तम्] अनुध्यानोद्भवम्^४ [अनुग्रहं] प्रसादं
[ति आज्ञापय] त्यदादेशेन संवर्धितुम् [इच्छामि] कामये । 'एष एव किल
मयि महाननुग्रहो यत् स्मरणीयेन भवता स्मृता वयम् । तदधुनाऽऽदे-
शश्चेत् कुत्रचिद्दीयते तत् द्विगुणीकृतोऽसौ भवति । संवर्धितुमिति अन्त-
र्भावितण्यर्थः । 'उदितो वा' [पा० सू० ७-२-५६] इतीडागमः^५ ।
ज्ञातविशेषेति आत्मन उत्कर्षः सूचितः^६ ॥३॥

१. 'गौरवकरणात्'-नास्ति-शा. मुशा. २. विदितानन्त-ना. ज्ञानश्रेष्ठ-
मु शा ३. भवनेषु-मुशा. ४. वयव-मुशा ५. ध्यानोद्भवम्-
न म ल व ६. ६ 'एष...सूचित'-नास्ति-मुशा ७ 'दति
विकल्पेनेडागम' इति संयाकरणसूचिन पाठ ।

द्वितीयः सर्गः ।

इदानीमात्मोचितां शक्तिं प्रश्नपूर्वकमाह^१—

केनाभ्यसूया फल^२कांक्षिणा ते नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।
यावद्भवत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवती ॥४॥

१. प्रमाणपूर्वकम्—भ. ल. प्रणामपूर्वकम्—व., 'नास्ति'—शा. मुशा.
२ पद०—भ. च. स.

केनाभ्यसूयेत्यादि ॥ केन [फलकांक्षिणा] स्वर्गापवर्गेच्छ्रुना [नितान्त-दीर्घै] चिरसञ्चितैः तपोभिः [ते] तव अभ्यसूया^१ अक्षमा^२ [जनिता] उत्पादिता । यावत् [आहितसायकस्य] आरोपितशरस्य^३ [मत्कार्मुकस्य] मत्कोदण्टस्य अस्य [निदेशवती] आक्षाविधेयः [भवति] अस्तु^४ । मदीय-शरपातेनाङ्गनाविधेयत्वात् । असूया कण्डवादिभ्यो यकि^५ असूयाशब्दः ॥४॥

१. 'ईयां'-अपा-व. शा. मुशा. २. 'अक्षमा'-नास्ति-शा. मुशा.
३. ०वाणस्य-ल. ३...३ सभृतशरस्येत्यर्थ. । एतदुक्तं भवति-न., तव वञ्चितारायोऽस्ति । आजापय । यावदधुनेवाज्ञा करोमीत्यर्थ. । -मुशा.
४. ब्र० पा० सू० ३-१-२७

असंमतः कस्तव मुक्तिमार्गं पुनर्भवकलेशभयात्प्रपन्नः ।
बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणामारेचितभ्रूललितैः^१ कटाक्षैः^२ ॥५॥

१. ०भ्रूचतुरै.-व. भ. स २. विलासै.-व. स

असम्मत इत्यादि ॥ 'कः वा तव असम्मतः अनिष्टो [पुनर्भवकलेश-भयात्] भूयः संसारे^३ जन्ममरणादिदोषासात्^४ [मुक्तिमार्गं] मोक्षमार्गं प्रपन्नः] यियासति । यावत् [सुन्दरीणां] कामिनीनां कटाक्षैः अवाङ्मुखितैः^५ [बद्धः] निगडितो [तिष्ठतु] भयतु । कीदृशैः । [आरेचितभ्रूललितैः] आरेचिताभिर्नितान्तभिर्भ्रूललितैर्मनोहरैः । चतुरस्यनितानयनोपान्ताग्रलोकनेन किलास्य तन्मयत्वात् कुतोऽपवर्गः । आरेचितः नर्तितः भ्रमित इति सम्यन्धः ॥५॥

- १.. १. अत्र मुद्रितशरवायां पर्वण्येव भिन्न. पाठः । २. जनन०-ल. न व.
३. मारणदिनीत.-न. ४. रामापाद्देशिनः-ल. व.

अध्यापितस्योशनसापि नीतिं प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विपस्ते^१ ।
कस्यार्थधर्मा वद पीडयामि सिन्धोस्तटाचोघ इव प्रवृद्ध ॥६॥

१ ० प्रणिधि-चा ना मुगा

अध्यापितस्येत्यादि ॥ अपि^१ [वद] कथय कस्य [ते] त्वदीयस्य
[द्विप] शरे [उशनसा] भार्गवेण अपि [अध्यापितस्य] अर्थशास्त्र
बोधितस्य^२ धर्माथो [पीडयामि] क्लेशयामि^३ [सिन्धो ओघ] सरित्पूर
[प्रवृद्ध] उल्लसित [तटौ] सैकते इव । [प्रयुक्तरागप्रणिधि] प्रयुक्तो
राग एव प्रणिधिश्चरो^४ यस्य । अनुरागवशाद्धि कामैकसक्तत्वात् धर्मा
र्थहानि^१ ॥६॥

१ १ अत्र मुद्रितशारदाया सवयव भिन्न पाठ । २ नितितस्य-
न व ल ३ क्षिपयामि-ल ४ दूत अवा ल व

कामेकपत्नी^१ व्रतदुःखशीला लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जा कण्ठे स्वयंग्राहनिपक्त्वाहुम् ॥७॥

१ कामेकपत्नीम-व २ ० विपक्ष ०-अ ना मुगा

कामेकपत्नीत्यादि ॥ का^१ नितम्बिनीं सुश्रोणीं [मुक्तलज्जा] मुक्त
लज्जत्वात् कण्ठे स्वयंग्राहनिपक्त्वाहुम् इच्छसि । स्वयं गृहीतो इति स्वयं
ग्राहो । विनाया ग्राह^२ [पा० सू० ३-१-१४३] इति ण ॥ जलचरो
ग्राह एव न तु जलचर [एव] ग्राह स्वयंग्राह । स्वयंग्राहो निपत्तो
लग्नो वाह्य यस्यास्ता स्वयमेव शिल्प्यन्ती^३ का सभर्तृकामिच्छसीर्यथ ।
कीटशीं ताम् [एकपत्नीव्रतदुःखशीलाम्] एक [एव] पतिर्यस्या सा एक
पत्नी, तस्या व्रतमेकपत्नीव्रत तदेव दुःखं शीलयति^४ अभ्यस्यति या तां
पतिव्रतामित्यर्थ । तत्र च लोच चपत् [मन] चेत [चाकृतया] सुरूप
त्वात् प्रविष्टाम् । तस्य च लोलत्वम् अहल्यादिमुनिपत्नीकामनात्
प्रसिद्धम्^१ ॥७॥

१ १ मुद्रितशारदाया सवयव भिन्न पाठ । २ एव्यतीम-न
३ गीलयते-भ ल व

तृतीयः सर्गः ।

कयासि कामिन्सहस्रापराधा'त्पादानतः कोपनयाञ्चभूतः ।
तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥८॥

१ सुरतापराधात्-भ स 'सरसापराधात्'-मुशा

कयासीत्यादि ॥ हे कामिन् । कामुक', कया कामिन्या [सहस्रा-
पराधात्] प्रत्यग्रदोषत्वात्' [पादानतः] चरणपतितस्त्वम् अवधूत-
तिरस्कृतः । तस्याः [शरीर] यषुः [दृढानुताप] तीव्रपश्चात्तापत्वात्'
[प्रवालशय्याशरणं] किसलयशयनीयपरायणं [करिष्यामि] विदधामि' ।
सा हि त्वत्प्रार्थनामगणयित्वाऽनुतप्यमाना' सन्तापशान्तये' कुंसुमपल्लव-
शय्यामभिलपिष्यतीति' ॥८॥

१ १ मुद्रितनारदाया सर्वथैव भिन्न पाठ । वराङ्गनाकामुक-भ न ल व
२ सरस आर्द्रोऽपराधो यस्याऽसौ सरसापराध प्रत्यग्रदष्टव्यलीक-मुशा शा.
३ पश्चात्तापवशात्-भ न व ल ४. विदधे-भ न व ल
५ मदपुष्पयिताज्ञो सती-न ल ६ मग्नेपुष्पयिताङ्गी तत्तापशान्तये-भ व

प्रसीद विश्राम्यतु वीर यज्ञं शरैर्मदीयै कतमः सुरारिः ।
विमेतु मोधीकृतवाहुवीर्यः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥९॥

प्रसीदेत्यादि ॥ हे वीर । [प्रसीद] प्रसादं कुरु । त्वदायुध यज्ञम्
पतत् [विश्राम्यतु] प्रशाम्यतु' आस्ताम् । कतम' किं जातीय- [सुरारि-]
असुर मदीय- शरै- मोधीकृतवाहुवीर्यः अस्मत्पृष्टम्पशमितभुजयल सन्
कोपस्फुरिताधराभ्य स्त्रीभ्य- अपि विमेतु । यदा हि कुपिता मानिन्य'
ओष्ठं कम्पयन्त्यस्तमीक्षन्ते' तदैवाऽसावखिलं कार्यमुपेक्ष्य भयात्प्रसाद-
नपणे भवति । प्रसीद विश्राम्यतु इति प्रार्थने लोट् । तथा विमेतु इति
प्राप्तकाले लोट् । दैत्यदानधराक्षसादीनां सुरादीनां यदुत्वात्जातिपरि-
प्रदनता सम्भवतीति कतम इति क्तमनुत्पत्तिः' ॥९॥

१ 'उन्'-अपा -न ल व भ व, तदास्ताम्-मुशा. ० कामिय-द
ना मुशा ३ समीक्षते-शा मुशा ४ 'त्रिलोकी तृणदशेपा करवा'
करिष्यते । ते.पि कुप्पिप्रशनेत्रविभागभाजिमीरव ॥'-अरा-भ. व
कु म ९

अथ चेदात्थ कस्मात्तवैवविधा शक्तिरित्याह—

तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥१०॥

१. भवत्प्रसादात्—शा. मुशा

तव प्रसादादित्यादि ॥ [कुसुमायुधः] पुष्पास्त्रः अपि अह तव प्रसादात् एकं सहायं मधुं वसन्तम् एव [लब्ध्वा] प्राप्य^१ पिनाकपाणेः शिष्य अपि धैर्यच्युतिं कुर्याम् । अतश्च अन्ये अपरे वराका^२ धन्विनः घानुष्का^३ मम के । अकिञ्चित्करा इत्यर्थः । चापहस्त हरं यत्रार्हं जेतुं समर्थः तत्रान्ये मम रूपणा घानुष्काः किमपकुर्युरित्यर्थः^४ । तव प्रसादात् इत्यनीदृश्यमिति पादनपरम्^५ । मधुश्चैत्रस्तेन वसन्तो लक्ष्यते । मधुमाघवात्मकत्वात् । तस्य कुर्यामिति सम्भावने लिङ् । पिनाकं शार्यं धनुः शूलं वा । धन्वास्त्रं विद्यते येषां ते धन्विनः । वीह्यादित्यादिनिः^६ ॥१०॥

१ प्रसादेन-अपा - व भ न. व ल २ आसाद्य-न व भ व ह
शा मुशा. ३ 'वराका'-नास्ति भ ल व. ४. धनुप्रहा-भ ल व, म
५ कि मम कुर्युं-व शा मुशा, कि कुर्युं-ल ६ अनोदत्यपरम्-ल
व न व शा मुशा ७ द्र. पा० सू० ५-२-११६

अथोरुदेशादवतार्यपादमाक्रान्तिसंभावितपादपीठम्^१ ।

संकल्पितेऽर्थे^२ विवृतात्मशक्तिमाखण्डलः काममिदं वभाषे ॥११॥

१ पादपीठ-अ ना २. संकल्पितार्थे-म.

अथोरुदेशादित्यादि ॥ [अथ] ततः [आखण्डलः] शकः इदं वक्ष्यमाणं जगाद । वीटशम् [संकल्पितेऽर्थे^१] चिकीर्षिते वस्तुनि [विवृतात्मशक्तिं] ध्याय्यातनिजसामर्थ्यं^२ । 'कुर्यां हरस्यापि.....धैर्यच्युतिम्' [कुमार० ३-१०] इति^३ 'वदतात्मनोऽभिलषितेऽर्थे प्रकटीकृतनिजमाहात्म्यम्'^४ । अतश्चादराति-

१. माहात्म्यम्-व, स्वमाहात्म्यम्-न निजमाहात्म्यम्-शा. मुशा २. २
'वदता...माहात्म्यम्'-नास्ति-शा. मुशा.

[शय] यशात् ऊरुदेशात् ऊरुतः [पाद्] चरणम् अवतार्य [यभापे] भाषितवान्^३ । कीदृशं पादम् । [आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम्] आक्रान्त्या-
क्रमणेनाधिष्ठानेन सम्भावितमनुग्रहीतं गुरुत्वं नीतं पादपीठं येन । एष
एव तस्यानुग्रहो यदुपरिचरणविन्यासः^४ ॥११॥

३ भाषणम्-मुशा ५. 'किमत्रबोदित्युःसाहयन्नाह'-अपा-शा मुशा

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतदुभे ममास्त्रे कुलिशं भयांश्च ।
वज्रं^१ तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतो गामि च साधकं च ॥१२॥

१ पूनम्-अ ना

सर्वं सख इत्यादि ॥ सखे इत्यामन्त्रणं गौरवार्थम् । हे वयस्य । यत्
त्वमात्थ सर्वम् एतत् त्वयि उपपन्नं घटते^१ । यस्मात् मम अस्त्रे [उभे] द्वे
एव, वज्रं त्वं च । [उभयो.] विशेषमाह-वज्रं [तपोवीर्यमहत्सु] तपोबल-
दुर्जयेषु मुनिषु^२ कुण्ठं भग्नम^३ शकम् । मुनिषु^४ प्रहर्तुमशक्यत्वात् । एष
पुनः [सर्वतो गामि] सर्वत्रिपयमस्त्रम् तापसेष्वपि रागोत्पादनात् । कुलिशं^५
तु 'लिशं गतो' [घा० पा० १४२२] कुपु त्रिजगत्सु लिशति गच्छतीति
कुलिशमिति स्वरूपेणासामान्योपितं । एष च कीदृशः । भवान् तेजस्वी
भा दीप्तो [घा० पा० १०५१] भातीति भातेर्डयत्तुः । अस्त्रापेक्षया भूत-
समुच्चयः^६ । साधकं कार्यनिष्पादकमिति^६ ॥१२॥

१ सुषट्म्-ल न व ब शा मुशा २ तापसेषु-भ न शा मुशा
३ 'भग्नम्'-नास्ति-न व शा मुशा ४ तापसेषु-शा मुशा ५...५ 'कुलिशं
गमुच्चय'-नास्ति-शा मुशा ६ 'अस्त्रापेक्षया असत्त्वात्'-अपा-न. शा.
मुशा, अस्त्रापेक्षया स्थितित्वम्-न. ल च. व

अथैमि ते सारमत खलु त्वां कार्ये गुरुणात्मसमं नियोक्ष्ये ।
व्यादिश्यते भूधस्तामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्धतनाय शेषः ॥१३॥

अथैमि त इत्यादि ॥ तदा च ते सारं यत् [अथैमि] जाने । अतः
त्वां [गुरुणि] महति कार्ये^१ [आत्मसमम्] आत्मानमिव [नियोक्ष्ये] व्यापार-
यिष्ये^२ । तथा च [भूधस्ताम्] अखिलो^३ र्धोवहने शक्तिम्^४ [अवेक्ष्य] आलोक्ष्य

१ 'इत्ये'-अपा-न व भ ल मुशा २ व्यापारये-न. ल व शा मुशा
३ निमित्तो-अ न व शा, मुशा ४ ०वहनशक्तित्वम्-मुशा

विष्णुना [देहाद्वहनाय] आत्मवपुर्धारणार्थम् [शेगः] अनन्तः [दयादिश्यते] आह्वाप्यते^१ । भुव धारयतीति भूवरः^२ । बहुलमन्यत्राऽपि^३ ॥१३॥

५ नियोष्ये इति 'स्वराद्यन्तोपमृगत्' [महा० भा० १-३-६४] इत्यात्मनेपदम् ।
-न व भ ल शा मुशा ६ व्याकरणदृष्ट्या समीचीन पाठ 'धरतीति
धर, भुव धर भूधरः' इति । ७ 'सत्ताच्छन्दसा इति षिलुक्'-अपा-
शा मुशा

आशंसता यागगतिं वृषाङ्के कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।
निशेध यज्ञांशभुजाभिदानीमुच्चैर्द्विपामी^१ प्सितमर्ममत्र^२ ॥१४॥

१ ०मुच्चैस्तरामी०-अ ना २ ०नमेतदेव-म

आशंसतेत्यादि ॥ [त्वया] भयता [वृषाङ्के] हरे [यागगतिं] शर-
प्रसरम् [आशंसता] कथयताधुना [कार्यं] प्रयोजन [न] अस्माकं
[प्रतिपन्नकल्पम्] अङ्गीकृतम्^१ । यतः यज्ञांशभुजां देवानाम् [ईप्सितम्]
अभिलषितम् [अर्थं] कृत्यम् अत्र निशेध जानीहि । यतः उच्चैर्द्विपां
धलयदरीणामिति भङ्ग्या तमेवार्थं सूचयति । निशेधेति^२ भौत्रादिकस्य
रूपम् । कष्टादयमर्थः^३ ॥१४॥

१ अङ्गीकृतप्रायम्-व ल व शा मुशा २ .२ 'बुध बोधन' [पा
पा०-८७५] इत्यस्य स्वरितेतो निशेधेति रूपम् । -गा मुशा

कस्मादयं हरायत्तोऽर्थ एवामित्या^१ ह-

अमी हि वीर्यप्रभयं हरस्य^२ जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।
स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो ब्रह्माङ्गभूर्त्रसणि योजितात्मा ॥१५॥

१. ०यत्त प्रदाजनमा०-वाः मुशा २ भयस्य-म. मुशापाटी

अमी हीत्यादि ॥ अमी देवाः हरस्य [वीर्यप्रभयं] रेतसमुत्थं [सेनान्यं]
दण्डनायकं^१ [जयाय] जयार्थम् उशन्ति याञ्छन्ति । स च^२ [त्वदेकेषु-

१. सेनापतिम-न व भ व शा मुशा २ 'हर'-अत्रा-पा मया

तृतीय. सर्गः ।

निपातसाध्यः] त्वदीयेकशरनिक्षेपेण^३ [साध्यः] चालयितुं शक्यः, कलनीयः ।
यतः ब्रह्मणि आत्मविज्ञाने [योजितात्मा] नियोजितात्मा, आत्मनिक्षिप्तचेताः ।
अतश्च त्वदन्यः कः वशीरुर्तुमीशो भवेत् । तथा ब्रह्माङ्गभूस्तनूजो यस्य स
ब्रह्माङ्गभूः । ब्रह्मणो वा ब्रह्मभूरिति केचित् । वयं तु भूमः । ब्रह्मणोऽङ्गानि^४
पञ्चपट्, मन्त्रविशेषाः शैवागमप्रसिद्धा^५ स्तेषां भूः प्रभवः, तेषां तत्सम्भव-
त्वा^६ मन्त्राणाम् । उच्यन्तीति 'वश कान्तौ' [घा. पा. १०८०] ॥१५॥

३. त्वदीयेनकेनैवेपुनिपातेन—शा मुशा ४ ब्रह्माण्यङ्गानि च—भ. न य.
ल. व, शा. मुशा ५ शैवप्रसिद्धा—न व व, नास्ति—शा मुशा.
६ तत्प्रभवत्वात्—व व शा. मुशा, तत्परत्वात्—न

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनुजां यतात्मने' रोचयितुं यतस्व ।
योषित्सु तद्दीर्यनिपेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवा हि दिष्टम्^१ ॥१६॥

१ जितात्मने—स २ भुवोपदिष्टम्—म स व

तस्मै हिमाद्रेरित्यादि ॥ अतश्च तस्मै हराय [हिमाद्रे तनुजां पार्वतीं
[रोचयितुम्] अभिलषयितुं [यतस्व] यतं कुरु हि यस्मात् [योषित्सु] स्त्रीषु
मध्ये [तद्दीर्यनिपेकभूमिः] तस्य दूरस्य शुक्र^१क्षेपोर्वी सा एव क्षमा इति
[आत्मभुवा] ब्रह्मणा [दिष्टं] दृष्टं वा । तनु^२रम्भादिषु दिव्यनारीषु विद्यमानासु
सतीषु कथं तस्य रुच्यर्थं सैवेत्याशङ्क्याह [योषित्सु] स्त्रीषु मध्येत्यादि ।^३
यतात्मने इति तद्व्यापारस्येन सामर्थ्यमाह । [यतस्व] न हि सनियमस्य^४
स्वयं प्रवृत्तिः । तस्मै इति 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' [पा० सू० १-४-३३]
इति चतुर्थी^५ ॥१६॥

१ अयम्यकशुक्र०—शा मुशा २.....२ 'तनु त्वादि'—नान्ति—शा. मुशा
३ सनियमयो—व. शा मुशा, सनियमाया—व ४. संप्रदानत्वम्—व.
शा मुशा 'केचित् भूवा हि दिष्टम् इति पठन्ति'—मपा—व.

न चासौ दूरस्था येन तद्रोचने' दुष्करा स्यादित्याह—

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या स्याणुं तपस्पन्तमधित्यकायाम् ।
अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥१७॥

१. रोचना—शा. मुशा.

गुरोर्नियोगादित्यादि ॥ गुरोः [नियोगात्] पितृनिर्देशेन [नरोन्द्रकन्या] पार्वती स्थाणुं^१ तपस्यन्तम् [अन्वास्ते] सेवते । इति अप्सरसां [सुरेभ्य] मुखात् [ध्रुवं] आकर्णितम् । ननु भवतामग्रे ताभि कथं निवेदितमित्याह । यस्मात् [स. वर्गः] असौ सुरवधूसमूहः^२ मत्प्रणिधि मम चरः । अधिक्य का अत्रेः उपरितनभूमौ^३ ॥१७॥

१ पिताकिनम—व न सा मुखा २ सुरवधूसाय—व ल. भ न
३ उपाधिभ्या त्यकन्नासन्नारूढयो [पा० सू० ५-२-३४] । च इत्त् पृथपिषया समुच्चये, एवमन्यत्र ।'—अपा.—व न भ व सा मुखा, प्राय भिन पाठ मुद्रितसारदायाम ।

तद्गच्छ सिद्धये कुरु देवकार्यमर्थोयमर्थोत्तर^१ भव्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलव्यै^२ वीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥१८॥

१ अर्थान्तरभाष-म अ ना अर्थान्तरभव्य-स २ प्रत्ययमुत्तम त्वा-व
म स अ ना

तद्गच्छेत्यादि ॥ हे अर्थोत्तर प्रधानप्रयोजन काम[तद्] तस्मात् सिद्धये सिद्धये [गच्छ] व्रज^१ । [देवकार्य] सुरकृत्य [कुठ] विधेहि । यस्माद्यम् अर्थ कुमारजन्मलक्षण. भव्य भविता एव । ^२कथं स्वयमेव न निष्पद्यत इत्याशाङ्क्याह^३ । केवलम् अङ्गलव्यै आत्मोत्पत्तये भवन्तं प्रधानं प्रत्ययं कारणं [अपेक्षते] प्रार्थयते । यथा^४ कुम्भकारकरव्यापारपरम्पराप्रचलित दण्डचञ्चीपरादयो घटस्य निष्पत्तये सहकारकारणाणि तथा त्वमेव तस्मिन्^५ । [उदयात्] वीजाङ्कुरोत्पत्तेः [प्राक्] पूर्वम् [वाम्भ इव] जलमिव । उपादानकारणाद् वीजाङ्कुरेण भाव्यमेव, तौर्थं तु सहकारि^६, तेन पिना नासौ भवितुं शक्नोति । तत्र तस्यापेक्षया । भव्य शब्द कर्त्तरि निपात^७ ॥१८॥

१ प्रयाहि—व व भ सा मुगा २ कथं ज्ञाह—नास्ति—व न भ
व सा मुगा ३ 'भवन्त प्रधानम'—नास्ति—व न भ व ४ 'यथा स्वमेव तस्मिन्—नास्ति—व न भ. व गा. मुगा ५ सहकारिकारणम्.—व भ सहकारिणम्—मुगा ६ कर्त्तरोति—भ कर्त्तरि निपातित—व व—
गा मुगा—कर्त्तरि साधित—न, कर्त्तरि भविष्यति इति निपातित—ल [द्र पा० सू० ३-४-६८]

तृतीयः सर्गः ।

इदानीमुत्साहयन्नाह^१—

अस्मिन्सुराणां विजयाम्युपाये तवैव नामा^२स्त्वगतिः कृती त्वम् ।
अप्यप्रसिद्धं^४ यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म ॥१९॥

१. वाक्यद्वयमाह—व भ शा. मुसा. 'इदानी ..आह'—नास्ति—व. २. तस्मिन्—
म. ३. कामा०—व. स. ४ अपि प्रसिद्धम्—स मुसापाटी.

अस्मिन्नित्यादि ॥ [सुराणां] देवानां [विजयाम्युपाये] विजयोपाये
[अस्मिन्] हरे तवैव [नाम] अस्त्वगतिः^१ । अतश्च कृती कृतार्थः प्रवीणः
त्वम् । यस्मात्^२ अप्रसिद्धं स्वल्पमपि कर्म यावत् अनन्यसाधारणम् अन्येत
कर्तुमशक्यं तदपि [कर्तुं यशसे] यशस्कारि, किं पुनर्महत् ।^३ ननु तावत्
प्रायेण यशोधनानां तापसेष्वभिचारको घाणसरस्त्याज्यत्वात् तुच्छोऽ-
कीर्तये भवेत् । तदेतन्न युक्तमित्याह । यस्मात् अप्रसिद्धम् अपि स्वल्पमपि
[यशसे] कीर्तये^४ ॥१९॥

१ 'न त्वन्यस्य'—अपा—व न भ. ल. व., शा. मुसा. २. तस्मात्—न.
न ३ ३ 'ननु...कीर्तये'—नास्ति—व न ल. व. शा. मुसा. नामशब्दः
सभावेन, तवैतत्कर्म सभाव्यमित्यर्थः । हरस्य विजयोपायत्वमशकारण कारण-
त्वात् । कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः ।—अपा.—व. न भ. ल. शा. मुसा

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो घतासि^१ स्पृहणीयवीर्यः ॥२०॥

१. यथासि—अ ना

सुरा इत्यादि ॥ महोयत^१ शत्रावेकार्यायत्र विस्मयाधिक्यं प्रुत ।^२
महादाशचर्यमेतत् यत् त्वं [स्पृहणीयवीर्यः] अभिलषणीयपराक्रमः । तथा हि
सर्व एव^३ [सुराः] देवाः महाप्रभायाः एते [समभ्यर्थयितारः] अर्थिनः ।
[त्रयाणां विष्टपानां] त्रिभुवनस्य [कार्यं] प्रयोजनम् । तत्रापि [ते] तय
[चापेन] धनुर्मन्त्रेण कर्म व्यापारः । तदपि न [अतिहिंस्रं] हिंसात्मक
प्रयुत धीतिकारि ॥२०॥

१. विस्मये—शा. मुसा. २. एवते—व.

तव^१ प्रसादादत्युद्दिश्य तमाह^२—

मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यादिसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
समीरणः प्रेरयिता^३ भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥२१॥

१. भवत्प्र०—शा. मुशा. २. आह—शा. मुशा. ३. नोदयिता—म. शा.
चोदयिता—मुशा अ. ना.

मधुश्चेत्यादि ॥ मदाज्ञां विनापि हे मदन अयं [मधुः] वसन्तः
[अनुक्तः] अथाचितः अपि [साहचर्यात्] सहचरत्वात् सहाय एव, न
तूदासीनः । तथा हि [हुताशनस्य] अग्नेः [प्रेरयिता] उद्दीपयिता भव
इति केन [समीरणः] घायुः [व्यादिश्यते] आज्ञाप्यते । तौ किल सहचरौ ।
नहि वातं विनाग्निर्वाज्वल्यते^१ । सह साकमयते इति सहायः ॥२१॥

१. 'तव'—अपा—व शा मुशा २ उवलति—न. व., उवल्यते—शा. मुशा.

तथेति शेषामिव मर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।
ऐरावणा^१ स्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥२२॥

१ दिग्धारणा०—व. स. शा. मुशा., ऐरावता०—म.

तथेतीत्यादि ॥ तथा इति एवमस्तु सम्पादयामि त्यदादेशमिति
[मूर्ध्ना] शिरसा [भर्तुः आज्ञां] स्वामिनिदेशं [शेषां] माल्यम् इव [मदनः]
स्वरः [आदाय] गृहीत्वा [प्रतस्थे] प्रययौ । प्रसाददत्ता मङ्गलार्थं माला
शेषे^१ त्युच्यते । इव सहायै, शेषामिव मालया सह । तामप्यादायेत्यर्थः ।
प्रयाणकाले हि माला दीयत इति स्थितिः । तस्य च घञतः अङ्गं
स्पृष्टे शिरो वा प्रीतिसूचनार्थम् । [एस्तेन] पाणिना [इन्द्रः] शक्रः पस्पर्श
परामृशात् । कीदृशेन । [ऐरावणास्फालनकर्कशेन]^२ ऐरावणस्य^३ प्रोत्साहनेन
तेजो विवृण्वये यश्चास्फोटस्तद्व्यज्ञात्कठोरेण ॥२२॥

१ शेषा, तामिवेति महोक्तिः—व. न. व. ल., शा. मुशा. २. यदास्फालन-
भाषातस्तद्व्यज्ञात्कशेन कठोरेण—व. ल. न., शा. मुशा. ३. दिग्धारण
ऐरावणस्तस्य—शा. मुशा.

वृत्तीयः समः ।

स माघवेनाभितेन सरुया रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।

अङ्गव्ययप्रार्थितकर्म^१सिद्धिः स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥२३॥

१. स्वाङ्ग०-स. २ ०कार्य०-म चा

स माघवेनेत्यादि ॥ स कामः स्थाण्वाश्रमं हराश्रमं^१ [जगाम] ययौ । कीदृशम् हैमवतम् । कीदृशेन [अभिमतेन] इष्टेन [सरुया] मित्रेण [माघवेन] यसन्तेन रत्या जायया च विषममिदं कर्म संदिग्धमुत्तरणमिति साशङ्कम् [अनुप्रयातः] अनुगत^२ । साशङ्कं सभयम् यतः [अङ्गव्ययप्रार्थितकर्म-सिद्धिः] देहनाशेनापि प्रार्थिता^३ चिकीर्षिता कर्मसिद्धिर्येन । मरणमप्यङ्गी-कृत्याद्यद्यं सुरकार्यं करवाणीति । अत एव तयोर्भयम्^४ । माघवशब्दो यसन्तेऽपि प्रवृत्तः^५ ॥२३॥

१. हिमवद्भव हरतपोवनम्—शा मुशा २ 'अङ्गव्ययेन'—अपा—न व व चा. मुशा ३. एवाशङ्का—व न व. ल, शङ्का—शा मुशा. ४ 'मघोर्ज च' [पा. सू ४-४-१२९] मधुमाघवेपोर्जादयः सुरविपरम्परया भाषायामपि प्रयुज्यन्ते।—अपा—शा मुशा

तस्मिन्वने संयमिनां घृणीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती^१ ।

संरूपयोनेरभिमानभूतमात्मानमाधाय^२ मधुर्जजृम्भे ॥२४॥

१ समाधिप्रतिकूलवृत्ति—अ ना २ ०मादाय—व. अ ना मुशापाटी

तस्मिन्वने इत्यादि ॥ ततः [तस्मिन् वने] तदाश्रमे^१ मधुः पुण्यादि रूपेण आत्मानम् आधाय उत्पाद्य जजृम्भे उल्ललास । तत्र वनेऽकाले यसन्तं प्रादुरभूदित्यर्थः^२ । कीदृशः । [संयमिना] शान्तानामपि [घृणीनां] कृषीणां [तपःसमाधेः] तपसः समाधेश्च मनसः^३ ऐकाग्र्यं समाधिः ।^४ प्रतिकूलवर्ती विपक्ष^५ । उत्कण्ठाजननात् । तं तु संकल्पयोनेः मनोभवस्य अभिमानभूतं दर्पकल्यं दर्पमित्र, औपम्ये भूतशब्दः । तद्वशात् तस्य दुर्जययात्^६ ॥२४॥

१. तत्राश्रमे—व न भ. शा मुशा २. प्रादुर्भव—व न. शा. मुशा ३ ३. 'मनस गमापि'—नारित—शा मुशा. ४ समाधिरेकाग्रता—अपा.—शा मुशा, 'ध्यान धारणा समाधिरिति श्रयाणामेवम तयम । तपोर्भ' तपोवशात्तदर्थं समाधिरेकाग्र्यं तयम प्रतिपन्नमृत्—अपा—शा

तमेव मधुमधुना वर्णयितुमुपक्रमत' इत्यादि—

कुबेरजुष्टां^१ दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलंघ्य ।
दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥२५॥

१ मुपक्रमते—शा मुष्ण २ ऽगुप्ताम्—म स, ऽनायाम-अ ना

कुबेरजुष्टामित्यादि ॥ दक्षिणा दिग् अपाची मुखेन वक्त्रेण गन्धवह
वातम् उत्ससर्ज चिक्षेप । मधौ हि मलयाचलान्मारुतो^१ वहति^२ । कदा
समयं काल विलंघ्य अतिक्रम्य । फव सति । कुबेरजुष्टा धनदाभ्युपिता
[दिशम्] आशम् [उष्णरश्मौ] सूर्ये [गन्तुं] यातुं [प्रवृत्ते] प्रस्तुते सति ।
वसन्ते ह्युत्तरा दिशं रवि सेरते । तदा तस्य ता सेरितुमकालो दक्षिणा
यनस्य प्रस्तुतत्वात्^३ अतश्चोत्प्रेक्षते^४ । व्यलीकनि श्वासम इव मन्युचाष्ट
समिव, प्रियवृतापराधनि श्रसितमिव । यदा हि नायक समयं शपथ
मप्यतिरम्य कुबेरेण निन्द्यवपुषा सेविता हीनाङ्गना रागेण गच्छति, तदा
दक्षिणा अनुकूला नायिका मन्युना नि श्वसति । वेर शरीरम्^५ ॥२५॥

१ मलयमारुतो—शा मुष्ण २ भवति—न ३ प्रवृत्तत्वात्—म व ना
मुष्ण प्रवृत्तत्वात्—न ४ उत्प्रेक्षते—म ल मुष्ण, ५ 'व्यगीव
प्रियवृतापराध । गन्धवहादय पचादो द्रष्टव्या'—अपा -शा मुष्ण

अमृत सद्यः कुसुमान्यगोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिञ्जितनूपुरेण ॥२६॥

अमृतेत्यादि ॥ [अशोक । अशोकतरु [सद्यः] सपदि [स्कन्धात्] ।
विटपात् । [प्रभृति] आरभ्य [कुसुमानि] पुष्पाणि । सपल्लवानि] सपत्राणि'
अमृत^१ मुमोच । कालस्य प्लवत्तयासौ [आसिञ्जितनूपुरेण] गणितमप्रीरेण
[सुन्दरीणां पादेन] युगतिचरणेन [संपर्कं] प्रहार न [मप्यसत] आर्ययत ।
नूपुरगालस्तरुपादताहितो हसौ पुप्यति ॥२६॥

१ पयसहितानि—न व ना मुष्ण २ उदवादन—अपा -व ना मुष्ण

सरयु^१ प्रयालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्ति नवचृतपाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्नामाक्षगणीव मनोमवम्य ॥२७॥

१ सद्य -म व ल

तृतीयः सर्गः ।

सख्युः प्रवालेत्यादि ॥ [नवचूतबाणे] नवं चूतकुसुममेव बाणः शरः
कामस्य तस्मिन् [समापिते नीते] समाप्ते^१ समप्रे जाते मधुः [द्विरेफान्]
बलीन् [निवेशयामास] न्यवेशयत्^२ । उत्प्रेक्षते^३ । सख्युः [मनोभवस्य]
चेतोभुवः नामाक्षराणि इव संज्ञालिपिरिव^४ । शरे हि स्वामिनो नाम
लिख्यते । शरे^५ च पत्रैर्भाष्यम् । तत्र [प्रवालोद्गमचारुपत्रे] प्रवालोद्गमः
किशलयविर्भाव एव चारुणि पत्राणि यस्य* ॥२७॥

- १ समापिते—अपा—व न ल व, शा मुशा २. निवेशयत—भ ल व
३ उत्प्रेक्ष्यते—न ४ वर्णानिव—व न ल, शा मुशा, सज्ञावर्णानिव—व
५ बाणे—व न व शा मुशा ६ पक्षे—व न ल व, शा मुशा.
७ 'तस्मिन्'—अपा—न व ल भ व, यस्मिन्—शा मुशा

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया^१ स्म चेतः ।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥२८॥

१ निर्गन्धमिति—शा मुशा

वर्णप्रकर्ष इत्यादि ॥ [कर्णिकार] कर्णिकाराख्यं पुष्प^१ [वर्णप्रकर्षे]
रूपसौन्दर्यं सति अपि [निर्गन्धतया] असुरभित्वात् [चेतः] मनः दुनोति
स्म, अपीडयत् । सुगन्धित्तर्हि कथं नाकासीत्याह । गुणानां सामग्र्य-
विधौ] साकल्यकरणे प्रायेण [विश्वसृजः] वेधसः [पराङ्मुखी] विमुखः
[प्रवृत्तिः] प्रसरः । न ह्यसौ सर्वान् गुणानेकत्र कुरते । अर्थान्तरन्यास^२ ।
अत्र चान्यदुपक्रान्तमन्यच्चार्थान्तरन्यस्तम् । अतश्चैवं वक्तव्यम्—

'सुर्येन हीनं गुणिनं गुणेन दृष्ट्वा न तप्येत हि क सचेता ।'

यदि वा—

'तेनेव सद्यो रमते गुणेन येनाशु राजन्ति गुणान्तराणि' ॥२८॥

- १ कर्णिकारकुसुमम्—ल २ अर्थान्तरन्यासभासध्याय बोद्धव्यो न
त्वर्थान्तरन्यास, तदर्थरहितत्वात् । प्रधानार्थसमर्पको हि साधर्म्यब-
धर्म्यान्वयार्थान्तरन्यास । -व व, अर्थान्तरभागध्याय बोद्धव्यो न तु मुख्य,
व्यवहितत्वात् । प्रधानार्थसमर्पको हि साधर्म्यबंधम्यान्वयार्थान्तरन्यास -न ल,
अर्थान्तरन्यासाभासध्याय बोद्धव्य, मुद्याविहितत्वात्—भ.

वालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥२९॥

वालेन्दुवक्रेत्यादि ॥ पलाशानि पलाशकोरकाणि^१ षभुः रेजिरे ।
कीदृशानि । अविकासभावात्^२ [वालेन्दुवक्राणि] नवेन्दुकला^३कुटिलानि
[मतिलोहितानि] स्वभावाच्चातिरक्तानि । अतश्चोत्प्रेक्षते । पतिनिघ्न^४
वसन्तेन सुरभिणा [समागतानां] सङ्गतानां [वनस्थलीनां] काननतटीनां
सद्यः तत्क्षयं दत्तानि नखक्षतानि इव । करजपदानि हि वक्राण्यतिरक्तानि^५
च भवन्ति ॥२९॥

- १ पुष्पाणि-न, व भ ल व २ 'अविकासात्'-अषा-शा मुशा
३ शशिकला-न व भ ल व शा मुशा ४ पतिना-न व व भ
५ वक्राणि लोहितानि-न, व ल भ व शा मुशा

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं निवेश्य^१ ।
रागेण बालारुण^२कौमलेन चूतप्रवालोष्टमलंचकार ॥३०॥

- १ प्रकाश्य-व म, अ, ना २ ०वालातप०-शा, मुशा

लग्नेत्यादि ॥ मधुश्रीः वसन्तलक्ष्मीः मुखे प्रारम्भे [तिलकं] तिलकाद्य
पुष्पं वृक्षं वा निवेश्य रचयित्वा । ततः [बालारुणकौमलेन] अभिनवाद्य^१-
सदृशेन रागेण लोहित्येन [चूतप्रवालोष्टं] चूतकिसलयाधरम् अलंचकार
प्राभूयत्^२ । कीदृशं तिलकम् । [लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रम्] लग्ना ये
द्विरेफा भ्रमरास्ते एव काष्ण्यादञ्जनभक्तिः कञ्जलविच्छिञ्चित्तया
चित्रं रम्यम् । तिलकं परागनिर्भरत्वादलिवृन्दसेयम् । चूतं च किशलयि-
तमिति वाक्यार्थः । यापि नायिका^३ विलासान्विता सा शोभार्थमञ्जन-
विन्दुविचित्रमुखे तिलकं विशेषकं निवेश्य ताम्बूलादिगणेणोष्टमलंकुर्वते ।
कौमलं सदृशम्^४ ॥३०॥

- १ ०वालातप०-शा मुशा २ अभूयत्-व, न ल शा मुशा ३ नारी-
न ल, व, भ शा मुशा ४ कौमलं सदृशं-ल व शा, मुशा, सदृश-
मत्र-न भ, व

तृतीयः सर्गः ।

मृगाः प्रियालद्रुममञ्जरीणां रजःकणैर्विचिन्तितदृष्टिपाताः ।
मदोद्धता प्रत्यनिलं विचेत्सर्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥३१॥

१ प्रियालु०-शा मुशा प्रियाल०-म

मृगा इत्यादि ॥ [मदोद्धताः] मदप्रचण्डाः [मृगाः] हरिणा-
प्रत्यनिलं वातामिसुखं [वनस्थली] काननानि^१ विचेत् वध्रमु- ।
वातमनुव्रजत्वात्^२ । कीदृशाः । प्रियालद्रुम^३मञ्जरीणां [रजःकणै] रेणुलवै-
[विचिन्तितदृष्टिपाताः] विचिन्तितः प्रतिहतो दृष्टिपातो नैत्रक्षेपो येषां, वातेन
रजोनिर्भरत्वात्,^४ प्रतिहतनेत्रप्रसराः । "तर्हि कथं तदभिमुखं यध्रमु-
त्त्याह । मदोद्धताः मदप्रचण्डाः । मत्तो हि मृगा वातं प्रतिधावतीति
स्वभावः" । [वन ?] स्थली कीदृशीः । [मर्मरपत्रमोक्षाः] मर्मर सशब्द-
पत्रमोक्षः पर्णपातो यासाम् । तदा हि शुष्कानि पर्णानि^५ निपतन्ति ननानि
च जायन्ते ॥३१॥

१ कानने-न २ वातमनुसुखत्वात्-न व ल भ शा मुशा
३ प्रियालवाक्षयतह०-शा मुशा ४ वातस्य परागनिभरत्वात्-न व भ
ल शा मुशा ५ ५ 'तर्हि .स्वभाव.'-नास्ति-व न भ व ल
शा मुशा ६ पत्राणि-शा मुशा

चूताङ्कुरस्वादकपायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकृज ।
मनस्विनीमानविधातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥३२॥

चूताङ्कुरेत्यादि ॥ [पुंस्कोकिल] कोकिलयुवा यन्मधुर चुकृज
मनोऽं वयाशे चूताङ्कुरस्वादकपायकण्ठ मधुरगलः तदेव [मनस्विनीमान-
विधातदक्षं] मानिनीरोप^१विनाशचतुरम् । [स्मरस्य] कामस्य [वचनम्]
वनुनयवाक्यं [जातं] सम्पन्नं, तदाकर्णनेन प्रियेषु संमुखत्वात्^२ । वणोब्द-
रसोऽपि कपायः । कण्ठादीनां कपायकण्ठकमधुरादिर्यवहार औपचारिक ।
पुंस्कोकिलशब्दे पुंशब्दो विस्पष्टार्थः ॥३२॥

१ ० मान०-व शा मुशा २ समुत्तीभावात्-न. ल भ व शा मुशा

हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापाण्डुरी'भूतमुखच्छयीनाम् ।
स्वेदोनवः^१ किंपुरुपाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥३३॥

१ ०पाण्डुरी-म. अ. ना. २. स्वेदोद्गमः-म. अ. ना.

हिमेत्यादि ॥ [किंपुरुपाङ्गनानां] किन्नरीणां [विशदाधराणां] निर्मलो-
ष्ठीनां [पत्रविशेषकेषु] पत्ररूपेषु विशेषकेषु तिलकेषु स्वेदोनवः नूतनः
स्वेदः पदं चक्रे स्थानं व्यदधात् । प्रथमं तत्र सुदर्शनत्वात् । कीदृशीनाम् ।
हिमव्यपायाद् शीतापगमात्^१ [विशदाधराणां] निर्मलोष्ठीनाम् । हेमन्ते
हि अधरयोराभिजात्याद् विवर्णता जायते । तथा [आपाण्डुरीभूतमुखच्छ-
यीनां] किञ्चिन्पाण्डुरिता वदनकान्तिर्यासाम् । नन्याकालिकत्वात्,
पत्रस्यतिलकेषु शीतापगमात् पूर्व^२ तुपारकालस्याभावात् कथमत्र तद्-
धर्मवर्णनम्^३ । सत्यमेतत्, किन्तुपक्षेपमात्रेणासामापिकत्वमपि वसन्तावतारं
विधायानन्तरं सामान्यरूपेणैवं वर्णयतीत्यदोषः ॥३३॥

१. तापागमात्-न. व. म. द. २. मधुप्रवृत्ते.-अपा. व. न. म. ना. मुशा.
३. हिमवर्णनम्-न. ल. म. व. व. ४. सामायिकत्वमभिधायानन्तरम्-
शा. मुशा.

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथंचिदीशा मनसां यभूवुः ॥३४॥

तपस्विन इत्यादि ॥ स्थाणुवनौकसः हराश्रमनिवासिनो मुनयः
ताम् आकालिकीम् असमयजां [मधुप्रवृत्तिं] वसन्ताविर्भूतिं [वीक्ष्य]
आलोक्य^१ [कथंचित्] कृच्छ्रेण [मनसा] चेतसाम् ईशाः वक्षयितारो
रक्षितारः यभूवुः अभवन् । यतो मधुकालस्य षडवत्यात् [प्रयत्नसंस्तम्भित-
विक्रियाणां] प्रयत्नेन संस्तम्भिता प्रशमिता विक्रिया विक्रान्ते येषां
मनसाम् । ईशत इति ईशाः प्रभवः । अकाले मया आकालिकी ।
अध्यात्मादित्वाद् ठक्^२ ॥

१. अवलोक्य-न. व. ल. म. ना. मुशा. २. 'आकालिकतासम्भवत्ने'
[पा० सू० ५-१-११४] इत्येतत्त्वन न सगतासम्-शा. मुशा.

तं देशमारोपितुपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।

काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवदुः ॥३५॥

तं देशमित्यादि ॥ [आरोपितपुष्पचाप] आरोपित सञ्जीकृत पुष्प
मय चाप येन तस्मिन् [मदने] स्नरे [रतिद्वितीये] रतिसहिते अथ च
सपत्नीके । तथा^१ च पत्न्यामपि द्वितीयादमेवेऽपि पवित्रे^२ । त देशम्
आश्रमे [प्रपन्ने] प्राप्ते सति मृगहरिणहंसादीनि [द्वन्द्वानि] मिथुनानि
भावम् अभिप्राय क्रियया कर्मणा विवदु प्रकटीचक्रु आचक्षु । कीडशम् ।
[काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं] काष्ठा परा कोटिं गत प्राप्तो योऽसौ स्नेह
प्रीतिस्तथा रसश्च रागश्च ताभ्यामनुविद्ध भावित रतिरागसहित^३
मित्यर्थ ॥३५॥

१ १ तथा पवित्र—नास्ति—व न भ ल व णा मुशा २ ऽगमित०—
व न भ ब ल शा मुशा

क्रियया विवदुः [कुमार ३-३५] इति सामान्येनोक्तं^१ तदेव विशेषेणाह—

मधुद्विरेकः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रिया स्वामनुवर्तमानः ।

शृंगेण संस्पर्श^२निमीलिताक्षीं मृगीमकण्डयत कृष्णसारः ॥३६॥

१ इत्युक्तम्—शा मुशा २ च स्पर्श०—म अ ना शा मुशा

मधु द्विरेफ इत्यादि ॥ [कुसुमैकपात्रे] कुसुममेवैक साधारण पात्रं
अपक तत्र [स्वा प्रिया] भ्रमरीम् [अनुवर्तमान] सह [द्विरेफ] मधुप^१
[मधु] मकरन्द [पपौ] अपिबत् । तथा [कृष्णसार] कृष्णसाराख्यो
मृगश्च [संस्पर्शनिमीलिताक्षीं] संस्पर्शमुकुलितलोचना^२ [मृगीं] प्रिया
[शृंगेण] विषाणेन अकण्डयत अकपत् । सहपान कण्डयनं च रिरसा-
सूत्रकम् । तयोरेवानुवर्तनं चित्तग्रहणमावर्जनं वा । अकण्डयतेति^३
कण्डवादिभ्यो यक् [पा० सू० ३-१-२७] अकण्डयतेति कर्तरि लङ् ।
दृष्ट्याश्चासौ सारश्चेति विगृह्य 'वर्णे वर्णेन' [पा० सू० २-१-६९]
इति समास ॥३६॥

१ मधुक—व ल २ ऽवयवाम—म अ ल व शा मुशा ३ कर्तरि
शित्वान्—अपा—ण मुशा

ददौ सरः'पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डपजलं करेणुः ।
अर्धोपभुक्तेन विसेन जाया संभावयामास रथाङ्गनामा ॥३७॥

१ रसात्पङ्कज० म स

ददौ स इत्यादि ॥ करेणु करिणी [गजाय] पत्ये गण्डपजलं मुखा
सव ददौ ध्यतरदपीप्यत्' । कीदृशम् । [सर पङ्कजरेणुगन्धि] सरसि पङ्कजानि
पद्मानि तेषा रेणु परागस्तद्गन्धो विद्यते यत्र तत् सरसिरुहपराग
परिमलम् । रथाङ्गनामा चक्रवाक अर्धोपभुक्तेन सामिभुक्तेन विसेन
मृणालेन [जाया] प्रिया [संभावयामास] भावयत् १ ॥३७॥

१ व्यभजत-व भ २ आवजयामास-अपा-म

गीतान्तरेणु' श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किपुरुपश्चुचुम्ब' ॥३८॥

१ गीता तरे च-गा मुगा १ चुचुम्ब-म

गीता-तरेणुइत्यादि ॥ गायन्त्या [प्रियामुख] प्रियाया वदन [किपुरुप]
किन्नरो रागात् चुचुम्ब पपी । कीदृशम् । [किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेख]
स्वेदाशुक्लकरीपत्समुच्छ्वासिता विकासिता पत्रलेखा यत्र तत् । तथा
[पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि] पुष्पभाचितेन मद्येन मूर्णिताभ्या नेत्राभ्या'
शोभते यत् तत् तयोक्तम् । [गीतान्तरेणु] गीतमध्येणु १ ॥३८॥

१ आघूर्णिताभ्या भ्रमिताभ्या नयनाभ्याम-गा मुगा २ केचित्त-
गीता तरेणु गम' इति पठन्ति । -अपा-व म ङ गीता तरे गीतमध्ये-
गा मुगा

पर्याप्तपुष्पस्तम्बस्तनाभ्यः' स्फुरत्प्रवालौष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधुम्बस्तरोप्यनापुर्विनम्रशाखाभुजगन्धनानि ॥३९॥

१ ०रस्तनीभ्य-मुगा म

पर्याप्तित्यादि ॥ किं बहुना । आस्तां तावत्सचेतनाः, स्यावररूपाः
तरयः अपि लतावधूम्यः बल्लीजायाभ्यः स्रकाशात् विनम्रशाखाभुज-
बन्धनानि संकुचित^१प्रतानबाह्यालिङ्गनानि [मग्रापु] लेभिरे । ताभि^२
शाखाभिस्तानादिलप्यन्तो रोहन्ति । कीदृशीभ्य इति वधूसाधर्म्यमाह ।
[पर्याप्तपुष्पस्नवस्तनाभ्यः] पर्याप्ताः परिपूर्णा पुष्पस्तप्रका कुसुमग्लुञ्छा^३
एव स्तना यासां ताः । तथा [स्फुरत्प्रजालोष्मनोहराभ्यः] स्फुरन्ति कम्प-
मानानि प्रवालानि किशलयान्येवाधरास्तर्मनोहरा^४ ललिताः ताभ्यः ॥३९॥

१ आकुञ्चित०-भ व, कुञ्चित०-न सा मुशा २ ता हि-व भ व
सा मुशा ३ गुल्माः-व सा मुशा, गुच्छा-न ४ मनोहराभ्यो
रचिराभ्य-व न भ व ल सा मुशा

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्ह्रः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥४०॥

ध्रुताप्सर इत्यादि ॥ अस्मिन् क्षणे वसन्ताविर्भावसमये^१ हरः
भगवानीशः^२ [श्रुताप्सरोगीतिः] निश्चित^३सुरललनागेयभ्रति, अपि
प्रसंख्यानपरः समाधिनिष्ठः [बभूव] आसीत् । न त्वन्यत्रगतमनाः^४ ।
यस्माद् ये [आत्मेश्वराः] आत्मन^५श्चित्तस्येश्वरा वशिन्स्तेषां वसन्तादि
उत्सवादयो विघ्नाः श्रेयःप्रत्यूहाः [समाधिभेदप्रभवः] समाधिभेदे नियमभङ्गे
एकाग्रताभङ्गे प्रभव शक्ता न कदाचिदपि [भवन्ति] सम्पद्यन्ते^६ ।
आत्माशब्देनात्र परिन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते ॥४०॥

१ ०काले-व न भ व सा मुशा २ भवता-भव-न ३ विचामित०-
न, निरुचित०-सा मुशा ४ न तु विकृतमना-व न सा मुशा, नान्य
गतमना-भ ५ यतत्तमन-न भ ६ बलचित्तस्य हि विघ्नाविर्भाव ।
प्रसख्यानादयो विशेषरूपा अपि काव्ये एकाग्रतालक्षणपरा ।^१ -अप्रा-व न भ
व ल सा मुशा

लतागृहद्वारि^१ गतोऽथ नन्दी घामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।
मुखापितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान् व्यनैपीत् ॥४१॥

लतागृहेत्यादि ॥ [अथ] ततः नन्दी प्रतीहारः [गणान्] प्रमथान्
 [मुखापितैकाङ्गुलिसंज्ञया] चदननिहिततर्जनीसंकेतेन एव मा [चापलाय]
 चापलार्थं मा इति ध्यनैपीत् न्ययमयत् । न किञ्चिद् ध्याहर्तव्यम् । अकारणे
 प्रयत्नः' कीदृशः । असौ [नन्दी] लतागृहद्वारि गतः लतागृहस्य द्वारदेशे
 गतोऽवस्थितः प्रतीहारत्वात्, तस्य तथा [यामप्रकोष्ठापितहेमवेत्रः] याम-
 प्रकोष्ठे गोलके कपूर्वांशमध्येऽर्पितो' निहितो हेमन्तः सुवर्णस्य वेत्रं दण्डो
 येन । वेत्रं दासविशेषस्तं च बाहुल्येन' द्वास्या गृह्णन्ति । सौवर्णादीं त्वीप-
 चारिको वेत्रशब्दस्य ध्यवहारः । 'प्रकोष्ठमन्तं विद्यादरनिमजिघन्थयोः'^१ ।
 अत्र चारुच्यार्थं' प्रतिभासादेकाङ्गुलिशब्दस्य प्रयोगं न साधु मन्यते । मूर्त्तौ-
 सर्गे ह्येकाङ्गुलिशब्दसंकेतः" ॥४१॥

- १ एवमकारप्रश्लेषेणात्र न किञ्चिद्विधाहार्यं वर्तते'-अथ -व न. व भ. ता मुगा
 २ गोलगिनम्-न भ व व ता मुगा ३ वासवार्थ-अप-व न
 ४ 'प्रकोष्ठ... व.घट'-इति वाक्य इति अमरकोषस्य रामश्रीटीज'याम्
 उद्धृतम् । अमर० २-६-८० ५ अतो 'मुखाग्रस्थेऽपिततर्जनीक'
 इति पाठो युक्तः । -न सा. मुगा

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
 तच्छासनात्काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भ'मिवावतस्थे ॥४२॥

१. ०त्तारण्य०-अ ना

निष्कम्पवृक्षमित्यादि ॥ ततो नन्दिनिर्देशात् [सर्वम्] अखिलम् एव
 [काननं] वनं [चित्रार्पितारम्भम्] आलेखयत्कृतिसंस्थानम् इव [अवनम्ये]
 संजातम् । तथा हि । [निष्कम्पवृक्षं] निश्चलानोकहं निभृतद्विरेफं विनीत-
 चञ्चरीकं मूकाण्डजं निःशब्दशकुनिं [शान्तमृगप्रचारं] निवृत्तहरिणादि-
 भ्रमणम् । 'समवप्रविन्धः स्यः' । [पा० उ० १-३-२२] इति वचनादवतस्थ
 इत्यात्मनेपदम् ॥४२॥

दृष्टिपदीपं' परिहृत्य तस्य कामः पुरः शुक्रमिव प्रयाणे ।
 श्रान्तेषु मंसक्तनमेरुशाखं ध्यानाम्पटं भूतपतेर्विवेश ॥४३॥

१ ०प्रवातम्-म. न ०प्रतीपम्-अ ना

तृतीयः सर्गः ।

दृष्टिरीरमि'रादि ॥ तत्रः [काम] मदन. [भूराणेः] शिवस्य [ध्याना-
स्य] वनाधिपतिं [वेवेत] भवेत् । [नक्ष] भगवतः [दृष्टिपदीं]
नेत्रज्योतिः पुरः शुक्रम् इव प्रयागे परिहृत्य यथाऽसौ पुरो' न पश्यतीत्यर्थः ।
विजिगीषोरपि यात्रायां सम्मुखो भार्गवो नेक्षते । यदुक्तम्-

'प्रतिशुभं प्रतिशुभं पर्यंगारकमेव च ।

अपि शक्रसमो राजा हतसैन्यो निवर्तते ॥'

कीटशम् । प्रान्तेषु पर्यन्तेषु' [संसक्तनमेकशाप] संसक्ता लग्ना नमेरुतय-
शाखा यत्र ॥४३॥

१. भगवान्-अपा-व भ. व. या मुना २ निकटेषु-न व भ ल.
ना मुना.

स देवदारुद्रुमवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
आसीनमासन्नशरीरपातस्त्रियम्बकं' संपमिनं ददर्श ॥४४॥

१ त्रिलोचनम्-व.

स देवदारुवित्यादि ॥ स कामः तत्र सपमिनं नियमस्थं ध्यानासन्नं
त्रियम्बकं त्रिनेत्रं [ददर्श] अद्राक्षीत् । कीटशम् । [देवदारुद्रुमवेदिकायां]
देवदारुद्रुमस्य वेदिकायाम् अवस्थित्यां [शार्दूलचर्मव्यवधानवत्यां] ध्यात्रा-
जिनाच्छादितायां, शार्दूलः चित्रको वा । आसीनम् उपविष्टम् [आसन्न-
शरीरपातः] आसन्नो निकट. शरीरपातो देहध्रं नो यस्येति कामविशेषण-
मिदम् । पाद्पूरणार्थम् इयादीनां छन्दसि विधानात् भाषायां त्रियम्बकशब्द
इति प्रयोगो दुर्लभः । [तस्मात्] 'महेश्वरम्' इति पठनीयम् । 'त्रिलोचन
इत्युपगच्छिन इत्यासेन तृतीयनेत्रव्यात्कामदेहशब्दं सूचयति' ॥४४॥

१...१. 'त्रिलोचन.....सूचयति'-नास्ति-व न भ व ल. या मुना

अथ श्लोकपटकेन समाधिस्थं भगवन्तं वर्णयितुमाह-
पर्यङ्कवन्धस्थिरसूत्रं कायमृन्वायतामंनमि'तोमयांसम् ।
उत्तानवाणिहवसंनिवेशात्प्रकुल्लरात्रीरमिराङ्गमध्ये ॥४५॥

१ उभाप्यन मन्मि०-न ग

पर्यङ्कवन्धेत्यादि ॥ ज्यम्यकं ददशैः युक्तम् । तत्र तं कीदृशम्^१ ।
 [पर्यङ्कवन्धस्त्रिपर्युक्तं] पर्यङ्कवन्धेन वासुकिपर्यस्तिकारचनया^२ स्थिरो
 निश्चलः पूर्वकायो यस्य तम् । पूर्वकाय पूर्वभाग । पर्यङ्को नामासनविशेषः ।
 तथा [ऋज्वायतासन्नमितोभयांसम्] ऋजू स्पष्टौ आयतौ विशालौ वा
 ईपरसन्नमितौ सम्यक् अन्यूनाधिकतया नमितौ उभौ अंशौ यस्य येन या
 तम् । तथा [उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्] उत्तानस्योर्ध्वमुखस्य हस्तद्वयस्य
 सन्निवेशात् संस्थानाद्देतो [अङ्कमध्ये] उत्संगान्तरे [प्रफुल्लराजीरमित]
 विकसित नलिनम्^३ इव प्रफुल्ल राजीर यस्य तत् तथाविधमिति ॥४५॥

१ देव ददश'-अपा-व न भ. व गा मुशा २ रचनेन-न व व
 भ शा मुशा ३ कुशेनपयुतम-व भ शा मुशा

भुजङ्गमो^१न्नद्वजटाकलापं कर्णा^२वसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
 कण्ठप्रभासङ्ग^३विशेषनीलां मृग^४त्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥४६॥

१ ०भावद्व०-व च ०मोदवद्व०-स २ करा०-व ३ ०भिन ०-स
 ०भङ्ग०-अना ४ कृष्ण०-म स

भुजङ्गमोन्नदेत्यादि ॥ अन्यच्च कीदृशम् । भुजङ्गमोन्नद्वजटाकलाप
 भुजङ्गमेनाहिना^१ उन्नद ऊर्ध्वं यद्वो जटाजूटो यस्य येन या तं तद् वा ।
 [कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रं] कर्णेऽवसक्तं लगितं निहितं द्विगुणं द्विगुणी
 कृतमक्षसूत्रं जपमालिका येन तम् । अक्षपूर्णं सूत्रमक्षसूत्रं द्विगुणत्व च
 तस्य सूत्रे ग्रन्थिवशाद् द्विगुणीकृत्य [कर्णे] प्रवेशात् । तथा [मृगत्वचं]
 मृगस्य त्वक् हरिणस्य चर्म^२ दधानम्^३ । कीदृशी त्वचम् [ग्रन्थिमतीं]
 ग्रन्थिविद्यते यस्यास्ता ग्रन्थिता प्राकृताम् । [कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां]
 कण्ठकान्त्युपलेपेन चाधिकनीलाम्^४ ॥४६॥

१ वासुकिना-न व भ ल शा मुशा २ एणाजिन-भ ल शा मुशा
 ३ 'वसन'-अपा-भ 'परिदपतम्'-अपा न शा मुशा ४ कण्ठस्य ।
 कृष्णया प्रमया अम्यका स्त्रपित्रा छुरितामत एव विशेषनीलामधिककृष्णाम । देवो
 हि नीलगतः । अम्यकाद्योत्र गौणः । अम्यङ्गेति पाठे वृत्तीयाममास । पयिमतीं
 स्वघदेन विपृताम् 'द्विपुताम्'-अपा-व-न व भ गा मुशा

तृतीयः सर्गः ।

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोप्रतारैर्भू विक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।
नैत्रैरविस्पन्दितपक्षममालैर्लक्षी कृतघ्राणमधोमयूखैः ॥४७॥

१. ० लक्ष्मी०-म स. शा मुशा

किञ्चित्प्रकाशेत्यादि ॥ अन्यदपि कीदृशं तम् । [नैत्रैः] नयनैः लक्ष्मी-
कृतघ्राणं विपयीकृतनासिकाग्रम् । कीदृशैः । किञ्चित् ईपत् संकुचित-
पुटत्वात् [प्रकाशस्तिमितोप्रतारैः] प्रकाशा दृश्या स्तिमिता निश्चला
उग्रा उद्भटा तारा कनीनिका चक्षुगोलकानि येषां तैस्तथा [भ्रूविक्रियायां]
भ्रूयोर्विक्रियायां ध्वानासस्तत्वात् [विरतप्रसङ्गैः] विरतोऽपगतः प्रसङ्गो येषां
तैः तथा [अविस्पन्दितपक्षममालैः] अविस्पन्दिता निश्चलाः पक्षममाला
नयनावरणलोमलेखा येषां तैः । एवं [लक्ष्मीकृतघ्राणमधोमयूखैः] लक्ष्मी-
कृतघ्राणत्वाद्घस्तान्मयूखा रश्मयो येषां तैः ॥४७॥

१. षण्डा-व भ व न शा मुशा २ 'विरतप्रसरं-अपा-म. व
३ प्रसृतामयूखा अशवो-भ व मुशा शा ४ नैत्रैर्लक्ष्मीकृतघ्राणमीक्षते
नासापुटम् । यदुक्तम्-'सपश्यान्नासिकाग्र स्व दिशश्चानवलोकयन्' (भ गी.
६-१३) इति-व दिशश्चावलोकयेत्-भ 'निनेत्रत्वात् बहुवचनम् ।'-अपा.-
भ शा मुशा

अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निर्वातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥४८॥

१ ० निवात०-म म शा मुशा

अवृष्टिसंरम्भेत्यादि ॥ अथ किम्भूतम् । [अन्तश्चराणां] देहान्तश्चरिणां
[मरुतां] वायूनां प्राणापानव्यानोदानसमानलक्षणानां निरोधात् 'नियमनात्
प्रणाशादेवंविधम् इव निश्चलं तं ददर्श । कथमिवे'त्याह । [अवृष्टिसंरम्भ-
मिवाम्बुवाहम्] अविद्यमानं वर्षाटोपं जलदम् इव । तथा [अनुत्तरङ्गम्]

१ 'धारणादेवविद्यजलदोदधिप्रदीपनिभम्'-अपा-शा मुशा. २ वर्षणार्थं
यजिनादम्बरो यस्य त-व. न व शा मुशा. ३ 'अधिपति'-अपा.
पा मुशा

अनुद्गतकल्लोलम् [अपा] जलानान् आधाः जलनिधिम् इव । अनुद्गता
स्तरहा यस्य तमनुत्तरगम् । तथा [निर्वानिष्कम्प] निर्वाने वाताभावे सति
स्थिर प्रदीपम् इव प्रद्योतकमिव* ॥४८॥

४ दीप तु निर्वानत्वात् निष्कम्पमविचलम् । भगवान् हि नि शब्दश्चात्प्र ग
मप्रसररहितो निष्पदश्चेति उपमावचनम् । -अपा न व अ व ० निष्पद
सर्वोद्दिप-शा मशा

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्ज्योतिप्ररोहैरदितैः शिरस्तः ।
मृणालसूत्राधिकसौकुमार्या' बालस्य लक्ष्मी' ग्लपयन्तमिन्दोः ॥४९॥

१ ० सौकुमार्यान्-अ ना २ रश्माम-शा ज ना

कपालनेत्रेत्यादि ॥ अन्यदपि किम्भूतम् । बालस्य कलामात्रशेषस्य
शेषरीरुतस्य' इन्दो लक्ष्मीं कान्ति ग्लपयन्त तिरोद्धानम्' । क शिरस्त
उत्तमाहात् उन्ति निर्वाने' [ज्योतिप्ररोहे] ज्योतिषा तेः सा प्ररोहरुद्ग'
कीदृश । [कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गै']* कपालानि नरशिरासि तेषा यानि
नेत्राणि नयनरन्ध्राणि तैर्लब्ध समासादित पन्था य । लक्ष्मीं कीदृशीम् ।
[मृणालसूत्राधिकसौकुमार्या] मृणालसूत्रेभ्यो द्धिरत्-तुभ्योऽद्विकम्तिरिपत
सौकुमार्यं कोमलता यस्यास्ताम् । ज्योतिप्ररोहरिति 'नित्य समासे'
[पा० सू० ८-३-४५] इति पत्वम् । ॥४९॥

१ मीलितानि ना मृगा २ सण्डम-न व शा मुगा ३ यानि-हि
समाधौ उत्तमाज्ञान तेन ३ ज्योति ।'-त्रपा-न म व ७ ना मुगा ४ कदा
मूर्धाभ्य तस्य नेत्राणि रन्ध्राणि त मध्येन लब्धमार्गं निगते । ता तु विनत तु
ताऽप्यधिकवामनाम । ज्योतिप्ररोहरिति त्रिय समास [पा० सू० ८-३-४५]
इति पत्वम् । अन्यद तमिति गतास्नावनुवपा च दति मितना ।-ना मुगा

मनोनेत्रानिपिद्वृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधियन्त्यम् ।
यमक्षं क्षेत्रविदो' विदुस्तमान्मानमात्मन्यनलोक्षयन्तम् ॥५०॥

१ दक्षविदो-द स चा

तृतीयः सर्गः ।

मनोनवेत्यादि ॥ तमात्मान देहस्थं^१ आत्मनि स्ववपुषि पश्यन्तम् ।
कं तमित्याह । क्षेत्रविदो योगिनो यमक्षरमविनाशिनं परं ब्रह्मरूपं विदुर्जा-
नन्ति । किं कृत्वा । अवलोकयन्तम् । मनो हृदये निवेश्य । अत एव कर-
नेत्रश्रोत्रास्यनासिकास्तननाभिभिः पायूपस्थयुतैः द्वारैः नवभिर्वपुभिः
इत्येतेषु नवद्वारेषु निषिद्धवृत्तिं निवर्तितप्रसरम् । यतः समाधिना
एकाग्रतया वश्यम्, आयत्तम्^२ । कुलकम् ॥५०॥

१. देहेश्वरम्—शा. मुशा २ वशनीयम्—शा. मुशा.

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाऽप्यधृष्यम्^१ ।
नालक्षयत्साध्वससन्नहस्तः स्रस्तं शरावापमपि^२ स्वहस्तात् ॥५१॥

१. ०मा यद्व्यम—शा २. शर चापमपि स

स्मरस्तयेत्यादि ॥ ततो मदनः ईदृशं [मनसा अपि अधृष्यम्] चेत-
साप्यनभिभाष्यं [अदूरात्] निकटादवलोक्य [साध्वससन्नहस्तः] भयात्
कम्पमानकरत्वात् शरावापं सायक्यष्टिं धनुर्घात्मपाणेर्ध्रष्टमपि संभ्रम-
वशान्नाचेतयत् । शराः उप्यन्तेऽनेनेति शरवापः^२ । बाहुलकाच्चेति घञ् ।

१. चापम्—शा. मुशा २. 'क्षेप्यो मुष्टिं शराणां धनुरेव वा । 'हलञ्च'
[पा० सू० ३-३-१२१] इति घञ् ।' अवा—शा. मुशा.

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥५२॥

निर्वाणेत्यादि ॥ अथास्मिन्नवसरे सखीद्वयानुगता पार्वती अदृश्यत ।
भगवत्सेनार्थमागतैत्यर्थः । अस्य स्मरस्य वीर्यं बलं निर्वाणभूयिष्ठं प्रशांत-
प्रायम् अपि वपुर्गुणेन शरीरसौन्दर्येण संधुक्षयन्तीवोद्दीपयन्तीव यथा
आलम्बनविभावसंपत्तेः । निर्वाणशब्दोऽवाते निष्ठायाम् 'निर्वाणोऽवाते
[पा० सू० ८-२-५०] इति नत्वम्, अतिशयेन यद्वा भूयिष्ठं सुपुत्रुपेति

समासः' । 'यहोर्लोपो भू च यहोः' [पा० सू० ६-४-१५८] 'इष्टस्य
 षिट् च' [पा० सू० ६-४-१५९] । निर्वाणेत भूयिष्ठे निर्वाणभूयिष्ठमिति
 एतीयासमासः ॥५२॥

१. 'भूयुषेति नमः'—नास्ति—ना, मुदा

तदेव रूपलायण्यादि श्लोकचतुष्टयेनाह—

अशोकनिर्भस्मितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताचलापीकृतमिन्दुवारं' यमन्तपृष्पाभरणं यदन्ती ॥५३॥

१ ० मिन्दुवारम्—वा य ना

अशोकेत्यादि ॥ 'बीहरी गौरी' । [यस्यपुष्पाभरणम्] वासन्ति-
 पुष्पाण्येयाप्राग्मलेकरणे मिश्रयद्दयतेति सुबन्धः । बीहरी तम् ।
 [अशोक..... रागम्] अशोकपुष्पः लोहितत्वाम्' निर्मलितमिश्रितः
 पद्मरागमजिर्णम् । तथापि [आकृष्ट... वाग्म्] विहाङ्गत्यादाकृष्टा मानीता
 हेमः सुरन्मय द्युतिः कान्तिर्मेत तत्तथापिभं कर्णिकार यत्र । [मुक्ता...
 वाग्म्] तिस्रवात्च मुक्ताचलापीकृत मिन्दुवारं यत्र । मीनिकसुपर्ण-
 पद्मरागाः किरामरजतस्य श्विष्टाः ॥५३॥

१ 'बीहरी गौरी'—नास्ति—ना मुदा २ 'लोहितत्वाम्'—नास्ति—य ना मुदा

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां पाशो यमाना सुमनाकरागम् ।

पर्षाण्'पृष्पस्मरकारनम्रा मंचानिपी पट्टविनी' श्लेष ॥५४॥

१. पृष्पस्मर—क वा, पृष्पस्मर—कृता २. पट्टविनी—क वा

तृतीयः सर्गः ।

सञ्चारित्वारोपो यथा । 'हिरण्मयी साललतेव जङ्गमा [भट्टीकाव्यम् २-४७]
इति भट्टेः ॥५४॥

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरपुष्पाकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव^१ कार्मुकस्य ॥५५॥

१ ०शाम०-म अ ना. २ मौर्वी द्वितीयामिव-म स व

स्रस्तामित्यादि ॥ [नितम्बात् स्रस्ताम्] श्रोणीभागाञ्चलितां^१
[केसरपुष्पाकाञ्चीम्] यकुलकुसुमरशनां [पुनः पुनः] असकृदवलम्बमाना
उत्क्षिपन्ती । उत्प्रेक्ष्यते । स्थानविदा निक्षेपास्पदज्ञेन स्मरेण मदनेन
निजधनुषो द्वितीयां मौर्वीं ज्यामिव । न्यासीकृतां निक्षेपे स्थापिताम् । सा
हि वैदग्ध्यस्वरूपतारुण्याविर्भावैः स्थानं स्मरनिक्षेपस्य ॥५५॥

१ श्रोणीतटावलम्बिताम्-न

सुगन्धिनिःश्वासविबृद्धतृष्णं विभ्याधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥५६॥

सुगन्धीत्यादि ॥ [लीलारविन्देन] विलासनलिनेन [द्विरेफम्] प्रति-
क्षणम् असकृद् [निवारयन्ती] मपास्यन्ती । यतो [विभ्याधरासन्नचरम्]
विभ्यफललोहितेऽधरे आसन्नं निकटं च चरं च भ्रमन्तम् । कुत इत्याह ।
[सुगन्धितृष्णम्] सुगन्धो निश्वासे विबृद्धतृष्णं संजातगन्धं^१, अत एव
ससंभ्रमशाल्लोलदृष्टिश्चकितेक्षणा सहजत्यात्सौगन्धस्पैकान्तिकत्वे सति
सुगन्धीति 'गन्धस्येदु' [पा० सू० ५-४-१३५] इतीत्वम् । विभ्यतुल्योऽधरो
विभ्याधर इति शाकपार्थिवत्वात्समासः । तदेतेन रूपवर्णनेन संवनन-
योग्यत्वं^२ देव्या दर्शितम् । कुलकम् ॥५६॥

१ ०पवंम्-मुता २ हरवशीकरणयोग्यत्वम्-न. अ

तां पीक्ष्य सर्वात्रयवानवधां स्तेरपि हो पदमा^३दधानाम् ।
जितेन्द्रिये^४ शूलिनी पुष्पकेतुः^५ स्वकर्म^६सिद्धिं पुनराशंसत् ॥५७॥

१ हीतिमिवा०-अ ना २. यतेन्द्रिये-मुता ता ३. पुष्पवाप-म

४ स्वकार्य०-म ५ आनासते-म

तां वीक्षयेत्यादि ॥ तामेवंविधा गौरीम् [वीक्ष्य] अवलोक्य [पुष्पकेतु]
कुसुमध्वजश्चेतोहरणलक्षणा स्वरुर्मसिद्धिं पुनराशशस समभावयत् ।
यतः [सर्वावयवानवद्याम्] सर्वेष्ववयवेषु^१ अतवघामनिचां मनोज्ञाम्, अत
एव [रते] स्मरवध्या अपि द्वीपदं लज्जास्पदं आदधाना कुर्वन्तीम् । द्विप
पद द्विपदम् । आशशसेति 'शंसु स्तुतो' [घा० पा० ७२९] इत्यस्य रूपम्,
न त्वाड 'शसि इच्छायाम् [घा० पा० ६२६] इत्यात्मनेपदिनः^२ । ॥५७॥

१ जितन्द्रियस्यपि हरे-अपा-शा मुशा २ 'हस्तपादादिषु'-अपा-शा
मुशा ३ कुया हरस्यापीत्येतदपेक्षया पुनस्त्वम' अपा-शा मुशा

उपासितुं सा च पिनाकपाणि' समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
योगात्स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥५८॥

१ साऽपि पिनाकपाणिम-य भविष्यत पत्युरुमा च शभा-म अ ना

उपासितुमित्यादि ॥ यद्वैव देवो [पिनाकपाणिम्] भगवन्तं
[उपासितुम्] सेवितुं प्रतिहारभूमिं द्वारप्रदेशम् [समाससाद] प्राप
तदैव [स] देवोऽपि हृत्पद्मस्थं परं ज्योतिरात्मारामालोक्य योगात्समाप्ते
रुपारराम व्यापृतं^१ । परमात्मतेजोदर्शनपर्यन्तं हि योगविधि ।
चक्षुष्यावेरुकाळसूचनार्थं । एकेन हि समुच्चयमात्रं प्रतीयेत, न तु
क्रिययोरेरुकाळता । उपाररामेति 'ध्याङ्परिभ्यो रम' [पा० सू०
१-३-८३] 'उवाच्च' [पा० सू० १-३-८४] । प्रतिहारो द्वारम् ॥५८॥

१ -यवतत-गा मुशा

ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाभिरभः कथंचिद्धृतभूमिभागम्^१ ।
शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्कान्धं निविडं विभेद ॥५९॥

१ फणाभि०-म म चा अना २ ०भाग म चा अ ना

ततो भुजङ्गेत्यादि ॥ ततो ज्योतिर्दर्शनादनन्तरमीदरो निविडं दृष्टं
पर्यङ्कान्धमासनविशेषम्^१ अयसक्तिकारचनां विभेद समापयत्^२ । कीदृशम् ।

१ 'आमनविशेषम्'-नास्ति-गा मुशा

२ अत्याक्षीन्-न म

तृतीयः सर्गः ।

नागनाथस्य शेषाद्देः फणाभिः शिरोभिः अघः पाताले कथंचिद्धृतो
भूमिभागो येन यत्र वा । तत् गौरवं हि महात्मनां सहजं विशेषतः
समाधिसमये भवति । भगवान् कीदृशः । शनैर्न तु सहसा [कृतप्राणविमुक्तिः]
कृता प्राणानां वायूनां विमुक्तिस्त्यागो येन सः । समार्धो हि मरुतां
निरोधः । भुजङ्गाधिपतिशब्दे राजपुरुषपदपङ्किसमासः ॥५६॥

३. 'येन यत्र वा'-नगन्ति-भ. न शा मुशा

तस्मै शशंस प्राणिपत्य नन्दी शुश्रूपया शैलसुतामुपेताम् ।
प्रवेशयामास च भर्तृरेनां भ्रूक्षेपमात्रानुमित'प्रवेशाम् ॥६०॥

१ ०मत०-न म स अ ना

तस्मै शशंसेत्यादि ॥ [शैलसुताम्] सेवार्थमागतां गौरीं^१ प्राणिपत्य^२
हराय नन्दी व्यजिज्ञापयत् । शंसित्वा च तां प्रावेशयत् । यत्र शंभोः^३ भ्रूक्षे-
पमात्रानुमितप्रवेशाम् । तस्मै इति क्रियाग्रहणं सम्प्रदानत्वम् ।

१ शैलाधिपतिमुताम्-न० २ प्रणम्य-अपा-न ३ प्रना-न शा पशा

तस्याः सखीभ्यां प्रणिशत'पूर्वं स्वहस्तभूतः^१ शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्येत त्र्यम्बकपादमूले पुष्पोच्चयः पल्लवमङ्गभिन्नः ॥६१॥

१ ०पत्य०-अ ना २ स्वहस्तदून-म च अ ना स

तस्या इत्यादि ॥ ततो देवं प्रणम्य [सखीभ्याम्] वनदेवताभ्यां
'पावतीधयस्याभ्यां [त्र्यम्बकपादमूले] हरचरणमूले [पल्लवमङ्गभिन्नः]
विसलयखण्डमिश्रःकुसुमप्रकारो व्यकीर्येत व्यक्षेपि । कीदृशः । शिशिरात्य
यस्य वसन्तस्य स्वहस्तभूतः पाणिनिभः । तन्मयत्वात् तस्य । अत्ययोऽन्तः ।
उच्चयशब्दः कधीनां प्रमादजः । 'हस्तादाने चेरस्तेये' [पा०सू० ३-३-४०]
इति' घञ्, अचो' बाधितत्वात् । भावानयने द्रव्यानयनमित्युच्चितानि
पुष्पाणि व्यकीर्यतेत्ययमर्थः । भज्यत इति मङ्गः खण्डः । भिन्नो विशेषितः
मिश्रः^२ ॥६१॥

१ इति वचनात्-न २ 'मिश्र'-नास्ति-अ शा मुशा

उमापि नीलालकमध्यशोभि विस्रसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
चकार कर्णव्युत्पल्लवेन मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥६२॥

१ लोला०-स म

उमापीत्यादि ॥ न केवलं सरयी यावत् [उमा अपि] पार्थव्यपि [वृषभध्वजाय] वृषकेतुं [मूर्ध्ना प्रणामं चकार] अवन्दत । कीदृशी । [नीलालकमध्यशोभि] रुष्णसीमंतरचितं प्रत्यग्रकर्णिकारकुसुमं प्रणामवशा-
द्विस्रसयन्ती चालयन्ती । प्रणामादेव मूर्ध्नाः श्रोत्रभ्रष्टकिसलयत्वम् ॥६२॥

अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्य'मेवाभिहिता भवेन ।
न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्पान्ति पाके' विपरीतमर्थम् ॥६३॥

१ भाष्य०-अ. ना

२. लोके-म चा

अनन्यभाजमित्यादि ॥ भवेन शम्भुना' अपि प्रणतेरनन्तरं [अनन्य-
भागम्] अनन्यसाधारणं [पतिं] मर्तारं [प्राप्नुहि] लभस्य इति सा
तथ्यमेव [अभिहिता] उक्ता' । तस्याः पश्चात्तेनैवोद्गाहितत्वात् । न
चित्तदाश्चयं यस्मात् [ईश्वरव्याहृतयः] ईश्वराणामादयानां समर्थानामुक्तयः
पाके फलकाले विपरीतम् अन्यमेव मर्थं न पुष्पान्ति न फलन्ति । देखेवः
फलेशकर्मविपाकदोषैरस्पृष्टत्वात्' । अन्या भजत इत्यन्यभाज । ततो
नञ् समासः ॥६३॥'

१ हरेण-व

२. अगदत-व

३. बलेशकर्मविपाकादोषैरस्पृष्ट-

पुरवदिनेव ईश्वरः । [पा०शो मू० १-२४]-व न ४. अगदतमित्यः पाठ -
वा. मुना

कामन्तु धाणावमरं प्रतीक्ष्य' पतद्भवद्विमुक्तं विविधुः ।
उमाममर्षं हरवद्वलक्ष्यः' व्ररामनज्यां मुहुगममर्षं ॥६४॥

१. ०रत्तोश-मुना

२. ०रत्त-अ. ना

तृतीयः सर्गः ।

कामस्त्वित्यादि ॥ गौरीश्वरी कृतवन्दनाविशेषो दृष्ट्वा^१ [कामः]
मदतः पुनः [घाणावसर] शरक्षेपसमयं प्रतीक्ष्यः^२ [शरासनज्यां] स्वघनुमौर्वी
[मुहुः] असकृत् [आममर्श] पस्पर्श । उमासमक्षं [हरखदलक्ष्यः] हर एव
यद्वं लक्ष्यं येन सः । अत एव [पतङ्गवद्विमुखं] शलभउदग्निउक्त्र^३
[विविधः] यियासुः । न हि रुद्रे प्रहृत्य^४ स्वास्थ्यम् ॥६४॥

१ चक्रतु—व भ ल शा मुशा २ ०वमयप्रतीक्ष—शा. मुशा

३ ०मध्य—व भ व ल शा मुशा ४ तत्रापकृत्य—व शा मुशा

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
विशोपितां^१ भानुमतो मयूखैर्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥६५॥

१. विशोपिताम्—स.

अथोपनिन्य इत्यादि ॥ अथ ततः [गौरी] देवी [गिरिशाय] स्थाणवे^१
[मन्दाकिनीपुष्करबीजमालां] गंगापद्माक्षवलयं ढौकनिकार्थम् उपनिन्ये
अङ्गोकयत् । यतोऽसौ तपस्वी तादृशैरेव वस्तुभिः प्रीयते । ताम्ररुचा
लौहित्येनेति अमिलापपतिपादन^२परम् । भानुमतः मयूखैः विशोपितामिति
स्वरूपकथनमात्रमिदम्^३ । ननु^४ प्रायेण वस्तूपग्रहणं करेण संभवति । तत्
किमित् करग्रहणम् । सत्यम्, सुखप्रतिपत्तिरुत्प्रतिज्ञो भगवान् काव्यकर्ता
तत्कथमभ्याहारेण वर्तयितुमारभते यतस्तदा बालः संशयीत । अतः सुख-
पतिपत्यर्थं प्रतिज्ञाभङ्गभयाद् । किञ्चाध्याहारस्वरूपेणावकथनं स्वरूपोद्-
प्रायेण व्याकरणेषु दृश्यते न तु काव्येष्वेव सर्वत्र वेदितव्यम्^५ ॥६५॥

१ 'निजपाणिना'—अपा—न शा मुशा २ ०जनकत्वप्रदर्शन०—भ न. व

३ स्वरूपमात्रोक्ति—व. न. भ. शा मुशा ४ 'ननु वेदितव्यम्'—नास्ति

—व. न व भ. ल. शा मुशा.

प्रतिप्रदीतुं प्रणयिप्रियत्वात्त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोक्षं समधत्त वाणम् ॥६६॥

प्रतिप्रहितमित्यादि ॥ ततः प्रणयिप्रियत्वात् प्रियमस्तत्त्वात् यदैव
देवोऽक्षमालां तां आदातु^१मुपचक्रमे प्रारमे तदैव [पुष्पधन्वा] काम^२

१ आपातु०—मुशा २ कामदेव—व शा मुशा

[धनुषि] कार्मुके [संमोहनं] संमोहनाख्यं [अमोघं] अवन्ध्यं [घ्राणं] शर
समघत अपोजपत्^३ । पुष्पैर्धनुषस्य स पुष्पघन्वा । उन्मादनसम्मोहन-
तापनशोपणमारणाख्याः पञ्चशराः पञ्चशरस्य प्रसिद्धाः ॥६६॥

३ प्रायाजपत्-शा. मुना

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्त^१ धैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥६७॥

१. ०ारिलुप्त०-भ

हृस्तिवयादि ॥ अथः [हरः] भगवान् [उमामुखे] पार्वतीमुखे^१
दृष्टिमक्षिपत् । यतः स्मरशरप्रहारवशात् किञ्चित्^२ परिवृत्तधैर्यः इपद्^३
चलितगाम्भीर्यः । [चन्द्रोदयारम्भे] शशिकरस्पर्शात्वात् [अम्बुराशिः]
उदधिः इव । [विम्बफलाधरोष्ठे] विम्बवत् लोहितोऽधरोष्ठो यस्येय-
मिलापाप्रदर्शनपरं^४ मुखविशेषणम् । अथार्थे तुशब्दः द्विपक्षे मुक्तमर्ग-
दत्त्वात् ॥६७॥

१ ०वकत्रे-व. भ न व. शा मुना

२ 'मनाक्'-अपा.-न. व व म ४

३ 'इपद्'-नास्ति-शा. मुना

४ ०प्रतिपादनपरम्-व. शा मुना

विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुट^१द्वालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता^२ चारुतरेण तस्थौ मुसेन^३ पर्यस्तविलोचनेन ॥६८॥

१. स्फुरद-म, कुचद-अ ना. २ साचीक्रिया०-अ. ना ३ वक्त्रेण-व

विवृण्वतीत्यादि ॥ [शैलसुता] गौरी अपि लज्जावशात् मुसेन
साचीकृता तस्थौ तिर्यग्भूताऽभवत् । अत एव [पर्यस्तविलोचनेन] पर्यस्ते
अथः पतिते लोचने यस्य तेन^१ [चारुतरेण] गतिरस्येण तेनोपमता,
विवृण्वती प्रकटयन्ती भावम् अभिप्रायम् अङ्गः अथर्थाः । यतो रोमा-
न्वितन्वात् स्फुटद्वालकदम्बकल्पैः विदलद्वजशृङ्गदम्बकुसुमसदृशैः ।
रोमान्त्वत्वात् सादृश्यमिति^२ ॥६८॥

१ ...? कीदृशी रोमाश्रित, शान्. स्फुटद्वालकदम्बकल्पैः विदलद्वजशृङ्गदम्ब-
कुसुमनिर्भरतथैर्भादिमनिप्रायमभिलाष विवृण्वती प्रकटयन्ती । राश्वत्यादि
रोमान्त्वोत्पत्ति । वदमशाना रोमनदृशत्वादुपमानत्वम् । अथि पुरादिशेष
ममुच्यते ।-व म न ल व शा मुना.

दृतीयः सगः ।

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्वशित्वाद्बलवन्निवृत्त ।

हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदक्षुर्दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥६९॥

अथेन्द्रियेत्यादि ॥ अथ गोर्याभिलापकरणं^१ [इन्द्रियक्षोभम्] इन्द्रिय-
विकारमपेक्ष्य^२ [अयुग्मनेत्रः] व्यक्षः [वशित्वात्] जितेन्द्रियत्वात् [बलवद्]
यत्नेन निवृत्त वशीकृत्य [स्वचेतोविकृतेः हेतुं] निजमनोविकारकारणं
दिदक्षया^३ [दिशां] ककुभाम् [उपान्तेषु] पर्यन्तेषु दृष्टिं ससर्ज^४ चक्षुरक्षिपत् ।
बलं विद्यते यत्र तद्वलवन्निग्रहणम् । वशोऽस्यास्तीति वशी शक्तः^५ ॥६९॥

१ उलापकायम्-शा मुशा

२ 'अपेक्ष्य'—नास्ति-शा मुशा

३ चिक्षिपया-व न विचिचीषु-मुशा

४. चिक्षेप-व न न व शा

मुशा ५ शा-त-व शा. मुशा.

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितमव्यपादम्^१ ।

ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥७०॥

१ उच्यते-स

स दक्षिणेत्यादि ॥ ततो भगवान् स [आत्मयोनिं] मनोभवं
[ददर्श] अदर्शत^१ । कीदृशम् । प्रहर्तुमभ्युद्यतम् । अतश्चापकर्षणवशात्
[दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं] दक्षिणेऽपाङ्गे नेत्रपर्यन्ते निविष्टो मुष्टिर्यस्य ।
[नतांसं] नतो चामांसो यस्य । [आकुञ्चितमव्यपादम्] का ईपत् कुञ्चितो
वक्रः सव्यो चामः पादो^२ यस्य । [चक्रीकृतचारुचापं] चक्रीकृतं मण्डलितं
चारु शोभनं धनु^३र्येन ॥७०॥

१ ऐक्षत-व न भ. शा. मुशा.

२ सव्यपादो-मुशा

३ उचापम्-व. न भ

ततःपरामर्शविष्टमन्योर्भू भङ्गदुप्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।

स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीयादक्ष्यः कृशानुः किल निष्पपात ॥७१॥

तपःपरामर्शेत्यादि ॥ ततो भगवतोऽस्य [तृतीयादक्षणः] ललाटनेत्रात्
स्फुरन् उदण्डज्वालो ज्वलन्^१ [उर्ध्वः] चलन् [कृशानुः] अनलः [सहसा]
हटिति [निष्पपात] निर्जगाम । यतः [तपःपरामर्शविवृद्धमन्योः] तपसः
परामर्शेन खण्डनेन^२ विवृद्धो दुःसहकोपो^३ यस्य । अतश्च [भूमङ्गदुष्य
मुखस्य] भूमङ्गेन भूमेदेन दुर्दर्शनवक्त्रस्य । किलेत्यागमे ॥७१॥

१ उदण्डज्वालो-शा. मुशा

२ खण्डनया-शा. मुशा.

३ तीव्रकोपस्य-व. भ. व. शा. मुशा.

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्भिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत्स बह्विर्भवेन्नजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥७२॥

१ कोप-अ. ना

क्रोधमित्यादि ॥ [प्रभो] देव^१ [क्रोधं] मन्तुं [संहर संहर] प्रशमय
क्षमस्वेत्यादि [गिरः] वाचो यावत् [मरुतां] देवानां [खे] आकाशे चरन्ति^२
पससुः तावत् एवासौ [भवनेत्रजन्मा] हरनयनभवः [बह्विः] अनलः
[मदनं] मन्मथं [भस्मावशेषं चकार]^३ अघाक्षीत्^४ । संहर संहरेति संभ्रमे
द्वित्यम् ।^५ चरन्तीति भूतेऽथ प्रयोगो न न्याय्यः । यतोऽतीते विहिताभिः
परोक्षादिभिर्भाष्यम् । 'न यावदेतावदुदपश्यदुत्थितौ'^६ [शिशु० १-१५]
इति माघे यावत्तावच्छब्दौ निपातितौ क्रिययोस्तुल्यकालतामाहतुः ॥७२॥

१. 'भगवन्'-अपा-शा. मुशा २. 'प्रसरन्ति स्म'-अपा-न. व. न. शा.
मुशा ३. 'भूतिशेषम्'-अपा. न. व. भ. ल. शा. मुशा. ४. अघाक्षीत्
ददाहेत्यर्थ.-शा. मुशा. ५. चरन्तीति सट् प्रत्ययो न तथा न्याय्यः,
भूते लिटादिभिर्भाषितत्वात् । -ल. व. न. भ. व. शा. मुशा.

६. पूर्णश्लोक :-

न यावदेतावदुदपश्यदुत्थितौ जनस्तुपाराऽजनपवंताविव ।

स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरतनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥-शिगु० १-१५

तीव्राभिपङ्गप्रमवेण वृष्टिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातमर्तुष्यसना मृदुतं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥७३॥

तीव्राभिपङ्गेत्यादि ॥ तदा च [मृदुतं] क्षणमाद्यं [मोहन] मूर्च्छया
[अज्ञातमर्तुष्यसना] अननुभूत^१ पतिविनाशान् रतिः [कृतोपकारा इव]

१. अनेतिव०-व. न. शा. मुशा

तृतीयः सर्गः ।

विहितोपकृतेव [प्रभूय] आसीत् । यतः चक्षुरादीनां इन्द्रियाणां वृत्ति
दर्शनादिध्यापारं [संस्तम्भयता] जडीकुर्वता^२ प्रशमयता [तीव्राभिपङ्क-
प्रभवेण] तीव्रो दुस्सहोऽभिपङ्गोऽभिघातो दुःखं ततः प्रभवो जन्म यस्य
तेन^३ ॥७३॥

२. 'जडीकुर्वता'-नास्ति-शा. मुशा. ३. 'इति मोहविशेषणम्'-अपा.-व.
न शा. मुशा.

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।

स्त्रीसंनिकर्षं परिहर्तुकामः सोऽन्तर्दधे भूतपतिः समभूतः ॥७४॥^१

१. परिहर्तुंमिच्छन्-म त. शा. मुशा. २. ७३-त चा. मुशा.

तमाशु विघ्नमित्यादि ॥ ततोऽसौ [भूतपतिः] गणनाथः^२ [स्त्री-
संनिकर्षं] अहनासमीपं [परिहर्तुकामः] तित्यश्रुः समभूतः गणसहितः
अन्तर्दधे तिरोहितो यभूय । तं [तपसः विघ्नं] तपोविघ्नं मदनम् भवभज्य
विनाश्य वज्रः इव अशनिः यथा वनस्पतिं तथे भनक्ति । वज्रशब्दो-
ऽर्धर्चादिः ॥७४॥

१. भगवन्-न. व. घ. भ. शा. मुशा.

शैलात्मजापि पितुरुच्छिन्नसोऽभिलाषं

व्ययं समर्थ्य^१ ललितं वपुरात्मनश्च ।

सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथञ्चित् ॥७५॥^२

१. समोक्ष-अ. ना. २. ७४. शा. मुशा.

शैलात्मिन्यादि ॥ अथ [शैलात्मजा] पार्वती [शून्या] शून्यचित्ता
[भवनाभिमुखा] गृहसम्मुखं^१ [कथञ्चित्] कृच्छ्रेण [जगाम] पयो । किं
शून्या । उच्छिरसः उन्नत^२ कन्धरस्य उन्नतचित्तस्य पितुः अभिलाषम्
'ईश्वरार्पितां दास्यामि' इति मनोरथं विफलीकृतं [समर्थ्य] विचार्य [आत्मनः]
आत्मोद्ये च ललितं सपिलासं [यपुः] देहं व्ययं समर्थ्य 'किमेतेन निरर्थ-

१. गृहामिमुखम्-न. भ. घ. शा. मुशा. २. उदर-शा. मुशा

कमनोहरेण वपुषा कार्यम्^३ इति । तथा सख्योः वनदेवतयोः [समंशं] प्रत्यक्षमेव^४ 'अयं मे पराभवः' इति हेतोः [अधिकजातलज्जा] अधिका जाता लज्जा हीः यस्याः सा । अन्यदर्शने हि तथा परिभवो हृद्यमाकामति^५ । संपूर्वस्यार्थयतेः समर्थ्येति रूपम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥७५॥

३. शरीरकेन मम प्रयोजनम्—व. न. व. भ. ल. शा. मुशा. ४. अन्वत्—
—व. न. व. भ. ल. शा. मुशा. ५. आस्फन्दति—व. न. व. शा. मुशा.

सपदि^१ मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।
सुरगज इव विभ्रत्पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद्वेगदीर्घीकृतात्मा^२ ॥७६॥

१. अथ स— व. शा. मुशा. चा. २. ०कृताङ्गः—म.

सपदीत्यादि॥ तत पबंविधं वृत्तान्तमवगम्य^३ [अद्रिः] हिमवान् अनुकम्प्यां लालनीयां [दुहितरं] सुतां [दोर्भ्याम्] बाहुभ्याम् [आदाय] गृहीत्वा प्रतिपथगतिरासीत् प्रतीपगामी यभूव गृहानुपययो^४ इत्यर्थः । कीदृशीं ताम् । [रुद्रसंरम्भभीत्या] शर्व^५ क्षोभत्रासात् मुकुलिताक्षीं सङ्कुचितनेत्रां अत एव [अनुकम्प्याम्] अनुकम्पायोग्याम् । सुरगजः पेरारवणः [दन्तलग्नां] विषाणधृतां [पद्मिनीं] नलिनीं [विभ्रत्] उद्ग्रहन् यया प्रतिपथगतिर्भवत्येवमाद्रिराजोऽभूत् । पद्मिनीशब्दनैवमादौ पञ्चान्येव तात्स्थ्यादुच्यन्ते । पथ आभिमुख्येन प्रतिपथम् । 'ऋक्पूरुधुः पथामानक्षे' [पा० सू० ५-४-७४] । प्रतिपथं गतिर्यस्य स तथोक्तः । वेगेन क्षोमेन दीर्घीकृतं प्रसारितमिवाङ्गं वपुर्वेन । अथ^६ च वेगदीर्घीकृतो आत्मा येन स^७ । मालितीवृत्तम् ॥७६॥

१. ०नवगवत्य—शा. मुशा. २. गृह ययावित्यर्थः—शा. मुशा. ३. हर०
—न. न. शा. मुशा. ४. ...४. 'अथ...म'—नास्ति—शा. मुशा.

आनन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचितायां पञ्जिकायां कामदहनाङ्कः
तृतीयः सर्गः^१ ।

१. कुमारसंभव विष्णो तृतीय सर्गः— व०, आनन्ददेवायनिवल्लभकृतायां कुमार-
संभवटीकाया तृतीयसर्गः समाप्तः—न. शा. मुशा. कुमारसंभवपञ्जिकायां.....
—भ. व.,.....वृष्ठीकायां...ल.

॥श्रीः॥

आनन्ददेवायनिबलभदेवविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकायां

॥ चतुर्थः सर्गः ॥

अथ^१ तत्र विषमनयनानलज्वालाहुतीकृते दुर्विनीते शम्बरसूदने, तत्र
मगधति क्वापि गते सति त्रिपुरदहने, विदितवृत्तान्ते चागत्य महेश्वराय
पितुस्तां सुतामादाय निजभवनमुपेयुषि नगाधिराजे, संजातमोहायाः
कन्दर्पमार्यायाः यद्वृत्तान्तं तदत्र सर्गे प्रतिपादयितुमाह^२—

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामधूर्विबोधिता^३ ।
विधिना प्रतिपाद^४यिष्यता नववैधव्यमसहवेदनम् ॥१॥

१ ...१. 'अथ'आह'—नास्ति—व. न. म. व. ल. शा. मुशा. २. प्रबोधिता
—या ३. प्रतिबोध—या

अथ मोहेत्यादि ॥ अथ [मोहपरायणा] मोहनिष्ठत्वात् । विवशा एग-
धीना^१ सती [कामधूः] रतिः क्षणमात्रेण विधिना वेधसा [असहवेदनं]
दुःसहत्वात् [नववैधव्यं] प्रत्यग्रं च वेधव्यममर्तुकृत्यं बोधयितुं^२ [विबोधिता]
प्राप्तचेतन्या^३ कृता । मुहूर्तमात्रं हि तथा वैधव्यं नाजायि । त्रिगतां
धयः पतिर्वस्या. सा^४ । सर्गेऽत्र वैतालीयमर्धसमं वृत्तम् ॥१॥

१ अस्वाधीना—व. म. शा. मुशा २ प्रतिपादयितुम्—शा. मुशा.
३ ०चेतना—शा. मुशा ४ 'विधवा । प्रतिपादयिष्यन्ति इत्यत्र त्रिनादा
क्रियार्थायाम्'—अपा—शा. मुशा

अयधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
न विवेद तयोस्तृप्तयोः प्रियमत्यन्तनिमग्न^५दर्शनम् ॥२॥

१ ०विलुप्त—म. अ. ना

अयधानेत्यादि ॥ [प्रलयान्तोन्मिषिते] प्रलयो मोहमग्नत्वे तन्मिषिते
विकसिते नेत्रे यस्याः सा । दिदृक्षया अयधानपरे एकाग्रे [चकार] व्यचात् ।

चतुर्थः संगः ।

उपमानमित्यादि ॥ हे प्रिय । तव^१ करणं काय^२ यत् [कान्तिमत्तया] कान्त्या^३ [विलासिनां] कामिनाम् उपमानम् अभूत् । 'कामदेवसदृशोऽयम्' इति । तद् इदम् इदृशीं भस्मरूपां दशाम् अवस्थां गतं^४ तथापि न अहं विदीर्यं स्फुट्ये^५ । अतः स्त्रिय [कठिनाः] कठिनचित्ताः^६ । करणानीन्द्रियाणि विद्यन्ते यस्य तत् करणं वपुः । विदीर्यं इति कर्मकर्तरिरूपम् । खलुशब्दो विपादे^७ ॥५॥

- १ त्वदीयम्-व न भ व. ल शा मुशा २ शरीम्-व न भ शा मुशा
३ रूपवत्तया-न. व शा मुशा ४ गतम्-व न भ व ल शा. मुशा
५ स्फुटे-शा मुशा. ६ कठिनचित्तवृत्तय -व., कठिनोश्चित्ता वर्तन्ते-भ,
कठोरचित्ता -न. शा मुशा ७ 'काव्यालकारे वा'-अपा -व.

क नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।

नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥६॥

क नु मामित्यादि ॥ हे नाथ^१ । [त्वदधीनजीवितां] भवदायन्तप्राणां मां विनिकीर्य हित्वा [क्षणभिन्नसौहृदः] क्षणमात्रेण भिन्नं क्षतं सौहृदयेन स भवान् क्वचित् [विद्रुतः] गतः^२ पलायित । यथा [क्षतसेतुबन्धनः] सेतुबन्धनं क्षपयित्वा [नलिनीं] पद्मिनीं परित्यज्य [जलसंघातः] तोयपूरः विद्रवति ।^३ सौहृदस्य प्रीतेः सेतुरुपमानम्^३ । सुहृदः कर्म सौहृदं प्रीतिः । 'सिंहापूर्वको विधिरनित्य' इत्युभयपदवृद्धयभाव । विनिकीर्येति 'कृ' 'विक्षेपे' [घा पा. १०१४] अस्य रूपम् । नु विपादे ॥६॥

- १ 'हे नाथ'-नास्ति-शा मुशा २ 'गत'-नास्ति-शा मुशा
३ ...३. सौहृदस्य उपमानम्'-नास्ति-व न

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।

किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥७॥

कृतवानित्यादि ॥ अन्योन्यमप्रीति^१त्रिधानं किल त्यागकारणम् । तच्चाययोर्नास्ति^२ । अतः [विलपन्त्यै] दुखितां मां कस्मादागत्य दर्शनेन नाह्लादयसीति वाक्यार्थः । विप्रीणातीति विप्रियम्^३ ॥७॥

१. ०-याप्रीति०-शा मुशा ३ न सममस्ति-भ व व शा मुशा
२ 'विरुद्धाचरणम्'-अपा -व.

स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
च्युतकेसरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा' ॥८॥

१ ०ताडनानि च-अ ना वा म

स्मरसीत्यादि ॥ अथ गोत्रस्खलितेषु नामविपर्ययेषु [मेखलागुणे] रसनादामभिः बन्धनं नाथ' [अवतंसोत्पलताडनानि] कुण्डलय'प्रहार च स्मरसि । एतच्च मन्युकारणं तव भवति' । यतः सपत्नीनाम्ना समाहृतया मेखलया बद्धोऽसि कर्णोत्पलेन च ताडितो यदि' तप्यसि तर्हि तत्रैव विचारकर्तव्यं कथम्' । [च्युतकेसरदूषितेक्षणानि] च्युतेन केसरेण दूषिते ईक्षणे यैरिति ताडनविशेषणम् । शेखर कर्णदेशशिप्यर कर्णपुष्पावतंस ॥८॥

१ 'नाथ'-नास्ति-शा मुशा २ कणकुण्डलय०-व न भ व शा मुशा
३ तथास्ति-शा मुशा ४ ४ यदि...कथम्'-नास्ति-भ व व न
शा मुशा

हृदये वससीति मत्प्रियं यद्वोचस्तद्वैमि कैतरम् ।

उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥९॥

हृदय इत्यादि ॥ हे प्रिय' । यल्लभत्वात्सदैव [हृदये वससि] चेतसा' त्वा वहामि इति [मत्प्रियं] मम प्रियं [यद् अत्रोच.] यद्भयघाः तद् मर्दं कृतं धूर्ततरं' ध्याजम् अस्मि जाने । यस्मात् न चेत् यदि एतत् न उपचारपदम् भावर्जनवाक्यं तत् त्व [अनङ्गः] नष्टशरीरोऽहं कथं [अक्षता] अदृग्घा । आधारव्यसनेनाघेयस्यापि बाधया भङ्गितव्यम्' । कितवस्य कर्म कैतवम्' ॥९॥

१ 'हे प्रिय -नास्ति-शा मुशा २ चेतसि-न व शा मुशा ३ धीत्यम्-भ
४ भाव्यम्-शा मुशा ५ अवाच इति वच् [परि] भाषणे' [घा पा
१०६३] इत्यस्य रूपम्'-अपा-व न शा मुशा

परलोकनवप्रभासिनः प्रतिपत्स्ये पदयीमहं तव ।

विधिना जन एष बञ्चितस्त्वदर्धानं खलु देहिनां मुखम् ॥१०॥

चतुर्थः सर्गः ।

परलोकेत्यादि ॥ भवद्विनाशेन^१ वा न काचिदपि क्षतिर्मम । यतः
[परलोकनवप्रवासिनः] पर^२लोकगामिनः अपि तव [पदवीं] पन्थानम्
अहं [प्रतिपत्स्ये] अनुसरणादाश्रयिष्ये प्रापयिष्ये^३ । [जनः] लोकः पुनः
एषः [विधिना] वेधसा वञ्चितः यतः [त्वदधीनं] भवदायत्तं [देहितां]
प्राणिनां सुखम् । सति कामे विषयाः सुखावहाः^४ । त्वयि अधीनं त्वद-
धीनं सप्तमी [तत्पुरुषः] । अक्षशौण्डिग्वि^५ समासः । ततः [अपड...]
अभ्युत्तरपदात् [पा. सू. ५-४-७] खः । अधिगैश्वर्ये । त्वं सुखस्येश्वर
इत्यर्थः^६ ॥१०॥

१. नाशेन-व., नाशे-शा. मुशा. २. यम०-ना. मुशा ३. प्राप्स्यामि-
व शा. मुशा. ४. सुवकारिणः-व. भ. शा. मुशा. ५. इ. पा० सू०-
२-१-४० ६. 'एवमन्यत्र'-अपा.-शा. मुशा.

रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविकलवाः ।
यसति प्रिय कामिनां प्रियास्त्वदृते प्रापयितं क ईश्वरः ॥११॥

रजनीत्यादि ॥ हे प्रिय । [रजनीतिमिरावगुण्ठिते] निशीथे^१ ऽन्ध-
कारायच्छादिते [पुरमार्गे] पत्तनमार्गे^२ [कामिनां] यत्नमानां [यसति]
सप्त [विधाः] अभिसारिकाः प्रापयितुं त्वदृते कः ईश्वरः शक्तः । यत्ना
मेघजितकान्तराः सति हि त्वयि न तिमिरं गण्यते । तथा चोक्तम्-
'क्य प्रस्थितासि करभोर' इति काव्यम् ।^३ न जलधन्वद्रितमयम् ।
त्यदिति श्रमे कर्मशब्दे पञ्चमी^४ ॥११॥

१. निशा०-व. भ. न. शा. मुशा. २. अग्रपथे-न. व. भ. व. शा. मुशा.
३. इ. वर प्रस्थितासि करभोर घने निशीथे प्राणापिपो वताति यत्र मनःप्रियो
वे । तत्राजिनो वद कथं न विभेषि बाले नःकलि वृत्तिमनारो मदनः गृह्यः ॥
अमरकवचन ७१.-नाम्नि-शा. मुशा. ४. इ. पा. सू. २-१-२९. प्रिया इति
सिवां नमः १ । प्रापयं(राव) द्विकर्मका ।-शा. मुशा.

नयनान्यरूपानि पूर्णयन्वनानि म्यन्वयन्वदे पदे ।
अगति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना चिदम्बना ॥१२॥

नयनानीत्यादि ॥ [असति] दूरे भूते [त्वयि] भवति [अधुना] इदानीं [प्रमदानाम्] अङ्गनाना विधवानाम् इव धारणीमद् सुराहृता' क्षीयता । [विडम्बना] उपहास । यत् [अरुणानि] लोहितीकृतानि^२ [नयनानि] नेत्राणि [घूर्णयन्] तरलयन् [पदे पदे] प्रतिपदं च [वचनानि] वचांसि स्खलयन् । 'पापि'^१[पी^१ पिय सुसुस्वदं ममुमुखासवं देहि मे, त्यतत्यज वदद्रुत, भभभभाजतं काचनम् । इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरंगी दृशा, परो हसितहेतवे सहचारीभिरर्घ्ययत्' ॥ एवं शृङ्गार निना त्रपाकर^३मेतत् ॥१२॥

१ मदिराकृता-व न व २ लाहितोक्त्य-शा मुगा ३ ३ 'पापि
र्घ्ययत्'-नास्ति-भ व ल शा मुगा ४ उपहासक०-भ व

अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।
बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुता दुःखमनङ्ग मोक्ष्यति ॥१३॥

अवगम्येत्यादि ॥ हे अनंग नष्टतनो त्व तव प्रियबन्धो वपु देह कथीकृतं वृत्तकथाशेषमात्रम् [अवगम्य] विज्ञाय [बहुले अपि] वृष्णपक्षा तिक्रमेऽपि [निशाकर] शशाङ्क नून [तनुता] काश्यं दुःख वृच्छेण^१ मोक्ष्यति त्यक्ष्यति । यतो निष्फलोदय । तेन ह्यदितेनोत्कण्ठादिक कार्यम् । तच्च नासति त्वयि । वपुष कथनात् कथाशब्द वाच्यत्वम्^२ । अकथा कथाकृतं कथीकृतम् । 'अस्य चर्चा' [पा० सू० ७-४-३२] इति ईत्यम् । दु स्वमित्यत्र क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् ॥१३॥

१ कृच्छ्रच्छेण-मुगा २ ०वाच्यम्-न ०वाच्यत्वम्-मुगा कथामात्र
शपात-या

हरितारुणचारुबन्धनः कलपुंस्कोकिलशब्दसञ्चितः ।
वद संप्रति कस्य चाणता नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥१४॥

हरितारुणेत्यादि ॥ प्रिय । [वद] कथय इदानीमेव [नवचूतप्रसव] चूततरोर्नवप्रसव कुसुमं कस्य अन्यस्य [चाणता] शरत्वं [गमिष्यति] यास्यति । त्वमेव किल चूताङ्कुरास्त्र । कीदृशोऽसौ । [हरितारुणचारु बन्धन] किञ्चिद्भरितं नीलं ईपच्चारुणं चारु मनोहं बन्धन घृतं यस्य ।

चतुर्थः सर्गः ।

तथा [कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः] मधुरपरपुष्टरवसूचितः । तस्याऽपि
सुरताविर्भावात्^१ तदङ्कुरास्वादा^२च्च तस्य कलत्वम् ॥१४॥

१ सुरभिभावाविर्भावात्—न ल भ २ सहकारस्वादा०—भ, स्वरभावा०—शा मुशा.

अलिपंक्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये^१ धनुषो नियोजिता ।

विततैः^२ करुणस्वनै^३रियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥१५॥

१ ०कृत्ये—व स २ विहृतै—व म स ३ ०स्वरै०—व शा मुशा

अलिपंक्तिरित्यादि ॥ एषा [अलिपंक्तिः] भ्रमरावली विततैः दीर्घैः

[करुणस्वनैः] करुणैः स्वनैः गुञ्जारवैः^१ [गुरुशोकाम्] अतिदुःखितां माम्
अनुरोदिति इव । मम पश्चाच्छाचतीव । अनुरोदनं हि स्त्रीणां सुप्रसिद्धम् ।
विततैरिति पाठे करुणस्वरैरिति पठनीयम् । स्वराः पङ्जादयः । कस्तस्याः
परिचयो यदनुरोदितीत्याह—भूयः धनुषः गुणकृत्ये मौर्वीकार्ये [अनेकशः]
बहुशः नियोजिता । फवणदलिकुलं^२ हि कामकार्मुकम् । अनुरोदितीति
'रुदादिभ्यः सार्धघातुके' [पा. सू. ७-२-७६] इतीडागम । सकर्मका
अपि घातवः सोपसर्गाः सकर्मका^३ भवन्तीति । मामिति कर्मपदम्^४ ॥१५॥

१ गुञ्जितै—न ल व व ३ कवणददिकुलगुणम्—व न ल मुशा

३ सकर्मकत्वम्—अपा मुशा. ४ 'माम...पदम्'—नास्ति—शा मुशा

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां^१ मधुरालापविसर्ग^२पण्डिताम्^३ ॥१६॥

१. कोकिलान—स २ ०निसर्गं—०म ३ पण्डितान—स

प्रतिपद्येत्वाति ॥ [मनोहरं] रम्यं [वपुः] देह [प्रतिपद्य] आसाद्य
[रतिदूतिपदेषु] रतिदूतिस्थानेषु [पुनः] भूयः अपि [कोकिलां] परपुष्टाम्
आदिश प्रहिणु । यतोऽसौ [मधुरालापविसर्गपण्डितां] मधुरालापविसर्गं
कलघनमोक्षे^१ कलवचनकथने प्रवीणाम् । कलवचना किल दूती क्रियते ।
'निसर्गं'ति पाठे निसर्गः स्वभाव । रतिरित्यात्मान निर्दिशति^२ ।
रमणं वा रतिः । कामस्य हि कोकिलैव दूतिः । तद्भुतनिशमनेन रिर-
सोत्पादनात् । दूतीपदशब्दे 'उणादयो बहुलम्' [पा० सू० ३-३-१] इति
इस्य ॥१६॥

१ पण्डिताम्—अपा—व न. शा. मुशा २ निवशंपति—व.

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥१७॥

शिरसेत्यादि ॥ [प्रणिपत्य] प्रणतिपूर्वं [याचितानि] अभ्यर्था-
तानि [सवेपथूनि] कम्पयुक्तानि [उपगूढानि] आलिङ्गितानि^१ अन्यानि
च नानारूपाणि [सुरतानि] मोहनानि^२ [संस्मृत्य] अनुस्मृत्य [स्मर]
प्रिय । [न मे शान्तिरस्ति] नाहं निर्वृतिमुपलभे^३ । प्रथमोऽत्र च शब्दः
परिचुम्बनाद्यनुकसमुच्चयार्थः । उपगूढशब्दो भावे संस्मृत्य न शान्तिर-
स्तीति भिन्नकतृकत्वात् कत्वाप्रत्ययो दुर्लभः । यदि वा शमिक्रियापेशेव
पूर्वकाल्यमेतत्संस्मृत्य नाहं शान्यामीत्यर्थः । एवमन्यत्र यथाशक्ति
योज्यम् ॥१७॥

१ तव आलिङ्गनानि-व शा मुशा

२ मनोहराणि-व.

३. निर्वृति

लेभे-व. न शा. मुशा

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तन्चारु वपुर्न दृश्यते ॥१८॥

रचितमित्यादि ॥ हे [रतिपण्डित] रतिकर्मकुशल । [कुसुमप्रसाधनं]
कुसुमालंकरणम् इदम् आर्तवं यासन्तिकं [त्वया] भवता स्वयम् एव
मम [अङ्गेषु] अवयवेषु [रचितं] विनिवेशितं^१ ध्रियते तिष्ठति । तव [चारु]
सुन्दरं^२ वपुः पुनः न दृश्यते न लक्ष्यते । अहो कष्टमेतत् देहभृताम-
सारता । ऋतुप्राप्तस्योत्पत्तिर्गार्तवम् ॥१८॥

१ 'लगितम्'-अपा-मुशा.

२ मनोहरम्-व न. भ. शा. मुशा

विशुधैरसि यस्य दारुणरसमाप्ते प्रतिकर्मणि^१ स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥१९॥

१. 'परिकर्मणि'-म व म. भ

विशुधैरित्यादि ॥ यस्य^१ असमाप्ते प्रतिकर्मणि^२ प्रसाधने त्वं [दारुणः]
निर्दयः [विशुधैः] नाकिमिः [स्मृतः] आराधितः^३ तम् इमं मे [दक्षिणेतरं]

१. चरणस्य-अपा-व.

२ परिकर्मणि-म -व.

३. आध्यात.-व.

चिन्तित.-व शा. मुशा.

सद्यं वामं [चरणं] पादम् [एहि] आगत्य [निमित्तरागं] सालक्तकं^१
[कुरु] विघेहि । स हि तमलंकुर्वन्निन्द्रेणाऽनुस्मृतः । दारुणत्वमत्र प्राणा-
न्तकरे कर्मणि विनियोगात् ॥१९॥

४ समाप्तालक-मुशा

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्गाश्रयिणी भवामि ते ।
चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे^१ दिवि ॥२०॥

१ विलुप्पमे-स

अहमेत्येत्यादि ॥ [पतङ्गवर्त्मना] पतङ्गोऽग्निं स एव वर्त्मा मार्गस्त-
त्समीपप्राप्त्युपायभूतत्वात् । तेन अहम् [एत्य] आगत्य [ते] [अङ्गाश्रयिणी]
भवत्समीपवर्तिनी^१ [पुन] भूयो भवामि यावत् [चतुरैः] निपुणैः
[सुरकामिनीजनैः] अप्सरोलोकैः [दिवि] नाके [प्रिय] कान्त । न
विलोभ्यसे ॥२०॥

१ भवदुत्तमङ्गवर्तिनी-न व भ ना. मुशा

मदनेन विनाकृता^१ रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति^२ मे ।
वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥२१॥

१ विना क्षितः-स

२ जीवतीति-स

मदनेनेत्यादि ॥ हे [रमण] वल्लभ^१ । यद्यपि त्वाम् [अनुयामि]
अहमनुसरामि^२ तथापि [वचनीयं] धाच्यता [इदम्] इयं [मे] मम लोके
[व्यवस्थितं] हृदये यत् कामे स्वर्गाभूतेऽपि रतिः [क्षणमात्रं] मुहूर्तमपि
जीविता इति । तादृशे हि प्रेम्णि तदैव हृदयविशरणमुचितम् ॥२१॥

१ कामदव-भ

२ अनुसरणेनानुगच्छामि-व न भ व ल

३ हृदयस्फोटनेन मरणमुचितम् । विनाकृतति सुषुप्तेति समास-व न
शा मुशा अनुयामीति वर्तमानसामीप्ये . [पा० मु० ३-३-१३१] इति
लट -न

क्रियतां^१ कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया ।
सममेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥२२॥

१ क्रियते - व०

क्रियतामित्यादि ॥ परलोकान्तरितस्य परत्र^१ व्यवहितस्य [ते] तव
कुसुमवसनाङ्गरागादिकम् [अन्त्यमण्डनम्] अवसानभूषणं कथं मया [क्रियतां]
विधीयताम् । यतः [अङ्गेन जीवितेन च] जीवितदेहाभ्यां [समं]^२ युगपत्
[व्यतीकृतां गतिं गनोऽसि] नष्टोऽसि । अन्यस्तु मृतोऽपि शरीरमात्रेण
तिष्ठतीति^३ ॥२२॥

१ परलोके-व, नास्ति-मुखा २ 'सह'—अपा-व ३. तिष्ठति-म
मुना

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमृत्सङ्गनिषण्णघन्वनः^१ ।

मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविलोकितानि तत्^२ ॥२३॥

१ ०ध्रन्वन-व २ विलोकित च यत्-म

ऋजुतामित्यादि ॥ [ते] तव [उत्सङ्गनिषण्णघन्वनः] अङ्गे चापम-
वस्थाप्य [शरं] सायकम् [ऋजुतां नयतः] स्पष्टीकुर्वतः [मधुना] सुरमिणा
सस्मितां कथां [नयनोपान्तविलोकितानि] अपाङ्गक्षणाणि च इति सर्वं तदई^१
[स्मरामि] अनुस्मरामि । नेत्रान्तेक्षणं स्मरस्य रतेर्या [ग्राह्यम्] ॥२३॥

१ सर्वमहम् - व मुखा

क्व नु ते हृदयंगमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खलुग्ररुपा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥२४॥

क्व नु त इत्यादि ॥ क्व असौ [ते] तव [हृदयंगमः] अतिप्रियः [सखा]
वपस्यः [मधुः] वसन्तः । तव [कुसुमायोजितकार्मुकः] कुसुमैः विरचितं
चापं येन । [खलु उग्ररुपा] क्वचिदतिक्रोधेन^१ [पिनाकिना] रुद्रेण
सोऽपि^२ [सुहृद्गतां गतिं गमितः] त्वयेव सह नीतः । दग्धस्तेन
सोऽपीत्यर्थः^३ ॥२४॥

१. ० रोपेण-व न शा. मुखा. २.....२. सोऽपि तावन्नीमवरुपा नीत^१ ।
न सोऽपि तेन दग्ध इत्यर्थं ।-भ. व. न शा मुखा

अथ तैः परिदेविताश्चरैर्हृदये दिग्धफलेरिवार्दितः^१ ।

रतिमम्युपपनुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥२५॥

१. दिग्धशरैरिवाहृत -म.

चतुर्थः सर्गः ।

अथ तेरित्यादि ॥ [अथ] ततः [मधुः] वसन्तः [आतुरां] दुःखितां
[रतिं] मित्रजायाम् अभ्युपपत्तुं त्रातुं प्रतिबोधयितुं वा [पुरः] तदग्रतः
आत्मानम् अदर्शयत् आविरभूत् । यतस्नदीयैः [परिदेविताक्षरैः] प्रलापवचोभिः
[हृदये] यत्सि [अर्दितः] पीडितः दिग्धकलैः विपलिप्त^१शरैः इव ।
'अपितः'^२ इति पाठेऽपितो गृहीतो विद्ध इत्यर्थः^३ ॥२५॥

१. परित्रातुम्—व. भ. व. ल. शा. मुशा. २. विपलिप्त०—व.

३. अपित...इत्यर्थः—नास्ति—शा. मुशा.

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंवाधमुरो जघान च ।
स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥२६॥

तमवेक्ष्येत्यादि ॥ ततः [तं] मधुम् [अवेक्ष्य] आलोक्ष्य [सा]
रतिः [भृशं] नितरां [रुरोद] शुशोच' [स्तनसंवाधं] स्तनसंकटं च
[उरः] यक्षः [जघान] अताडयत् । यस्मात् [स्वजनस्य] यन्धोः
[अग्रतः] पुरः^१ दुःखं [विवृतद्वारम्] इव उपजायते उच्छृङ्खलमिवोत्पद्यते ।
अनवरतप्रवृत्तेः ॥२६॥

१. अधूणि मुमोच—न० २. पुरत—शा. मुशा

इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
यदिदं कणशः प्रकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्तुरम्^१ ॥२७॥

१. तदिदं—म. २. कणशो विकीर्यते—म. स. म. ३. ०पाण्डुरम्—व.

इति चैनमित्यादि ॥ एनं च वसन्तमिदं सा उवाच अग्रथीत्^१ । हे
[वसन्त] सुरभे । पश्य^२ किं तव [सुहृदः] मित्रस्य स्थितं सम्पन्नम् ।
यदिदं [कपोतकर्तुरं] कपोतधूसरं तदीयं भस्म [पवनैः] घातैः कणशः
कणं कणं प्रकीर्यते विक्षिप्यते । भस्ममयः स त्वत्सुहृत्सम्पन्न इत्यर्थः ॥२७॥

१. प्रपवादीत—न. २. विलोक्य—प्रवा.—व. ३. विकीर्यते—म.

अपि सप्रात देहि दर्शनं स्मर पशुत्सुक एष माधवः ।
दयितास्वनस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥२८॥

अयि संप्रतीत्यादि ॥ [अयि स्मर] हे प्रिय । संप्रति अधुना [दर्शनं देहि] आत्मानं दर्शय । यस्मात् [एवः] असौ [माधवः] सुरभिः तव [पर्युत्सुकः] उत्कण्ठितो दर्शनेनाह्लादनीयः । यतः [नृणां] नराणां

१ 'सा...माह'-नास्ति-शा. मुशा २ व्यसनेन धूमिताम्-म०,
०प्रदूषिताम्-मुशा

[दयितासु] प्रेयसीषु [प्रेम] प्रीतिः [अनवस्थितम्] अस्थिरा न तु [सृष्टज्जने] मित्रलोके । तेन मम [नाम] दर्शनं मा दाः, मधुमागत्य पश्य' ॥२८॥

१ आह्लादय-मुशा

स्यादेतत् किं ममेतेन सुहृत्त्वं कृतमित्याह—

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।

विशतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेलव'पुष्पपत्रिणः ॥२६॥

१, कोमल०-व., पेशल०-व

अमुना नन्वित्यादि ॥ अमुना वसन्तेन ननु [पार्श्ववर्तिना] निकटस्थेन तव धनुष एवंविधस्यापि ससुरासुरं जगदाज्ञां कारितम् निवेशे स्थापितम् । यशीकृतमित्यर्थः । वसन्ते कामस्य दुःसहत्वात् । कीदृशस्य । विशतन्तुरेव गुणो यस्य [पेलवपुष्पपत्रिणः] पेलवानि' मृदूनि पुष्पाण्येव पत्रिणः शरा यस्य । ननुरमर्षे हेतौ वा ॥२९॥

१ पेशलानि-व०

सा वसन्तमाह'—

गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशेय पश्य मामविषह्यव्यमनप्रधूमिताम्' ॥३०॥

१ 'सा...माह'-नास्ति-मुशा. २. ०प्रदूषिताम्-मुशा

गत एवेत्यादि ॥ [ते] तव ययस्यः गत एव विनष्ट एव । प्रकारेण यद्वाऽप्यच्छिन्नं तन्स्वरूपेणाह-न निवर्तते न प्रत्यागच्छति । [इव] यथा

चतुर्थः सर्गः ।

[अनिलाहतः] चातेन नुन्नः^१ दीपः नश्यति, न तु निवर्तते । अहम् अस्य कामप्रदीपस्य परिशेषत्वात्^२ दशा इव वर्तितुल्या । अतश्च [अविपद्यसतप्रधूमितां] दुस्सहेन व्यसनेनार्थेन दुःखेन प्रधूमितां^३ तप्यमानां मां [पश्य] ईक्षस्व । दशा हि दीपे गते प्रधूमिता^४ भवति^५ ॥३०॥

१. वातच्छिन्नः—भ. व. वातनुन्नः—मुशा. २. परिशेषात्—व. ३. प्रदूषिताम्
—व.—न. शा. मुशा. ४. प्रदूषिता—शा. मुशा. ५. तिष्ठति
—व. न. शा. मुशा.

विधिना कृतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।

अनघापि हि^१ संश्रयद्रुमे^२ गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥३१॥

१. अनघापिनि — म. २. संश्रिता रुमे—स. व.

विधिनेत्यादि ॥ अथ विधिना कामवधे मां [विमुञ्चता] त्यजता [मर्धवैशसं] वैशसार्धम् अर्धमारणत्वं^१ कृतम् । यदि^२ मामपि हन्यात्-
दुःखाऽननुभवाद्युक्तं तेन चरितं स्यात् । मुञ्चता तु मां सुष्ठु वैशसं
विहितम् । मम तु तद्वधे मरणं सामर्थ्यप्राप्तमेव । तथा [संश्रयद्रुमे]
आश्रयभूते पादपे [गजभग्ने] करिमथिते सति वल्लरी कृता अनघा अपि
अखण्डिताऽपि^३ [पतनाय] पातायैव भवति । आधारवाधयाधेयस्यापि
सामर्थ्याधाचितत्वात् । अर्धेत्यत्रापपाठः । एकतरवधे हि वैशसं न
तृभयवाधायाम् ॥३१॥

१. नृसंश्रवम्—व. न. २. यद्यसौ—व. स. न. ३. अपरिखण्डिताऽपि
—व. भ. व. अखण्डापि—शा. मुशा.

शोचित्वेदानीमवश्यकर्तव्योपदेशेनाऽऽह—

तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुगं ज्वलनात्सर्जनान्ननु मां प्रापय मर्तुं^१रन्तिकम् ॥३२॥

१. पत्तुः—म. व. स.

तदिदमित्यादि ॥ किं षड्गुणा । अधुना [भवता] त्वया इदं [बन्धुजन-
प्रयोजनं] मित्रजायाकार्यं [क्रियतां] विधीयताम् । [विधुरां] दुःखितां
मां [ज्वलनात्सर्जनात्] मर्तुः [अग्निकं] निकटं प्रापय । अनुमरणेन किल
पतिलोकाप्राप्तिरिति ध्रुतेः । ननु चाऽऽभिमुख्ये । तदित्युपसंहारे । विधुर-
त्वेनाग्निदाने इत्यमसामर्थ्यमाह । अतिसर्गो दानम् ॥३२॥

न चानुमरणं नाम न केनचिदनुष्ठितमित्याह-

शशिना सह यति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते^१ ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥३३॥

१ विलीयते - म स

शशिना सहेत्यादि ॥ [प्रमदाः] स्त्रियः [पतिवर्त्मगा इति] भर्तृमार्गमनुयान्तीत्येतद् यदा [विचेतनैः] अचेतनैः अपि^१ मूर्खैरथ विचेतने-
ज्यात्स्नादिभि^२ रप्यनुष्ठितम् । तदा ममानुगमनं नायुक्तम् । तथा हि शशिना
सृगाकेन [सह] साकं [कौमुदी] ज्योत्स्ना [याति] शाम्यत्येव^३ ।
[मेघेन] जीमूतेन च [सह] सार्धं [तडित्] प्रलीयते^४ नश्यत्येव । 'कौमुदी
कान्तिनिशाकरे सुचन्द्रिका विवक्षिता ।'^५ 'प्रलीयते' इति लीडः कर्तरि ॥३३॥

१ ... १ 'मूर्खे दिभि' - नास्ति - भ ल. न. व. ल. वा मुग्

२. अस्तमेत्येव - व. भ. न

न चाऽहं मरणकातरेति वक्तुमाह--

अमुनैव कपायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।
नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥३४॥

अमुनैवेत्यादि ॥ [अमुना] एतेन [सुभगेन] अतिवल्लमेन [प्रियगात्र-
भस्मना] बल्लभदेहभूतिचन्दनेन कपायितस्तनी अनुलिप्तकुचा [नवपल्लव-
संस्तरे] सरसकिशलयशयनीये[यथा] इव [विभावसौ] बतले निर्भयं [तनुं]
देहं [रचयिष्यामि] विधास्यामि । समातप्तस्य^१ किल किशलय^२ पल्लव-
संस्तर उचितः । कपायितं रूपितम् ॥३४॥

१. समालम्ब्यस्य-पुशा. २. 'कीशल्य' नास्ति-मुग्

न च तथाऽग्निदानेन साहाय्यकरणमनुचितमिति वक्तुमाह-

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः मौम्य गतस्त्यभावयोः ।
कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥३५॥

चतुर्थः सर्गः ।

कुसुमास्तरण इत्यादि ॥ हे सौम्य । भवान् [आवयोः] अस्माकं [कुसु-
मास्तरणे] पुष्पशय्यायां^१ [बहुशः] असकृदेव हि सहायतां साहाय्यकं^२ गतः
प्रातः । [संप्रति] तदधुनापि [प्रणिपाताञ्जलियाचितः] प्रणिपातमिश्रितेना-
ञ्जलिनाभ्यर्चितः सन् चितां मे [कुरु] विवेहीति । सोम इव सौम्यः
'शाखादिभ्यां यत्' [पा० सू० ५-३-१०३] । यन्वीयत इति चिता काण्ड-
रचना ॥३५॥

१ पुष्पशय्याभिः-व शा. मुशा. २. सहायताम्-व, सहायवत्वम्-मुशा

तदनु ज्वलनं मदपितं^१ त्वरयेद्दक्षिणवातधीजनैः ।
विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सइते न मां विना ॥३६॥

१ ममपितम्-म-१,

तदन्वित्यादि ॥ [तदनु] ततः मदपितं इत्तं [ज्वलनम्] अग्निं^१
[दक्षिणवातधीजनैः] मलयपत्रनावक्षेपैः त्वरयेः संधुक्तयेः । यस्मात् [विदितम्]
अयगतमेतत् [ते] त्वया [मां] मया विना [स्मरः] कामः [क्षणं] निमेषम्
अपि न उत्सहते सोढुं न शनोति । अत्र हि 'सर्वं पश्चात्प्रवर्तते' इति
भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्वयादयोऽपि पष्ठीसमासाः साधवः । मया-
पितमिति मदपितः सप्तमीसमासः । 'समपितम्'^२ इति पाठान्तरम् ।
वीज्यत अनेनेति वीजनम्^३ ॥३६॥

१ बह्विम्-व. २. ममारितम्-मुशा. ३. 'मदिति विनासद्वयोरे
'पृथग्विना'.....[पा० सू० २-३-३२] इति पञ्चमी ।'-प्रपा.-व. भ. मुशा.

' इति चापि विधाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
अविभज्य परत्र यन्मया सहितः पाम्यति ते स वान्धवः ॥३७॥

१ यम्-भ-१, तम्-म.

इति चापीत्यादि ॥ अग्निं दत्त्वा ततः नौ आयास्यां साधारणः एकः
एव [सलिलस्य अञ्जलिः] जलाञ्जलिः [दीयतां] त्वया देयः । यत् यस्मात्
अविभज्य अविभागेन मया सह परत्र परलोके स [ते] त्वत् [वान्धवः]
वपस्यः पास्यति । आवयोर्हि सहपानभोजनं सदैवेष्टम् । गृयादानेन तु

तद्दुर्घटम् । यदिति हेतुपदम् । 'यम्' इति पाठेऽञ्जलिनिर्देश । नो इति 'युष्मदस्मदो' [पा मू ८-१-२०] इत्यादिना चतुर्थीद्विवचनान्त स्याऽस्मदो नावादेश ॥३७॥

परलोकविधा च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।

निवपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥३८॥

परलोकित्यादि ॥ हे माधव । परलोकविधौ और्ध्वदैहिके [स्मरमुद्दिश्य] मित्रोद्देशेन [विलोलपल्लवा] चल^१पल्लवा^२ सहकारमञ्जरी

१ नव०-म व २ ०किसलया व मुगा

निवप दद्या । यस्मात् स हि ते [सखा] वयस्य सद्य [प्रियचूतप्रसव] चूत^३पुष्यप्रिय सहकारश्च चूतमेद एव । अत्यन्तमेद^४ तु निरुद्धमेन्दु वचन यदन्यस्य प्रियत्वेऽयस्य दानम् । प्रेतोद्देशेन दानं निवाप ॥३८॥

३ ०नुगुम०-व न भ मुगा ४ चूतविशेष एव वाच्य-व

इति देहविमुक्तये स्थितार्ता रतिमाकाशभवा सःस्वती ।

शफरी हृदशोपविह्वला प्रथमा वृष्टिरिवा-वक्त्रपयत् ॥३९॥

इति देहेत्यादि ॥ [इति] इत्थं [देहविमुक्तये स्थिता] शरीरत्याग निश्चिता [रति] कामवधु आकाशभवा अदृश्या [सःस्वती] वाणी^१ अन्धकम्पयत् पर्यायत^२ । रतिरक्षणार्थमाकाशात्भारत्युच्चचारेत्पर्य^३ । [इव] यथा शफरी मत्स्यी [हृदशोपविह्वला] जलशोपणाकुला प्रथमोपना [वृष्टि] अम्बुद^४त्रुष्टिरनुस्पते । तथाऽसौ ताम् । भवतीति भवा । यस्य निभापितत्वाद्^५ ॥३९॥

१ वाक-व २ परिजातवती-व ३ जलागम०-व भ न व ४ नवधरो-मुगा ५ 'आकाशाभवा आकाशभवा' -शपा-मुगा

तामेव वाचमाह-

कुसुमायुधापत्नि दुर्लभस्तत्र भर्ता न चिगद्भ्रमिष्यति ।

शृणु येन स कर्मणा गतः जलमत्स्यं हरलोचनाचिपाम् ॥४०॥

१ ०अचिपि - न म

कुसुमायुधेत्यादि ॥ हे [कुसुमायुधपति] कामजाये । वेहं मा त्याक्षीः ।
यस्मात् तव [भर्ता] पतिः [न चिरात्] अचिरात् [भविष्यति] सुलभो भविता ।
येन च कर्मणा [स] असौ [हरलोचनाधिपां] त्रिनयन^१दहनज्यालानां
शलभत्वं प्राप्तः । [शृणु] तदाकर्णय । कुसुमायुधः पतिर्यस्याः सा
कुसुमायुधपत्नी । 'विभाषा सपूर्वस्य' [पा० सू० ४-१-३४] इति ङीप्-
नकारो ॥४०॥

- १ भविष्यति - व. न. शा मुशा. २. त्रिनयनत्रयन०-व त. भ शा मुशा.
३. 'पतङ्गत्वम्' - अपा. - व. न. भ. व. शा मुशा.

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामङ्करोत्प्रजापतिः ।

अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥४१॥

अभिलाषमित्यादि ॥ एवमागमो यथा [प्रजापतिः] ब्रह्मा उदीरिते-
न्द्रियः चलचित्तमनाः सन् [स्वसुतायां] निजदुहितरं तिलोत्तमाम् [अभि-
लापम्, अफरोन्] अचकमत । [अथ] ततः तेन वदित्वात् [विक्रियां]
वेतोविकारं निगृह्य अभिशप्तः । त्वत्प्रियः एतत् फलं देहदाहलक्षणं
[अन्वभूत्] अनुवभूय ॥४१॥

१. देहायागलक्षणम्-व. ग. न.

परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवर्णीकृतो हरः ।

उपलब्धसुखस्तदा स्मरं अपुषा र्वेन नियोजयिष्यति ॥४२॥

इति चाह स धर्मयाचितः स्मरशापान्तशिवां सरस्वतीम् ।

अशनेरमृतस्य चोभोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥४३॥

१. शापान्तशिवाम्-म.

परिणेष्यतीत्यादि ॥ इति चाहेत्यादि ॥ ततः [धर्मयाचितः]
धर्मं सृष्टिरक्षार्थं वेद्या अग्र्यर्थिनः सन् [स्मरशापान्तशिवां] स्मरशापान्तेन
शिवां भद्रां सरस्वतीं वानम् इति एवम् [आह] उवाच । कां वाचमित्याह-
तपसा तत्प्रवर्णीकृतः आत्मैकपरायणतां नीतः [हरः] शिवः यदा [पार्वतीं]
गौरीं [परिणेष्यति] उपयंस्यते तदा [उपलब्धसुखः] प्राप्तविषयसंगसुखः

॥ श्रीः ॥

आनन्ददेवाय निवल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपण्डिकायां

॥ पञ्चमः सर्गः ॥

अद्भुत^१ रतिकामोदन्तमारयायेदानीं देवीवृत्तं वर्णयितुमाह^२—

तथा समक्षं दहता मनोभव पिनाकिना भग्नमनोरथा सर्ता ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती त्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥

१ अद्भुतम्—नास्ति—मुग्धा २ देवीवृत्तान्माह—मुग्धा

तथेत्यादि ॥ अथ [पार्वती] गौरी हृदयेन चेतसा रूपं रामणीयकं
निनिन्द जगद् । 'धिग् मदीयं रूपं येन हरो वदी नाकारि ।' यत
[पिनाकिना] शम्भुना तथा पूर्वोक्तप्रकारेण समक्षमेव^३ [मनोभवं] कामं
[दहता] प्लुप्यता [भग्नमनोरथा] भग्नो नाशितः 'शिवो मे भर्ता भूयात्'
इति मनोरथो यस्या सा तथोक्ता । किमित्येवता रूपं निन्दितवती । हि
यस्मात् चारुता [त्रियेषु] भर्तृषु सौभाग्यफला त्रियविषये सौभाग्यं
वाल्लभ्यमेव फलं यस्याः सा । वल्लभा यदि भवस्य भवेत् ततः कथमसौ
मदनं वहेत् । या च न सुभगा तस्याः किं रूपेण । लावण्यसौभाग्ययोः
स्वरूपमाह—

^३सज्जल्पन-सन्निरीक्षण-सद्गमनानीति वदन्ति लावण्यम् ।

स्पृहणीयो रतसुभगः स्पर्शगुणो भवति सौभाग्यम् ॥

१ 'धिग्...नाकारि—नास्ति—व व. भ वा मुग्धा २. प्रत्यक्षमेव—भव ३
३ सज्जल्पन...सौभाग्यम्—नास्ति—व न भ व वा मुग्धा, 'मनोभवं
व शक्यवृत्तम्'—अपा—य ल. न वा मुग्धा.

इयेप सा कर्तुमवन्धरूपतां ममाधिमाम्थाय तपोभिरत्मानः ।

अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च नादृशः ॥२॥

पञ्चमः सर्गः ।

इयेपेत्यादि ॥ ततोऽसौ समाधिम् आस्थाय^१ आश्रित्य तपोभिरात्मनः
अवस्थरूपतां सकलरम्यत्वं^२ [कर्तुं] विधातुम् [इयेष] अचकमत^३ । न
वेतद्भुतम् । यतः अन्यथा तपसा विना [तथाविधं] तादृशं देहार्थ-
दाननिदानं प्रेम तादृशः चतुर्दशभुवनाधिपतिः पतिः भगवान् महेश्वर
इति कथम् एतत् द्वयम् [अवाप्यते] समासाद्यते, अपि^४ तु न । यतस्तपो-
मूलमिष्टपदवी । तदुक्तम्—

‘यद्दूरं यद्दुदुराराध्यं यच्च दूरे ध्यवस्थितम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥’

वाशब्दः पूर्वोक्तापेक्षया । तादृशतथाविधशब्दौ सामान्यार्थावपि
विशेषणयोरुक्तकृष्टत्वेन पसिद्धत्वाद्विशेषणगतिशयनिष्ठावेव ॥२॥

१. ‘त्रियमाधिनियमम्’—अपा. —भ. ‘नियमम्’—अपा. मुशा. २. सकल रामणीयत्वम-
न मुशा. ३. चकमे—व. न. मुशा. ४. सप्त०—शा. मुशा.
५. ५. ‘अपि...दुरतिक्रमम्’—नास्ति—व. न. शा. मुशा., इ. मनु० ११-२२८

निश्चयं चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशं प्रति सक्तमानसाम्^१ ।
उवाच मेना परिरम्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥३॥^२

१. गिरीशप्रतिमक्तमानसाम्—म. २. मुद्रितशारदायामय श्लोकी नास्ति ।

निश्चयेत्यादि ॥ [सुतां] बुधितरं गिरीशं ईश्वरं प्रति सक्तमानसाम्
मारोपितचित्तमाहितान्तःकरणं सर्तीं [तपसे तपोऽर्थं [कृतोद्यमां] विहितो-
द्योगं निश्चयं श्रुत्वा मेना वक्षसा हृदयेन च [परिरम्य] आलिंग्य सुताम्
उवाच । किं कुर्वती । महतः गरीयसो दुश्चरात् मुनिव्रताम् जपनियमाम्
निवारयन्ती निषेधयन्ती । व्रतं शास्त्रविहितो नियमः ॥३॥

कथमनुशासतीत्याह—

मनीषिताः सन्ति गृहेऽपि^१ देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥४॥

१. गृहेषु—म. २. ३-शा. मुशा.

मनीषिता इत्यादि ॥ [यत्से] हे पुत्रि । यदि तदर्थं च तपस्यासि^१
तदलं, यतः [गृहे अपि] निजचेष्टमन्येव [मनीषिताः] वाञ्छिताः [अभिमताः]
देवताः देवाः सन्ति । अतश्च क्लेशात्मकं एव तपः । एव च सुकुमारं
तापकं त्वदीयं [चपुः] शरीरम् । तदेव दृष्टान्तेन दृढयति । पेल्वं सुकुमार
शिरीषपुष्पं [भ्रमरस्य] पट्पदस्य पदम् अवस्थानम् [सहेत] सोढु
शान्तुयात् न [पुनः] तु [पतत्रिणः] शुकादेः पक्षिणः । मनीषितमभिप्रेतं
यथा-‘मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा [रघु० ५-३३] इति ॥४॥

१ देवताराधनार्थं चेत्तपस्यति-व भ ल शा मुशा

इति श्रुतेच्छा^१मनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चय मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥५॥

१ ध्रुवेच्छा०-म स ल व २ ४-शा मुशा

इतीति ॥ श्रुतेच्छां तपोविषये श्रुता इच्छाऽभिलाषो यस्यास्तां श्रुतेच्छां
ज्ञाताशया [सुता] दुहितरम् [इति] इत्यम् अनुशासती उपदिशन्त्यपि मेना
उद्यमात् उत्साहात् नियन्तुं^२ न शशाक^३ । अतः [ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं]
ईप्सितेऽर्थे^४ स्वरो दृढो निश्चयो द्यवसायो^५ यस्य तत् तादृश
मनः कः प्रतीपयेत् व्यावर्तयेत् । प्रतीकरोतीति प्रतीपयति निम्नाभिमुखम्
अधः प्रसृतं पयः तोषामिव^६ ॥३॥

१ निवारयितुम्-अपा ल २ न प्राभवत्- व शा मुशा ३ 'विवी
पित वस्तुनि'-अश-ल न ४. अध्यवसाय-ल ५ च शब्दोऽत्रवार्थ-
अपा-ल न

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥६॥^१

१ ५-ना मुशा

कदाचिदित्यादि ॥ ततः [कदाचित्] कतिपयकालापगमेऽसौ
[आसन्नसखीमुखेन] निकटवयस्याद्वारेण [पितरं] जनकम् ज्ञात्मनः
[अरण्यनिवासं] ग्नावस्थानम् [अयाचत] प्रार्थयत् । किमर्थम् [फलोदयान्ताय]
ईश्वराराधनमेव फलं तस्योदय उत्पत्तिः स एव [अन्त] उदयान्तो यस्य
तस्मै तादृशाय [तपःसमाधये] तपोऽर्थं समाधये नियमार्थम् । मनोरथज्ञम्

पञ्चमः सर्गः ।

इत्यनुज्ञासम्पत्तिं व्रूत इति ।^१ यो ह्यभिलाषत्वरान् न वेत्ति नासावनु-
जानाति । [मनस्विनी] तेजोऽहङ्कारादिभेदासितं^२ मनो यस्याः
सा मनस्विनी मानिनी । सत्योः समक्षं पराभयं नासहतेति भावः ।
'अस्मायामेधास्त्रजो विनिः' [पा० सू० ५-४-१२१] इति विनिः प्रत्ययः ।
'तसौ मन्वये' [पा० सू० १-४-१९] इति भत्वाद्भूत्वाभावः ॥६॥

१ अनुज्ञासम्पन्न सूचयति-व न, ०सत्ति सूचयति-मुद्या २ साभिमानम्
-ए न मुद्या

अथानुरूपाभिनिवेशतोपिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजातु पश्चात्प्रथितं तदारूयया जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥७॥^१

१ ६-सा मुद्या

अथानुरूपेत्यादि ॥ [अयं] पितृप्रार्थनानन्तरं ततः [गौरी] देवी
[शिखरं] शृङ्गमद्रिशिखरं तपोऽर्थं [जगाम] अयासीत् । यतः गरीयसा
पूज्येन गुरुणा पित्रा [कृताभ्यनुज्ञा] दत्तानुमता । तेनच दुष्करे कर्मणि
रथमनुज्ञातेति चेदिदमाह-[अनुरूपाभिनिवेशतोपिणा] यौग्यामहनुष्टेन^१
'स्थानेऽस्या अभिनिवेशो यातु हारागघनाय' इत्येवं 'घन्योऽहम्' इति
विचिन्त्य दृष्टः । किं शिखरमित्याह-गौरीशिखरम् इति^२ । शिखण्डिमत्
सदा मयूरयुतमिति रम्यत्योन्तिः ॥७॥

१ ०परितुष्टेन-व, तापिणा-मुद्या २ बहियुतम्-य ३ 'गौरीश्वरशैलेन्द्र
पञ्चगति पश्चादनन्तरं लोके प्रविष्ट गौरीशिखरमिति ।'-४पा-ए न सा, मुद्या.

विमुच्य मा हारमहार्यनिश्चया विलोलवष्टिप्रविलुप्तचन्द्रनम्र ।
वचन्ध वालारुणधनु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णमंहनि ॥८॥^१

१ ७-सा मुद्या

विमुच्येत्यादि ॥ [अहार्यनिश्चया] तपस्यहार्यो हनुंमहापयो निश्चयो
यस्याः सा गौरी' [हारं] मुक्ताहारं [विमुच्य] अगम्य तडाभ्यष्टे [वल्कलं]
वल्कलचीरं [वचन्ध] दधे^१ । कीदृशं हारम् । [पिशोःश्रष्टिप्रविलुप्तचन्द्रं]
१ देवी-व न २ परिदधे-व

कीडाकम्पानुयन्धाद्विलोलया चट्टलया^३ यष्टया, तदा प्रविलुप्तं उत्पुंसितं
चन्दनरागं^४ येन स तं [वधन्ध] दध्ने । [वालारुणवध्नु] नवोदिता-
रुणकपिशं^५ भूर्जत्वचम् । तथा [पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति] स्तनोच्छ्रयेण
त्रुटिनं सन्धिशब्धं यस्य तत् ॥८॥

३ चपलया—मुद्रा. ४ लतशोत्पुंसिताङ्गरागम्—मुद्रा ५ ०तानूहकपिलम्—मुद्रा.

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदानम् ।

न पट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशेवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥९॥^१

१ ८-वा मुद्रा

यथा प्रसिद्धैरिति ॥ [तत्] गौयां: [आननम्] मुखं प्रसिद्धः अलं-
कृतैः [शिरोरुहैः] केशैः कृष्णकौमलकुटिलप्रलम्बनीरन्ध्रैः^१ यथा [मधुरं]
मनोजम् [एवं] तथैव जटाभिः अपि [अभूत्] यभूव । तथाहि [पङ्कजं]
कमलं [न केवलं पट्पदश्रेणिभिः] धमराशलिभिः एव [प्रकाशते] ।
शोभते यावत् [सशेवलासङ्गं] शेषालसम्पर्केणापि । सह शेषला संगेन
वर्तते यत्तच्छशेवलासङ्गम् ॥९॥

१. कृष्ण.. रन्ध्रौ—नान्ति—वा मुद्रा

प्रतिक्षणं सा कृत्तरोमवित्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां वभार याम् ।

अकारि तत्पूर्वनिवद्धया तथा सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥१०॥^१

२ ९-वा मुद्रा.

प्रतिक्षणमिन्यादि ॥ [प्रतिक्षणं] मुहुर्मुहुर्विहिततपस्विधेया सा [व्रताय]
व्रतार्थं त्रिगुणां मौञ्जीं मेखलां [वभार] उवाह । तथा तस्याः [रशनागुणा-
स्पदं] काञ्चीगुणस्यान सरागं लोहितम् अक्षानि ध्यधापि । यतः [तत्पूर्व-
निवद्धया] तत्पूर्वं तदादि निवद्धया^१ । अनश्च नितम्बस्य सौकुमार्यात्
मौञ्ज्याश्च पारुष्याद्रक्तवादानम्^२ ॥१०॥

१ ०गुणनिवद्धया—व.

२ ०रक्तवादानम्—मुद्रा.

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्^१ ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गलिः कृतोऽध्रसूत्रप्रणयी तथा करः ॥११॥^२

१ वञ्चुवात्-स २. १०-शा मुशा

विसृष्टरागादित्यादि ॥ तथा अधरात् कन्दुकात् च [फर] पाणिः
[निवर्तितः] निषिद्धः अक्षसूत्र^१ प्रणयी व्यसनी [कृत] विद्ध्ये । इदानीं^२
तस्योचितत्वात् । आदौ एतसौ^३ रागोत्पादनाय ओष्ठासन्तालककः^४
आसीत् । क्रीडाार्थं च कन्दुके । कीदृशादधरात् । [विसृष्टरागात्] विसृष्ट-
स्यक्तः उपेक्षिनो रागोऽलक्ष्यतादिर्येन यस्य वा । रज्यतेऽनेनेति रागः ।
कन्दुकात् [स्तनाङ्गरागारुणितात्] स्तनाङ्गरागेण कुचकुङ्कुमेनाऽरुणिता-
दिति प्रियत्वोक्तिः । कीदृशः करः । [कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गलिः] कुशाङ्क-
रादानेन दर्भसूत्रीप्रद्वेणेन परिक्षताङ्गलिः पाठितकरशाखः । प्रीतिविद्यते
यस्याऽसौ प्रणयी ॥११॥

१. उपमाला०-अ पा-ल २ तदानीम्— व. ल, मुशा ३ ०अपर
—अपा—ल

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुपी स्थण्डिल एव केवले ॥१२॥^१

२ ११-शा मुशा.

महार्हशय्यादि ॥ या देवी पूर्वं [महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः] उन्मुष्ट^१-
शयनचलनपतितैः [स्वकेशपुष्पैः] निजशरीकुसुमैः अपि दूयते स्म अलिघन ।
[सा] असा तदा [बाहुलतोपधायिनी] भुजलतामुपधानीरुत्य निषेदुपी
निषण्णा उपविष्टव हस्तमूलं भूमाधारोप्याऽवष्टभ्य, यतो योगनिद्रा समाधौ
उपविष्टः त्रियते ।^२ केवले निगावरणे शाद्वलरहिते । स्थण्डिले स्थले
पय [अरोन] अयः सुख्याप । यतःप्ररोन स्थण्डिलशयनस्योचितत्वात्^३ ।
मदानुरूपोऽहो योग्यो यस्याः सा महार्हा यद्या ददुचना । बाहुलता-
मुपधाति शिरसि करोतीति बाहुलतोपधायिनी । दूयते स्म इति 'लट् स्मे'
[पा. मू. ३-२-११८] ॥१२॥

१ पराशरं०-मुशा २...२ यतो... विद्यते'-नास्ति-भ. ल गा. मुशा
३...३ 'यत एवात्'-नास्ति-भ ल गा. मुशा ।

तपोवशाद्विभ्रमत्यागोऽत्र कप्रभिरुह्यते—

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तथा द्वयेषु^१ निक्षेपमिवा^२पितं द्वयम् ।

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं^३ हरिणाङ्गनासु च ॥१३॥^४

१ द्वयस्य न द्वयोषु—स च २ निक्षेप इव—स म च ३ दृष्टिम
—व च ४ १२—सा मुखा

पुनर्ग्रहीतुमित्यादि ॥ तथा गौर्या [नियमस्थया] व्रतस्थया निकट-
वर्तिषु [द्वयेषु] उभयेषु द्वयम् इदं निक्षेपम् इव न्यासमिव^१ [पुनर्ग्रहीतुं]
पुनरादातुम् अपितं निहितम्^२ । केषु भ्रमित्याह—तन्वीषु लतासु [विलास-
चेष्टितं] विभ्रमपरिभ्रमणं । [विलोलदृष्टं] चतुर्लं च धीक्षितं [हरिणाङ्गनासु]
मृगीषु । विशेष्यस्य स्त्रीत्वेऽपि द्वयेष्विति सामान्योपक्रमादस्त्रीलिङ्गेन
निर्देशः । निक्षिप्यत इति निक्षेपः । द्वयविशेषणत्वात्पुसकत्वम्^३ । एतदेव
[च] दशयितुं लतास्वित्यादि द्वयमित्येकवचनपेक्षया एकरचनम् ॥१३॥

१ न्यासभूतमिव—य मया २ स्थापितम्—अपि—व मुखा
३ तनानुपपन्नम्—व भ ल

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् घटस्तनप्रसवणैर्व्यवर्धयत् ।

गुहोऽपि येषां प्रथमात्तजन्मना न पुत्रचात्मलक्ष्मपाकरिष्यति ॥१४॥

१ प्रथमात्त०—त

अतन्द्रितेत्यादि ॥ सा देवी [अतन्द्रिता] अनलसा सती वृक्षान्
अल्पतरुन् [घटस्तनप्रसवणै] मलशकुचपयोभिः [स्वयमेव] आत्मनेव
[व्यवर्धयत्] पुणोष । येषां [प्रथमात्तजन्मनां] पूर्वलब्धजन्मत्वात् [गुहः]
कुमार अपि [पुत्रचात्सल्यं] पुत्रस्नेहं न अयाकरिष्यति । पूर्वजातो हि
मातृप्रियः । पुत्रश्च स्तनप्रसवणेन^१ गोप्यते । अल्पा इत्या या वृक्षाः
वृक्षमाः । तन्द्रा आलस्यम् । तास्मादित्यादितच्^२ ॥१४॥

१ न ऊनोकरिष्यति—व न हरिष्यति—या मुखा २ ०प्रसवणे—म या मुखा
३ 'वचिप्रसवनेरिति पठितं'—अपि—म व

अरण्यधीजाक्षलिटानलालितास्तया च तम्यां हरिणा विशदयसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः मग्नीनाममिमीत लोचने ॥१५॥^१

१ १३—या मुखा

पञ्चमः सर्गः ।

अग्नयेयादि ॥ [अरण्यवीजाञ्जलिदानललिताः] अरण्यवीजानि नीवारा-
दिवीह्यस्तेषां मुष्टिभिः^१ पोषिताः^२ हरिणाः तथा तेन प्रकारेण [तस्याः]
गौर्यां विशाश्वसुः विश्वासमाशययुर्विश्रम्भमाणुः । यथा तदीयः [नयनैः]
नेत्रैरसौ [कुतूहलात्] कौतुकात् [पुरः] अग्रतः^३ सखीनां [लोचने] लोचनानि
अभिमीत पर्यच्छिदत् कस्य विशालानीति । नेत्रमानमत्र सखीनां न
स्यात्मनस्तपःस्थायया अनौचित्यात् । अभिमीतेति माहो लङ् । भृशामित्
[पा० सू० ७-४-७६] इह न्याय्याः ॥१५॥

१. अञ्जलिदानेन-म. व. २. तांपिता-व. : अग्ने-म. ४. नेत्र-
-सा. मुना.

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासंगवतीमधीतिनीम् ।^१
दिदक्षवस्तामृषयोऽप्युपागमन्^२ धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥१६॥^३

१. निरीतिनीम्-स. २. अमृषुपागमन्-म. व. ३. १५-सा. मुना.

कृताभिषेकामित्यादि ॥ तां एवंविधां [दिदक्षवः] दृष्टुं [कपयः]
वृद्धमुनयः अपि [उपागमन्] आययुः । कीदृशीम् । [कृताभिषेकां] त्रिकाल-
विहितस्नानां हुतजातवेदसं कृताग्निकार्याम् । [त्वगुत्तरासंगवतीं] चत्क-
लोत्तरीयवतीम्^१ [अधीतिनीम्] अधीतं विद्यते यस्यास्तामधीतिनीं हुत-
स्याध्यायाम् । ननु चिरन्तनास्ते कथं तां यालां द्रष्टुमाजन्मुखित्याह-[धर्म-
वृद्धेषु] ^२सुकृतसम्भारोन्नतेषु वयः न [समीक्ष्यते] ईक्ष्यते^३ । तदुक्तम्-

'न तेन वृद्धो भवति येनाऽस्य पलितं शिरः ।

यो धं युयाऽप्यधोपानस्तं देवाः स्वयिर् विदुः ॥ [-मनु० २ १५६]

१. उत्तरीय विषते यस्याः ताम् । लाषयमनादियमाणा. धर्मधारयान्मःप्रर्थाय
प्रयुञ्जत एव । यथा-'वित्तविमलच्छेपाधेयवन्तः' [मेष० १२] इत्यादी ।-यदि
या स्वया उत्तरासंगवतीमिति तृतीयासमासः' अथा-मुना. २...२ 'गुप्त...
ईक्ष्यते' - नास्ति-मुना.

विरोधिमच्चोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरपीष्ट^१ प्रसवाचितातिथि ।
नमोऽजाभ्यन्तरसम्भृतानलं तपोवनं तच्च वभूय पावनम् ॥१७॥^२

१. ०१भीष्ट-म २. १६-मुना

विरोधीत्यादि ॥ तत् देव्या तपोवनं [पावन] पवित्रं [बभूव] आसीत् ।
 मीढशम् । [विरोधिसत्त्वाच्छितपूर्वमास्त्रम्] अहिमयूगादिभिर्विरोधिभि
 सत्प्रै प्राणिभि त्यक्तशाश्रुतिकपूर्ववरम् । यदुक्तम्—[अहिंसाप्रतिष्ठाया]
 'तत्सन्निधौ वैरत्याग' [पातञ्जलयोगसूत्रम् २-३५] इति । तथा आस्ता
 सचेतना । स्थावरैः [द्रुमैः] तरुभि अपि [इष्टप्रसवाधिंतातिथि] प्रियै
 पुष्पफल पूजितागन्तुकम् । [नयोऽजाभ्यन्तरसंभ्रतानलं] पर्णशृङ्गमध्ये
 सञ्चिताग्निम् ॥१७॥

यदा फलं सर्वतपःसमाधिना' न तापता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
 तदानपेक्ष्य' स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥१८॥^१

१ पूर्वतप समाधि १-म स व सर्वसमाधिसावन - गा मुगा २ अत
 वेक्ष्य-स ३ १७ शा मुगा

यदा फलमित्यादि ॥ यदा असौ [काङ्क्षितं] अभिमतं फल [सर्व
 तप समाधिना] अखिलनियमाधानत्वात् तापता परिमितेन तपसा [न लभ्य]
 दुर्लभम् अमंस्त' अज्ञासीत्, २ तदा [स्वशरीरमार्दवं] निजवपु सोऽकुमार्यम्
 [अनपेक्ष्य] अवगणय्यैव [महत् तप] कष्टानि व्रतानि' [चरितुं] कर्तुं
 [प्रचक्रमे] आरेमे । लब्धुं शक्यं लभ्यम् ॥१८॥

१ सुलभ नामस्त-मुशा २ नापामीत - मुगा, ३ वा द्रायणाशीनि'
 -अपा -मुगा

कृमं ययौ कन्दुरुलीलयापि या तथा मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
 ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं मृदु प्रकृत्या च सुमार'मेव च ॥१९॥^१

१ समार०-स म २ १८-गा मुशा

इहम ययामित्यादि ॥ या देवी [कन्दुरुलीलया] व्रीट्या अपि
 [कृमं] रोदं [ययौ] जगाम । तथा नीव्रतपश्चर्यया कठिनकायाना [मुनीनाम]
 कपोजा [चरितं] चेष्टितं व्यगाह्यत पस्पृशे । अतश्चोत्प्रेक्षते' तदीय
 [वपुः] शरीर [ध्रुवं] निश्चितं काञ्चनपद्मनिर्मितम्' । यत् [प्रकृत्या]
 स्वभावेन मृदु अथ च सुसारं रढं फलेशसहम् । कनकफलं हि सौवर्ण
 त्वात् हृद पदात्तान्मृदु' ॥१९॥

१ अनुमीयते-व उप्रेक्ष्यते-मुग्धा २ 'इतम'-अपा-व गा मुगा

३ 'समितनिर्मितं कमितमिति च पाठान्नापा' । अपा-व ल न

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥२०॥'

१ १९ शा मुशा

शुचावित्यादि ॥ [शुचौ] आपाठे मासि [ज्वलता] देदीप्यमानाना
चतुर्णां [हविर्भुजा] आग्निना [मध्यगता] मध्यस्था सती देवी [नेत्रप्रति
धातिनीं] नयननाशिनीं [प्रभाम्] अर्कदीप्तिं [विजित्य] परिभूय' [मनन्य-
दृष्टिः] तद्गतदृष्टि [सवितारं] सूर्यम् [मैक्षत] अद्राक्षीदिति पञ्चाग्निनतप
साधना कथिता' । शुचिस्मिता निर्मलहसितेति अङ्गान्तिवकथनम् ॥२०॥

१ अनुभूय-व., अभिभूय-मुशा २ ०तप कथनम्-मुशा

तथापि तप्तं' सवितुर्गमस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥२१॥'

१ तथा तत्तप्तम्-म तथाभितप्तम्-स २ २० शा मुशा

तथापीन्यादि ॥ तथा तेन' प्रकारेण [सवितु गमस्तिभि] रवि-
रश्मिभि तप्तम् अपि [तदीयं मुखं] देवीवक्त्रं [कमलश्रियं] नलिनलक्ष्मीं
[दधौ] उवाह' । कमलं' हि तपनतापाद् विकसति । केवलम् अस्य
[अपाङ्गयोः] नेत्रप्रान्तयोः [शनैः शनैः] क्रमात् [श्यामिकया] कालिम्ना
पदं कृतम् । अतिसौकुमार्यात् ॥२१॥

१ पूर्वोक्त०-व ल २. वमार-शा मुशा ३ पद्यम्-ल

अयाचितोपस्थितमग्नु केवलं रसात्मकश्चोद्भुपतेश्च रमयः ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥२२॥'

१ २१-शा मुशा

अयाचितेत्यादि ॥ तस्याः देव्याः पारणाविधि शरीर्यात्रासम्पत्तिः
[वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः] वृक्षवृत्तेर्द्व्यतिरिक्तसाधनोऽधिकोपकरणो न
[बभूव] भासीत् । तरुवृत्तितुल्यो बभूव' । तथा हि [अयाचितोपस्थितम्]
अपार्थितोपनतम्' [अग्नु] तोयं केवलम् अस्या पारणम् । [रसात्मकः]
अमृतमय [उद्भुपते] मयूखा' च । द्रमाणामप्यग्नु शीताशुरदमयश्च
जीवितम्' । किल इत्यागमे ॥२२॥

१ अभूत'-प्रपा-व ल मुशा २. अप्रापितापनीतम्-व ल

३ जीवनम्-व

निकामतप्ता द्विविधेन^१ वह्निना नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन च ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥२३॥^२

१ विविधेन-म २ २२-गा मुगा

निकामतप्ते यादि ॥ सा देवी रविकाण्डजमेदात् द्विविधेन द्विरूपेण [वह्निना] अग्निना पूर्वं [निकामतप्ता] ग्लपिता सती तत तपात्यये घमान्ते^३ [नः] प्रथम [वारिभिः] जल^४ [उक्षिता] सिका भूरिव [ऊर्ध्वगम्] ऊर्ध्ववृत्तम् [उष्माणं] वाष्पम् [अमुञ्चत्] मुमुच प्राणि इत्यत् । २५ [भुवा] उर्या सह । पृथिवी हि दावाग्निना अर्केण च तापिता ततो^५ मेघजलसिका उष्माणं मुञ्चति^६ ॥२३॥

१ शीघ्रा ते व २ प्रथमजल-मुगा ३ वपासु-प्रपा-व गा मुगा ४ तथा वाष्प-अपा भ व गा मुगा

स्थिता. क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
पलीपु तस्या स्पलिताः प्रेपेदिरे चिरेण नाभिः प्रथमोदविन्दवः ॥२४॥^१

१ २३ वा मुगा

स्थिता क्षणमित्यादि ॥ तस्या गोर्या प्रथमोदविन्दव प्रथमप्रवृत्ता उद्विन्दवो नलकणा चिरेण [नाभिः] नाभिस्थान [प्रेपेदिरे] प्रापु^२ । तथा हि पूर्वं [क्षणं] क्षणमात्र पक्ष्मसु अक्षिलोमसु स्थिता विनम्रनयनत्वा^३न्नाध्र पतिता ॥ तत ताडिताधरा^४ । ततोऽपि [पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः] स्तनोच्छ्रयेण स्तनपातेन चूर्णिता । तदनु नमित्तान्^५ [पलीपु] बलिप्रथमध्ये स्पलिता । अनन्त^६ नाभौ मग्ना । तदनेन प्रथम प्रावृट्स्वरूप कथयता देव्या रूपातिशय सूचित । उद्वस्य विन्दव उद्विन्दव । 'मथोदव- ' [पा सू. ६-३-६०] इत्यादिना उदादश । उत्सेध उच्छ्राय ॥२४॥

१ प्राप्ता-न न २ घनत्वात्-गा मुगा ३ वाहृषोष्ठा^४-अपा ल न ४ निम्नत्वात्-व व न गा मुगा

शिलाशया नामनिकेतवामिनीं निरन्तराम्बन्तरार्प^१वृष्टिषु ।

व्यमोरूपन्नुन्मिपितैस्तडिन्मयैर्मातपःमाभ्य इव स्थिताः क्षपाः ॥२५॥^२

१ ०वात्-न नू व ० ०४-गा मुगा

शिलाशयामित्यादि ॥ तां पार्वतीं क्षपाः निशाः [तड्ङिमयैः] विद्युद्रूपैः
उन्मिपितैः ध्वलोक्यन् दृढशुः । उत्प्रेक्षते महातपः [साक्ष्य.] साक्षित्वे
स्थिताः इव । साक्षी ह्यसकृत्पश्यति । कीदृशीं ताम् । [शिलाशयां]
शिलायां शेते इति शिलाशया तां इपदि संवेशिनीम् । स्थण्डिले हि तदा
पङ्कसद्भावः । [अनिकेतवासिनीं] बहिरेव स्थायिनीम् । कदा । निरन्तरासु
मण्डितासु^१ अन्तरवर्षवृष्टिषु अन्तरे मध्ये वर्षं जलमयं यासां तासु वृष्टिषु
करकारूपासु सतीषु, अगोनिवर्षेषु पतत्स्वित्यर्थः । एवं हि तपसो महत्त्वं
भवति । वर्षवृष्टिशब्दयोरेकार्थयोः प्रयोगाद्ब्र विशेषोऽवसेयः^२ । साक्षिणो
भावः कर्म वा साक्ष्यम् ॥२५॥

१. पार्वतीं उत्कटतपसः क्षपाः साक्षिणो जाता इत्यर्थः—अपा—म. व. न.
२. महातासु—व. भ. व. ३. व्याख्यान्तराणि स्वहृद्यत्वात् न दशितानि ।—
अपा.—भ. व. ल. न. मुशापाटी.

निनाय सात्यर्थहिमोत्तरानिलाः^१ सहस्रपरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराकन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥२६॥^२

१. सात्यर्थहिमोत्तरानिलाः—म. सात्यर्थहिमोत्तरानिला—म २ २५—शा मुगा

निनाय सत्यादि ॥ सा गौरी सहस्र रात्रिः पौषनिशा अतिशीतला
[उदवासतत्परा] जलवासतत्परा सती निनाय अत्यवाहयत् । कीदृशीः ।
[सत्यर्थहिमोत्तरानिलाः] अत्यर्थ हिमोत्तरस्तुपारा^१ चिकोऽनिलो वायुर्यासु
ताः । उत्तराशब्द आधिक्यं भ्रूयाणः संमिश्रत्वमाह । यथा—'कम्पोत्तं भीरु
तयोपगृहम्' [रघु. १३-२८]^२ इत्यादि । कृपावती सदया, स्वयं वियोग-
व्यथानुमायात् । [पुरः] अग्रतः वियुक्ते विश्लिष्टे [चक्रवाकयोः] गथाङ्क-
युगले कृपावती विश्लेषयशात् । परस्पराकन्दिनि कृजिनि । एकस्थानस्थि-
तयोर्हि तयोर्गन्योन्याऽद्दर्शनमेव वियोगः । उदके वासः उदवासः,^३ उदवासे
नम्परा । शरद्प्रसन्नयोरनुष्णशीतत्वान्न तयो वर्णनम्, शिशिरेऽपि
हेमगतेनैकयोगक्षेमः ॥२६॥

१. ०'हम०-म. २. 'श्लेषोत्तर रागवशात्त्वन्वन्ते' [रघु. १९-६०], दूर्वा-
यवारद्वन्द्वुरगलशत्वगभिन्नपुटंत्तरम्' [रघु १७-१०]—अपा.—मुगा. ३ 'पय-
वामशाहनधिषु च' [वा. मू. ६.-३-५८] इत्युदाहरण—अपा—मुगा.

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां सरोजसंधानमिवाकरोदपाम् ॥२७॥^१

१ २६-शा मुसा

मुखेन सेत्यादि ॥ (तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां) हिमसेकेन दग्धाज्जारी
नाम् [अपा] ,वारीणाम्^२ । सा देवी तोयन्त स्था । [पद्मसुगन्धिना]
कमलसुरभिणा [मुखेन] वक्रत्रेण [सरोजसंधानम् इव] जलजसन्धानमिव
अकरोत् पद्मरचनामिव ध्यघत्त । पद्मे हि पलाशैर्भाध्यम् । तत्तु [प्रवे
पमानाधरपत्रशोभिना] प्रवेपमानः कम्पमानो जाड्यवशाद् योऽसाधर
स्तेनैव पत्रेण शोभते । निशि इति तदाप्यत्यागो जलमध्ये^३ प्रतिपाद्यते ।
'पद्मन्नोमासहृन्निश ' [पा० सू० ६-१-६३] इत्यादिना निशाया
निशादेशः ॥२७॥

१ दग्धाभाज्जरीणा-व भ ल न शा मुसा २ नीराणा-व शा मुसा

३ ०वास-अपा -व न

स्वयंविशीर्णद्रुमपवृर्णचिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यथाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्त्यपर्णामिति^१ तां पुगविदः ॥२८॥

१ ० त्यपर्णोति च-व न न २ २७-शा मुसा

स्वयमित्यादि ॥ तपसः एषा परा काष्ठा कोटि^१र्यत् [स्वयंविशीर्ण
द्रुमपर्णवृत्तिता] आत्मना पतितेन तरुपत्रेण^२ वृत्ति^३ शरीरधारा प्रियते ।
तया पुनः तु तदपि अपाकीर्णं त्वपतं तदा तां प्रियंवदां प्रियभाषिणीम्
अपर्णां पुगविदः चिरन्तनाः वदन्ति । न मुक्तं पर्णमपि यथेति हत्वा
गौर्या अपर्णोति नाम । यदुक्तम्-'अपर्णा चक्रपर्णा च तथा स्यादेकपाटला'^४
इति । अपर्णामिति कथं द्वितीया । इतिशब्देन हि प्रतिपदिकायंमात्रेऽ-
पस्यापनात् प्रथमया भवितुं न्याय्यम् । यथा-'प्रमादमुं नाग्द इत्यशेषि
स' [शिग्रु० १-३] इति चिन्त्यमेतत् । यदि धेतिशब्देन पुराविदा
सम्बन्धो न त्वपर्णायास्तां देवीमपर्णामनो वदन्ति इति पुगविद आदृदि
त्यर्थः ॥२८॥

१ प्रान्तभूमि -व भ २ ०पर्णोति-व न ३ प्राणवृत्ति -व न
न ४ 'अपर्णा...पाटला -नाग्नि-प्र व

मृणालिकापेलव 'मेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं' ग्लपयन्त्य'हर्निश । म्
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥२६॥

१. ०कोमल०-स व २. तदङ्ग-मुशा ३ क्षपयन्त्य०-व. शा. मुशा.

मृणालिकेत्यादि ॥ एवमादिभिः पञ्चाग्निप्रभृतिभिः [व्रतैः] तपोभिः
मृणालिकापेलवं विश्वसुकुमारम् [अहर्निशं] दिवारात्रं [स्व] निजम्
[अङ्गं] वपुः [ग्लपयन्ती] फलेशयन्ती देवी [तपस्विनां] वृद्धमुनीनां [कठिनैः]
कठोरैः [शरीरैः] देहैः [उपार्जितं] सञ्चितं तपः दूरम् अत्यन्तम् अधश्चकार
जिगाय । पेलवशब्दः केषाञ्चिन्मते न्याय्यो न सर्वेषाम् ॥२९॥

१. बिसिनी०-मुशा. २. गाम्य-मुशा

अथाजिनापाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कञ्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरवद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥३०॥'

१ २९-शा. मुशा

अथाजिनेत्यादि ॥ [अथ] ततः कदाचित् जटिलः विप्रः [तपोवनं]
गौर्याश्रमं [विवेश] आययी । कीदृशः । [अजिनापाढधरः] अजिनं
सृगचर्म, मापाढः पलाशदण्डस्तौ विभक्ति यः । [प्रगल्भवाक्] प्रगल्भा
वाचाला वाग् यस्य [ब्रह्ममयेन तेजसा] ब्राह्म्या कान्त्या [ज्वलन् इव]
देदीप्यमान इव । अतश्चोपेक्षते-शरीरवद्ध देहवान् प्रथमाश्रमः यथा
ब्रह्मचारीव ॥३०॥

१. 'ब्रह्मण आगत ब्रह्ममय तेन वेदसमुत्थेन तेजसा'-अपा.-मुशा.

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वधि'गौरवाः क्रियाः
॥३१॥'

१ ०ध्वलि०-म २. ३०-शा. मुशा.

तमातिथेयीत्यादि ॥ तं विप्रं [पार्वती] गौरी' [बहुमानपूर्वया]
गौरवपुरःसत्या [सपर्यया] अर्चया [प्रत्युदियाय] प्रत्युज्जगाम पूजार्थमग्रतः

१ देवी-व व शा मुशा

वायया 'वित्यर्थः । यतोऽसौ [मातियेयी] परिचरणचतुरा ।' ननु साऽपि स्वयं तपस्विन्येव, नैतस्माद्दूना तत् कोऽस्यास्तदर्चा प्रति भर इत्याह- यतः निविष्टचेतसां निरहङ्कारमनसां साम्येऽपि सति वपुर्विशेषेषु रूपातिशयेषु [अधिगौरवाः क्रियाः] सप्रदुमानचेष्टाः प्रसरन्ति । आडम्बराणि किल पूज्यानि । स चाजिनादियुक्तत्वात् वेपवान् । केचित्तु साम्येऽपि समदृष्टत्वेऽपीति किलाहुः । कण्ड्यादिषु सपरशब्दस्य [घा० पा० १९६४] पाठात्सपयर्थेति यकूप्रत्ययान् ॥३१॥

२ निर्वायावि०-व ल न शा मुगा ३ ०कुजला-व न, सा 'पथ्यतिपिबन तिस्रपतेर्दंज' [पा० सू० ६-४-१०४] अपा-मुगा ४ प्रशात० -भ शात-ल वा मुगा ५ अधिगौरवाक्रिया चेष्टा भवन्ति । बरिक् गौरव यामु ता ।'-अपा भ व ६ समदृष्टत्वे-व न, ७ इ कण्डवादिभ्यो यक् । [पा० सू० ३-१-२७]

विधिप्रयुक्तां प्रतिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् । उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥३२॥'

१ परिगृह्य-भ ० ३१ सा मुगा

विधिप्रयुक्तामित्यादि ॥ ततः [स] अर्धो जटी [विधिप्रयुक्तां] सम्यक्कल्पितां [सत्क्रियाम्] अर्चा [प्रतिगृह्य] आदाय [क्षणं] किञ्चित् च [परिश्रमं] विनीय विश्रम्य [वक्तुं] गदितुं [प्रचक्रमे] प्रारम्भे । अनुज्झितक्रमः आश्रितपरिपाटीक वक्तव्यस्य सक्रमाभिधानात् । रागद्वेषहितपातश्चजुना एव स्पष्टेनैव [चक्षुषा] नेत्रेण [उमां] देवीं पश्यन् । अनन्तरं किलाऽसौ क्रोधे रागं च दर्शयिष्यति ॥३२॥

१ '(नाम) किल'-अपा-व ल मुगा २ रागद्वेषम्-व न, वा मुगा तमेव क्रममाह-

अपि क्रियाद्यं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिश्चमाणि ते । अपि म्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥'

१ ३२-सा मुगा

अपि क्रियाद्यमित्यादि ॥ अपि इतीष्टवद्भने । [क्रियाद्यं] होमन्यं कथित् [ते] तत्र [समित्कुशम्] इन्धनदर्भादि [सुलभं] सुभावम् [अपि] च

पञ्चमः सर्गः ।

[जलानि] तोयानि [स्नानविधिक्षमाणि] विपाद्यदूषितत्वाद्भिषेकयोग्यानि
[अपि] कञ्चिच्च [स्नानस्या] देहसामर्थ्यमवेक्ष्य^१ [तपसि] प्रवर्तसे व्रतानि
कुरुष्वे न तु मूढाग्रहेण । यस्मात् [आद्यं] मुख्यतः शरीर धर्मसाधनम् ।
^२यदुक्तम्—

‘शरीरं धर्मसंयुक्तं रक्षणीयं प्रयत्नतः ।

। शरीराज्जायते धर्मः पर्यतात् सलिलं यथा’ ।^२

तस्माद्धर्माधारमेतत् । समिधश्च कुशाश्च समित्कुशम् । ‘जातिर-
प्राणिनाम् ।’ (पा० सू० १-४-६) ।

१. अपि इति कामलाम-शणे-म व ऽरिप्रश्ने-ञ, अपिरिष्टप्रश्ने-मुशा
२ समीक्ष्य-मुशा. ३. ३ ‘यदुक्तम्...यथा’-नास्ति-व भ ल व न.
शा मुशा.

अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्जितालककपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥’

१ ३३-शा मुशा

अपि त्वदित्यादि ॥ [अपि] कञ्चित् मासा वीरुधां लतानां त्वदुत्तो-
दकसंभृता’ [प्रवालं] किसलयम् अनुबन्धि सरुलं वर्तते । किंभूतम् ।
[त्वदावर्जितवारिसंभृतं] त्वया क्षिप्तेन पानीयेन संभृतं प्रवृद्धम् । [चिरो-
ज्जितालककपाटलेन] यदुकालत्पकालककेनाऽपि पाटलेन [ते] त्वदीयेन
दन्तवाससा दशनाच्छादनेन यत् तुलां साम्यम् आरोहति स्पृशति । द्वयोरपि
स्वभाज्जोहितत्वात् । ‘अथ चिरात्परित्यक्तेऽपि बलकके पाटलस्ताम्रः’ ।
अनुबन्धात्युत्पद्यत इत्यनुबन्धि ॥३४॥

१. भवदुत्तसेकादकसजातम्-व शा मुशा २ २ ‘अथ...ताम्र’ ।-नास्ति
-व ल व भ न शा मुशा

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्यदर्भप्रणयापराधिपु’ ।

य उत्पलश्लेषचक्रे^१ विलोकितै^२ स्तवाक्षिसापत्न्य^३ मिव प्रवृजते ॥३५॥’

१ ऽवहारिपु-म स २ उत्पलाक्षि प्रचलं०-म ग. ३ विलाचनं०-म
अ ना म । ५ ३४-शा मुशा

अपि प्रसन्नमित्यादि ॥ [अपि] कच्चित् [ते] तव हरिणेषु मत्तः प्रसन्नं प्रीतिमत् स्थितम् । कुतोऽप्रसादश्चेत्याह—[करस्थदर्भप्रणया-पराधिपु] त्वत्पाणितलधतिकुशापहारेणापराधिपु कृतागस्तु । तथा ह्यसहनीयत्वे कारणमाह—ये च मृगाः [विलोभितैः] वीक्षणैः [तवाक्षिसापन्न्यं] स्थदक्ष्णोः सापन्न्यं वैरं स्पर्धामिव [प्रयुज्यते] कुर्वते चट्टलत्वात् । कीदृशः [उत्पलक्षेपचलैः] उत्पलानां क्षेपः प्रेरणं^१ तद्वच्चलैः । क्षिप्यमानस्य कुवलयस्य^२ कम्पानुयन्धादतितरां शोभा भवति । आक्षेपस्त्वपपाठ एव ।^३ न चापि सुरम्यपक्षमारूढं 'य उत्पलाक्षेपचलैः' पाठः^३ ॥३५॥

१ कम्पोत्पादम्—अपा—२ शा. मुशा २ कुमुदस्य—ल. ३...३ प्रणय प्रार्थना, सपत्न शत्रु तस्य धर्मं सापन्न्य, वैरं स्पर्धा वा ।—अपा—व व ल म. न शा मुशा.

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥३६॥^१

१ ३५—शा मुशा

यदुच्यते इत्यादि ॥ हे पार्वति । यत् इदं लक्षणज्ञैः उच्यते ज्ञातं यत् [पापवृत्तये] पापा चाऽसौ वृत्तिराचारः पापवृत्तिस्तदर्थं रूपं न भवति । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणाः वसन्ति'^१ । तत् इदानीं [वचः] वचनम् अव्यभिचारि सत्यम् । कुत इत्याह—तथा हि [ते] तव शीलम् [उदारदर्शने] विपुल-नयने [तपस्विनां] मुनीनाम् अपि [उपदेशता] शिष्यवत्त्वं^२ [गतं] सम्पन्नम् । धर्मिष्ठा अपि हि त्वदीयं चरितं शिष्यन्ते^३ इत्यर्थः । यदि च रूपवन्तो दुःशीलाः स्युस्तत्र भवती धर्मपरा न स्यात् । तस्यास्तु रूपवत्त्वमुदारनयनत्वेनैवाक्षितम् ॥३६॥

१ स्यु—व. म ल न २. विषयव सपन्नम्—व. व शा. मुशा

विकीर्णसप्तर्षिवलिप्रहासिभि'स्तथा न गाङ्गः सुलिलैर्दिवश्च्युतः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पाचित एव सान्वयः ॥३७॥^१

१ ०प्रवाहिनि—व. २ ३६—शा. मुशा.

विकीर्णसप्तर्षीत्यादि ॥ एव स [महीधरः] हिमयान् [सान्वयः] सपुत्रपौत्रः यथा त्वदीयैः अनाविलैः [चरितैः] चेट्टिनैः [पाचित.] परिश्री-

पञ्चमः सर्गः ।

कृत. न तथा । दिवश्च्युतैः स्वर्गपतितैः सुरसैन्धवैरपि^१ [सलिलैः]
निर्मलैरुदकैः । गङ्गा हि नाकात्तच्छिरसि पतिता । [विकीर्णसप्तर्षिवलिप्रहा-
सिभिः] विकीर्णो विक्षिप्तो य सप्तर्षिभि पुष्पादिको बलिहपहारस्तेन
प्रहासिभिः, सितत्वात्स्मयमानैरिय ॥ ७ ॥

१ सौरसे-धर्व -व. व शा मुशा

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भामिनि^१ ।
त्वया मनो निर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

१ भामिनि-म स २ ३७-शा मुशा

अनेनेत्यादि ॥ हे भामिनि । भा विद्यते यस्याः [इति भामिनी],
मानिनी । आदौ सारत्वेन ज्ञातोऽपि [सविशेषम्] अद्य [त्रिवर्गसारः]
त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामलक्षणस्य धर्मः सार उत्कृष्टः मे [प्रतिभाति] प्रति-
भासते । यत् त्वया [निर्विषयार्थकामया] अर्थकामावनादहत्य स एक एव
[प्रतिगृह्य] अङ्गीकृत्य सेव्यते । यदि ह्यसौ सर्वोत्कृष्टो न स्यात्तत्कथं भवती
धर्मार्थिनी तपस्येदिति ॥ ३८ ॥

गङ्गानिमीलितैरेव धर्महेतुकत्वं तपसोऽस्या^१ उक्त्वेदानीं विशेषजि-
ज्ञासयाह—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः^१ सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥^२

१ यदा-मुशा २ ३८-शा मुशा

प्रयुक्तेत्यादि ॥ हे [संनतगात्रि ।] नतांगि ।^१ मां परम् अर्थं
संप्रतिपत्तुं^२ धोक्त्वं न अर्हसि । यतः [प्रयुक्तसत्कारविशेषम्] आत्मना
स्वयमेव न त्वन्यमुखेन प्रयुक्तः^३ पूजातिशयो यस्य स तम् । योऽप्या-
त्मनाऽर्चित. स किमेतावता नान्यत्वमित्याह—यत. [सतां] साधूनां संगतं
सख्यं [मनीषिभिः] बुधैः^४ साप्तपदीनमुच्यते । येन सह साप्तपदान्मुच्चा-
पितानि^५ स सखेः^६पर्यः । यदुक्तम्—‘सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुः’ [रघु० २-५]
इति । भावयोश्चालापं^७ जातमेव ॥ ३९ ॥

१ कृशाङ्गि-व. न शा. मुशा २ ‘सत्कारविशेष’-अपा.-व. व. मुशा
३ पण्डितं -व शा मुशा, विद्वभि-व भ ४ ‘मां’ वाकान्तानि’-अपा.-भ.
५ वाट्-मिलन-शा. मुशा

अतोऽत्र^१ किञ्चिद् भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद् रहस्यं प्रतिवक्तुं^२मर्हसि^३

॥४०॥

१ अतोऽत्र-शा। मुना २ प्रतिगोप्तु०-चा ३. प्रतिबोधयित्वा-अ ना.
४. ३९-मुना

अतोऽत्रेत्यादि ॥ अतः सखिभावात् अत्र तपसि किञ्चिद् भवतीं
कर्मतापन्नां बहुक्षमां कदर्थनासहां [अयं जनः] अहं [प्रष्टुमनाः] प्रष्टुकामः ।
द्विजातिभावात् ब्राह्मण्यात्^१ [उपपन्नचापलः] उपपन्नं सुलभं चापलं
यस्य । यद्दुःकीतुकादहं पृच्छामीत्यर्थः । [चित्] यदि चेतत् न रहस्यं न गोप्यं
तत् [प्रतिवक्तुं] प्रतीवं कथयितुम् अर्हसि । यतो बहुक्षमा त्वम् ।
'इक्षिक्शमिभ्यां च'^२ इति णः । प्रष्टु मनो यस्य स प्रष्टुमनाः । 'कुं-
ममनसोरपि'^३ [इति मलोपः] ॥४०॥

१ ब्राह्मभावात्-भ २. 'कीतुकम्'-अपा-भ. शा मुना. ३. द. पा० पू०
३-०१ अ-नर्गतं...द. पा० सू० ३-२-१ अ-नर्गतं वातिकम् ।
४ द. लुःपेदवश्यम् इत्ये तु कामनसोरपि ।-कादिका ६-१-१४४

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं^१ वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यमुखं नवं वयस्तपःकलंस्यात्किमतः परं वद^२ ॥४१॥^३

१ ०मिवाजित-अ. ना., ०मिवोदित-चा २ तव-व. ३. ४०-
ना मुना.

कुले प्रसूतिरित्यादि ॥ [वद] कथय अतः [परम्] अधिकं तपःकलं
किं [स्यात्] भवेत् । यत् यत्तपसाऽर्थनीयं^१ तत्सर्वं तवास्तीत्यर्थः ।
तथाहि-प्रथमस्य वेधसः^२ शम्भोः कुले [प्रसूतिः] जन्म । हरनिर्माणे हि
हिमवानित्यागमः । तथा च भारविः-^३'प्रथयितुं विभुतामप्रतिनिधिं
प्रतिनिधिं जगतामिव शम्भुना ।' [किरात० ५-३] अन्ये त्वाहुः-
प्रथमो विधाता ब्रह्मा प्रजापतिर्वा तस्य लोकमपन्यम् । 'प्रथमं परतः परतः'
इति ध्रुवेः । वपुः च ते मूर्तिः [त्रिलोकसौन्दर्यम् उदितं] त्रिलोकसौन्दर्य-

१. प्रापनीयम्-व. ब. शा मुना. २. आचस्य प्रजापते.-व. शा मुना

पञ्चमः सर्गः ।

पुञ्जितम्^३ [इय] । एदर्यसुखम् अपि [अमृग्यम्] अप्रार्थनीयं, पर्वत-
राजपुत्रीत्वात् । वयः अपि नयं प्राप्तयौवनत्वात्, अतश्च । तपःफले
स्यात्किमतः परं वद^४ ॥ ४१ ॥

३ सौन्दर्यमिवोत्थितम्—व व शा मुशा, त्रिभुवनरामणीयकामिवादितमुत्थितम्—छ.

४ 'त्रिसंख्यो लोकस्त्रिलोक'—अपा-शा मुशा

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
—विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि^१ त्वयि ॥४२॥

१ तनुदरि-स शा मुशा, तलोदरि—अ ना २ ४१-शा मुशा ४२-स

भवत्यनिष्टेत्यादि ॥ अपि च [मनस्विनीनां] मानिनीनां दुःसहात्
अनिष्टात् वैधध्यलक्षणाद् इदृशी प्रतिपत्ति अनुष्ठानं तपश्चर्यालक्षणं
भवति । तथा हे [कृशोदरि] कृशमध्ये । तत् अनिष्टं [त्वयि] तव [विचार-
मार्गप्रहितेन] विवेकपदवीतिक्षिप्तेन चेतसा^२ न दृश्यते^३ ॥४२॥

१ मनसा—अ पा—व व न शा मुशा २ लक्ष्यते—व व न शा मुशा

कुत इत्याह—

अलभ्यशोकाभि^१ भवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो^२ न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥४३॥^३

१ अनन्यशोभाभिः—स २ पराभिमर्शो—शा मुशा चा ३ ४२-शा
मुशा, ४४-स

अलभ्यशोकेत्यादि ॥ [अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिः] अलभ्योऽनर्हः
शोकेन फलान्तिर्पस्याः सा तादृशी इयम् आकृतिः सस्यानम् । अस्यां
हि आकृतौ वैधध्यं न योग्यम् । परिभवादपि वैराग्यं स्यात् । तदपि तव
न सर्वमस्तीत्याह—पितुः गृहे सुभ्रु कुतः [विमानना] अवगणना [परा-
भिमर्शः] परकृतोऽप्यभिमर्शो विध्वंसमहस्पर्शः^१ तव न अस्ति ।^२ शत्रु-
भूतेन, केनचित् पराभवार्थं भवती कदाचिदपि न संस्पृष्टेत्यर्थः^३ । यस्मात्
[पन्नगरत्नसूचये] हरगस्य मणिशलाकाग्रहणाय कः [कर] पाणि
[प्रसारयेत्] न हि त्यत्परिभववृत्त्यस्यो भवति । सुभ्रुशब्दो ह्रस्वः प्रमादजो
नदीसंज्ञानिपघात् ॥४३॥

१ विध्वंसनाय सस्पर्शः,—शा मुशा^१ २ 'शत्रुभूतन संस्पृष्टेत्यर्थः ।—
नास्ति—व ल य

किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वपा वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका' विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥४४॥'

१ ०तारके-व व शा मुसा, विनिकीर्णतारके-अ ना २ ४३-शा
मुसा., ४२-अ

किमितीत्यादि ॥ इतश्च' [कि] कस्मात् [यौवने] तारुण्ये एव
[आभरणानि] अलंकारान् [अपास्य] अपहाय [वार्द्धकशोभि वल्कलम्]
स्थविरोचितवल्कलं चीरं [त्वया] भवत्या [धृतं] गृहीतम् । यत्किल चतुर्थे
वयसि योग्यं तद् यौवनेऽनुचितम् । यद्येवं न स्यात् तर्हि कथं' [स्फुट-
चन्द्रतारका] प्रकटशशिनक्षत्रा' [विभावरी] निशा यदि अरुणाय कल्पते
लौहित्येन परिणमति । अरुणो ह्यसौ प्रभाते भवति । अरुणशब्दोऽत्रान्त-
र्भावितभावार्थः । वल्कलस्य च रक्तत्वात्तदुपमानम् । 'कल्पि सम्पद्यमाने
च' इति चतुर्थी । आभरणानां चन्द्रतारका उपमानम् । वृद्धस्य भावो
वार्द्धम् यौवनत्वाद्गू । वार्द्धमेव वार्द्धकम् । केचिच्च मनोशादिषु वृद्धशब्दं
पठन्ति । 'केचिदस्फुटतारका इति पठन्ति । उदयमात्रत्वादस्फुटता तत्रैव
प्रथममुदयमानाश्चन्द्रतारका भविष्यदलंकारभागभूता अपास्य कथमन्य-
थयस्तुल्याऽरुणोदयोचिता अलंकाराः स्युः ।' ॥४४॥

१ अतश्च-व. शा. मुसा. २. तथा च कथय-व. अ. ३. ०तारके-
व. व, शा मुसा 'रात्रिमुखे'-अपा.-शा. मुसा ४. पा. सू. १-४-४४
-अन्तगत कातिकम् । ५...५. 'केचिद...स्यु ।' नास्ति-शा मुसा.

तपसि कारणान्तराणि निषेधयितुमा'ह-

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोष्यन्तारमलं समाधिना न स्तनमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥४५॥

१ उदाहृत् रूपयितुमा०-व व शा. मुसा २. ४४-शा. मुसा

दिवं यदीत्यादि ॥ [दिवं] स्वर्गं [यदि] चेत् तपसा [प्रार्थयसे]
अभिलषसि [वृथा] तन्निरर्थकोऽयं [श्रमः] फलेशः । यतः [तत्र] त्वत्-
[पितुः प्रदेशाः] पितृप्रदेशा एव [देवभूमयः] सुरपुरम्' । अथ [उपयन्तारं]
मतार वाञ्छसि तत् अलं समाधिना मा नियमं कृयाः । यतः स्तनं न

१. सुरपुराणि-व. शा. मुसा.

पञ्चमः सर्गः ।

शृहीतारम् अन्विष्यति गवेपयति अपि तु हठात् तत् अन्येन मृग्यते अर्धते ।
एवं त्वमर्थनीया न तु त्वमर्थयसे । उपयच्छत इत्युपयन्ता^२ पतिः । अलं
समाधिना इति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, चतुर्थीविधौ तु पर्याप्त्यर्थस्याऽ-
लमेव ग्रहणम् ॥४५॥

२. उपयच्छति स्वीकरोतीयुपयन्ता—व. व. ल. शा. मुशा.

इदानीं वरकथावसरे गौर्या उष्णोच्छ्वासमालोभ्य^१ तत्स्वरूपमाह—
निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥^२

१. ० आलक्ष्य—व. व. शा. मुशा. २. ४५—शा. मुशा

निवेदितमित्यादि ॥ [सौष्मणा] उष्णेन [निःश्वसितेन] निःश्वसेन
मे सूचितं यथा पतिमिलपसीति । तथापि^१ [मे] मम [मनः] चेतः [संशयं
गाहते] संशेते । यतः [प्रार्थयितव्यः] काम्यः अत एव न ते [दृश्यते]
समोऽस्ति । [कथं] पुनः [प्रार्थितदुर्लभः] अर्थितो दुष्प्रापः [भविष्यति]
स्यात् । तय स्त्रीरत्नत्वादिति भावः । प्रार्थयितव्य इति कृत्यप्रत्ययः ॥४६॥

१. तत्रापि—व. शा. मुशा

तथेदानीं पतिप्रार्थनामेव तूष्णीभावाग्निश्चित्याह—
अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिलम्बिनीर्जटाः^१ कपोले^२ कलमाप्रपिङ्गलाः ॥४७॥^३

१. श्लथलम्बिनीरिमा—स. श्लथलम्बिनी. जटाः—चा. अ. ना. म. २. कपोल-
देवे—म. अ. ना. चा. ३. ४६—शा. मुशा.

अहो स्थिर इत्यादि ॥ अहो चित्रं कः अपि स्थिरः ध्रुवः क्रूरः
[युवा] तरुणः [तय इप्सितः] आप्तुमिष्टः । यः तय [कर्णोत्पलशून्यताम्]
अयनं सौत्पल^१ हिनतर्धं [गते] प्राप्ते कपोले [श्लथलम्बिनीः] शिथिलबन्ध-
शात् असमाना जटाः उपेक्षते । न समारचयति । [कलमाप्रपिङ्गलाः]
कलमास्यः शालिस्तस्यास्रं किंशादः कणिशं^२ तद्वत् पिङ्गलाः कपिलाः
स्नेहामाघात्^३ ॥४७॥

१. ध्रुवणदुवलदः—य. ना. मुशा. २. 'कणिशं'—नास्ति—व. व. शा. मुशा

३. पिङ्गलास्त्रिलगस्काराभावात्—व. ना. मुशा.

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकशितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
गशाङ्कश्रेखा^१मिदं पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते^२ ॥४८॥

१ ०२सा०-म० २ दीयते-चा अ ना ३. ४७-शा मुशा

मुनिव्रतैरित्यादि ॥ [मुनिव्रतैः] मुनिव्रतानि कृच्छ्र^१चान्द्रायणादीनि
तै [अतिमात्रं] अत्यर्थं [कशिता] तनूकता त्वां [दिवा] दिने [गशाङ्क-
श्रेखा] शशिकलाम् इय [पश्यत] अवलोकयत. कस्य [सचेतसः] सद्द
यस्य मन न दूयते स्फुटति । तेन त्वद्दर्शनान्मम चित्तपीठेति भाव^१ ।
[दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम्] रविणा^२ दग्धान्यतिसौकुमार्यादलंकार-
स्थानि यस्यास्ताम् । प्लुष्टेः रुदितः प्लुष्टमिति रूपम् । शीर्यत इति
कर्मकर्तरि ॥४८॥

१ 'कृच्छ्र'-नास्ति-व व सा मुशा २ आप्लुष्टानि-अपा-व. सा. मुशा

अवैमि साभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
करोति लक्ष्यं चिर^१मस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥४९॥

१ रवि०-स स्थिर०-शा मुशा २ ४८ सा मुशा

अवैमि सौभाग्यमदेत्यादि ॥ तव प्रियं बल्लभं [सौभाग्यमदेन] गर्वेण^१
वञ्चितं विप्रलब्धम् [अवैमि] अत्रगच्छामि । यत. स्वदीयस्य अस्य [चक्षुष]
नेत्रस्य आत्मीयं [वक्त्रं] मुखं सन्निधानेन [लक्ष्यं] लक्ष्यमूत न करोति ।
यं त्वं नेशस^२ इत्यर्थः । भवदीय^३दर्शनेन हि तस्य जन्मनः साफल्यम् ।
कीदृशस्य चक्षुषः । चतुरावलोकिन. मधुरदर्शिनः, चतुर किञ्चिदुच्छ्रं
सान्मधुरायतता भूयोः । अत एव अरालपक्ष्मणः नतरोष्णः^४ अधोदृष्टि
त्वात् ॥४९॥

१. बाल्लभ्यगर्वेण-शा मुशा २ न नश्यते-व ३ स्वदीय०-व सा
मुशा ४ जन्मनरोष्ण-व

कियच्चिरं श्राग्मसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रममंचितं तपः ।
तर्धमागेन लमन्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितम्
॥५०॥^१

१ ४९-शा मुशा

पञ्चमः सर्गः ।

क्रियच्चिरमित्यादि ॥ हे गौरि । क्रियत् [चिरं] कालं ध्याम्यसि ।
कृतः कालादारभ्य तपश्चरसि । यदि वा क्रियदधिकं चिरकालं तपस्यसी-
त्यर्थः । मम अपि तावत् [पूर्वाश्रमसंचितं] ब्रह्मचर्याजितम् तपोऽस्ति ।
तद् [अर्धभागेन] अर्धांशेन त्वं [काङ्क्षितम्] अभिलषितं शोभनं चर
[लभस्व] आप्नुहीत्याशीः । तं च तद् वरं साधु सम्यक् [वेदितुं]
ज्ञातुम् इच्छामि । योग्यश्चेत् तदनुमन्यत इति भावः । अर्धश्चासौ
भागोऽर्धभागः ॥४६॥

१. अभिमतम्-२. सा मुना

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्वतिनीं विवर्तिता नञ्जननेत्रमक्षत ॥५१॥

१. निवर्तिता -अना २ ५०-सा मुना

इति प्रविशयेत्यादि । [इति] इत्थं [द्विजन्मना] द्विजेन प्रविश्य
अन्तर्भूय [अभिहिता] उक्ता [सा] असौ शालीनत्वात् [मनोगतम्]
अभिप्रायं [शंसितुम्] यस्तुं न [शशाक] अशकत् [अथो] अथानन्तरं
कथनार्थं [परिपार्श्वतिनीं] निकटस्थां [वयस्यां] सखीम् पेशनं अदर्श-
यत् प्रेरयामास । कथम् । [विवर्तिता नञ्जननेत्रं] विवर्तितं चलितमनजन-
नेत्रं यत्र । कथय त्वमस्येति, अक्षितिकोचेनालीमचोदयदित्यर्थः । पार्श्व-
मेव परिपार्श्वम् ॥५१॥

१. १ 'अदर्शयत् प्रेरयामास'-नास्ति-सा. मुना, अवादीत्-व अवोचयत्-म.

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निशोच साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
यदर्धमभोजमिषोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥५२॥

१. निजगाह-व सा मुना. २ वाङ्मित्रम्-अना ३. ५१ सा.मुना

सखी तदीयेत्यादि ॥ ततः [तदीया] देव्याः सखी वर्णिनं विप्रम्
[उवाच] अथोचदित्यर्थः । हे साधो । [निशोच] हृद्यु यदि चित्
कुतूहलं कौतुहलम् यदर्धम् [एतया] मनया [अभ्यभोजं] संरोहम् इव
उष्णदान्णम् आतपत्र तपःसाधनं घृतनिर्घतकं वपुः [कृतं] विहितम् । यथे-
षाम्भ्रस्यात्पदारणा^१ त्वदर्धना तथैव तत्कायस्य तपश्चरणादित्यर्थः ॥५२॥

१. ज्ञानीहि-प्र. पा.-म. २. निवारणात्-व. ना. मुना.

इयं किलेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगोशानवमत्य' मानिनी^१ ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥५३॥^२

१ ० नवमन्य-शा. मुशा म स २. भामिनी-अ. ना
३. ५२-शा मुशा.

इयं महेन्द्रेत्यादि ॥^३ [इन्द्रप्रभृतीन्] इन्द्रवरुणघनदयमान् [अधि-
श्रियः] अधिलक्ष्मोक्तान्^२ [चतुर्दिगीशान्] ककुप्चतुष्टयप्रभून् [अमन्य]
मनपेक्ष्य इयं किल [मानिनी] मनस्विनी साभिनवरूपधारिणी [पिनाकपाणि]
हरम् [इच्छति] लिप्सते प्रियतमम् । एवंविधा अपि कथं तेन परित्यक्ते
त्याह-[मदनस्य] स्मरस्य [निग्रहात्] दाहात्^३ [अरूपहार्यं] रूपसोऽर्घ्येण
हर्तुमशक्यम् । यदि हासो रूपवश्यः स्यान्न तदेतन्निमित्तं कामं^४ दहेत् ।
हरजिगीषोन्मुखत्वमस्या मानिनीति पदेनाह^५ । ५३॥

१.. १. मुद्रितशारदाया सर्वथा भिन्न पाठ । २. अधिगतविभवान्-ना
मुशा ३ अङ्गदाहात्-व भ. ४ मदनम्-व.

इदानीं प्रसंगान्मदनावस्थां तस्या. कथयति-

असह्यहंकारनिवर्तितः पुरा स्मरारि^१मप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणा^२द्विवशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥५४॥^३

१. पुरारि०-म अ. ना २ अक्षणी०-व चा ३. ५३ ना मुशा.

असह्ययेत्यादि ॥ [पुरा] पूर्वं [पुष्पधन्वनः शिलीमुखः] पुष्पेपुणा^४
हरमुद्दिश्य यः सायकः प्रहितः स स्मरारिम् [अप्राप्तमुखः] अप्राप्तमुखत्वात्
इमाम् एव प्रत्युत हृदि अक्षिणोत्^५ जघान । यतः शम्भुना [असह्यहंकार-
निवर्तितः] दुर्जयेन हुकारास्त्रेण निवर्तितः पराङ्मुखीरतः । विशीर्णमूर्तेः
अपि दग्धवपुषोऽपि सायकक्षेपानुपदमेव हासो हरेणादाह । [ध्यायनपात]
दीर्घप्रवेशम् ।^६ [अप्राप्तमुखः] न प्राप्तं मुखं यस्यासावप्राप्तमुखः । प्राप्तमिति
कर्त्तरि । स्मरारिमिति गुणक्रियापेक्षा द्वितीया । यथा-'कृतपूर्वी कटे,
भुक्तपूर्वी ओदनाम्' इति । पुष्पैः पुष्पाणि या धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा
'धनुषश्च' । [पा० सू० ५-४-१३२] इत्यनट्टादेशः । ५४॥

१ मरु-न-व २. अक्षणीन्-व ३ 'अक्षिणोदिनि ऋतिविरो यस्य
हरम्'-प्रवा-ना मुशा

पञ्चम. सर्गः ।

ततः^१ प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुपारसंघातशिलातलेष्वपि ॥५४॥

१ तदा-म स शा मुना

ततः प्रभृतीत्यादि ॥ ततः [प्रभृति] आरभ्यासौ स्मरद्वयधिताङ्गत्वात्
[तुपारसंघातशिलातलेषु] तुहिननिकरदृपदृष्टेषु अपि निर्वृतिं सौख्यं
न [जातु] कदाचित् [लभते] लेभे । [ललाटिकाचन्दनधूसरालका] सन्ताप-
विच्छिन्नस्ये^१ उलंकारविच्छिन्न्या ललाटे निहितं चन्दनं तेन धूसरा अलका
मलिनकुन्तला^२ । 'कर्णललाटात्कनलङ्कारे' [पा० सू० ४-३-६५] । हिम-
समूहे दृपदृष्टेष्वपि । उक्तं च-'तलस्ताले च पट्टे च तलं चाऽधः
स्वरूपयोः'^३ ॥५४॥

१ सन्तापनुत्तये-व. शा. मुना २ ०कचा-व शा. मुना ३ तदेति
पञ्चम्यर्थे वृत्तिः-अपा-व म व शा मुना ४...४ हिम...स्वरूपयो'
-नाम्नि-शा मुना

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सवाष्पकण्ठ^१स्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किन्नरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीसरोदयत् ॥५६॥^२

१. ०कण्ठ-वा २ ५५-शा मुना

उपात्तेत्यादि ॥ [वनान्तसंगीतसखीः] वनान्ते उपवने संगीतसखीः
गुणनिकायालीः [किन्नरराजकन्यकाः] गान्धर्वराजपुत्री किन्नरी [इयम्]
एषा विरहात्ता [अनेकशः] असह्यत् सरोदयत् । कैः^१ [सवाष्पकण्ठस्त-
लितैः पदैः] सवाष्पे कण्ठे स्खलितैः पदैर्वचोभिः । कदा । पिनाकिनः चरिते
त्रिपुरयघावदाने उपात्तवर्णे वर्णाङ्किते गीयमानेऽतद्वच प्रियस्यैव चरिते
कीर्त्यमाने द्विगुणतररसानिर्भावादस्रोत्पत्या वचसामस्पष्टता । सखीनां च
कारण्यादनुरोदनम् । यर्णा नेपशास्त्रप्रसिद्धाः स्थाय्यारोहादयः ॥५६॥

१ वेन-व, वेव-शा मुना.

त्रिभाशेगपासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा ध्वयुध्यत ।
क नीलकण्ठ ब्रजमीत्यलक्ष्ययागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥५७॥^१

१ ५६-शा मुना

त्रिभागेत्यादि ॥ [त्रिभागशेषासु] चतुर्थे यामे सा षष्ठा कथमपि [क्षणं] क्षत्रमात्रं निद्रावशात् [नेत्रे] अक्षिणी [निमील्य] संकोच्य [सहसा] झटिति [व्यद्युध्यत] प्रद्युद्धा उग्निद्रौ । पत्र [नीलकण्ठ] प्रियतम व्रजसि इति [मलक्ष्यवाक्] अस्फुटं वदन्ती [असत्यकण्ठापितवाहुवन्धना] असत्येऽ- पारमार्थिके कण्ठेऽपितं वाहुवन्धनं भुजपाशो यया । स्वप्ने होतया स एवागतो दृष्टः ॥५७॥

यतो^१ बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तालिखित^२श्च मुग्धया रहस्युपालम्भ्यत चन्द्रशेखरः ॥५८॥

१ यदा-म स शा. मुशा, यदा-अ ना २ स्वहस्तोलिखित-म बा ना ३ ५७-शा मुशा.

यतो बुधैरित्यादि ॥ एतया मुग्धया चित्रे [स्वहस्तालिखितः] स्व- मालिष्य [चन्द्रशेखरः] शशिमौलिः^१ [इति] इत्यम् उपालम्भ्यत सास्- यमगधत, उपालम्भो दत्तः । कथमित्याह-यतः^२ [बुधैः] मनीषिभिः त्वं सर्वगतः सर्वध्यापी [उच्यसे] कथ्यसे ।^३ अस्मिन्नालेख्येऽपि त्वमेव तिष्ठ- सीति स्मयः^४ । तदा इमं जने भावस्थं भक्तं रागिणं कथं न [वेत्सि] जानासि । ध्वसन्निनीम् इमां विशाय परित्राणं युक्तं तवेत्यर्थः । भारी वासना तत्र तिष्ठतीति भावस्थम् । इमम् इति आत्मनिर्देशेन एवमु- पालम्भोऽन्यत्र वाच्यते^५ ॥५८॥

१ चन्द्रमौलि-शा मुशा २ यदा-शा मुशा. ३...३. 'अग्निद्र-... मय'-नाग्नि-व भ. व. शा मुशा ४. 'इमम् इति आत्मनिर्देशः । एव- मन्वय उपात्मभो वाच्यताम्'-प्रपा-व., च...पूर्वविधया समुच्यते एवम्.-अपा-व. शा. मुशा.

यदा च^१ तस्याधिगमे^२ जगत्पतेरपश्यदन्त्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा महास्माभिरनुज्ञया गुणेरियं प्रपन्नां तपसे तपोवनम् ॥५९॥

१. इ-अ. ना. २ तस्याधिगमे-म ३. ५८ शा मुशा

यदा च तस्येत्यादि ॥ तस्य विद्वेश्वरस्य हृदन्य [अधिगमे] प्राप्ती यदा च असौ वीक्ष्यमाणाऽपि [अन्यं विधिम्] उपायान्तरं [न अपश्यन्] नैक्षिष्ट. न दृष्टती, विचिन्वती गणेष्यन्ती तदा [गुणैः] पितु [अनुज्ञया]

पञ्चमः सर्गः ।

निदेशात् अस्माभिः [सह] साकं [तपसे] तपोऽर्थं [तपोवनम्] आश्रमं [प्रपन्ता] प्राप्ता । यतः 'पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः' ॥५९॥

१ निदेशेन-व शा. मुशा.

'क्रियच्चिरं ध्याम्यसि' [कुमार० ५-५०] इत्यत्रोत्तरमाह-

द्रुमेषु सरयेत्यादि ॥ अनया स्वयं [कृतजन्मसु] रोषितेषु [द्रुमेषु] वृक्षेषु फलम् अपि यद्धमुत्पन्नम् । अस्याः तु [शशिमौलिसंश्रय] शिवालभ्यनो यः मनोरथः सः [प्ररोहाभिमुखः] अङ्कुरावस्थ^२ अपि न [दृश्यते] लक्ष्यते । तप साक्षिषु द्रष्टृषु एतेषां पूजरोषितत्वात् ॥६०॥

॥६०॥^२

५१ २८०-म स, वद्धमेनया-गा मुशा २ तु-म अ ना चा
३ ५९-शा मुशा

द्रुमेषु सरयेत्यादि ॥ अनया स्वयं [कृतजन्मसु] रोषितेषु [द्रुमेषु] वृक्षेषु फलम् अपि यद्धमुत्पन्नम् । अस्याः तु [शशिमौलिसंश्रय] शिवालभ्यनो यः मनोरथः सः [प्ररोहाभिमुखः] अङ्कुरावस्थ^२ अपि न [दृश्यते] लक्ष्यते । तप साक्षिषु द्रष्टृषु एतेषां पूजरोषितत्वात् ॥६०॥

१ वृक्षेषु-शा मुशा २ अङ्कुरित-शा मुशा

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्त्राकुलमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते^१ सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥६१॥^२

१ ०२स्त्रात्तर०-म चा शा मुशा २ ०२स्त्रा-तरयाक्षिता०-अ ना

३ ०मभ्यवपत्स्यते-अ ना चा मुशा ४ ६०-गा मुशा

न वेद्मित्यादि ॥ अतश्च न [वेद्मि] जाने स [प्रार्थितदुर्लभ] प्रार्थितोऽपि दुर्लभः कदा इमां सखीं [तपःकृशां] नियमदुर्लभाम् अत एव सखीभिः आलीभि [अस्त्राकुलं] धाव्यगर्भम् [ईक्षिता] दृष्ट्या अभ्युपपत्स्यते^१ परित्रास्यते । वृषा शक्रः [इव] यथा सीता क्षेत्रावर्ति [तदवग्रहक्षताम्] अनावृष्टिप्रायिता दृष्ट्या वृष्ट्या अभ्युपपत्स्यते^२ । तस्येन्द्रस्यावग्रहक्षताम् वरप्रतिग्रहस्थेन क्षता पीडिताम् । तपसा कृशा तपःशताम् । 'ओज सहोऽम्भसा वर्तते' । [पा० सू० ४-४-२७] इति तृतीया^३ ॥६१॥

१ अभ्यवपत्स्यते-गा मुशा २ अभ्यवपत्स्यते-गा मुशा ३ ओज-सहोऽम्भस्तपसस्तृतीयाया [पा सू ६-३-३] दृष्ट्यावग्रहक्षिता-व १-मुशा

[Pt edition reads ०मभ्यवपत्स्यते-मुशापाटी

अगूढमद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदिते' नैष्ठिकसुन्दरभक्त्या ।
अपी'दमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥६२॥'

१. निवेदितो-स. म अ ना. २ अयो०-न. म. ३ ६१-या मुगा

अगूढेत्यादि ॥ अथ तथा इङ्गितज्ञया अभिप्रायविदा सत्या अगूढ-
सद्भावं प्रकटिततरमर्थे' [निवेदिते] आख्याते सति स नैष्ठिकसुन्दरः
वर्णा [उमा] गौरीम् [अपृच्छत्] अप्राक्षीत् । किमित्याह । यदेतया अपि
इदम् एव सत्यमुत परिहासः नर्म । द्वितीयप्रश्नाभावेऽपि' पात्र'वश्यात्
तदर्थप्रतीतिः । यथा 'देवः किं बान्धवः स्यात्' इति । अत्र नैष्ठिको ब्रवी
स चाऽसौ सुन्दरः सुभगो नैष्ठिकत्वं तद्व्यपपरिग्रहात् सुन्दरत्वं तस्यैव
प्रार्थ्यमानत्वात् । [अध्यञ्जितहर्षलक्षणः] अध्यञ्जितहर्षलक्षणानि रोमाञ्चा-
दीनि येन स तयोक्तः । अतसुभगो निष्ठावान् नैष्ठिकः ।^५ आत्मसौभाग्या-
कर्णेन हि तेषामुत्पत्तिर्युक्ता ॥६२॥

१ उपरभाषम्-व. ना. मुगा. २. ०प्रश्नपदानावेऽपि-व. व. भ. २ ना.
मुगा ३ पाठविशेष०-व. व. भ. ना. मुगा. ४...४. 'इत...नैष्ठिकः'
-नास्ति-व. भ. व. ल. न. ना. मुगा.

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुली समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमण्डलम्' ।
कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभापत ॥६३॥'

१. ०पालिवाम्-म. स. अ. ना. २. ६२-या. मुगा.

अथाग्रहस्त इत्यादि ॥ [अथ] ततः [अद्रेः तनया] पार्थ्वी [कथंचिद] ^१
कृच्छ्रेण [मिताक्षरं] परिमितं [अभापत] अग्रवीत् । कीटगी । मुकुली-
कृताङ्गुली संकुचित'कम्पशास्त्रे पाण्यत्रे' [स्फटिकाक्षमण्डलम्] सितमणि-
गुलिकायलयं समर्पयन्ती योजयन्ती लज्जानुमाधोऽयमग्र । तथा [चिर-
व्यवस्थापितवाक्] चिरेण फलेश्चाशात्' प्रपाभगात्^५ व्यवस्थापिता उद्यमिता'
वाग्यया ॥६३॥

१. कुटिलित०-व. न., कुटिलित-या. मुगा. २. कराग्रे-व. न. ना. मुगा.
३ बलेगेन-व. व. ल. न. ४. 'प्रपाभगात्'-नास्ति-व. प्र. व. ५
५ व्यवस्थापिता-व., व्यवस्थापिता उद्यमिता-ल., व्यवस्थापिता नियमिता-व.,
व्यवस्थापिता अनुद्यमिता-मुगा

पञ्चम. सर्गः ।

किमुवाचेत्याह-

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥६४॥^१

१ ६३-शा मुशा

यथा श्रुतमित्यादि ॥ [वेदविदां वर] हे द्विजोत्तम । यथा त्वया
श्रुतं तथैवेतत् । यतः अयं जनः [उच्चैःपदलङ्घनोत्सुक] उन्नतस्थानक्रमण-
प्रणः वर्तते । कुत इत्याह । इदं किल तपः [तदवाप्तिसाधन] हरलाभनि-
वर्तकम् । न चाऽनेन तपसा स सुलभ इति किलशब्दः सूचयति । यदि न
प्राप्यते किं फलेशेनेत्याह । मनोरथानाम् अगतिः अधिपयो नाम न एवचित्
[विद्यते] अस्ति । आशा हि सर्वत्र^२ प्रेरयति । तदवाप्तीति लज्जावशात्
सर्वनामनिर्देशः । यथा श्रुतग्रहणात्तु विशेषप्रतीतिः । यथा श्रुतमित्येतद्विपादे^३
॥६४॥

१ सवप्रैव-व न शा. मुशा. २. द्वे पदे-भ व शा मुशा

अथाह वर्णां विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव^१ वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं^२ विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥६५॥^३

१ पुर एव-व भ व. २. रत-स. शा. मुशा ३ ६४-शा मुशा

अथाहेत्यादि ॥ [अथ] ततः पुन [वर्णां] ब्रह्मचारी [आह] जगाद् ।
किमित्याह । विदितः महेश्वरः जानामि यथास्वरूपं तमित्यर्थः । महेश्वरः
इत्युल्लुण्ठनापदम् । कोपगर्भमाह । पुनः अपि [त्वं] भवती तदर्थिनी वर्तसे ।
यामदाहप्राक्^१ किल तदर्थिनी भूत्वा तादृशं च परिभवनुभूयऽद्याऽपि
भूयस्तमेव प्रार्थयसे ।^२ येन पुरा कामं ददता त्वग्मानभंगः स्फुटः कृतः ।^३
स्यादेव तु पुनरहम् [अनुवृत्तिम्] अनुमतिं कर्तुं न [उत्सहे] शक्नोमि
अनुचितत्वात् । यतः [अमङ्गलाभ्यासरतिम्] अमङ्गलाभ्यासे श्मशानया
सादिके रतिरासक्तिर्यस्य,^४ तादृशं तं त्वत्पतिं विचिन्त्य । न ह्यसावु-
चितस्ते पतिः ॥६५॥

१. ०शाहास प्राव-व. शा. मुशा २...२ 'येन ..इत.'-नास्ति-पुर एवेति
तु पाठे वाक्यद्वयमेतत्सोप्राप्तम् । तदर्थिनीत्युक्तमेतत् तत्रापि पुर एवापत एव
निश्चयति । न तु लज्जया पलायत इत्यर्थः । -व भ व न शा मुशा
३ एव सफम-शा मुशा

इदानीं तद्दोषकीर्तनमाह-

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
भुजेन शंभोर्बलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमात्रलम्बनम् ॥६६॥

१ करेण-म स अ ना गा मुता २ ६५-गा मुता

अवस्तुनिर्वन्धेत्यादि ॥ तावदिदं विचारय [अवस्तुनिर्वन्धपरे] हर
प्रार्थनयाऽस्थाने निर्वन्ध आदर कथ [ते] तत्र अयम् [आमुक्तविवाह
कौतुक कर] यद्दोद्राहककणपाणि [शंभो] हरस्य [बलयीकृताहिना]
कटकीकृतोरणेन [भुजेन] बाहुना तत्प्रथमं तदादि अवलम्बन ग्रहण कथ
सहिष्यते । स हि सर्पाभरण ॥६६॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
बधूदुकूलं च सहस्रलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुरर्पि च ॥६७॥

१ कटहसल०-म स बधु च २ स०-चा २ बधुचाजिन-चा ३ ६६-मुता

त्वमेव तावदित्यादि ॥ आस्तामन्य त्वम् एव इदं [परिचिन्तय]
विचिन्तय । यदि [सहस्रलक्षणं बधूदुकूलं] रोचनालिखितहसाद्वितपतिपरा
पट्टस्य [शोणितविन्दुरर्पि] रुधिरवर्णमुच [गजाजिन] करिचर्मण [योग]
योग सम्बन्ध योग्य । भगवान् हि कश्चित्तिवसत ॥६७॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमंस्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥६८॥

१ अनुमंस्यते-म अ ना २ ओवेगांश्चि०-स ३ ६७-गा मुता

चतुष्कपुष्पाद्यादि ॥ तत्र पादयो [अलक्तकाङ्कानि] यावद्विद्वानि
पदानि [विकीर्णकेशासु] शयनेशय्यातासु [परेतभूमिषु] स्मशानस्थलीषु
प्रेताग्रनिषु [पर] शत्रु अपि क [अनुमंस्यते] अनुवासयति । कदाचित्
तद्योग्यावेव तौ चरणा म्पातामित्याह । [चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः]
चतुष्को वेदमविशेषश्चतुर्गाला तत्र य पुष्पवधारमन्प्राऽवकीर्णयोर्धि
क्षितयो । एव यो यावदकरिचिन्तो यास्येदमृषुमोषचारस श्चरणा तयो

१ क्रमान विदित्यन्तगत्यपरलभूमिषु-अपा-ब न गा मुता

पञ्चमः सर्गः ।

शयकेशास्थिकपालमालामालितासु^२ प्रेतावतिषु चङ्क्रमणानुमतिविषये कस्य
दुष्टस्याऽपि मतिः स्फुरति^४ ॥६८॥

२. निक्षिप्तयो.—शा. मुशा. २. ०मोपकार०—व. न. व. ल. न. शा. मुशा.
३. ०मालाकलिलामु—व. ल, ०कलिलामु—शा. मुशा. ४. 'चतुष्कशब्दे चतु-
पालासजाया कन्' अया—शा. मुशा.

अयुक्तरूपं किमतः परं वद^१ त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन्ह्रिचन्दनास्पदे^२ पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥६९॥

१. भवेत्—चा. २. ०नाङ्किते—अ. ना. ३. ६८—शा. मुशा

अयुक्तरूपमित्यादि ॥ अतश्चान्यत्कथय । किं [अयुक्तरूपम् अस्माग्रतं]
[त्रिनेत्रवक्षः] यदीशानोरसि निहितः [चिताभस्मरजः] शिवमूर्तिरेणुः तवापि
अस्मिन् [ह्रिचन्दनास्पदे] दिव्यानुलेपनोचिते । स्तनद्वये] कुचयुगले [पदं
करिष्यति] स्थास्यति । आश्लेषवशाद्धि तत्र संचरति ॥६९॥

इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यद्दया वारणराजहार्यया^१ ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥७०॥^२

१. ०मार्यया—अ. ना. २. ६९—शा. मुशा

इयं चेत्यादि । इयं च [ते] तव [पुरतः] अग्रतः प्रथमतः^१ विडम्बना
उपहासता स्थितैव । यत् त्वया ऊढया उद्धाहितया हरयाहनं [वृद्धोक्षं]
जरद्वयम् [अधिष्ठितम्] आरूढं [विलोक्य] आलोक्य [महाजनः] साधु-
लोकः अपि [स्मेरमुखः] प्रदक्षितमुख^२ [भविष्यति] सम्पत्स्यते । कश्चित्
तद्योग्यैव सा स्यादित्याह । [वारणराजहार्यया] हस्तिमल्लोद्धहनयोग्यया^३ ।
तव हीन्द्रेणोढ्या द्विपेन्द्रेण गन्तुं न्याय्यम् । वृद्धश्चासाधुक्षा च वृद्धोक्षः ।
अचतुरादित्यादौ^४ ॥७०॥

१. अपरा—व. न. २. ०वदन—व. व. शा. मुशा. ३. वारणराजेनैरावणेन
तापया प्राप्यया—शा. मुशा ४. इ. पा० मू० ५-४-७७

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः^१ ।
कला च सा कान्तिमती कलावत^२स्त्वमग्न्य लोकस्य च नैत्रकौमुदी
॥७१॥^३

१. कपालिन—शा. मुशा वा. स २. कलापिन—प्र. ना ३. ७०—मुशा

द्वयं गतमित्यादि ॥ पशुपा [पिनाकिनः] समागमप्रार्थनया पशुपति-
संश्लेषा भिलाषेण [संप्रति] अधुना [द्वयम्] उभयं [शोचनीयतां] शोच्यत्वं
दीनत्वं [गतं] प्राप्तम् । किं तत् । [कलावतः] शशिनः [कान्तिमती]
कान्ति^१युता सा कला [लोकस्य] जनस्य नैत्रकौमुदी^२ त्वं च । कलावतः
इत्युल्लुण्ठनापदम् । स किल कलावन् विदग्धः ॥७१॥

१. ०सयोगा०—व न. शा मुशा २ चुति०—व. भ. व. शा. मुशा.

३ 'नयनानन्दिता'—अपा.—व भ. मुशा.

वपुर्विरूपाक्षमरक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्वालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥७२॥

१ ७१—शा. मुशा.

वपुर्विरूपेत्यादि ॥ [वालमृगाक्षि] हे शिशुहरिणनयने^१ वरेषु
कन्यामार्गणकेषु^२ रूपकुलधनादिकं यत् [मृग्यते] निरीक्ष्यते^३ तत् समस्त
मास्ताम् व्यस्तम् अपि एकमपि किं [त्रिलोचने] हरे विद्यते । नैवास्ति ।
तथा हि वपुः तावदस्य [विरूपाक्षे] श्यामल^४पिङ्गलत्वाद् भीषणनेत्रम् ।
ननु^५ कदाचित् स महाकूलप्रसूतप्रसिद्धो भविष्यति तत्किं शरीरलाघवेन
तदपि नास्तीत्याह^६ । [अलक्ष्यजन्मता] जन्मताऽपि न लक्ष्यते कुतो जात
इति । एवमपि यदि स निश्चिलगुणसिद्धिसंसाधक इत्याधारो भवेत्, तर्हि
कुलरूपादिना, तदपि नैवास्तीत्याह । [वसु] धनमपि दिगम्बरत्वेन नग्नतया
[निवेदितं] सूचितम् । यदुक्तम्^७—कूलं च शीलं च सनायता च विद्या च
वित्तं च वपुर्वयश्च । एतान् गुणान् सप्त निरीक्ष्य कन्या देवा बुधैः
शेषमचिन्तनीयम् ।^८—पञ्चतन्त्रम् ३-२०९ ॥७२॥

१ हरिणशिशुनयने—व. शा मुशा २. ०मार्गणकेषु—मुशा. ३. वरेषुने

—व शा. मुशा. ४ अनल०—व. ल. शा. मुशा. ५...५. 'ननु...

आह' नास्ति—व व भ ल शा मुशा. ६...६ 'यदुक्तम्...नीदम्'—नाम्नि-

व भ शा मुशा

निवर्तयाम्मादमदीप्सितात्मनः क तद्विद्यस्त्वं वय च पुण्यलक्षणा ।

अपेक्षते^१ साधुजनो^२ न वैदिकीं श्मशानशुलभ्य हि^३ यूपमत्क्रियाम्

॥७३॥

१. अपेक्षते—म. म

२. साधुजनेन—म. म.

३. न—म. म.

४. शक्रिया—म. म

५. ७२—शा. मुशा.

पञ्चम सर्गः ।

निवर्तयाऽस्मादिति ॥ यत एवमतः [अस्मात्] अपर्यालोचितात् मनः
चेतः निवर्तय पराङ्मुखीकुरु । [असदीप्सितात्] अनिष्टाभिलापात् ।
यस्मात् [तद्विधः] पूर्वोक्तविधाः प्रकारा यस्य तद्विधो दुर्भगः क्व असौ ।
क्व च त्वं पुण्यलक्षणा प्रशस्तनिहा । अनुचितो युवयोः संयोग इत्यर्थः ।
एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । साधुजनः द्विजलोकः शमशानशूलस्य प्रेतस्थान-
चौरनिग्रहस्तम्भस्य [वेदिर्की] वेदोकां गूपसत्क्रियां न अपेक्षते नार्थयते^१ ।
न हि यज्ञगूपस्य यः संस्कारः^२ स चौरशूलस्य केनचित् कोविदेन क्रियते ।
त्वं च यदि तेन सहात्मानं सम्बन्धयसि^३ तदासौ संस्कृतो भवति^४ ॥७३॥

- १. प्रार्थयत-ल
- २. संस्कार-शा. मुशा
- ३. अपेक्षते-शा. मुशा.
- ४ 'अथापरार्थे त्रिचतुराणि पाठान्तराणि भवन्ति । तत्र सर्वत्रैवस्तुमथ ।
संक्रियातुल्यत्वमत्र देव्याः ।' अथा-व भ. ल. शा. मुशा.

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥^१

१ ७३-शा. मुशा.

इति द्विजातावित्यादि ॥ तस्मिन् [द्विजातौ] वर्णिनि [इति] इत्थं
[प्रतिकूलवादिनि] अप्रियभाषिणि [तया] गौर्या [विकुञ्चितभ्रूलते] घृणङ्क^१
विधाय [उपान्तलोहिते] रोपरकपाङ्गे [विलोचने] नेत्रे तिर्यग् साचि आहिते
क्षिप्ते । गौरवे हि^२ कोपात् न संमुखावलोकनम् । [प्रवेपमानाधरलक्ष्य-
कोपया] प्रवेपमानाभ्यामधराभ्यां लक्ष्यः कोपो यस्याः । यया श्लोष्टकस्यः ।
विकुञ्चिते कुटिलीकृते भ्रूलते यस्मिन्^३ ॥७४॥

- १. घृणुटिभङ्गम्-व. शा
- २. गौरवेऽति-व., गौरववति-शा, मुशा.
- ३. मानाघाने-व. व. न. शा. मुशा.

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत प्यमान्थ माम् ।
अलोकयामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विपन्ति मन्दाशरितं मदान्मनाम्^१

॥७५॥^१

१. महारमन-न. २. ७४-शा. मुशा

उवाच चैनमित्यादि ॥ एवं च [एनं] विद्यमानो [उवाच] जगाद् ।
किमित्याह । [परमार्थतः] तत्पतस्त्रं [हरं] शिष्यं नूनं न [वेत्सि] बुध्यते^१
यतः एवं कथं फूटं^२ त्वम् [मात्स्य] भाद मां ब्रवीषि । यस्मात् वे

अज्ञास्ते [महात्मनां] महतां [चरितं] चेष्टितम् [अलोकसामान्यं] सर्वविलक्षणं अचिन्त्यहेतुकं च अज्ञेयनिदानं च द्विषन्ति निन्दन्ति । यदि त्वं प्राङ् विदितपरमार्थः स्यात्तदा नैवं ब्रूयाः ॥७५॥

१ 'कूटम्'—नास्ति—शा मुपा १ विज्ञात०—व व. ल. शा मुपा

इदानीं यत्नेन अमङ्गलाभ्यासरतित्वमित्युक्तं तत्र यथाक्रममुत्तरमाह—
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भृतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य नीराशिपः सतः किमेभि^१राशोपहतमात्मवृत्तिभिः
॥७६॥^१

१ इ कुमार० ५-६५ २ किमाभि०—अ ना ३ ७५—शा. मुपा

विपत्प्रतीकारेत्यादि ॥ इह द्वाभ्यां मङ्गलं निषेव्यते आसेव्यते [विपत्प्रतीकारपरेण] ध्याध्यायनर्थनाशेच्छुना [भृतिसमुत्सुकेन] विमवोत्सृष्टितेन च । अतस्तस्य [जगच्छरण्यस्य] जगतां शरण्यस्यातिहरस्य विपन्नसम्पाद्यते । यश्च परिपूर्णत्वात् [निराशिपः] निराशीः निष्कामः । स कामिविभूतिमशातां कामयताम् । जगच्छरण्यस्य विपद्विषयवल्गयाः स्वयमकुप्टाप्रधोरधारकुठारत्वादन्यानातिहरस्य किमेभिर्मङ्गलैः । [आशोपहतमात्मवृत्तिभिः] आशया उपहता निन्दिता आत्मवृत्तिः^२ स्वरूपं येषां तैः । आशाचारुपचेतसाम् । मङ्गलमित्येकवचनेन निदिश्य एभिरिति बहुत्वं निर्देशो युक्तो न वेति घुघाः प्रमाणम् । सामान्यनिर्देशो वैभिरिति । शशाति भयमिति शरण्यस्त्राता । यदि वा शृ शरणे रक्षायां साधु शरण्यः ॥७६॥

'वपुर्विरुपाक्षं' [कुमार० ५-७२] इत्युद्दिष्ट्याह—

अकिञ्चनः सन्प्रभवः स संपदां स लोकनाथः^१ पितृमद्भगोचरः ।

स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथात्म्यविदः^२ पिनाकिनः

॥७७॥^१

१ त्रिलोकनाथ—म. चा. अ ना. २ याथात्म्यविद—म. म. अ ना चा

३ ७६—शा मुपा

अकिञ्चन इत्यादि ॥ [पिनाकिनः] शर्यस्य याथात्म्यविदः यथास्वरूपज्ञानं न सन्ति न विद्यन्ते । तथा हि अकिञ्चनः अपि निर्दिशयोऽपि स सम्प्रदा-
मैश्वर्याणां प्रभवः कारणम् । निगादीर्दरिद्र्याकिञ्चनः । तथा [पितृमद्भगोचरः] इमं ज्ञानवास्तवसि स असौ लोकनाथः सन्^३ भुवनप्रभुः । [भीमरूपः]

पञ्चमः सगः ।

भैरवादिभीषणीयरूपोऽपि स असौ शिवः^१ [इति उदीर्यते] उच्यते^२ ।
यश्च भयानकः स कथं श्रेयस्करः स्यात् । अतश्च विरुद्धानेरूपदर्शनात्
न सन्ति याथात्म्यविद्ः पिनाकिनः^४ ॥७६॥

१ सर्वं०—भ २ कल्याण—अपा—भ ३ कथ्यते—भ ४ 'पनाक
पनुर्विद्यते यस्य तत्त्व'—अपा—भ

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥७८॥

१ अथवेन्दु०—म. स. शा. मुशा.

विभूषणोद्भासीत्यादि ॥^१ [विश्वमूर्तेः] विश्वरूपस्य सर्वात्मनो
देयस्य वपुः एवंविधमेवेति न अवधार्यते न निश्चीयते । तथा हि विभूषणो-
द्भासि मलंकरणोद्भासुरं पिनद्धभोगि प्रोत्तोरगम् । विरुद्धोभयरूपमपि
भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्र । गजाजिनालम्बि करिकुत्तिधारि वा [दुकूलधारि]
सुपट्टकूलंकितं^२ वा [कपालि] कपालयुतं कपालमालामण्डितम् अथवा
[चन्द्रशेखरं] शशिकोठिमुकुटम्^३ । कदाचिदसाधीक्ष्यते भीषणः कदाचिच्च
ओम्यः । यतो विश्वमूर्तेरिति वाक्यार्थः । * 'शम्भोर्धलयीकृताहिना'
[कुमार० ५-६५] इति यदुक्तं तन्निराकृतम्^४ । 'स्वमेव तावत्' [कुमार०
५-६७] इत्यपि प्रत्युक्तम् ॥७८॥

१. 'किं बहुना'—अपा—व. शा. मुशा. २. सुपट्टामुकमृदा—शा. मुशा.
३. शशिकुट्टम्—व. शा. मुशा ४...४ 'एतेन...निराकृतम्'—नास्ति—
शा. मुशा.

'पदं चिताभस्मरजः' [कुमार. ५-६६] इत्युत्तरयितुमाह—

तदङ्गसंस्पर्शमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये^१ ।

तथा हि नृत्तामिनयक्रियाच्युतं विलुप्यते^२ मौलिमिरम्बरौकसात्

॥७९॥

१. ०मसंगं—म अना २. रजोऽपि शुद्धये—अना ३. नृत्ता०—म. स.
४ विलुप्यते—म. शा. मुशा.

तदङ्गसंस्पर्शत्वादि ॥ [तदङ्गसंस्पर्श] तस्य देयस्याङ्गसंगर्भम् [अवाप्य]
पण्या [ध्रुवं] निश्चितं जिनाभस्मरजः अपि [विशुद्धये कल्पते] एवमि

सम्पद्यते । कुत इत्याह । यथा हि [नृत्तामिनपक्रियाच्युते] नृत्तामिनप-
करचरणादिप्रयोगस्तस्य क्रिया करण तद्वशात् करणकौशलवशात्
पतितम् [अम्भरोरुसां] नाकिनां [मौलिभिः] विलुप्यते^१ । यदि वामहूल
स्यात्तत्कथमहंपूर्विक्रिया शकाद्या उत्तमाङ्गेन तद्विभ्र्युः^२ । एतदुपलक्षणम्
॥७६॥

१ करणकौशलवशात्' नास्ति—सा मुना २. 'उत्पु स्वते'—अपा—सा
मुना ३ वहेयुः—म. व ४. एतच्च प्रत्यक्षम्—व म व मुना

असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्गारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य^१ मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥८०॥^२

१ ०वुपनम्य—अ ना २. ७९—सा. मुना

असम्पद इत्यादि ॥ तस्य देवस्य [वृषेण गच्छतः] वृषगामिजात्
असम्पदः जरद्रवधनस्य अपि वृषा शक्रः [पादौ] चरणौ [उपगम्य]
भागत्य [मौलिना] शिरसा [विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली] विकसितकुक्षुम^१
परागलोहिताङ्गुलीकः [करोति] विधत्ते । तथा च—

दरिद्रस्य परामूर्तिर्पाञ्चिा न द्रविणारूपता ।

जरद्रवधनः शम्भुस्तथापि परमेश्वरः ॥^२

एवमीदृशोऽपि यदि दरिद्रस्तदेवमस्तु । असम्पदः इति परमतापेक्षया ।
एतेन 'विलोक्य वृद्धोक्षम्' [कुमार० ५-७०] इति प्रत्युक्तम्^३ । कीदृशा
वृषा । [प्रभिन्नदिग्गारणवाहनः] प्रभिन्नः स्फुटितः गण्डगलित देरावणो
वाहनं यस्य सः । उपगम्य द्विपेन्द्राङ्घरुह्य ॥८०॥

१ ०मुरतच्छ-म व २...२ दरिद्रस्य...परमेश्वर—नास्ति—सा. मुना

३ 'दिग्म्बरत्वेन' निवेदित वसु' इति च प्रत्युक्तम्—अपा—सा. मुना

विवक्षता^१ दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
'यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं म लक्ष्यप्रमवो भविष्यति ॥८१॥'^२

१ विद्वधता—म २ ८०—सा मुना

विवक्षता दोषमिन्यादि ॥ [त्यया] मथता च्युतात्मना हरनिन्द्रावशाद्
अपृचेतसा 'अलक्ष्यजन्मना' [कुमार० ५-७२] इति दोषम् अपि [विवक्षता]
कथयता [क्षिपं प्रति] गिरोद्देशेन साधु मद्रम् एकं [भाषितम्] उक्तम् ।
यस्मात् यम् [आत्मभुवः] ब्रह्मणः अपि [कारणं] प्रमवम् मामनन्ति^३ ।

पञ्चमः सर्गः।

‘कामो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च त्वत् संभूतं स्थाणु चरिष्णुः चेदम्’
[महा. ७-१२२-६८] इति स । देवः कथं लक्ष्यप्रभवः ज्ञातजन्मा भविष्यति ।
तस्मादजस्रं स्तुतिरेव ॥८१॥

१. ‘कथयन्ति’—अपा.—द. भ. व शा. मुशा

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न वामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥^१

१. स्थिरम—अ. ना २. ८१—शा मुशा

अलं विवादेनेत्यादि ॥ अथवा किमत्रोद्ग्राहणिकया^१ । [त्वया] भवता
[यथा] यादृशः [श्रुतः] अवगतः [तथाविधः] तादृशः [अशेषं] सर्वं सः
असौ [अस्तु] भवतु । मन अत्र देवे [भावैकरसं] भावेन भक्त्या अनु-
रागेण एकरसम् एकरूपं मनः [स्थितं] अवस्थितम्, अनुरागमयमेव
सम्पन्नम् । न त्वया व्यावर्तयितुं शक्यमित्यर्थः । यस्मात् कामवृत्तिः
स्वेच्छाध्यवहृतिः^२ न वचनीयं परवाच्यताम् ईक्षते । यदुक्तम्—

‘असद्रहस्य का नीतिर्व्यसनस्य फव यन्त्रणा ।

विपरीतार्थबोद्धारः सत्ये केन नियोजिता ॥’^३

अशेषमिति क्रियाग्रहणम् ॥८२॥

१. ऊहापोहिकया—टिप्पण्यमधिकपाठ -भ- १ २ स्वेच्छावृत्ति—व स्वेच्छा-
प्रवृत्ति.—व. ३. सत्यायं केन योजिता ।—म व. व ल, सत्ये केन
योजिता—शा. मुशा.

नियार्थतामालि किमप्यं बहुः पुनर्विबधुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभापते^१ शृणोति तस्मादपियः स पापभाक् ॥८३॥
इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल चाला स्तनभिन्नवल्बला^२ ॥
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे घृपराजकेतनः ॥८४॥

१. महतां विभापते—द. चा. विभापते—अ. ना २. ८२ ना. मुशा
३. मापस्तनभिन्नवल्बला—स., ता घ स्तन०—प्र. ना. ४. ८३—शा मुशा.

नियार्थतामित्यादि ॥ इतो गमिष्यामीत्यादि ॥ [इति] इत्थं [वादिनी]
मुखाणा सा चचाल । [घृपराजकेतनः] देवः अपि प्रत्यक्षीभूय [एतस्मितः]
स्मेरमुखः तां देवीं समाललम्बे अयाष्टन्नात् । किं ददन्तीमिन्त्याह । हे मालि

सखि अयं वदुः विप्रशिशुः [निरार्यताम्] अशस्यताम् । यस्मादन्यमधिकं किमपि अवाच्यं विवशुः वस्तुकामः । यतः [स्फुरितोत्तराधर] स्फुरितः रुम्पित उपरितनोष्ठ । यदि वस्तुकामस्तत्कथं निरार्यत इत्याह । यस्मात् न केवलं यः महतः उत्तमान् अपभापते परिभापते परिपदति स पापभाक् य यो वाऽन्योऽपि तस्मात् निन्दकात् [शृणोति] आकर्णयते सोऽपि [पापभाक्] अपुण्यमान्नोति । अथैव न निवर्तते तदहम् इत अस्मात्स्थानात् [गमिष्यामि] यास्यामि । यदुक्तम्—

‘न वाच्यः परदोषो^१ वै न श्रोतव्यः कदाचन ।

ऋणविप्र पिघातव्यो प्रस्येय^२ वा ततोऽन्यत ॥’- [महा. १२-१३०-१२]

इति यादिनी जिगमिपयाऽसौ देवी यद्वैवोत्तस्यौ तदैव देव. स्वरूपम् [आस्थाय] प्रकटीकृत्य ता [समाललम्बे] आललम्बे । स्तनभिन्नवल्कल इति चित्तशोभप्रतिपादनपरं सस्पर्शवशाद्वा देहोच्छ्वासाद् वल्कलसन्निवन्धत्रोट ॥८३॥ ॥८४॥

१ वजामि-व सा मुसा २ परवाशो-सा मुसा ३ गन्तव्यम-व व भ सा मुसा ४ द गुरोर्ध्वं परोवादी नि-दा वापि प्रवतन । कर्णो तत्र पिघात-यो गन्तव्य वा ततोऽयत् ॥-मनु २-२००

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेप एव^३ पदमुद्धृतमुद्धहन्ती । मार्गाचलव्यतिकराकुलितेन सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥८५॥^४

१ ०पन्नि-गा मुसा २ निक्षेपणाय- म ३ ०पपयती-ता ४. ८४-सा मुसा

तं वीक्ष्येत्यादि ॥ तन. तं [देवं] साक्षात् पार्यती [वीक्ष्य] दृष्ट्वा कल्पस्वेदान्निना सती न ययौ नाप्यस्यात् । यतः [निक्षेपणाय] निक्षेपणार्थं पदं उद्धृतम् एव [उद्धहन्ती] विभ्रती । यदि हासौ गच्छेत् तस्यानान्तरे पदं न्यसेत् । अथवा तिष्ठेत् तदुद्धरणमनर्थमिति तत्रैव तन्न्यसेत् । तत्रागमनं प्रस्तुतस्य तत्कारणस्याभावात् । अस्थानमप्यपूर्ववृत्तान्तायलोवनप्याकुलीभूतत्वा^१दिति । [मार्गाचलव्यतिकराकुलिता] मार्गशैलसंभव^२विह्वला सिन्धु^३ नदी [इय] यथा प्रसङ्गोघनात् न [ययौ] याति, न च [तस्यौ] तिष्ठति तदहसौ । तथा हि निम्ने^३ गन्तव्यम् ॥८५॥

१ प्रमम-व सा मुसा २ पूर्ववृत्ता नरय अदलाकनेन व्याकुलीभूतवा-न गा मुसा ३ निम्नम-व व ल सा मुसा

अद्यप्रभृत्यनवमाङ्गि^१ तवास्मि दासः

क्रीतस्त्वपोभिरिति चादिनि चन्द्रमौलौ ।

अद्वाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥८६॥^२

१. ०त्यवनताङ्गि—म. चा. स. २. विधत्त—अ. ना ३. ८५—शा. मुशा.

अद्य प्रभृतीत्यादि ॥ इति [चादिनि] द्रुवाणे [चन्द्रमौलौ] शशिशेखरे
।द्वाय तत्क्षणमेव सा^१ नियमजं तपःसमुत्थं क्लमम् उत्ससर्ज ग्लानिं जहौ ।
केमित्याह । हे अनवमाङ्गि कल्याणमात्रि । अद्य [प्रभृति] आरभ्य अहं तव
तपोभि. क्रीतः] तपःक्रीतः^२ दासः प्रेष्यः इति पद्यं भावणात् । किमिति
क्लमत्याग । इत्याह यस्मात् क्लेशः [फलेन] फले सति पुनः [नवतां]
नवत्वं [विधत्ते] विभर्ति । क्लेशदर्शनान्न तपः श्रम इत्यर्थः । फ्लेश^३—
स्यैतदेव नवत्वं यद्दङ्गलान्याद्यभायः^४ । अद्वायेति चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपको
निपातः । तत्क्षणार्थवृत्तिः । वसन्ततिलकादुत्तम्^५ । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ।
इति भद्रम् ॥८६॥

१ देवी—अपा.—व. म. व. शा. मुशा. २ तपोमूल्यक्रीत—व. द. प. ल
शा. मुशा.
३. क्लम०—भ ४. विद्याविभक्ति०—मुशा. ५ वसन्ततिलक वृत्तम्—
र. भ व शा मुशा

इति स्कन्दोत्पत्तिपञ्जिकायां गौरीतपःफलो नाम पञ्चमः सर्गः ॥४॥^१

१. इति वल्लभदेवविरचितायां कुमारसम्बन्धीकायां पञ्चमः सर्गः ।—व. इति
श्रीकुमारसम्बन्धे महाकाव्ये कविधीनालिराजकृतायां टीकायां मुक्षोपदुर्बोधि
प्रातःदेवायनिवल्लभविरचितायां कुमारसम्बन्धीकायां पञ्चमः सर्गः समाप्तः—म.
समाप्त—नास्ति—य श्रीवल्लभदेवविरचितायां कुमारसम्बन्धीकायां उद्भूतसारायां
पञ्चमः सर्गः समाप्तः ।—ल. इति श्रीप्रातःदेवायनिवल्लभविरचितायां कुमार-
सम्बन्धीकायां पञ्चमः सर्गः ।—न. इत्यप्रातःदेवायनिवल्लभदेवकृतायां कुमारसम्ब-
न्धीकायां पञ्चमः सर्गः ।—शा इत्यप्रातःदेवायनिवल्लभदेवविरचितायां कुमारसम्ब-
न्धीकायां पञ्चमः सर्गः । मुशा

॥ श्री ॥

आनन्ददेवायनिवल्लभदेवविरचिताया कुमारसंभारपञ्जिकाया

षष्ठः सर्गः ।

अथ विश्वात्मने गौरो संदिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे भूभृता नाथ प्रमाणीक्रियतामिति ॥१॥

अथ विश्वेत्यादि ॥ अथ अनन्तर हरावष्टम्भनादनन्तर^१ [गौरी] पार्यती विश्वात्मने शर्पाय मिथ गुप्तं सर्खां संदिदेश अर्चीकथत्^२ । किमिति । हे सखि इति कथय [मे] मम भूभृता नाथ^३ पिता दाता वर्तते^४ । गुप्ताभि स प्रमाणीक्रियताम्^५ इति । यत कन्या हि जनकाधीना ॥१॥

१ हरावष्टम्भना-गा मुग्धा २ अज्ञापयत-व व वा मुग्धा आदिष्टवती
भ ३ हिमाचल-अपा व व न अत्र वस्तु यधिक्रियताम-व व स न
४ प्रभुरत-गा मुग्धा

तथा व्याहृतसंदेशा सा बभौ निभृता प्रिये ।

चूतयष्टिरिवाभ्यासे^१ मधौ परभृतोन्मुखी ॥२॥

१ अम्पाणे-म स गा मुग्धा

तथा व्याहृतेत्यादि ॥ तथा सख्या प्रियस्याभ्यासे^१ समीपस्येऽपि
भनरि [व्याहृतसंदेशा] कथितसंदेशा । अत एव हि निभृता सलज्जव
प्रशात्^२ विनीतैव [सा] देयी यमौ रेजे । स्वयमभापमाणेत निभृतवे
सति शोभालङ्कार^३ । शालीनत्वं हि कन्यानामलङ्कार । येन सा यमौ
मधौ प्रसन्ते अभ्यासे^४ निष्कटस्ये परभृतोन्मुखी कोकिलायुक्ता^५ [चूतयष्टि
इय] चूततखलता यथा स्यात्^६ । यत्संदेशस्य कोकिलाया मुखत्वं ।
औपचारिकश्च संदेशम्ययहार । हरस्य मधुरूपमानं गौयाश्चूतत्वा
सख्या परभृता । परभृतादीना कोकिलार्थत्वेऽपि क्रिया प्रवृत्तिनिमित्त,
न तु जातिरिति जातेरस्त्रीप्रिययत्वा^७ इति लीप न भवति ॥२॥

१ अम्पाणे-गा मुग्धा २ सलज्जत्वात्-गा मुग्धा ३ गानामवा-
एत्यर्थ-व व म ल न ४ अभ्यासे-गा मुग्धा ५ इतिहा-इ इति-
म व न गा मुग्धा ६ भाति-गा मुग्धा ७ इ १० मू० ४-१-६२

षष्ठः सर्गः ।

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीन् ज्योतिर्गृहान्सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥३॥

१. ज्योतिर्मयान्-म. स.

स तथेतीत्यादि ॥ स [स्मरशासनः] स्मररिपुः तथा इति एवं करोमीति प्रतिज्ञाय एवं याचेऽहं नगेशमित्यङ्गीकृत्य [उमां] गौरीं च [कथम् अपि] कृच्छ्राद् [विसृज्य] विमुच्य ऋषीन् [सस्मार] अस्मार्पात् ।^१ कान्मुनीन् । ज्योतिर्गृहान् ज्योतींषि तारा गृहं घिष्ण्यं स्थानं येषां तान् । सप्तर्षीमित्यर्थः । 'शसुर्हिंसायां' [घा० पा० ७२७] स्मरं शासितवानिति स्मरशासनः । शासोर्वा रूपम् ॥३॥

१. 'शेषत्वाविवक्षया षष्ठ्यभावः ।'-अपा. शा. मुसा.

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।

सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन्पुरः प्रभोः ॥४॥

ते प्रमेत्यादि ॥ ततः ते [तपोधनाः] मुनयः [सारुन्धतीकाः] अरुन्धतीसहिताः सपदि स्मरणानन्तरमेव^१ [प्रभोः] देवस्य [पुरः] अग्रतः प्रादुरासन् आविर्भूताः^२ । [प्रभामण्डलैः] निजतेजोमण्डलैः [व्योम] आकाशं [द्योतयन्तः] भासयन्तः ॥४॥

१. स्मरणादनन्तरमेव-व. न. २. आविर्भवु-शा मुसा

आप्लुतास्तीरमन्दारकुसुमात्तरवीचिषु ।

आकाशगङ्गास्रोतस्सु^२ दिङ्नागमदगन्धिषु ॥५॥

१. उत्तरा-स, उत्तर-म अ. ना. २. व्योमगङ्गाप्रवाहेषु-म.

आप्लुता इत्यादि ॥ कीदृशास्ते महर्षयः । आकाशगङ्गास्रोतस्सु सुरसरिप्रवाहेषु आप्लुताः स्नाताः । कीदृशेषु [तीरमन्दारकुसुमोत्तरवीचिषु] तटपर्यन्तमन्दारसुमनोधिकतरङ्गेषु तीरे पर्यन्ते मन्दारकुसुमैरुत्तरास्तदधिका उत्तराः प्रधाना वा^१ वीचयो येषु । उत्तर इति पाठे कुसुमान्युत्तरान्ति क्षिपन्ति ये ते वीचयो येषाम् ।^२ अथ च कुसुमानामुत्तराणि राशयो वीचयो येषाम्^३ । तथा जलक्रीडागतानां [दिङ्नागमदगन्धिषु] दिग्गजानां मदगन्धः सुगन्धो विद्यते येषु ॥५॥

१. 'उत्तरा : प्रधाना वा'-नास्ति-व, मुसा. २...२ 'अथ...येषाम्'-नास्ति. मुसा.

मुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्रतो' हेमरत्कलाः ।

रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥६॥

मुक्तायज्ञेत्यादि ॥ [मुक्तायज्ञोपवीतानि] मुक्तामयानि यज्ञोपवीतानि [विभ्रत] दधत । [हेमवत्कला] हेमन सुवर्णस्य^१ वत्कलानि वीरराणि येषां ते । [रत्नाक्षसूत्रा] रत्नमयानि चाक्षसूत्राणि येषां ते, रत्नमयजपा वलया । अतश्चोप्रेक्षते^२ । कल्पवृक्षा इव प्रव्रज्याम् आश्रिता प्रव्रजन स्थिता । तेषां हि रत्नसुलभत्वम् । प्रव्रजन प्रव्रज्या, 'व्रज्यजोर्भावे षयप्' [पा० सू० ३-३-६८]^३ ॥६॥

१ स्वर्णस्य- व न २ उत्प्रक्षयत- शा मुशा ३ विभ्रत इति 'नाम्यस्नाञ्छतु [पा० सू० ७-१-७८] इति नुमभाव ।'- अपा-गा मुगा

अधःप्रस्थापिताश्वेन ममावर्जितकेतुना ।

सहस्ररश्मिना शश्वत्स^१प्रणाममुदीक्षिताः ॥७॥

१ साक्षा स०-म

अधः प्रस्थापितेत्यादि ॥ [सहस्ररश्मिना] रश्मिणा [शश्वत्] नित्य [सप्रणाम] प्रणतिपूर्व [उदीक्षिता] उदीक्षिता ऊर्ध्वं दृष्टा ।^२ ऊर्ध्वं कुत इत्याह । यतस्तेषां ध्रुवनिकटे स्थानम् । अत एव [अधः प्रस्थापिताश्वेन] अधः प्रस्थापिता अश्वेन । [समावर्जितकेतुना] समावर्जितो नामित केतुर्धर्मजो येन ।^३ 'अनेनोद्धत्यं परिहृतम्' ॥७॥

१ अवलोकितता-भ व उ २ २ अनन परिहृतम्-नास्ति व व न ल न गा मुगा

आसक्तनाहुलतया सार्धमुद्धृतया भुवा ।

महावराहदंष्ट्राया विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥८॥

आसक्तेत्यादि ॥ तथा प्रत्यापदि कल्पान्तविपत्तौ [महावराहदंष्ट्राया] आदिघराहदंष्ट्राया विश्रान्ता स्थिता इत्यरिन्दर^१रोक्ति । विमेकाकि न^२स्तत्र विश्रान्ता इत्याह । उद्धृतया [सार्धं] सह भुवा । सा हि भगवता पराहेष तोषादुद्धृत्य^३ दंष्ट्रायामूढा । [आसक्तयाहुलतया] आसक्ता आतुररत्ना पानभयात्लगिता आहुलता यया ॥८॥

१ ० यनश्वरो-म इ ० यनश्वरो-गा मुगा २ अवलोकितता-व व न-गा-मुगा ३ उदिय-व व न गा मुगा

सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।

पुरातनाः पुराविद्भिर्धार्तार इव कीर्तिताः ॥९॥

सर्गशेषेत्यादि ॥ पुराविद्भिः चिरन्तनैर्मार्कण्डेयादिभिः पुरातनाः
साधाः यातारः वेधसः इति [कीर्तिताः] शब्दिताः । कुतः । विश्वयोनेः
ब्रह्मणः सर्गशेषप्रणयनात् 'अवशिष्टसृष्टिनिर्माणात्' । ब्रह्मणा हि
किञ्चिन्निर्माय ततस्ते सृष्टौ नियुक्ता इत्यागमः ॥६॥

१ पुराणर्ज०-भ व २ २. 'अवशिष्ट - . निर्माणात् - नास्ति-व
व भ ल न शा. मुशा ३ 'इत्यागम'-नास्ति-शा. मुशा

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।

तपमामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥१०॥

प्राक्तनानामित्यादि ॥ तथा तपस्विनः अपि प्राक्तनानां पूर्वाचीर्णानां
विशुद्धानां निर्मलानां [परिपाकम् उपेयुषा] पन्थानां च तपसां [फलानि]
फलम् [उपभुञ्जानाः] अदनन्तः । अन्यस्य हि जन्मान्तरे तप फलदायि ।
तेषां तु चिरजीवितत्वात्तदेव । अपि विस्मये । चिरं सम्प्रति तपस्य-
न्नास्तप फलोपभोगिनः ॥१०॥

१ पूर्वभूतानाम्-शा. मुशा २ तपस्यन्तोऽपि-व. भ व ल शा मगा

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।

साक्षादिव तप सिद्धिर्ब्रभासे च्छरुन्धती ॥११॥

तेषां मध्येत्यादि ॥ वटु^१ नितरां ब्रभासे रेजे^२ । कीदृशी । पत्युः
वशिष्टस्य [पादार्पितेक्षणा] अङ्घ्रिनिहितनेत्रा । यतः साध्वी पतिदेवता ।
अन्यत्र हि रष्टिस्तस्या न याति । अतश्चोत्प्रेक्षते । साक्षात् मूर्तिमती तप-
सिद्धिः इव । मुनीना हि सिद्धया भाध्यम् ॥११॥

१ कपीणा मध्यस्थारुन्धती-व शा. मुशा २ अशोभत-व शा मुशा.

तामगौरवभेदेन मुनीश्चापश्यदीश्वरः ।

स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥१२॥

तामगौरवभेदादि ॥ ता अरुन्धतीं [मुनीन्] ऋषीन् च अगौरवभेदेन समप्रतिपत्त्या^१ अपश्यत्, ईश्वरः^२ आवर्जयत् । यस्मादित्यं स्त्री अर्थं च पुमान् इति एषा अनास्था अभ्यवस्था अप्रधानम् । गौरवकरणे एतन्नो पयुज्यते । अपि तु सतां वृत्तं शील महितम् । ^३साधनो वृत्तं पूजयन्तीत्यर्थः^३ । अरुन्धत्याश्चान्य ऋषिभिरेणाधिकः ॥१२॥

१ समया प्रतिपत्त्या-व. शा मुशा, तुल्यगौरवेण-भ व २ महादेव.-व, इव-सा मुशा ३ ३ साधना चरित पूजय भवतीत्यर्थं-भ. न

तद्दर्शनादभूच्छंभोर्भूया^१ न्दागर्थमादरः ।

क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो^२ मूलसाधनम्^३ ॥१३॥

१ भूय-व व चा २ दाम्पत्यम-स. ३ मूलकारणम-न च।

तद्दर्शनादित्यादि ॥ तद्दर्शनात्^१ तस्याः साध्यया अरुन्धत्या आलोकनात् शंभोः शिवस्य [भूयान्] नितर्गं [दागर्थं] भार्यामानेतुं [आदरः] प्रयत्नो बभूव^२ । यस्माद्विज्यादीनां धर्म्याणां क्रियाणां सत्पत्न्यः साध्यपत्न्य एव मूलसाधन कारणम्^३ ॥१३॥

१ 'विचिद् भूयान् इति पठन्ति -अपा-व. २ अभवत्-व शा मुशा ३ प्रधान कारणम-भ. व न

धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।

पूर्वापराधभोतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥१४॥

धर्मेणापीत्यादि ॥ कामस्य मनः उच्छ्वसितं । विकसितमद्भुतम् । कीदृशस्य कामस्य । [पूर्वापराधभोतस्य] पूर्वस्मादपराधादीदृशचेन-द्व्यालनलक्षणाद् भीतस्य स्वस्वरूपेण अन्नस्य शक्तिरूपेण [उच्छ्वसितं मनः] मनोभ्रूत्सित इत्यर्थः । इदा । शर्वे^१ [पार्वतीं प्रति] पार्वत्यां धर्मेण अपि पदमन्नस्यावन्धमुद्यमं कारिते सति । यदा ह्यने गौरीमुद्गोदु-

१. महेश्वरे-अपा-भ. व

मैच्छदित्यर्थ ।^२ एव ह्यक्तम्—'परिणेष्यति पार्वती यदा [कुमार० ४-४२] इत्यादि । अपि विस्मये । चित्रमिदं यदुमाया पद् हरो धर्मेण कारितो न तु रागेण, तथापि स्मर पूर्वापराधभीत इति । भयं तु चण्डकोपत्वादीशस्य पुनर्वाधाशङ्कया ॥१४॥

१ वमप्रसिद्धं च तद्गनाद [कुमार ६-१३] इत्यादिनव कथितन—अपा—
गा मुखा

अथ ते मुनयः सर्वे पूजयित्वा^१ जगद्गुरुम् ।

इदमच्युत्सूचानाः प्रीतिरुत्कृष्टकित्तत्त्वच ॥१५॥

१ मानयित्वा—म मगा

अथ त इत्यादि ॥ [अथ] तत ते [मुनय] सप्तपथ [जगद्गुरु] भगवतं [पूजयित्वा] प्रणामाञ्जलिना च यित्वा इत् चक्ष्यमाणम् ऊचु अब्रुवन् । कीदृशा । अनूचाना^२ प्रहा आज्ञापिषेया साङ्गवेदाभ्यायिनो वा । तथा [प्रीतिरुत्कृष्टकित्तत्त्वच] प्रीत्या भक्त्या कष्टकित्तत्त्वचो रोमाञ्जिताङ्गा ॥१५॥

१ सवदन्ति—म न २ कष्टकित्ता त्वच यथा ते—म व

किमच्युत्सूचिवाह—

यद् ब्रह्म सम्यगात्मनातं यदग्नौ विधिवद्^१ हुतम्^२ ।

यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य न ॥१६॥

यदध्यक्षेण जगता वयमारोपितास्त्वया ।

मनोग्थस्याप्यपथं^३ मनोविषयमात्मनः ॥१७॥

१ विधिना—म त्व न २ घतन त ३ ०ऽव्याविषय—म

यद् ब्रह्मेत्यादि ॥ यदध्यक्षेणेत्यादि ॥ यत् अस्माभि [सम्यक्] विधियत् ब्रह्म वेदज्ञानं च आत्मनात्म् अभ्यस्त परमात्मज्ञानं वा । यत् च अग्नौ विधियत् [हुतम्] इत् यत् च सम्यक्^२ तप [तत] चीर्णं तस्य सर्पस्य फलम् [अद्य] अधुना पक्वम् । यद् उप [जगताम् अध्यक्षेण] भुवनगुरुणा [स्त्वया] भवता^३ अद्य [मनोविषय] चित्तगोचरम् आरोपिता यत्प्रया स्मृता इत्यर्थ । [मनोग्थस्य अपि अपथ] मनोरथा^४ नामन्य पथमविषयम् । न हि मनोरथा अपि कस्यचिदेनावन्त प्रस्ता यद् भगवान् मे स्मरिष्यति ॥१६॥१७॥ युग्मम् ।

१ अग्निहोत्रमासकित्तम—व न गा मुगा २ नियमश्च—अपा गा मुगा

३ आत्मन अपा—व भ व ल गा मुगा ४ मनोरथा—व

यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत्कृतिना वरः ।

किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥१८॥

यस्य चेतसीत्यादि ॥ हे भगवन् । तावत् त्वयस्य [चेतसि] मनसि वर्तेथा तिष्ठे स कृतिना कृतार्थानां [वर] श्रुत् पुण्यवता पूज्य । ^१उपचितसुश्रुतसम्भाराणा शिरोमणिमुकुट इत्यर्थ ^२ । पुण्यभार संपूर्णा^३ हि भगवन्त स्मरन्ति । ^४यदुक्तम् -

‘किं तेन न कृत लोके किं न दत्त महात्मना ।

शिरः प्रसन्नचित्तन सन्तत येन पूजित ॥’^४

किं पुन तव चेतसि वर्तते त्वं यस्य स्मरसि स कृतिना वरो भवेत् । [ब्रह्मयोने] ब्रह्मण गिरश्चस्य परस्य वा ज्ञानस्य योने प्रभवस्य तत्र ॥१८॥

१ प्रवीणानाम-भ २ २ उपचित इत्यथ नास्ति-गा मगा

३ ०सभारावता व गा मुशा ४ यदुक्तम् पूजित^५ नास्ति- व भ व

सत्य^६मर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।

अद्य तूच्चैस्तरं तन्न ^७ स्मरणानुग्रहाच्च ॥१९॥

१ सत्य०-अ ना २ तान्याम-म अ ना तस्मात्-म

सत्यमर्कादि ॥ अथनिरुद्धवासात् [सत्य] काम [मर्कात् च सोमात् च] सोमस्यार्थाभ्यां^१ परम् उच्च [पर्त्] स्थान वयम् [अध्यास्महे] अधि तिष्ठाम । अद्य पुन तत् [तत्र] भगवत् [स्मरणानुग्रहात्] स्मरणप्रसादात् तस्मात्^२ [उच्चैस्तरम्] उन्नततरम् । तत्रनुध्यानाद्धि वयमत्युन्नता सृता^३ ॥१९॥

१ सूत्रेन्दुन्याम-व व न गा मुशा २ ध्यानप्रसादात्-व व न गा मुशा ३ उच्चैस्तरमित्याम्बत्तपाठान् यद्यप्य पदस्य द्रव्यवशात्^४ अथा-मुगा

त्वत्संभाषितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषुत्तमादर ॥२०॥

त्वत्संभाषितेत्यादि ॥ आत्मानं [त्वत्संभाषितं] त्वया आहृतं योग्यत्वेन^१ ज्ञात सन्त बहु मन्यामहे उच्छ्रुत् जानीम । यस्मात् उत्तमादरं [प्राय] प्रायेण स्वगुणेषु प्रथयम् अयोध विदगासम् आधत्ते करोति ।

१ यथात वन-व न गा मुशा २ ईश्वरपूजा-अपा-गा मुगा

पण्डः सर्गः ।

महाजनगौरवाद् विज्ञायते नूनं गुणान्विता वयमिति । बह्विति क्रिया-
विशेषणत्वेऽप्यात्मन एवोत्कर्षः प्रतीयते ॥०॥

या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यान^१सम्भवा ।

सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥२१॥

१. तव निध्यान०-अ ना

या नः प्रीतिरित्यादि ॥ हे [विरूपाक्ष] पिङ्गलनेत्र [त्वदनुध्यानसम्भवा]
भवत्स्मरणेनोत्पन्ना या असौ [प्रीतिः] तुष्टिः [नः] अस्माकं सा हि किम्
इति [तुभ्यं] तव आवेद्यते । यस्मात् सर्वेषां [देहिनां] प्राणिनां त्वम्
[आत्मा असि] अन्तस्तिष्ठसि । अतस्त्वं स्वयमेव सर्वमवैषि ॥२१॥

इदानीं प्रसंगाद् भगवत्स्वरूपजिज्ञासयाहुः —

साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्यस्त्वां वयमञ्जसा ।

प्रसीद कथयात्मान न धियां पथि वर्तसे ॥२२॥

साक्षात् दृष्टोऽसीत्यादि ॥ चित्रमिदं [यत्र] साक्षात् [दृष्टः]
आलोकितः अञ्जसा सामस्यभावेन कात्स्न्येन तत्त्वेन^१ या । त्वां वयं न
[विद्य] जानीम^२ । अतश्च [प्रसीद] प्रसादं कुरु कथय [आत्मानम्]
आत्मस्वरूपं विरूपोऽसीति । स्वयमेव कथं न विचारयथेत्याह-न धियां
पथि वर्तसे । यश्च बुद्धेरप्यविषयः स कथं स्वयमेव गम्यते^३ ॥२२॥

१ तत्त्वेन-व ना मुशा २ जानीमहे-व ३ अवगम्यताम्-शा मुशा.

सामान्येनोक्तं विशेषेणाह—

किं येन सृजसि व्यक्तमृत येन विभर्षि तत् ।

अथो^१ यन्तस्य^२ संहर्ता भागः कतम एष ते ॥२३॥

१ अथ-म स, आहो-शा मुशा २ विद्मस्य-म. चा

किं येनेत्यादि ॥ [एष] अर्थे [ते] तत्र प्रत्यक्षदृश्यः भागः कतमः ।
किं येन ब्रह्माण्डभागं व्यक्तं सृजसि स ब्रह्मा उत येन तद् विभर्षि पालयसि
स विष्णुः । अथो^३यः तस्य विद्मस्य^४ संहर्ता प्रसिता स रुद्रः इति कतमः
एष ते । रुद्रत्वेऽप्यगते संशयस्यावसर इति चेत्, सत्यं तथापि चिन्त्य-
मेतत्^५ ॥२३॥

१ ब्रह्मादिस्तम्ब न्य जगत-शा मुशा २. आहो-शा मुशा

३ व्यक्तस्य-व ना मुशा ४ चेत् वृद्ध्या वमेव-शा. मुशा

अथ वा सुमहत्पेया प्रार्थना देव तिष्ठतु ।

चिन्तितोपस्थितांस्तावच्छाधि नः करवाम किम् ॥२४॥

अथ वा सुमहतीत्यादि ॥ अथ वा एया प्रार्थना' [सुमहती] गुह्यार्थाव-
षोधाद'तिमहती दुर्लभा [देव] भगवन् [तिष्ठतु] आस्ताम् । [चिन्तितोपस्थि-
तान्] आध्यातान् सन्तः प्रातान् नः अस्मान् [शाधि] आद्यापय किं
करवाम । साधयाम इति प्रार्थने लोट ॥२४॥

१ 'अस्यवना'-अपा-व सा मुसा २ प्रकाशनाद०-व सा मुसा

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांशुभिः ।

उपचिन्वन्प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥२५॥

अथ मौलीत्यादि ॥ [अथ] तनः [परमेश्वरः] देवः प्रत्याह प्रतीप
मालपत् । किं कुर्वन् । [मौलिगतस्य] शिरःस्थस्य [इन्दोः] शशिन-
[तन्वीम्] अल्पीयसीं [प्रभा] ज्योत्स्ना [विशदैः] निर्मलैः [दशनांशुभिः]
दन्तमयुखैः [उपचिन्वन्] वर्धयन् ॥ आहेति भूते' प्रयोगः प्रमादजः ॥२५॥

१ 'णल-तभ्रमात'-अपा-मुसा.

कन्यामार्गणचोदनाशङ्कानिवाग्नायाह-

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काचित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्यंभूतोऽस्मि सूचितः ॥२६॥

विदितमित्यादि ॥ [वः] भ्रमतां [विदित] अचगतमेव तत् यथा [मि]
मम याः [काचित्] काश्चन प्रवृत्तयः सर्वे' ध्यापागस्ते न स्वार्था अपि
तु परार्था एव । यत क्षितिसलिलाग्निपवन'यजमानाकाशसोमसूर्यादियाभिः
[अष्टाभिः मूर्तिभि] तनुभि [इत्यंभूतः] एतद्विधः परार्थोन्मुक्तः [सूचितः]
कथित एवाऽहम्' ॥२६॥

१. वे वेचित्-व न. सा मुसा २. ०सलिलवृताग्निपवन०-व व एन
सा मुसा ३. 'पृथिव्यादीना हि व्यापारा परार्था एव । वो विदितमिति
'तस्य च वर्तमाने' [पा०मू० २-३-६७] इति पठ्ठी ।'-अपा-मुसा

सोऽहं तृष्णानर्घृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रति याचितः ॥२७॥

सोऽहं तृष्णेत्यादि ॥ स परार्थप्रवृत्तः अहं [अरिविप्रकृतैः] सपत्नपरिभूतैः [देवैः] गीर्वाणैः प्रसूतिं प्रति पुत्रं प्रति [याचितः] वार्थितः^१ । 'मगधन् ! अपत्यरूपमयां स्मृतिमुत्पादय । योऽस्माकं जयाय सेनानीर्भविष्यति' इति । यथा [तृष्णातुरैः] विपासुभिः चातकैः मयूरविशेषैः विद्युत्वान् मेघःवृष्टिं याच्यते । याच्यत इत्यप्रधानकर्मणोर्निष्ठयोक्तत्वात् प्रसूतिवृष्टयोद्वितीया भवत्येव । विद्युद् विद्यते यस्याऽसौ विद्युत्वान् ।^२ ॥२७॥

१. याचित अर्धित-अपा-व. न ना मुशा २ 'तसो मत्वर्थे' इति न दात पदत्वाभावे जस्त्वाभाव । —अपा.—शा मुशा

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये^१ हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥२८॥

१ उत्पादाय-अ ना.

अत आहर्तुमित्यादि ॥ यदाऽहं पुत्रं याचितः अत कारणात् आत्म-जन्मने पुत्रोत्पत्तये [पार्वतीं] गौरीं [आहर्तुम्] आनेतुम् इच्छामि । यथा [हविर्भोक्तुः] अग्नेः [उत्पत्तये] आविर्भावाय [यजमानः] दीक्षितः अरणिं दारवीमा^१ जिहीषति ॥२८॥

१ निर्मन्थनकाष्ठमा० —ल

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते संवन्धाः सद्नुष्ठिताः ॥२९॥

तामस्मदित्यादि ॥ अतः तां पार्वतीम् [अस्मदर्थे] मदर्थे [युष्माभिः] भवद्भिः [हिमालयः] नगेशः [याचितव्यः] अर्थयितव्यः । यस्य यत्र ध्यापान्स्वस्त्युत्प्रेन कस्मान्न मृग्यत इत्याह-सद्नुष्ठिताः साधुभिर्निदिष्टताः सम्यग्धाः [विक्रियायै न कल्पन्ते] विकृतिं न यान्ति, स्थिरा भवन्तीति ॥२९॥

सर्वेश्वरः सन्कथमनेन सन्बन्धं करोतीति^१ चेत्याह-

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्बद्धता भुवः ।

तेन योजितसम्बन्धं वित्त मामप्यवञ्चितम् ॥३०॥

१. कुष्ठ-मुशा

उन्नतेनेत्यादि ॥ तेन अद्विनाथेन^१ [योजितसम्बन्धं] वृत्तसम्बन्धं
माम् अपि अग्रञ्चिन कृतार्थं विस्र जानीत । यथा मया जामात्रा स इलाध्यते
तथाहमपि तेन इवसुरेण्यपिशब्दार्थः । तथा रूपद्वयेनप्यसावुकृष्ट ।
तत्र स्यावरमपेक्ष्य तेन उन्नतेन द्योमस्पृशा स्थितिमता स्थिरेण भुवः
धुरम् [उद्धृता] विभ्रता महीघरत्पादङ्गीणाम् । जङ्गमेत्युन्नतेन महाप्रभावेण
स्थितिमता समर्थादेन भूमेर्धुरं योगक्षेमुद्धृता पर्यतराजत्वात् । विचेति
विवेलोद् ॥३०॥

१ अत्रिराजेन—व व चा, मुना

एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।

भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति^१ हि साधवः ॥३१॥

१ ०माचरति—चा

एवं वाच्य इत्यादि ॥ वरगुणानुद्दिश्य कन्यार्थम् [एवम्] इत्थं तत्पितुः
[वाच्य] चकतध्यम् इति [व] भवतां न [उपदिश्यते] उच्यते । यस्मात्
[साधवः] विपश्चित [भवत्प्रणीत] युष्मन्निमित्तम् आचारं व्यवहारम्
[आमनन्ति] आहुः । स्मृतिरुत्तरे हि यूयम् ॥३१॥

आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं^१ कर्तमर्हति ।

प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरन्धीणां प्रगल्भता ॥३२॥

१ साहाय्य—अ ना

आर्याऽपीत्यादि ॥ तत्र हिमवद्गृहे [आर्या] भगवती अरुन्धती अपि
व्यापारं साहाय्यकं [कर्तुं] विधानुमर्हति । यस्मात् एवंविधे कार्ये
चधर्माणकृतये [पुरन्धीणां] स्त्रीणां [प्रगल्भता] चानुर्यम् । ता हानिच्छन्तमपि
कन्यापितरं प्रेरयितुं जानन्ति ॥३२॥

तत्प्रयातापधिप्रभं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।

महाकोशी^१ प्रपातेऽस्मिन्संगमः पुनरेव^२ नः ॥३३॥

१ ०बीशी—अ त, २ पुनरस्तु—अ, ना

तत्प्रयातेत्यादि ॥ तत् तस्मात् [सिद्धये] कार्यसाधनाय औपधिप्रस्थम्
औपधिप्रस्थारणं हिमवत्पुरं [प्रयात] यज्जत । पुनः च [नः] यस्मात्
कार्यसिद्धिनिवेदनाय अस्मिन् [महाकोशीप्रपाते] महाकोशीप्रपाते प्रयाते भृगो
समागमः । अत्रार्हं भवतां प्रतिपालयामीत्यर्थः ॥३३॥

पठः सर्गः ।

तस्मिन्संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे^१ ।

जहुः परिग्रहव्रीडां^२ प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥३४॥

१. ०योत्सुके—शा. मुशा. चा. २. ०व्रीलाम्—अ. ना.

तस्मिन्संयमिनामित्यादि ॥ ततः तस्मिन् भगवति संयमिताम् आद्ये अपि [परिणयोन्मुखे] विवाहाभिमुखे [जाते] सम्पन्ने सति [प्राजापत्याः] ब्रह्मतनयाः^१ । [परिग्रहव्रीडां] विवाहलज्जां [जहुः] अत्यजन् । ते हि नित्यं ब्रह्मचारिणः शम्भोरग्रे सर्वे लज्जिता आसन् 'अनुभूतस्त्री-संगमानामस्माकं कीदृशी तपस्विता' इति । तदा तु तपस्विनायके^२ रागिणि जाते सर्वेषां सामान्यात्प्रात्यागः^३ ॥३४॥

१ मुनयः—अपा—व. शा. मुशा. २ तस्मिन्नपि—शा. मुशा. ३ अपव-
प्रात्यागः—व. व. त. घा. मुशा.

तत परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।

भगवानपि संप्राप्तः^१ प्रथमोद्दिष्टमास्पदम्^२ ॥३५॥

१ सक्रान्तः—म. अ. ना. २. ०माश्रमम्—चा.

ततः परमित्यादि ॥ [ततः] तदनन्तरं परमेवमस्तु इति [उक्तवा] अभिधाय [मुनिमण्डलं] सप्तपिबलयं [प्रतस्थे] जगाम । [भगवान्] देवः अपि [प्रथमोद्दिष्टम् आस्पदं] महाकोशीरपातं संप्राप्तः सञ्चचार । परममित्युच्यमाने^१ पुण्याद्वयचसी^२त्यन्ये^३ ॥३५॥

१ अन्वुपगमे—व. व. शा. मुशा. २. ०चनम्—व. * ३. इत्यर्थं—व.

तेऽप्याकाशमसिदयाममुत्पत्य^१ परमर्षयः ।

आसेदुरोपधिप्रस्थं मनसा सह मानसाः^२ ॥३६॥

१. ते चाकाश—म, त आकाश—शा. मुशा अ ना २. ०मुत्पत्यं—व
३. समरहसः—म. घा. अ. ना.

तेऽप्याकाशमित्यादि ॥ मनसा निर्मिताः मानसाः ते सप्तर्षयः [मसिदयामं] उद्गनीलम् [आकाशं] एवम् [उत्पत्य] उत्प्लुत्य^१ मोर्षधिप्रस्थं पुरम् [आसेदुः] प्रापुः । मनसा सह मन इवेति चानुयोक्तिः । यदैव गमनाय मनः एतं तदैव पुरं प्रापुरित्यर्थः ॥३६॥

१. उद्गम्य—व. ना. मुशा.

इदानीमोपधिप्रस्थवर्णनमाह-

अलकामतिवाहोव वसति वसुसंपदाम् ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेव विनिवेशितम् ॥३७॥

१ ओपोपनिवेशितम्-म स अ ना

अलकामतिवाहोत्यादि ॥ क्रीडशं पुरम् । वसुसंपदां रत्नवृद्धीनां वस-
तिम् आश्रयभूताम् अलकां वैश्रवणपुरीम् अतिवाह्य निष्पीडय इव लुण्ठयि-
त्वेव^१ निर्मितं [स्वर्गाभिष्यन्दवमनं] स्वर्गसारनिदृश्योत्तनं^२ [कृत्वा] विधाय
इव [विनिवेशितम्] रचितम् । सर्वोत्कृष्टयोरलकामरायत्योः सारमादायेव
कृतमित्यर्थः । एवमप्युक्तम्^३—'भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन ।
स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन च नगरं विनिवेशयेत् ॥'^४—[अर्थशास्त्रम्—२-१-१]

१ घनद०-शा मुशा २ लुण्ठयित्वा-व व शा मुशा ३ सारा-
च्चयम-व व शा मुशा ४ एव लुक्तम्-व वा मुशा ५ पुर
वसत-व भ न ल

गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वप्रान्तज्वलितौषधि ।

वृहन्मणिशिलामालं गुप्तावपि^१ मनोहरम् ॥३८॥

१ स्वर्गावपि-व वा

गङ्गास्रोत इत्यादि ॥ अन्यत्र कस्मात् तन्न रम्यम् यत् [गुप्तीं]
गुप्तप्रदेशे^१ अपि [मनोहरं] रम्यं सैध्यमेव लक्ष्यते । तथा हि—[गङ्गास्रोतः-
परिक्षिप्तं] सरिद्धराप्रवाह^२ वेष्टितं [इति] जलगुप्तिः । [वप्रान्तज्वलितौषधि]
वप्रान्ते ज्वलितौषधिरित्यग्निदुर्गन्धम् । [वृहन्मणिशिलामालं] बहूत्यो
मणिशिला एव सालः प्राकारो यत्र तत् ।^३ अन्यच्च नगरं जलाग्नि
प्राकारभीषणमस्ते यं भवति ।^४ एतच्चैत्रिधमपि स्वभावभावाद् गुप्तावपि
सेव्यं किमुच्यते । अत्र तु 'गुप्तावपि मनोहरं' पाठः ॥३८॥ त्रिभिः
कुलकम् ।^५

१ गुप्तिस्थाने-व वा मुशा, 'वयं-नप्रदेशे-वि'-अपा-ना. मुशा. २ गङ्गा
स्रोतसा परिक्षिप्तम्-शा मुशा ३ इति प्राकारगुप्ति'-अपा-व न
शा मुशा ४...४ 'एतच्चै. कुलकम्'-नाम्नि-शा मुशा, 'त्रिभिर्विधेयकम्'
इति साधुपाठ ।

जितसिंहभया नागा यत्राश्वा विलयोनयः ।

यक्षाः किपुरुपाः पौरा योपितो वनदेवता ॥३९॥

जितसिंहेत्यादि ॥ यत्र [जितसिंहभया नागा] केसरिभ्यः करिणो न विभ्रती^१त्यर्थः । अश्वाः च [विलयोनयः] वनविपरेभ्यो यत्रोत्तिष्ठन्तीति सेन्यसम्पत्तिकथनम् । ^२मातरमनुहरन्तेऽश्वाः । अतो विलशब्देनोर्च्च श्रया उच्यते^३ । 'विलमुर्च्चःश्रवो ह्ये' । [द्र० मेदिनी १४८-४९] । यत्र [किपुरुपाः] पुण्यजना किन्नरादय एव [पौराः] पुरवासिनः^४ वनदेवताः एव च योपितः अहना^५ । दिव्या नारी वनदेवताः कथ्यते । अथ किमन्यजातीयाः पौरयोपितो न तत्र सन्ति । कियती चेपा प्रशंसा । एवं तर्हि यत्र यक्षाः किपुरुपाश्च पौरतुल्याः पौरा वनदेवताश्च योपिन्निधाः । न तु तेषूपरि^६ कस्यचिद् गौरवबुद्धिरिति पुरयोपिस्तुतिः^७ ॥३९॥

१. प्रसन्ति-व न शा. मुग्ग. २ २ 'मातर . उच्यते'-नास्ति. ना मुग्ग. ३ पौरजानपदा -व न ल. ना. मुग्ग. ४ 'तामु वा'-अपा व न शा मुग्ग. ५ पौरयोपिप्रशंसा-मुग्ग.

शिवरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेदमनाम् ।

अनुगर्जितसंदिग्धाः करणैर्मुजस्वनाः ॥४०॥

शिवरासक्तेत्यादि ॥ यत्र वेदमनां मुजस्वनाः करणै^१ च ऽचपट-चाटपुट-उद्घट्टक-सन्निपातकप्रभृतिभिस्तालैः [व्यज्यन्ते] निश्चीयन्ते न तु स्वमतः^२ । यतः शिवरासक्तमेघानां^३ उच्चतयात् प्रान्तावस्थितजलदानाम् । अत एव ते गम्भीरा अनुगर्जितसंदिग्धाः अनुगर्जितप्रतिश्रुताः संदिग्धाः पिहितरयाः^४ । न हि जलदरधेषु तालसद्भावः ॥४०॥

१. १ 'चपट . प्रभृतिभि'-नास्ति-व ल. ना. मुग्ग. २ 'स्वमतः'-व व. न ना. मुग्ग. ३ 'सुद्भावस्थितमेघानाम'-अपा-व व ल न. ना. मुग्ग. ४ विमलभेषात्रित श्यादुत मुजस्वनिरिति गणधे करणानां व्यटत्रयशम'-अपा-व व न ना. मुग्ग.

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।

गृह्यन्त्रपताकाश्रीरपौरादानिर्मिता ॥४१॥

यत्र कल्पत्यादि ॥ यत्र गृह्यन्त्रपताकाश्री भवनशालभञ्जिका' वृत्तक
पैजयन्तीशोभा [कल्पद्रुमै] कल्पवृक्ष एव यन्त्रपताक्या या शोभा कार्या
ता तत्र सुरतरण एव कुर्वन्तीत्यर्थ । यत [विलोलविटपाशुकै] विलोलानि
चञ्चलानि विटपपु प्रकाण्ठेष्वशुकानि वासासि येषा तै । पताकाया
हंशुकैर्भा यम् । अत एव सा [अपौरादरनिर्मिता] विनेद्य पौरादरेण
पुरुषप्रयत्नेन निर्मिता वृता ॥४१॥

१ भवनशालभञ्जिका -तास्ति-वा व सा मुगा

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमाषानभूमिषु^१ ।

ज्योतिषा प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्नुपहारताम्^२ ॥४२॥

१ ०षाषानपडितपु-म

२ ० युपहारता-मा मुगा

यत्र स्फटिकेत्यादि ॥ यत्र पुरे [स्फटिकहर्म्येषु] स्फटिकहर्म्येषु या
आषानभूमय सरकोर्षेषु ज्योतिषा प्रतिबिम्बानि ताराप्रतिमा एव उपहारता
पुष्पप्रकरत्वे प्राप्नुवन्ति याति । सितत्वेन तत्सादृश्यत्वात् ॥४२॥

१ उपकारता पुष्पप्रकारता मा मुगा

यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसंचराः ।

अनभिज्ञान्तमिस्राणा दुर्दिनेषु^१मिसारिकाः ॥४३॥

१ दुर्दिनेषु ० म व म

यत्रौषधीत्यादि ॥ यत्र नक्तं रात्रौ दुर्दिने अपि आसारावर्षेऽपि
अमिसारिका तिलासिन्य तमिस्राणा तमसाम् अनभिज्ञा अननुभविय ।
'यान्तततिमथ' न जानन्तीत्यर्थ । यत [औषधिप्रकाशेन] औषधिदीप्या
[दर्शितसंचरा] दर्शितसंचरणे मार्गो यासाम् ता । संचरत्यस्मिन्निति
संचरणे मार्ग । तम एव तमिस्रम् । दुर्दिने वर्गम् । [उक्तं च]

या दृष्टिजा गमनकालमपारयन्ती

सोऽहं सरस्वरभगतिपिपासिनेय ।

निर्याति वल्लभजनाघरणलोभा

त्सा कथ्यते कविर्गिरभिसारिवेति^१ ॥४३॥

१ धातुवचन-मा मुगा

यौवनान्तं वया यस्मिन्नातङ्कः^१ कुसुमायुधात्^२ ।
रतिखेदममुत्थाना^३ निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥४४॥

१. यस्मिन्नातक. -म. न चा. २ कुसुमायुष-म. स चा
३ ०समुत्पन्ना-म. अ. ना. ०खेदसमुत्थाना-चा

यौवनान्तमित्यादि ॥ अन्यत्र स्थविरान्तं वयस्तत्र तु यौवनान्तं^१ वयः
इति जरावभावकथनम् । यत्र च [कुसुमायुधात्] कन्दर्पाद्, [आतंकः]
भयं, न त्वन्यकृतम्^२ । तथा [रतिखेदसमुत्थाना] रतिखेदात्समुत्थान-
मुत्पत्तिर्यस्याः सा निद्रा एव संज्ञाविपर्ययः निश्चेतनत्वम्, न तु प्राणवियोग
इत्यजरा मरत्वोक्तिः ॥४४॥

१. 'यत्र न क्षापकक्षेपात्' मदन एवातङ्क उाद्रवा च तु व्याख्यादिकृत -प्रपा
-व. व न. वा. मुया. २. वैरिव्याकृतामति टिप्पण्याप्रधिक पाठ भ-१,

भ्रूमेदिभिः^१ मकम्बोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।

यत्र कोपैः कृता स्त्रीणामप्रसा^२दार्थिनः प्रियाः ॥४५॥

१. भ्रूमङ्गिभि.-चा. २. ०नाप्रसा०-म. स.

भ्रूमेदिभिरित्यादि ॥ यत्र [स्त्रीणां] मानिनीनां कोपैः क्रोधैः [प्रियाः]
युधानः अप्रसादार्थिनः कृताः, प्रसादं तासां नार्थयन्ते कोपस्यैव रम्यतर-
त्वात् ।^१ यतः प्रणयकुपिता हि कामिन्पो रम्यतरा भवन्ति ।^२ तथा हि-
[भ्रूमेदिभिः] भ्रूमङ्गयुक्तैः [मकम्बोष्ठैः] स्फुरदधरैः^३ [ललिताङ्गुलितर्जनैः]
ललितानि रम्याणि अङ्गुलितर्जनानि येषु [तैः] । ॥४५॥

- १...१ 'यत...भवन्ति'-तास्ति-शा. मुया. ३. स्फुरदधरदलैः-व. न. वा. मुया

संतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।

यस्य चोपवनं वाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनम्^१ ॥४६॥

- १ ०मादन -स. गाधपद्गन्ध०-म. सुगन्ध गन्ध०-चा

सन्तानकेत्यादि ॥ यस्य च वाह्यम्^१ उपवनम् उद्यानं [गन्धमादने]
गन्धमादनमित्येतदाख्यो गिरिः । कीदृशम् । [संतानकतरुच्छायासुप्तविद्या-

- १ 'लोविदम्'-अपा -व. व. न. वा. मुया.

धराध्वगम्] सन्तानकाप्यास्तरथः सुरबुक्षास्तेर्षा द्यायासु सुता विद्याधरा
एवाध्वगा यत्र । याह्योद्यान दि सर्वसेध्यम् । गन्धवत् सुरभि । गन्ध-
मादनशब्दो नपुंसकलिङ्गः ॥४६॥

अथ ते मुनयो^१ दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

• स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं^२ वञ्चनामिव मेनिरे ॥४७॥

१ तत्कान्तमृषयो -- म. व., तत्कान्त मुनयो-अ. ना, तत. ते मुनयो-वा.

२ ०कृता-अ ना

अथ त इत्यादि ॥ [अथ] ततः ते दिव्याः [मुनयः] सत्पर्ययः तादृश-
मौषधिप्रस्थं [प्रेक्ष्य] आलोप्य [स्वर्गाभिसन्धिसुकृत] स्वर्गो मे भवत्विति
[अभि]सन्धाय उद्दिश्य कृत तपः^१ [यञ्जतां] विद्वध्यनाम् इव [मेनिरे]
सुबुधिरे^२ । पतत्पुरमुद्दिश्य कस्मादस्माभिस्तपो न र्घाणम् । ^३पतेन सुर
पुरतोऽपि रम्यतरत्वमुपतम्^३ ॥४७॥

१ स्वर्गमभिसन्धाय उद्दिश्य मुकृत तप - व. ध ल. ना मुना २ अविदन्
-मुना. ३. ३ न हि मुरपुरमतो रम्यम- व ष ल ना मुना

ते सद्यनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः ।

अरतेरु^१जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः^२ ॥४८॥

१ अवपेनु- ना मुना अ ना २ ०मनिर्भ-वा

ते सद्यनीत्यादि ॥ ततः ते मुनयः गिरेः हिमवतः [सद्यनि] गृहे
वेगात् अरतेरु^१ अगतरन् । [उन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः] उन्मुखद्वा स्थे
प्रतीहारैर्वीक्षिताः । के पने स्युरिति । [लिखितानलनिश्चल] चित्रघट्टिनि
ष्कर्त्त [जटाभारैः] जटाजूटैः उपलक्षिताः । ज्ञाः छात्र तत्र तिष्ठतीति
ज्ञाःस्थ.^२ ॥४८॥

१ अवपेनु-ना २. तिष्ठन्तीति दास्यात्सं-ना मुना

गगनादवतीर्णा मा यथावृद्धपुरःमग ।

तोपान्तर्भाष्करालीव रेजे मुनिपम्परा ॥४९॥

गगनादित्यादि ॥ गगनात् आकाशभागात् अवतीर्णा अरुद्धा वा
[मुनिपम्परा] सप्तविमला [रेजे] व्यष्टतम् । [तोपान्तः] जलमप्ये
प्रतिविम्बिता [माष्कराली] सूर्यपटिकाः इव इति मेजम्बिरक्यनम् । [यथा-

वृद्धपुर.सरा] ये ये वृद्धा यथावृद्धं पुर.सरमयेतामि यस्याः सा यथा-
वृद्धपुरःसराः । परम्परा पंक्तिः ॥४९॥

तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात्प्रत्युद्ययौ गिरिः' ।

नमयन्सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम् ॥५०॥

१ नम-पुशा

तानर्घ्यानित्यादि ॥ अर्घोऽर्चा तदर्थमुदकादिकं अर्घ्यं तत् [आदाय ।
गृहीत्वा [गिरिः] अद्रिराजः तान् मुनीन् [दूरात्] दूर प्रत्युद्ययौ अभ्यु-
ज्जगाम । यतः अर्घ्यान् अर्घ्यान् । किं कुर्वन् । [सारगुरुभिः] सारेण
श्लेन गुरुभिर्दुर्वैहैः पादन्यासं [वसुन्धराम्] अर्चन् [नमयन्] अर्घ-
प्रवेशयन् ॥५०॥

धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुवृहद्भुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तौ हिमवानिति ॥५१॥

धातुताम्रेत्यादि ॥ कीदृशोऽसौ । प्रकृत्या एव हिमवान् इति
सुव्यक्तः^१ प्रकृत्या एव देहेनाऽपि सदृशः,^२ सुखेन ध्यज्यते श्रायते [इति
सुव्यक्तः] रूपद्वयस्यापि सादृश्यात् । 'ईषद्दु सुशु । [पा० सू० ३-३-
१२६] इति खलू । तथा हि स्थावरे तावत् [धातुताम्राधरः] धातधः
एव ताम्रोऽधरो यस्य । प्रांशुः उच्चप्रमाणः^३ [देवदारु वृहद्भुजः]
देवदारुध वृहन्तो भुजा यस्य^४ [शिलोरस्कः] शिला एव उरो वक्षो यस्य ।
जङ्गमे तु धातुताम्राधरः धातुरिव ताम्राधरः । प्रांशुः मानोन्नतः देवदारु-
धन्महाभुज । शिलेध श्लक्ष्णं विशालमुरो^५ यस्य । अस्मिन्नवसरे न
तथाऽयं सप्रयोजनश्लोक ॥५१॥

१. 'प्रकृत्या.....सदृश'—नास्ति-व. व सा मुशा २ उन्नत-व सा

३ 'वीर्षवाह'—अपा-व. न मुशा ४ कटिनमुर-व व न सा मुशा

विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य देशकः' ।

स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः' ॥५२॥

१ दसंक्-अ ता, दैतिक-गा मुशा २ ०वर्त्मभि-स

विधिप्रयुक्तेश्यादि ॥ स तान् मुनीन् शुद्धान्तम् अन्त पुरम् आक्रमयामास निनाय । 'एतेन महागौरवमथनम् । अन्योऽपि यः किल शुद्धकर्मा सोऽन्तःपुरे नीयते' । [विधिप्रयुक्तसत्कारैः] विधिना प्रयुक्तः कृतसत्कारः पूजा येषां तैः । स तु स्वयं मार्गस्य देशकः^२, उपदेष्टा, अनेन पथा गच्छतेति । क्रमेणेत्युपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वाद्घ्न न मुर्यं गत्यर्थत्वमिति तैरिति द्वितीयाभावः ॥५२॥

१ 'एतेन नीयते'नास्ति-व व ल या मुना २ दैशिकः-या मुना

तत्र वेत्रासनासीनान् कृतासनपरिग्रहः ।

इत्युवाचेश्वरान्वाचं प्राञ्जलिभूधरेश्वरः^२ ॥५३॥

१ नीचासन ०-म व ०नतासन०-अ-ना २ पृथिवीधर.-स, जगती-ध- व गा मुना

तत्र वेत्रेश्यादि ॥ तत्र निशान्ते तान् ईश्वरान् वशिनः [भूधरेश्वरः] अद्रिनाथः [इति] इत्यं [वाचं] गिरः [उवाच] जगद् इति द्विधर्मको वृत्ति । वाच ईश्वरान् वाचस्पतीन् तान् इति केचित्^१ । ईश्वरो विज्ञितेन्द्रियः । [वेत्रासनासीनान्] वेत्रं दारविशेषस्तत्पृथ्व्यासनेष्व्यासीनानुपविष्टान् । सोऽपि तदाज्ञया [कृतासनपरिग्रह] गृहीतविष्टरः प्राञ्जलिः पेशलत्वात्^२ कृताञ्जलियन्धः ॥५३॥

१ 'इति केचित्'-नास्ति व. व ल, २. 'पेशलत्वात्' नास्ति-व. व ल या मुना

किमुवाचेत्याह-

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुरुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं यो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥५४॥

अपमेघोदयमित्यादि ॥ [अतर्कितोपपन्नं] अतर्किनमराहित्यम^१ चिन्तितमुपपन्न घटितम् । यं भवतां [दर्शनम्] अतलोक्तम् [अपमेघोदयं वर्षम्] अनभ्रवृष्टितुल्यम् । [अदृष्टकुरुमं फलम्] अदृष्टकुरुमफलनिभं च । ममे^२त्यसम्मशेषमानगमै^३ रूपयमलङ्कारः । प्रतिभाति इति दशप्रहणं विकल्पार्थमिति द्वितीयाभावः ॥५४॥

१ 'अतर्किनम' - नास्ति-व. या मुना २ मम प्रतिभासते-या मुना

३ गुणम-व

मूढं बुद्धं भिवात्मानं हैमीभूतं भिवायसम् ।
भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥५५॥

१. मूढं-शा. मुना, २. बुधम्-स. ३. हैमीभूत०-अ. ना.

मूढं बुद्धमित्यादि ॥ [भवदनुग्रहात्] भवदीयदर्शनानुग्रहाद्दहं आत्मानं
[मन्ये] अयगच्छामि' [मूढं] सन्तं बुद्धम् इव पण्डितमिव । [आयसम्]
अयोमयं सन्तं [हैमीभूतं] सुवर्णाभूतम्' इव । भूमेः भुवश्च [दिवम्
आरूढम् इव] स्वर्गमुद्गतमिव । तत्सुखपरितोयात् ॥५५॥

१. 'कीदृशम्'-अपा.-व. व. शा. मुना. २. सुवर्णाभूतम्-व. व. न. शा. मुना.

अद्य प्रभृति भूता'नामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
यद्ध्यसितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥५६॥

१. मर्त्या०-अ ना.

अद्य प्रभृतीत्यादि ॥ [अद्य प्रभृति] इत आरभ्य [भूतानां शुद्धये
अधिगम्यः अस्मि] जनाः पापापनुत्तये' मां द्रष्टुमायास्यन्ति । यस्मात्
मर्हद्भिः' [अध्यासितम्] आसेवितं तत् तीर्थं [प्रचक्षते] आहुः । भयदा-
गमनाद्धि तीर्थीभूतोऽहम् ॥५६॥

१ पापमुत्तये-व. ल. २ 'विद्विभः'-अपा.-व. ल. य ना. मुना.

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनेव द्विजोत्तमाः ।
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥५७॥

अवैमि पूतमित्यादि ॥ हे [द्विजोत्तमाः] मुनीशाः' [द्वयेन] उभयेन
एव अहम् आत्मानं [पूतं] पवित्रम् अवैमि जाने । येन द्वयेनेत्याह ।
[मूर्ध्नि] शिरसि [गङ्गाप्रपातेन] भागीरथीनिर्गरेण [वः] भयनां [धौतपादा-
म्भसा] क्षालितचरणोक्थेन च । यादृशं नाह्वमम्भः पवित्रं तादृशं
भवत्पादोदकं च । पूज्यांभियुगं' प्रस्तास्य तज्जलं शीघ्रं' यद्देहिन्वाप्ताः ॥५७॥

१. विप्रवराः-सा. २. विप्राणा हि पादो-१. व. व. ल. ना. मुना.

३. शिरसि-व. य. व ल

कु. १३

जङ्गमं प्रैष्यभावे वः^१ स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
विभक्तानुग्रहं मन्ये द्वैरूप्यमपि^२ मे वपुः^३ ॥५८॥

१ प्रैष्याभवेत्-त्, प्रैष्यपक्षे व-य सा मुशा अ. ना २ द्विरूप्यमपि-
स म ३ कृतम्-सा मुशा

जङ्गमं प्रैष्येत्यादि ॥ [मे] मम [द्वैरूप्यं] रूपद्वयम् अपि भवद्भिः
विभक्तानुग्रहं विभागीकृतप्रसादं कृतम् । तथा हि जङ्गमं यन्मे^१ रूपं तद् वः
युष्माकं [प्रैष्यभावे] दासकर्मणि । स्थावरमपि [चरणाङ्कित] युष्मत् पाद-
मुद्राचिह्नितम् । अत्यर्थं गच्छतीति जङ्गमम् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य'
[पा० सू० ७-४-८५] । प्रेषणीय प्रैष्य । द्वे एव रूपे द्वैरूप्यम् ॥५८॥

१ भ्रमामे-व व ल न. सा मुशा

भवत्सम्भावनेत्याय परितोषाय मूर्च्छते ।
अपि^१ व्याप्तदिग्न्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥५९॥

१ अभि०-स अ. ना

भवत्सम्भावनेत्यादि ॥ [भवत्सम्भावनेत्याय] युष्मदादरोत्पन्नाय
मूर्च्छने वर्धमानाय परितोषाय प्रहर्षाय [मे] अङ्गानि मम व्याप्तदिग्न्तानि अपि
न प्रभवन्ति न समर्थानि । तं योद्धुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । इति परितोषस्य
वाहुल्यकथनम् । परितोषाय न प्रभवन्तीत्यलमर्थत्याच्छतुर्थी ॥५९॥

न केवलं दरीसंस्थं भावता दर्शनेन वः ।
अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥६०॥

न केवलमित्यादि ॥ [वः] भवतां [भावता] दीप्तिमता दर्शनेन न
केवलं [दरीसंस्थं] शुहासंस्थं तम^१ नृन्नं यावद् [रजस] रजोगुणात्
अपि पर मोहात्स्यम् [अन्तर्गत] ह्यस्यम् अपि अपास्तम् । भवदालोकनेन
हाहं निर्मोहः संवृत्तः ॥६०॥

१ 'मम'-असा-व गा मुशा

इदानीमागमनप्रयोजन भङ्ग्या^१ विपृच्छिषुगाह-

पठ सर्ग ।

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत् किं नोपपद्यते^१ ।
मन्ये^२ मत्पावनायैव प्रस्थानं भरतामिदम्^३ ॥६१॥

१ मङ्गलपत्रेण०-व शा मुशा २ नोपदिश्यते-स ३ शङ्के-अ ना
चा ४ ०मिह-ण स

कर्तव्यं वो नेत्यादि ॥ अस्मत्सकाशे तपस्वित्वाद् [व.] भवतां
[कर्तव्य] प्रयोजनं [न पश्यामि] नेक्षे । अथ चेत् सम्भवेत् तत् किं महा
प्रमावत्वात्स्वत एव न [उपपद्यते] घटते । ये^१ किल सस्पृहास्तेषामन्यायत्त
कार्यं न तु नि स्पृहाणाम्^२ । ततश्च [मन्ये] जाने [मत्पावनाय] मत्पवित्री
करणाय एव [भरतां] शुष्मारम् इद [प्रस्थानम्] आगमनम् ॥६१॥

१ १ 'ये किल नि स्पृहाणाम्'-नास्ति-व व ल न शा मुशा

तथापि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।
विनियोगप्रसादा हि किङ्कराः प्रभविष्णुषु ॥६२॥

तथापि तावदित्यादि ॥ यद्यपि व. सर्वं स्वयमेव सम्पद्यते तथापि
कुत्रापि कार्ये [मे] मम^१ [आज्ञाम्] आदेशं [दातुम्] गर्हथ ददथ^२ ।
[हि] यस्माद् ये किङ्करा भूत्यास्ते प्रभविष्णुषु विनियोगप्रसादा स्वाम्या
सैव तेषामनुग्रहः । प्रभविष्णुषु स्थितो यो विनियोग इति सप्तम्यश्च
वाचकीया^३ ॥६२॥

१ मह्यम-शा मुशा २ ददध्वम-व व न -शा मुशा ३ वाचकी-
कार्या-ता मुशा

एते वयममी दारा कन्येयं कुलजीवितम् ।
ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्या वाहनस्तुषु ॥६३॥

१. वनादिनो वृषम०-स. ०ट्मम०-शा. मुशा.

एते वयमित्यादि ॥ किं बहुना रतितेन । इमे वय दारा अपि एते
[कुलजीवित] कुलजीवितनिधाय ईयम् अपि कन्या । [ब्रूत] वचयत एतेषा
मभ्याद् भयतां येन [कार्यं] प्रयोजनम् । भृष्टिरण्यादिय किमिति अपहनुतम्,

घराकमि^१त्याह । यस्मात् [याह्यवस्तुषु] बहिरङ्केषु भूदिरण्यादिषु चरन्
अनास्था अनादरः । आत्मपुत्रकल्त्रमपि यो ददाति तस्य घनेऽपि
इव बहुमान^२ ॥६३॥

१ किमिति गोपितमि०-व व ल न सा मुग,

इत्युचि^३वास्तमेयार्थं दरी^४मुखविसर्पिणा ।

द्विरिय प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः^५ ॥६४॥

१ इत्युक्त०-म चा २ गुहा-म ३ हिमाचल-स

इत्युचिवास्तमित्यादि ॥ [इति] इत्थं [ऊचिवात्] उच्चमुक्तवान्
[हिमालय] नगनाथ [दरीमुखविसर्पिणा] कन्दराविवरप्रसर्पिणा [प्रति
शब्देन] प्रतिघ्ननिना तम् एव अर्थं [द्वि] पुनर्निश्चयार्थं [व्याजहार]
अभाषत इव ।^१ अन्योऽपि य किञ्च निश्चयपूर्वकं ददाति स आदरेण
वारवार निवेद्यतीति^२ ॥६४॥

१ १ अयोऽपि, ...निवेद्यतीति^२-नास्ति-व व ल सा. मुग

अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयश्चोदयानामसुः^३ प्रत्युवाच स भूधरम् ॥६५॥

१ नोदयानामसु-म, प्रेरयामासु-स

अथाङ्गिरसमित्यादि ॥ [अथ] तत [ऋषय] मुनय अंगिरसम्
ऋषि [चोदयानामसु] जञ्जुदन् । यत उदाहरणवस्तुषु षडनीयप्रकारेषु
अग्रण्य प्रवीणम् । स अङ्गिरा [भूधर] नगाधिप [प्रत्युवाच] प्रतीपम^४
पत्^५ । उदाह्रियते षट्यते इत्युदाहरण तच्च तद्वस्तुदाहरणवस्तु ॥६५॥

१ अगहन-व व ङ णा मुग

किमप्रतीदित्याह—

उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।

मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥६६॥

उपपन्नमि^६यादि ॥ 'पते चर्ष' [कुमार० ६-६३] इत्यादिषु^७ यत्
त्वयोक्तमेतदग्विलं अत आ परम् अपरम् अपि अधिष्मपि त्वयि उपपन्न

पठ सर्ग ।

सुयष्टम् । यतः [शिवराणा] शिवराणि [सदृशी] इव [ते] तत्र [मनस] मन अपि [समुन्नति] उन्नतम् उदारम् । महाशयाना^१ किमिव^२ दुष्करम् ॥६६॥

१ इत्यादि व व सा मुशा २ महाशयस्य हि-व व. सा. मुशा
३ किम-व व न

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते ।
चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारता गतः ॥६७॥

स्थानेत्वामित्यादि ॥ ध्यासादयो [त्वा] भवन्त स्थावरात्मानं विष्णुं वा यद् आहु^१ । 'स्थावराणा हिमालय' [भ०गी० १०-२५] इति । यतस्तव कुक्षि उदर चराचराणां भूतानाम् [आधारताम्] आधारत्वं^२ गत । सर्वे हि सत्त्वा स्थावरजङ्गमाश्च तदन्मध्ये निवसन्ति । विष्णुरिव जगन्निवास इति सुप्रतीतम् ॥६७॥

१ वदति-व व ल न गा मुशा २ आधारताम् व गा मुशा

गामधास्यत्कथं नागो मृणालमृदुभिः^१ फणैः ।
आ रसातलमूलात्प्रमवालम्विष्यथा न चेत् ॥६८॥

१ ०सदृश-वा अ ना सा मुशा

गामधास्यदित्यादि ॥ नाग शेषाहि [मृणालमृदुभि] विससुकुमारं [फणै] शिरोभि गा भुव कथम् अघास्यत् विभ्रयात्, यदि आ रसातल मूलात् पातालपर्यन्तं त्वम् पना न अवालम्विष्यथा नाग्रहीष्यथा^१ । भवत्सहायकेन^२ हि नागराजो^३ मही^४मुद्धोद्धु शक्नोतीत्यर्थ । 'अघास्यत्' इति क्रियातिपत्यभावाच्छृङ्गोपदिशत्य ॥६८॥

१ नाग्रहीष्या-व व न २ साहाय्यवेन-न ३ शेष-व व
४ अवनिम-य व गा मुशा

अच्छिन्नामलसंतानाः समुद्रोर्म्यनियारिताः ।

पुनन्ति लोकं^१ पुण्यत्वात्कीर्तय सरितश्च ते ॥६९॥

अच्छिन्नामलेत्यादि ॥ [ते] त्वदीया कीर्तय सरित च पुण्यत्वात् लोकं पुनन्ति । कीदृश्य [अच्छिन्नामलसंताना] अच्छिन्नोऽप्युदितोऽमल

शुभ्रः सन्तानः प्रबन्धः प्रवाहश्च यासाम् । [समुद्रोर्म्यनिवारिता]
अग्निरुल्लोलैरप्यनिपिद्धप्रसराः उभयेऽपि ॥६९॥

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः^१ ।

प्रभवेण^२ द्विर्तायेन तथैवोच्छिरसा त्वया^३ ॥७०॥

१ पादेन परमेष्ठिना-अ ना २ प्रभवेन-स प्रभवेन-अना

३ ओच्छिरसि त्वयि-अ ना

यथैवेत्यादि ॥ परमेष्ठिनो विष्णोः पादेन प्रभवेण जनकेन सुरसखि
यथैव श्लाघ्यते तथैवोन्नतकंधरेण भवतापि । हिमवतो विष्णुपदी भवति ।
हरिचरणान्च भुवनत्रयाक्रमणकाले निर्यातेत्यागमः ॥७०॥

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्य तु स्वाभाविकस्तत्र^१ ॥७१॥

१ ०स्तथा-चा

तिर्यगूर्ध्वमित्यादि ॥ हरेः दिष्णो [व्यापक] सर्वध्यापी यो महिमा
अभूत् स त्रिविक्रमोद्यतस्य भुवनत्रयाक्रमणस्य सतो न तु नित्यम् । तत्र
तु असौ ध्यापी स्वाभाविक सहज^१ इति विशेषकथनम् । त्रयो विक्रमा-
पादन्यासाः समाहृतास्त्रिविनमम् ॥७१॥

१ साश्रितिक-अ पा-व न, सा मुदा

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमात्तस्थुपा त्वया^१ ।

उच्चैर्हिरण्यं शृङ्गं सुमेरोवितथीकृतम् ॥७२॥

१ पदमात्रम्य तस्थुपा-स

यज्ञभागभुजामित्यादि ॥ [यज्ञभागभुजा] देवानां मध्ये यज्ञांश-
भोजित्वेन त्वया पदम् अत्रस्थानम् आतस्थुपा इतरता [सुमेरोः] सु-
रुजिः [हिरण्यं] सौदम्यमपि [उच्च] उच्चमपि च [शृङ्गं] शिखर-
पितथीकृत निष्कलं पिहितम्, असत्यं सम्पादितम् । न ह्यसौ यज्ञांगमुत् ।
अतश्च सौवर्णेनापि^१ किं तेन म्रियते ॥७२॥

१ अमर०-सा मुदा २ अधिक-व

पृष्ठः सर्गः ।

काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।
इदं तु ते भक्तितनम्रमर्हदा^१राधनं^२ वपुः ॥७३॥

१. सतामा०-म. २. महोदारतरं-चा.

काठिन्यमित्यादि ॥ मृदुकर्कशमेदेन तत्र द्विरूपम्^१ । तत्र स्थावरे
[काये] देहे शिलामये [भवता] त्वया^२ काठिन्यम् [अर्पितं] निहितम्^३ ।
इदं तु जङ्गमं रूपं तव मृदुत्वात् [भक्तितनम्रं] भक्त्या नम्रं पेशलम् । अत एव
[अर्हदाराधनम्] अर्हतां पूज्यानामाराधनं सेवनम् । नत्वत्र स्तब्धता ॥७३॥

१. द्वैरूप्यम्-व. व. शा. मुता. २. 'असिलम्'-अपा.-व. व. शा. मुता
३. निहितम्-ता. मुता.

तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।
श्रेयसामुपदेशात्तु वयमप्यंशभागिनः ॥७४॥

१. ०मत्रा०-म. अ. ना.

तदागमनेत्यादि ॥ तद् इत्युपसंहारे । अलं ते महिमसंकीर्तनेन ।
[नः] अस्माकं तावद् [आगमनकार्यम्] आगमनकृत्यं [शृणु] आकर्षय ।
कार्यं तु^१ तव एव । न तु नः । किन्तु [श्रेयसाम् उदेशात्] श्रेयोमार्ग-
निरूपणात् वयम् अपि अंशभागिनः शुभरुलासादितः । तेनास्माकमपि
तत्कार्यमेवेति भावः^२ ॥७४॥

१. तत्कार्यं नीयत्वात्-व. व. न. ता. मुता. २. इत्यर्थः-व. व. न. शा. मुता

अणिमादिगुणोत्थान^१मस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
शुद्धमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्रं विभक्तिं यः ॥७५॥

कल्पिता^१न्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।
यस्येदं^२ तन्यते^३ विश्वं^४धुर्यैर्यानिमिवाध्वनि ॥७६॥

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।
अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥७७॥

स ते दुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस्य कर्मणाम्^१ ।
वृणुते वरदः शम्भुरस्मत्संक्रामितैः पदैः ॥७८॥

१. ०गुणोपेत०-म स २. कलिता०-म. ३. येनेद-म. ४. द्वियते-म.
म. तन्व्यते-चा ५. व्यक्त-अ. ना ६. कर्मण-स. अ. ना सा, मुना

अणिमादीत्यादि ॥ [७५] स [ते] तत्र वरदः शम्भुः [अस्मत्
संक्रामितैः] अस्मासु निहितैः पदैः वचोभिः साक्षात् [दुहितरं] सुतां वृणुते
अर्थयते ।^१ को सावित्याह । यः एवंविधः ईश्वरः इति शब्दम् उच्यते ।
ध्यापकं सार्धचन्द्रं विभक्तिं । शशिप्रण्डमपि वहतीत्यर्थः । कीदृशं शब्दम् ।
[अणिमादिगुणोत्थान] अणिमादीनां अणिमा-महिमा-लघिमा-गग्निमा-ईशि-
त्व-चशित्व-प्राकाम्य-यथाकामावसायितानां^२ गुणानामुत्थानं प्रथमम् ।
अणिमादिगुणयुक्तो हीश्वर उच्यते । उत्तिष्ठन्त्यस्मादित्युत्थानम् ।
[अस्पृष्टपुरुषान्तरम्] अस्पृष्टमगतं^३ पुरुषान्तरमन्यः पुरुषः आत्मा येन ।
‘पुरुषविशेषो हीश्वरः’^४ । उच्यतेः उन्नत महाप्रभावं वा । कल्पितान्योन्येत्यादि ॥
[७६] यस्य सम्प्रन्धिभिः [पृथिव्यादिभिर्गतात्मभिः] पृथ्वत्तेजोवाद्याकाश-
रात्ममूर्तिभिः इदं [विद्वत्] प्यक्त ब्रह्माण्डं तन्वते प्रसारयते सम्पाद्यते ।
धुर्यैः अद्वैतैः [अच्युति] मार्गं यातः इव रथ इव । कीदृशं स्तनैः । [कल्पि-
तान्योन्यसामर्थ्यैः] कल्पित समर्थितमन्योन्यं सामर्थ्यं शक्तशाघानं यैः
भूतिसंप्रहृष्टिकव्यूहायकाशवृत्तिभिः परस्परगद्वितशक्तिभिः किल ते
भुवनानि निर्मातुं प्रथयन्ति । धुर्या अच्युत्योन्य शक्तिमुपजीवन्तो यातं
तन्वयन्ति । योगिनः इत्यादि [७७] य देवं [योगिनः] अज्यात्प्रविदः
[क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनं] शरीरान्तरस्थं परमात्माख्यं विचिन्वन्ति गयेष्यन्ति ।
[यस्य] यदीयं पदमनावृत्तिभयमाहुः । अविद्यमानमावृत्तिभयं संसर्गप्राप्सो
यस्य । न हि तन्वयानमासाय पुनर्जायते । स त इत्यादि [७८] तथा
विद्वरस्य जगतः कर्मणां शुभाशुभानां साक्षी दृष्ट्वा दृवन्वित्येवात्^५ ।

पथः सर्गः ।

वरदः अभीष्टार्थदाता । स एवंविधः [शंभुः] महेश्वरः साक्षात् आत्मार्थ
[ते] तव दुहितरम् उमां [वृणुते] अर्थयते ॥७८॥ चतुर्भिः कुलकम्* ।

१. प्रार्थयते-व. व. शा. मुशा. २. ० प्राकाम्येशित्ववशित्वाना-शा. मुशा.
३. अविपयीकृतम्-व. व. शा. मुशा. ४. इ यो०मू० १-२४ ५. शक्तघा-
घारो-शा. मुशा. ६. हृत्स्वात्वात्-व. ७. चतुर्भिः कलापकम्* इति
समीचीन पाठ ।, कलापकम्- शा. मुशा.

घरगुणान् ध्रावयित्वा सम्यन्धयोजयन्नाह-

तमर्थमिव भारत्या सुतया योनतुमर्हसि ।

अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्त्रे^१ प्रतिपादिता ॥७९॥

१. तद्भर्तृ०-म. अ. ना.

तमर्थमित्यादि ॥ अतश्च तं शंभुं त्वं [सुतया] दुहित्वा योनतुं
घटयितुम् अर्हसि । अर्थम् इव भारत्या । वागर्थो हि नित्यसम्बद्धावग्यो-
न्यमध्यभिचारात् । तद्दाने च तत्रैव गुणः यस्मात् सद्भर्त्रे साधवे पत्ये
[प्रतिपादिता] निघृष्टा [कन्या] कुमारी [पितुः] पित्रोः अशोच्या भवति ॥७९॥

गुणान्तरमप्याह-

यावन्त्येतानि^१ भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ॥८०॥

१. यावद्द्वयानि-अ. ना. शा. मुशा.

यावन्तीत्यादि ॥ त्वमस्मै दुहितां देहि यावत् एनां गौरीं यानि^१
भूतानि [स्थवराणि च] चराणि च मातरं कल्पयन्तु । तद्दानेन कथमसी
जनित्री^२ सगच्छते इत्याह । [हि] यस्मात् ईशः महादेवः [जगतः]

१. द्वयानि-शा. मुशा. २. जगज्जननी-व. जगज्जनित्री-व. शा. मुशा.

जगतां पिता सृष्टिर्हृत्वात् योगक्षेमवहनाच्च^३ । पितुर्या भार्या सा माते-
त्युच्यते । ८०॥

३ ०क्षेमोऽहनाच्च—मुशा.

प्रणम्य सिति^१कण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।

चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ॥८१॥

१. सिति०.—म. स. शा. मुशा.

प्रणम्य सिति^१त्यादि ॥ अपि च विबुधाः देवाः आह्निकप्रक्रियायां^२
[सितिकण्ठाय] नीलगलं प्रणम्य अस्याः अपि गौर्याः [चूडामणिमरीचिभिः]
शिरोरत्नरश्मिभिः [चरणौ] पादौ रञ्जयन्तु चित्रयन्तु । प्रणम्य सितिकण्ठाय
'इत्युपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीयाया न्याय्यत्वात् ।
'स्वयम्भुवे नमस्कृत्य' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चतुर्थीप्रयोगः । ॥८१॥

१. ०प्रश्रियया—मुशा. शा.

उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।

वरः शंभुरलं ह्येप त्वत्कुलो^१द्भूतये विधिः ॥८२॥

१ स्वकुलो०—स.

उमा वधूरित्यादि ॥ [त्वत्कुलोद्भूतये] तव वंशस्योद्भूतयेऽभ्युदयाय
विधिः भयम् अलं पर्याप्तः । कोऽसावित्याह । उमा वधूः गौरी दीयते
त्वं च दाता वरः [शम्भुः] महेश्वरो वयं च याचितार इति । अनुद्योतिना^२
अपि गुणाः धनितपदत्वात्^३प्रतीयन्ते । [यथा] 'रामोऽस्मि सर्वं सदे'^४
[हनुमन्नाटकम् ५-७] इति ॥८२॥

१. अनुदाटिताः—व न शा मुशा.

२. धनितपदत्वान्—व. व न. शा मुशा.

अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।

सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुर्गुरुः ॥८३॥

अस्तोतुरित्यादि ॥ सुतासम्बन्धविधिना गौरीं दत्त्वा [विद्मगुरोः]
शम्भोरपि गुरुः भय अतिपूज्यः सम्पद्यस्य । श्वशुरो हि पितृनिमा ।

पठः सर्गः ।

कीदृशस्य । सर्वोत्कृष्टत्वात् स्तूयमानस्य वन्द्यस्य च । कदाचित्सोऽप्यन्यान्
स्त्यात् प्रणमेच्चेदित्याह । अस्तोतुः [अनन्यवन्दितः] अन्यांश्चा-
वन्दितु ॥८३॥

१ 'तन उत्कृष्टतरस्याभावात्'-अपा-व. व न शा मुशा

एवंवादिनि देवर्षौ पाश्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥८४॥

एव वादिनीत्यादि ॥ पार्वती [एवम्] इत्थ [वादिनि] ब्रवाणे
[देवर्षौ] अङ्गिरसि [पितुः] हिमवत् [पाश्वे] निकटे त्रपया [अधोमुखी]
अवनता सती [लीलाकमलपत्राणि] विलासनलिनपलाशानि [गणयामास]
अजीगणदिति लज्जाविभवेना'मिलापातिशयसूचनम् ॥८४॥

१ लज्जाविनिह्वेना० शा. मुशा.

शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमवैक्षत १ ।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थे हि २ कुटुम्बिनः ॥८५॥

१ उदैक्षत-म. स २. कन्यार्थेषु-म स अ ना

शैल इत्यादि ॥ [शैलः] हिमवान् अपि [संपूर्णकामः] संपन्न'मनोरथ
अपि किमत्र वक्तव्यमिति [मेनामुखे] पानीवक्त्रम् [अवैक्षत] आलुलोके ।
[हि] यस्मात् ये कुटुम्बिनः गृहस्थास्ते [कन्यार्थे] कन्याप्रयोजने प्रायेण
[गृहिणीनेत्राः] भार्याचक्षुरः । तस्मै २ यद्रोचते तत्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥८५॥

१ संपूर्ण०-व. व शा मुशा २ तस्यै-शा मुशा

मेने मेनाऽपि तत्सर्वं पत्युः कार्यं समी'प्सितम् ।
भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥८६॥ ३

१ कार्यंममी०-म २. मुद्रितनारदायामय ३. नाक नास्ति ।

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।
आददे वचसामन्ते मङ्गलालङ्कृतां सुताम् ॥८७॥^१

२. ८६-ना मुसा अ ना

मेने मेनापीत्यादि ॥ [८६] इदमत्रेत्यादि ॥ [८७] [मिना अपि] मेने' अङ्गीकार । [पतिव्रताः] [अध्यभिचारिण्यः] च अनिपेधिका भवन्ति । पत्यु [समीप्सितं] वाञ्छितं [कार्यं] न निपेधयन्ति, यदेव रोचते भर्तुस्त-
त्कुर्वन्तीत्यर्थः^१ । ततः [इदं] कन्यादानमेव उत्तरं न्याय्यं न त्वन्यदित्यसौ [बुद्ध्या] धिया [विमृश्य निदिश्य प्रकृतार्थोपयोगि किञ्चिदुपेत्या] [वच-
साम् अन्ते] वचनान्ते [मङ्गलालङ्कृतां] मङ्गलाभरणभूषितां तां [सुतां]
तनयाम् [आददे] अग्रहीत् ॥ [८६] [८७] ॥ युग्मम् ।

१ १ 'मेने इत्यय'-नास्ति-व व ल न सा मुसा

एहि शर्वापणे' वत्से मिश्रा त्वं' परिकल्पिता ।
अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिकलं मया ॥८८॥^१

एतावदुक्त्या तनयां मुनीनाह महीधरः ।
इयं नमति वः मर्वास्त्रिलोचनवधूरिति ॥८९॥^२

१. विश्वात्मने-म. सर्वात्मना-गू सर्वापणा-ना मुसा २. मिश्रासि-म. ना
३. ८७- अ ना सा मुसा ४ ०न्वीन्-म ५ ८८-ना मुसा

एहि शर्वाप्यादि ॥ [८८] एतावदुक्त्या तनयामित्यादि ॥ [८९] हे [शर्वापणे] [वत्से] पुत्रि [एहि] आगच्छ इत्यर्थं त्वं मिश्रा मया परि-
कल्पिता । [अर्थिनः] मार्गकाश्च [मुनयः] सप्तर्ययोऽतश्च [गृहमेधि-
कलं] गृहस्थकलं मया अद्य प्राप्तम् । गृहमेधिना हि प्राप्तातिथये मिश्रा

पष्ठः सगोः ।

देया' । [एतावत्] इत्थं तां [तनयां] पुत्रीम् [उक्त्वा] अभिधाय मुनीन्^१
[आह] अयादीत् । इयं [त्रिलोचनवधूः] शर्वपत्नी [वः] युष्मान् [सर्वान्]
अखिलान् [नमति] प्रणमतीति दानं घनितम् । अपर्यतेऽस्मै इत्यर्पणम् ।
'कृत्यल्युटो बहुलम्' [पा० सू० ३-३-११३] शर्वोऽर्पणो यस्याः सा
शर्वारणा तस्याः संबोधनं क्रियते^२ । अथ ईश्वरार्थं निमित्ते गृहं वेदम
दाराश्च दारैर्मेघन्ते इति गृहमेधिनो गृहस्थाः । अर्थयन्ते [इति] अर्थिनः ।
[८८] [८९] । युग्मम् ।

१. गुणवत्ते कन्या देया-शा. मुशा व व ल २ सप्तपोत-व. व. न.
शा. मुशा. ३. 'तस्या. संबोधनं क्रियते'-नास्ति-शा. मुशा.

ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
आशीर्भिरैधया'मासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥९०॥^१

१. ०भिवर्धया०-चा. २-८९-शा. मुशा. अ.ना.

ईप्सितार्थेत्यादि ॥ तत [ते] मुनयः [ईप्सितार्थक्रियोदारम्] अभि-
लपितवस्तुसम्पत्तिमहायं [गिरेः वचः] हिमवद्वचनम् अभिनन्द्य अनुमोद्य
प्रणमन्तीम्' अम्बिकां गौरीम् आशीर्भिः एधयामासुः अवीवृधन् । कीदृ-
शीभिः । [पुरःपाकाभिः] पुरोऽग्रे पाकः फलं भर्तृवाल्लभ्यलक्षणं यासां
ताभिः, पुरः पाकाभिर्निकटाभ्युदयाभिः ॥९०॥

१. 'प्रणमन्तीम्' नास्ति-व. व. न. शा. मुशा

तां प्रणामादस्त्रस्तजाम्बूनदवतंसकाम् ।
अङ्गमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥९१॥^१

१. ९०-शा. मुशा. अ. ना.

तां प्रणामेत्यादि ॥ भर्तृवार्तया [लज्जमानां] प्रणामाणां [ताम्]
अम्बिकाम् [अरुन्धती] पृच्छिष्यती [अङ्गम्] आरोपयामास उत्सङ्गे जग्राह ।

[प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदवस्रकाम्] प्रणामादरेण पादवन्दनयत्नेन स्रस्र
पतितो हेमक'र्णपूरो यस्यास्ताम् ॥९१॥

१ कनकक०-व व ल व सा मुशा

तन्मातरं चाश्रुमुखीं दुहितृस्नेहविक्रवाम् ।
वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकाभकरोद्गुणैः ॥९२॥^१

१ ९१-गा मुशा अ ना

तन्मातरमित्यादि ॥ तथा [दुहितृस्नेहविक्रवा] सुतास्नेहकातरत्वात्
[अश्रुमुखीं] रुदन्तीं [तन्मातरं] मेनामसौ अनन्यपूर्वस्य अकृतदारान्तरस्य
[वरस्य] जामातु गुणै विशोका] विगतदुःखाम् अकरोत् । 'सर्वेश्वर
सर्वशक्तिर्वसल'स्ते जामाता सम्पन्न । तत्र प्रहयस्थाने क शोकावसर'
इति । अविद्यमाना अन्या पूर्वं यस्य स अनन्यपूर्वम् इति सपत्नीशङ्कापनोद
पर वचनमकृतदारान्तरस्येत्यर्थः^२ ॥९२॥

१ 'भवतवत्सल अपा-व व ल न सा मुशा २ सुसुप्रेति समास -
अपा-व व ल न सा मुशा

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षण हरघन्धुना ।
ते श्र्यहादूर्ध्वमारुपाय चेलुश्ची'रपरिग्रहाः ॥९३॥^१

१ चेररथी०-म स २ ९२-गा मुशा अ ना

वैवाहिकीमित्यादि ॥ तत ते मुनय गमनायोत्तस्थु । तक्षण हर
घन्धुना हिमाचलेन हरसुरेण वैवाहिकीं तिथिं पृष्टा कदा विवाहोऽस्त्विति
तेऽपि श्र्यहादूर्ध्वं पर चतुर्थेऽ'हनीति [आरुपाय] उफ्त्वा चेलु ।
[चीरपरिग्रहा] चीरं यत्कलमेव परिग्रहो घन येषामिति नि स्पृहत्वश्रयणम् ।
प्रायेण हि श्रन्यानिवाहमेठका सस्पृहा भवन्ति । विवाह प्रयोजन यस्या
सा ताम् वैवाहिकीम् ॥९३॥

१ चतुर्थे'-नास्ति गा मुशा

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य^१ च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥९४॥

१ प्राप्य-म न २ ९३-शा मुगा अ ना

ते हिमालयमित्यादि ॥ तत ते मुनय [हिमालयम्] आद्रिनाथम्
आमन्त्र्य आपृच्छय^१ [पुन] भूय [शूलिन] भय [प्रेक्ष्य] ददृशिरे । गौरी-
लाभस्वरूपम् अर्थं सिद्धम् [अस्मै] कथयित्वा [तद्विसृष्टा] तेनेद्वरेण^२
विसृजिता खम् उद्ययु । दिवमगमन्निति लाघवेन कथोपसहार ॥९४॥

१ ज्याककृत्य-गा मुशा २ तेन-व न

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रा-

दगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्यु-

र्विभ्रमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥९५॥^१

१ ९४-शा मुगा अ ना

पशुपतिरित्यादि ॥ मुनय स्वस्थान गता । [पशुपति अपि] भगवानपि
[अद्रितनयासमागमोत्क] पार्वतीसङ्गमोत्कण्ठित तानि श्रीणि महानि दिनानि
कृच्छ्रात् फलेशेन अगमयत् । तेषा पतिरिति यद्येव कथमसौ रागीत्याह ।
कम् अपरम् अवशम् अजितेन्द्रियम् [अमी] एते भावा पदार्था न [विप्रकुर्यु]
विकारिण कुर्युर^१पि तु सवमपि । यस्मात् विभ्रम् अपि वक्षिनमपि स्पृशन्ति
नात्यस्मदादीना किमप्युपालम्भस्थानमिति कवे कालिदासस्य स्वाभिप्रायो
क्ति, विलासित्वात्^२ । पुष्पितामावृत्तमिति भद्रम् ॥९५॥

१-१ अपि विलासित्वात्-नास्ति-व न ल न शा मुगा

इति कुमारसंभवपञ्जिकायामुमाप्रदानो नाम पष्ठः सर्गः ॥४॥'

१. इति कुमारसंभवे महाकाव्ये वालिदासवृतायाम् टीकायायानन्ददेवायनि-
बल्लभदेवविरचिताया पष्ठः सर्गः समाप्तः १-३. व ...कुमारसंभवपञ्जिकाया.. म
इत्यानन्ददेवात्मजबल्लभविरचिताया कुमारसंभवलघुटीकाया उद्धृतसाराया पष्ठ
सर्ग १-८ त इत्यानन्ददेवात्मजबल्लभदेवविरचिताया कुमारसंभवटीकाया पष्ठ
सर्गः १-मुशा. इति आनन्ददेवायनिबल्लभविरचिताया कुमारसंभवटीकाया पष्ठ
सर्गः १-शा.

॥ श्रीः ॥

आनन्ददेवायनिरुद्धभदेविरचिताया कुमारसंभरपञ्चिकायां

सप्तमः सर्गः ।

अथौपधीनामधिपस्य वृद्धौ तिर्यौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतवन्दुर्हिमवान्सुताया त्रिगहदीक्षानिधिमन्वतिष्ठत् ॥१॥

अथौपधीनामित्यादि ॥ अथ अनन्तरं [हिमवान्] नगाधिपः
[सुताया] दुहितु त्रिगहदीक्षानिधि गोदानादिव्रतकरणम्^१ अन्वतिष्ठत्
सम्पादयामास । कदा । औपधीनाम् अधिपस्य शक्तिन वृद्धो शुक्लपक्षे
तिर्यौ च [जामित्रगुणान्विताया^२] जामित्रशब्दोऽनापचारिक प्रशस्यता
लक्षयति । मुरपतो हि लग्नात् सप्तम स्थान जामित्रम् । तच्च यदाहु-
कृत्ग्रहयुक्ता तदा शोभन भवेत् । [समेतवन्दु] मिलितस्वजन
इत्युत्सवधर्म^४ ॥ १ ॥

१ गोदानादिक व्रतविधानम्-न ल गोदानादिक व्रतकरणम्-शा मुशा-
२ 'जामित्रगुणेन लग्नादेशयेनापिताया सुताया प्रपुस्तायानिधिर्य' - अना-
- व ल वा मुशा ३ पण्डित०-न वा मुशा ४ 'समेतस्मिन् उपातयो
वृत्तम्'-अना-व

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रवर्गम् ।
आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुर चैरकुलोपमेयम् ॥२॥

वैवाहिकैरित्यादि ॥ सानुमत हिमवत पुरम् अन्तपुरं च परकुलो-
पमेयम् अभिन्नवशसदृशम् [आसीत्] अभवत् । समस्तनगरम्-त पुर
च स्वजन नभ मापत इत्यर्थ । यत अनुरागात् प्रीत्या [वैवाहिकै]
विवाहसमये [कौतुकसंविधाने] माहृत्यप्रकारे [गृहे गृहे] प्रतिवेशम्

[द्वयपुरन्ध्रवर्गम्] आसन्नक्षणः' पुरन्ध्रवर्गा अङ्गनापूगा यत्र पु
यन्मङ्गलाय सुधालेपनादिकं क्रियते तत्कौतुकम् ॥ २ ॥

१ असकृत्क्षणा-भ. ष. ल. अक्षणाः-मुगा. २ 'मङ्गलं विवाहोत्
-अना.-शा.

संतानकाकीर्णमहापथं तचीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।
भासा ज्वलत्काञ्चनतोरणानां स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥:

१ ०चतुष्पथं-स २. भासोज्ज्वलत्का०-म. ३. ०तोरणाङ्कं-अ. न

संतानकेत्यादि ॥ तत् स्थानान्तरं प्रदेशविशेषस्तदा [स्वर्गः ।
स्वर्गवद् (अवभासे) रेजे । यतः [संतानकाकीर्णमहापथं] संतानका
दिव्यकुसुमैराकीर्णो निर्भरो राजमार्गो' यत्र । [चीनांशुकैः] चीनं
जैदचास्वरे [कल्पितकेतुमालं] रचितध्वजराजिर्यत्र । काञ्चनतोरणानां
भासा दीप्त्या ज्वलत् भासमानम् । अन्यदन्यत्स्थानं स्थानान्तरम् ॥

१. महापथः-ब. ल. शा. मुशा. २. अन्यत् स्थानम्-मुशा.
३. नानाविधमित्यर्थ.-शा.

एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
उपोढपाणिग्रहणेति पित्रोरुमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥४॥

१. एकैव-म. चा. २. चिरेण-ना. मुशा. ३. आसन्न०
४. ०सिता-अ. ना.

एकैव सत्यामित्यादि ॥ उपोढपाणिग्रहणा निकटविवाहा इति ।
हेतोः उमा गौरी [पित्रोः] मातापित्रोरेवंविधा स्नेहवशात् [बभूव] अभू
किंविधा । [सत्यां] सत्सु अपि [पुत्रपङ्क्तौ] बहुषु अपत्येषु एकेव । अ
तादृशस्नेहाभावात् । तथा सततसन्निहितापि चिरस्य दृष्टा इव उत्क
रन्तेः । जीवन्पि मृतोत्थिता इव तथा विशेषोच्छ्वसितं' तदायत्तत्वा
वितस्य । चिरहसमये घनतरस्नेहाविर्भावादिस्थमूहः । यदुत्
'ओत्सुक्यगर्भा भ्रमतीव दृष्टि. पर्याकुला क्वाऽपि भतिः प्रयाति । निरत
भ्रमनिश्चयं च वियोगकाले द्रवतीति' वेतः' ॥ ४ ॥

१. 'सातिशयजीविनम्'-अपा.-शा. मुशा. २. प्रसवीव-मुशा. ल.

अङ्गाद्ययावङ्कमुदीरिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्वत् ।
संघ्नैभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥५॥

१. मन्विषो-म. चा. अ. ना. २. कायतना-मुशा.

अङ्गाद्ययावित्यादि ॥ सा देवी बान्धवैः [उदीरिताशीः] उकाशीः
सती [अङ्गात्] अङ्गम् उत्सङ्गादुत्सङ्गान्तरं [ययो] तस्थौ^१ । [मण्डनात्
मण्डनम्] एकेन चालंकरणे कृते तदैवान्यन्नीतं प्रसाधनान्तरम् [मन्वभुङ्क्वत्]
निर्विशेष । तथा [गिरेः कुलस्य] गिरिकुलस्य स्नेहः [संघ्नैभिन्नः]^२
संघ्नैशब्दशब्दाद् भिन्न. अपि अनेकरूपोऽपि [तदेकायतन] तदेकाश्रयत्वं
[जगाम] अयासीत् । संघ्नैशब्दाद्भि स्नेहो बहुप्रमेदस्तथा हि पुत्रेऽन्यादृशो
नपतरि दौहित्रे बुद्धितरि स्नुषायां सत्यां चाऽन्यादृश एव । न चास्ति
सा प्रीतिर्या तदेकायतना । पुनस्तस्यां सकलजननेत्रसततकौमुदीभूतत्वात्
तदा तदेकायतनप्रवृत्तेति वाच्यार्थः^३ ॥ ५ ॥

१. अचिन्त्यौ-ब. शा. मुशा. २. 'तथा गिरिकुलस्य स्नेहः'-अपा.
-ब. शा. मुशा. ३. 'यत्र चोयोदपाणि ग्रहणमेव कारणम् । सैवैकायतनं स्थानं
यस्य स तदेकायतनस्तद्भावरतदेकायतनता'-अपा.-ब. ल. शा. मुशा. 'आतन्ना-
धिवाहोत्सवत्वात्'-अपा.-शा.

मैत्रे मुहुर्ते शशलक्षणेन योगं गतासु चरफल्गुनीषु ।

तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्बन्धुस्त्रियो या पतिपुत्रवत्यः ॥६॥

१. लान्छनेन-म. स. घ.

मैत्रे मुहुर्तेत्यादि ॥ ततः [तस्याः शरीरे] पार्श्वतीव्रपुषि [पतिपुत्रवत्यः]
समर्पकाः पुत्रवत्यदवाक्षयत्सादृच [बन्धुस्त्रियः] स्वजनमहिलाः [प्रतिकर्म]
प्रसाधनम् [चक्रुः] आरेभिरे । कदा । मैत्रे मुहुर्ते । अस्मिन्वध्वरयोगिन-
दया प्रीतिर्भवतीति आनुष्मंतिविद्ः । शशलक्षणेन चन्द्रमसः [उत्तर-
फल्गुनीषु] उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे योगं सम्यन्धं गतासु इत्यर्थः ।
शशिना हि योगे^१ तान्काणां नक्षत्रन्वम् । महस्तु योऽस्तु सोऽस्तु ॥६॥

१. लान्छनेन-ब. २. योगेन-म. न. घ. ३. 'मुहुर्ते मैत्रेदेव्ये'-अपा.-
मुशा. 'अहोरात्रं प्रिनात्मुहुर्तीतत्र च लण्यन्वपट्टिकासु वैरादिको नैशास्यो मुहुर्तः ।
लदि प्रसस्यम् ।'-अपा.-शा.

तदेवाभ्यङ्गादारभ्य शरीरप्रतिकर्माह-

सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिर्दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नरागम् ।

निर्नाभिकौशेयमुपात्तवाणमभ्यङ्गनेपथ्यमलंचकार ॥७॥

१. ०शोमम्-म अ ना २. उन्नीवि०-अ ना ३. ०मुपोद०-शा

सा गौरव्यादि ॥ [अभ्यङ्गनेपथ्यम्] अभ्यङ्गस्नैलपातन तत्र
वेप सा देवी अलंचकार । न तु तेनाऽसावलकृता इति सहजमुत्प-
त्योक्ति । कीदृशीम् । [गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः] गौरसिद्धार्थ-
सितसर्पपाणा निवेशो रचना यत्र तै । दूर्वाप्रवालैः शाद्वलाडु-
प्रतिभिन्नराग विशेषितकान्ति । [निर्नाभिकौशेयम्] अविद्यमान नाभि
कौशेयं जघनाभ्यर यत्र । तदा हि तदपास्यते । यदि वा नाभिकौशेया
त्रिष्कान्त भङ्गत्वा यद्भिर्निर्गतमभ्यङ्गकाले तद्विहकथनम् ।
या नाभिवियुक्त कौशेय यत्र । उपात्तशैण घृतसायकम् । एवविधो ह्य-
लोकाचार ॥७॥

१ 'मण्डनम्'-अया -ल व न २ भूपितेत्पकृ-निगहररनोकि -शा मुगा
३ उपोद०-शा मुगा

वभौ च संपर्कमुपेत्य बाला नवेन' दीक्षाविधिसायकेन ।

करेण भानोर्वहुलावसाने संधुक्ष्यमाणेय शशाङ्कलेखा ॥८॥

१ विवाह०-४ अ ना २ ०रेखा-म अ ना

वभौ चेत्यादि ॥ तेन च नूतनेन विवाहदीक्षाविधिसायकेन [संपर्क]
सद्वेषम् [उपेत्य] आसाद्य सा [बाला] यधू' वभौ शुशुभे । वेप ।
[यहुलावसाने] घृष्णपक्षान्ते' [भानो करेण] रविरदिग्गा मुपुष्णात्पेन
संधुक्ष्यमाणा वर्धमाना शशाङ्कलेखा चन्द्रकला इव ॥८॥

१. 'उदयाच्चतुर्थे मुहूर्ते'-अया -ल न २ ०दक्षान्तरे-शा मुगा

ता रोध्ररुत्केन हताङ्गतैलामाश्वानकालीयरसाद्ग'रागाम् ।

वासो वसानामभिपेकयोग्यं नार्यश्चतुष्भाभिमुग्गीमर्नपुंः ॥ ९ ॥

१ ०कलेषटनाद्ग०-म. चा अ ना स २. ०मुक्व -यनेतु -म, मुक्व
भ्यनेपु -चा.

सप्तम सर्ग ।

तां रोध्नेत्यादि ॥ तत. ता स्नानार्थं [नार्यः] अविधवा [चतुष्काभि-
मुहूर्त्तौ] चतुष्कसम्मुखीम् [अनैषु] अनीयन्त । कीदृशीम् । गेध्रकल्केन
दक्षेण' हृताङ्गतैलाम् अपास्तदेहस्नेहाम् तथा [आद्यानकालीयरसाङ्ग-
रोगाम्] आद्यानेन परिश्लानेन कालीयरस एवानुलेपन यस्या । कुङ्कुम-
निभ गन्धद्रव्य कालीयम् । तच्च स्नेहगन्धापासनाय लिप्यते' । तथा
अभिपेक्षयोग्य स्नानकालानुरूप' वास अम्बरं वसानां परिधत्तीम् । चतुष्कं
वासवेदम् ॥ ९ ॥

१. लोधनेन चूर्णेन-ल २ पात्यते-व शा. मुद्या ३ स्नानानु-
रूपम्-व ल न शा मुद्या

विन्यस्तवैदूर्यशिले च तस्मिन्नपिद्ध' युक्ताफलभक्तिचित्रे' ।
आर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः सतूर्यमेनां स्नपयांश्चभूतुः ॥ १० ॥

१ ० आनद्ध ०-म २ ० प्रतभक्तिलेपे-अ ना

विन्यस्तेत्यादि ॥ [तस्मिन्] तत्र चतुष्के [नार्यः] युवतय. सतूर्य
यादिभ्रान्तिनाम् एनां यधु' [स्तपयांश्चभूतुः] अस्नपयन्त । कीदृशे । स्नान-
भूमिमागा' [विन्यस्तवैदूर्यशिले] विन्यस्ता दत्ता वैदूर्यमणिशिला यत्र
[अपिद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे] अविद्वानामत्रस्ताना' मुक्ताफलानां भक्त्या
विच्छिद्रत्या चित्ररचिते' । नार्य कीदृश्य । [आर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः]
आर्जित क्षितमेणपदकुम्भतोय फलफघटवारि याभि ॥ १० ॥

१ ० मपोतानाम्-व न ० मप्रस्तानाम्-मुद्या २ चित्रे रभ्ये मनोज-ल न
शा मगा ३ नक्षीकृतम्-अवा -व

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगानी गृहीतशुभ्रोद्ग' मनीययस्त्रा ।
निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लभाशा वसु' रेवे रेजे ॥ ११ ॥

१ ० वसुद्ग ०-म स, ० वसुद्ग-अ ना ० वसुद्ग-चा २ निवृत्त ०-म मुद्या.

सा मङ्गलेत्यादि ॥ सा गौरी [मङ्गलस्नानविशुद्धगानी] विराहाभिषेकेन
विशुद्धगानी कान्तिमन्याया [गृहीतशुभ्रोद्गमनीययस्या] आच्छादितधवल-
घोताम्यरा [रेजे] चपासे । वेत्र । [निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका] निवृत्त'
सम्पन्न पर्जन्यजलाभिषेको जीमूततौयगृष्टियस्या सा । शरदि [प्रफुल्लभाशा]

विकसितकाशकुसुमा [वसुधा इव] भूमिर्यथा राजतै तथाऽसौ । उद्ग
मनीयघञ्जं धौतचेलम् ॥ ११ ॥

१. निर्वृत्त-शा. मुशा. २. धौताम्बरम्-व. म. ल. न., धौतवृत्तम्-मुशा.

तस्मात्प्रदेशाच्च वितानवन्तं युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।

पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये क्लृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

तरमाप्रदेशादित्यादि ॥ तस्मात् [प्रदेशात्] स्थानात् गती
[पतिव्रताभिः] साध्वीभिः [परिगृह्य] आदाय [कौतुकवेदिमध्यं]
मङ्गलस्यण्डिलोत्सङ्गं निन्ये नीता । कौटुशम् । वितानवन्तं सरस्वती
पटमण्डपवन्तं [मणिस्तम्भचतुष्टयेन] रत्नसूणचतुष्टयेन [युक्तं] सम्यङ्
फलप्तासनं रचितभद्रपीठम् । 'रुणो गे. ल.' (पा० सू० ८-२-१८) ॥१२॥

१. मकदलीकम्-२ मरतकम्-मुशा

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषण्णाः ।

भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः प्रसाधने मंनिहितेऽपि नार्यः ॥ १३ ॥

तां प्राङ्मुखीमिष्यादि ॥ तत्र वेदिमध्ये [प्राङ्मुखीं] पूर्याभिमुखीरतां
सां [तन्वीं] रुशाह्नीं [निवेश्य] उपवेश्ये संनिहिते अपि [प्रसाधने]
मन्त्रद्वारे [नार्यः] युवतयः [पुर] अग्रतः स्थिन्या क्षणं [व्यलम्बन्त]
उदासन । यत [भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः] भूतार्थवा स्वाभाविकया
शोभया विलोभ्यमाननयना । अहप्रिमस्य हि रूपस्य किं मण्डनेन ।
भूतार्थे पारमार्थिकम् ॥ १३ ॥

१. मन्त्राग्न-शा.

२. क्षणमन्त्र-मुशा.

३. 'अहप्रिमस्य'-अह-शा.

धूपेन मंन्याजितेमाट्टेभावं केशान्ममन्तःकृत्तुमं तदीयम् ।

पर्याक्षिपत्काचिदुदारबन्धं द्यांशता पाण्डुमधुरदाम्ना ॥ १४ ॥

१. धूपेन-शा. २. म. अ. ना.

धूपेनेत्यादि ॥ तत्र. काचिद् अहना [तदीयं] मया. [मंन्याजिते]
केत्रापाशं [दुपांशता] शाङ्कलवन्तिनेन [पाण्डुमधुरदाम्ना] सिद्धमधुमधुसुमं

१. 'काचिद्'-अह-शा. मुशा.

सप्तमः सर्गः ।

शेखरेण पर्याक्षिपत् अग्रधनात् । कीदृशम् । [धूपेन] अगवादिधूपधूपेन
[आर्द्रभावम्] आर्द्रत्वं संन्याजितं परिहापितम् । अन्तःकुसुमं पुष्पगर्भम् ।
[उदारगन्धं] दीर्घत्वाद्बुदारः श्रेष्ठो बन्धो रचनाविशेषो ग्रन्थिर्यस्य ॥१४॥

२. कुसुमगर्भम्-मुशा.

आसक्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गं^२ सरोचनापत्रविभङ्गमस्याः ।

सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायास्त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥१५॥

१. विन्वस्त०-म., प्रनक्त.-स. २. चक्रुरस्याः-उ. शा. मुशा.

३. ०विमङ्गमङ्गम्-स. शा. मुशा.

आसक्तशुक्लेत्यादि ॥ तस्याः अस्याः [अङ्गं] देहमेधविधं [चक्रुः]
अरुर्धन । [आसक्तशुक्लागुरु] आसक्तं निहितं शुक्लागुरु सितागुरु
सिताङ्गरागविशेषो यत्र । शुक्लकृष्णभेदेनागुरुणो द्वे रूपे । तथा स्तनादी
गोरोचनायाः पत्रविभङ्गाः पत्रलताः सह तैर्वैतत इति सरोचनापत्रविभङ्गम् ।
अतश्च सा गौरी । [त्रिस्रोतसः] त्रिपथगायाः [चक्रवाकाङ्कितसैकतायाः]
रथाङ्गनामन्विद्धिततीरायाः [कान्तिम्] शोभाम् [अतीत्य] अभिमूय [तस्थौ]
आसीत् । सा हि सिता रोचनाभङ्गत्वाच्चक्रवाकोपमानम् ॥ १५ ॥

१. ०कांपादानम्-ब. न.

लीनेद्विरेफं परिभूय पद्मं समेधलेखं शशिनश्च विम्बम् ।

तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

१. लम्न.-म. सा.

लीनेद्विरेफमित्यादि ॥ [तदाननश्रीः] तस्याः आननलक्ष्म्याः प्रसिद्धैः
प्रसाधितैः समाचितैः अलकैः [सादृश्यकथाप्रसङ्गं] सदृशं स्यादित्युपमान-
धचोऽयसरमपि चिच्छेद ध्यनीनशत् । [लीनेद्विरेफं] संश्लिष्टभ्रमरं [पद्मम्]
अरविन्दं [समेधलेखम्] अश्रवलययुतं [शशितः विम्बं] चन्द्रमण्डलम् ।
अत्र [अभिभूय] जित्वा । कमलशशिनौ किञ्च सुखस्योपमानभूतौ
अभिभवेत् । प्रसाधनमेव हेतुः ॥ १६ ॥

कर्णार्पितो रोध्रेकपायरुक्षे गोरोचनाभेदेनितान्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभाद्बबन्ध चर्धूपि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

१. लोप०-म. चा. अ. ना. २. ०धेप०-म०,

कर्णापित इत्यादि ॥ तस्या [कर्णापित] श्रवणनिहित [यवप्ररोह] यवाङ्कुर लोरुस्य [चम्पूषि] नेत्राणि यव-ध त्रिषया-नरान्पवर्तयत् । कुत । कपोले परभागलाभात् शोभाप्राप्ते^१ । कीदृशे [गोध्ररुपायरुक्षे] रोध्रस्य कपायेन रसेन रूक्षे विशदे^२ । तथा [गोरोचनामेदन्तितान्तगौर] गोरोचनाया मेदो भद्रस्तद्वदतिगारे हरितस्य शोभोत्कर्षावाप्ति । शाद्वलयवाङ्कुरादीना च प्रशस्यत्वात् मङ्गलत्वाच्च निधानम् ॥ १७ ॥

१ गोभातिगयावाप्ते—शा मुञ्च २ विपन—शा मुञ्चा

३ शालियवा० गा मुञ्चा

रेखाविभक्तश्च विभक्तगात्र्याः किञ्चिन्मधुच्छिद्यविमृष्टरागः ।

कामप्यभिरुष्या स्फुरितैरपुष्यदासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥

१ रेखा०—अ ना चा २ मुविभक्त०—म, प्रविभक्त०—स

३ ०विमृष्ट०—म अ ना

लेखाविभक्तश्चेत्यादि ॥ यौवनवशात् विभक्तगात्र्या^१ तस्या अधरोष्ठ अधोऽधर स्फुरितै कम्पै कामपि अर्पणीयाम् अभिरुष्या शोभाम् अपुष्यत् अवर्धयत् । कीदृश । रेखाविभक्त मध्यरत्नया विभक्तो द्विधावृत् । तथा [मधुच्छिद्यविमृष्टराग] मधुच्छिद्येन सिक्तयेन मनात् विमृष्टरागोऽपास्तर्षोहित्य । ताम्बूलायुञ्ज्यो हि रागो मधुच्छिद्येनोत्पुस्य मधुर मिषते । [आसन्नलावण्यफल] त्रिषपरिचुम्बनादासन्न निष्ठ लावण्यफल यस्य । अधो भयोऽधरो पुधनस्य ॥ १८ ॥

१ 'प्रक्रीडतगानवयना -अना -ल, विभक्तगात्र्या—गा मुञ्चा

पत्युः शिरश्चन्द्रमगमनेन स्पृशेति सग्या परिगमर्त्तम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणा कृताशीर्माल्येन ता निर्वचन जधान ॥ १९ ॥

पत्यु शिर इत्यादि ॥ सा दन्ती ता अर्यां माल्येन शोचरण निर्वचन स्पर्णां जघान अनाडयत् । यत [तया चरणौ] पादा रञ्जयित्वा [परिहासपूर्व] नर्मपूर्वम् [इति] इत्य कृताशी । कर्ममिष्याह । अनेन चरणेन पत्यु शिवस्य [शिरश्चन्द्रमगला] शिरसि सुगतविशेषवशा-दुत्तमाहस्या शशिलेखा स्पृश इति । अतश्च परितोषा^१ माल्यप्रहार ॥ १९ ॥

१ रोषान्०—शा मगा

सप्तमः सर्गः ।

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य' ।
न वक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥२०॥

१. समीक्ष-स. अ. ना. चा.

तस्याः सुजातेत्यादि ॥ [सुजातोत्पलपत्रकान्ते] सुजातं परिपूर्णं
यदुत्पलपत्रं तद्वत् कान्ते रम्ये तस्याः [नयने] नेत्रे [निरीक्ष्य] विलो-
क्याऽपि प्रसाधिकाभिः यत् [कालाञ्जनं] कज्जलं तयोः [उपात्तम्] उप-
रोषितं तत् मङ्गलम् इति । न तु [कान्तिविशेषबुद्ध्या] शोभातिशयबुद्ध्या ।
ये हि प्रकृत्या विकसितकुवलयनिभे तयोः कथमिव घराकंमञ्जनं
कान्तिकारि ॥ २० ॥

१. 'परिपूर्णम्'—नास्ति—शा. मुशा.

२. आटाधि-व. म. न. शा. मुशा.

३. शोभा०—मुशा.

सां सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।
सरिद्विहंगैरिव लीयमानैरामुच्यमानाभरणा चक्राशे ॥ २१ ॥

सा सम्भवद्भिर्गित्यादि ॥ सा देव्या [आमुच्यमानाभरणा] वच्यमाना-
लङ्करणा चक्राशे' रेजे । कैरिव । कन्या'भरणानामनेकवर्णत्याहुपमानान्याह ।
सम्भवद्भिः जायमानैः [कुसुमैः] प्रसूनैः' [लता] यल्ली शोभते इति पद्म-
रागेन्द्रनीलादिलाभः । [ज्योतिर्भिः] नक्षत्रैः [उद्यद्भिः] उद्यमानैः
[त्रियामा] निशा इव इति मुक्तामणिलाभः । विहंगैः चक्राशैः [लीयमानैः]
द्विग्यद्भिः [सरित्] नदी वेति कनकाभरणादिलाभः ॥ २१ ॥

१. चक्राशे—व. म. न. ल.

२. देव्याभ०—मुशा.

३. कुसुमैः—शा. मुशा.

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने' त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेपः ॥२२॥

१. हरापयान०—मुशा. चा.

आत्मानमित्यादि ॥ ततो गौरी [स्तिमितायताक्षी] निश्चलविशाल-
रपना' आत्मानम् [आदर्शविम्बे] मुकुरमण्डले शोभमानम् [मालोक्य]

१. ०लोचना—ल. व. भ. न. व. शा. मुशा.

अवेक्ष्य [हरोपयाने त्वरिता] उपक्षान्मनसत्परा [वभूव] आसीत् ।
यस्मात् [स्त्रीणां] नारीणा [प्रियालोककल] चल्लभदर्शनफल वेप
आकल्पो मण्डनम् । असति हि प्रियालोकने किं तेन क्रियते ॥ २२ ॥

२ अम्बका०-व न म न ३. मण्डनेन-मुखा ४ निश्च इति-न न

अथाङ्गुलीभ्या हरितालमाद्रं माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ।
कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं माता तदीयं मुरमुन्नमर्य्यं ॥ २३ ॥
उमास्तनोद्भेदमनु प्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमं वभूव ।
तमेव मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २४ ॥

१ मङ्गल्य०-ए मुगा अ ना २ ०मुनिनाव-अ ना

अथाङ्गुलीत्यादि ॥ [२३] उमास्तनेत्यादि [२४] ॥ अयं मेना सुनाया
[मुलं] वक्त्र [उ-नमर्य] उत्क्षेप्य [अङ्गुलीभ्या] तर्जनीम-प्रमाभ्यां हरि
तालं मन शिला च [माङ्गल्यम् आदाय] मङ्गल्यं गृही वा प्रियाहदीक्षा-
तिलक विवाहदीक्षाया तिलकमानन्दाद्भ्रष्टृत्वात् कथंचिद् फलेन
चकार व्यधात् । उत्प्रेक्षयते । [उमास्तनोद्भेदम् अनु] उमाया स्तनोद्
भेदमनु पयोधरनिर्गमनेन सह योग्या'योग्यवरलाभविषय मनोरथ प्रवृद्ध
आसीत् तमेव तमिमाकरोत् । तदा तस्या हृदयान्निर्गतत्वादित्यमूर्ह ।
परं शब्दोऽत्र इत्यर्थे । कीदृशं मुदम् । कर्णावसक्तामलदन्तपत्र इणयो
रवसक्त योजितममल दन्तपत्र द्विरददशनघटिता दन्तपत्रलता यत् ।
'स्तनोद्भेदमनु' इत्यनुशब्दस्तृतीयार्थे कर्मप्रचनीय ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुमम् ।

१ 'योग्या'-नास्ति-शा मुगा २ 'विगम्'-अया -म न न

३ इ पा० सू० १-४-८८

परन्ध चास्त्राङ्गुलघट्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशम् ।
धात्र्याङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणमूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

१ ०मनवगाम् -न चा

धवन्धेयादि ॥ न केजलासौ (मेना) गौर्यांस्त्रिलकमकरोत् । यावत्
[ऊर्णामयम्] मूर्णं कौतुकहस्तसूत्र फङ्गणक [धवन्ध] आमुमोच । कीदमा ॥

सप्तमः सर्गः ।

[अस्त्राकुलदृष्टिः] वाष्पलोललोचनत्वात् [स्थानान्तरे] अस्थाने [कल्पित-
संनिवेश] कृतरचनम् । अतश्च धात्र्या [अङ्गुलीभिः] करेण प्रतिसार्यमाणं
स्थानं नीयमानम् ॥ २५ ॥

१. 'चकार'-अना. व. म.

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामा ।

नवं नवक्षौमनिवासिनी सा भूयो वभौ दर्पणमादधाना ॥ २६ ॥

क्षीरोदेत्यादि ॥ सा गौरी [नवक्षौमनिवासिनी] प्रत्यग्रं पट्टांशुकं
परिदधाना' [दर्पणमादधाना] मणिमुकुरमाविभ्राणा भूयः नितरां वभौ
ध्यद्योतिष्ठ । केव । [सफेनपुञ्जा] डिण्डीरवलपयुता [क्षीरोदवेला] दुग्धो-
दधिविकृतिः इव [पर्याप्तचन्द्रा] परिपूर्णमृगाङ्गा इव [शरत्त्रियामा]
कौमुदी निशा ॥ २६ ॥

१. परिदधती-म. व. २. मृगाङ्गा-शा. मुशा

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।

अकारयत्कारयितव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

तामर्चिताभ्य इत्यादि ॥ तां देवीं [माता] मेता [अर्चिताभ्यः] पुष्पा
दिपूजिताभ्यः [कुलदेवताभ्यः] गृहदेवताभ्यः [प्रणमय्य] नमस्कार्याऽनन्तर
क्रमेण अनुज्येष्ठं [सतीनां] साध्वीनां [पादग्रहणं] पादवन्दनम् [अकारयत्]
मचीकरत् । यतः [कारयितव्यदक्षा] कारयितव्ये अवश्य कार्ये' दक्षा
प्रवीणा । तां तु [कुलप्रतिष्ठां] कुलकीर्तिकरीम् । 'प्रणमय्य' इति
'त्यपि लघुपूर्वात्' [पा० सू० ६-४-५६] इति णेरयादेशः ॥ २७ ॥

१. अवश्यकर्तव्ये-म. व., अवश्यकार्ये-मुशा.

२. 'अयामन्त' [पा० सू०

६-४-५५]-मुशा.

अखण्डितं प्रेम लभस्य पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।

तया तु तस्यार्धशरीरलाभात्पश्चात्कृता वन्द्युजनाशिपोऽपि ॥ २८ ॥

१. ०शरीरमाना-म.

२. स्निग्ध०-म. अ. ना. मुगा.

अखण्डितमित्यादि ॥ तामिः वन्दिताभिर्गन्धियाभि. सा देवी नम्रा
सती [पत्युः] मर्तुः सकारशत् अखण्डितं परिपूर्णं [प्रेम] प्रीत्यतिशयं

[लभस्त्र] लप्तीष्ठा । इति उच्यते स्म अगद्यत । तथा [तु] पुन एता
[धन्धुजनाशिप] वान्धवल्लोकाशिप अपि पश्चात्कृता तिरस्कृता । कृत ।
तस्य पत्यु अर्धशरीरलाभात् । येन हि शरीराधमप्यदायि ततः प्रममात्र
लाभो न दुर्लभ । शरीरस्यार्धमर्धशरीरम् 'अर्धं तपुसरुम्' । [पा० सू०
२-२-२] ॥ २८ ॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।

सभ्यः सभाया सुहृदास्थिताया तस्यौ वृषाङ्गागमनप्रतीक्षेः ॥२९॥

१ ०मन प्रतीक्ष्य-चा अ ना

इच्छेत्यादि ॥ तत [अद्रि] नगनाथ [सुहृदास्थिताया] मित्रवन्धु
सहित सभाया विवाहसदसि [वृषाङ्गागमनप्रतीक्षे] हरागमन प्रतीक्ष्यमाण
तस्यौ । किं कृत्वा । [इच्छाविभूत्यो] अभिलाषविषययो अनुरूप [तस्या]
दुहितु' [इत्य] कार्यम् अशेषयित्वा समाप्य । कृतमस्यास्तीति कृती
कृतार्थ, भगवति सर्वेश्वर' सुताया प्रतिपादनात् । सभाया साधु सम्य
प्रधान कुलशीलाद्युत्कर्षात् । 'सभाया य' [पा० सू० ४-४-१०५] ।
शिपेश्वौरादकस्य अशेषयित्वा' इति रूपम् । नञ्पूर्वत्वाद् त्यजभाव' ॥२९॥

१ उमाया -भ न न ७ २ सुरेश्वरे-य न ७ मुद्या

३ 'नञ् भाव'-नास्ति-मुद्या

तावद्दरस्यापि कुपेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।

प्रसाधन मातभिरादृताभिर्न्यस्तं पुग्स्तात्पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

१ भगवन्-न अ ना हरस्य-न

तावद्दरस्याऽपीत्यादि ॥ तावद् गारि प्रसाध्यमाना विद्यते' तावत्
[पुरशासनस्य] पुरारे 'वगस्य' परिणेतु कुपेरशैले कैलासे [आदृताभि]
स्यत्ताभि [मातृभि] मातृकाभिर्देवताभि [तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूप] प्रथम
विवाहानुरूप [प्रसाधनम्] अलङ्करण [पुग्स्तात्] अग्रत [न्यस्तम्]
निहितम् ॥ ३० ॥

१ प्रसाध्यते स्म-व न मुद्या २ स्तरार-मुद्या ३ हरस्य-य न न

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।

एव एव वेपेः परिणेतुरिष्टं भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

१. स एव वेशः-स., स्वभाववेधा-अ. ना.

तद्गौरवादित्यादि ॥ ततो देवेन [तत् गौरवात्] मातृगौरवात् सा [मङ्गलमण्डनश्रीः] कौतुक्कालङ्कारलक्ष्मीः केवलं पस्पृशे । अभिनन्दिता न त्वङ्गे निहिता । यतः तस्य [विभोः] ईशस्य [स्व] आत्मीय एव [वेपः] आकल्प. परिणेतुः घरस्य इष्टम् अभिमतं भावान्तरम् अन्यद्रूपं प्रपेदे प्राप ॥ ३१ ॥

तदेव भावान्तरं 'बभूव' [७३२] इत्यादिना प्राह-

बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥

१. कृना०-चा.

२. ०नाङ्कः सिंहा०-अ. ना.

३. दुगूल०-मुशा.

बभूव भस्मैवेत्यादि । तस्य भस्म एव [सिताङ्गरागः] चन्दनानु-
लेपनं [बभूव] आसीत् । कपालम् एव [अमलशेखरश्रीः] अवर्तसलक्ष्मी-
रभूत् । तथा गजाजिनस्य करिण्युक्तेः एव [दुकूलभावः] पट्टांशुकव्यम् ।
उपान्तभागेषु पल्लवप्रदेशेषु [रोचनाङ्कः] रोचनेनाङ्कः चिह्नम् यस्य गोरो-
चनालिखितहंसयुगलरम्य इत्यर्थः । सिंहाजिनस्यैव अत्र (अप?) पाठः ।
गजकृत्तिघासस्त्राद्भवस्य तथा च पूर्वमेवोक्तम् 'बधूदुकूलं कलहंस-
लक्षणं गजाजिनं शोणितदिन्दुवर्षि च' [कुमार० ५-६७] इति ॥ ३२ ॥

१. ०दुगूल-मुशा.

२. पूर्वोक्तम्-च. न.

शंखान्तरघोति विलोचनं यदन्तर्निविष्टामलेपिद्रतारम् ।

सान्निध्यपक्षे हरितालमय्यास्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥

१. ०ष्टानल०-अ. ना. चा.

शंखान्तरघोत्यादि ॥ [शंखान्तरघोति] शंखौ ललाटान्तौ तयोरन्तरे
मध्ये घोतते शोभते यत् [विलोचनम्] अक्षिण्णतीयं तदेव हरितालमय्याः
तिलकक्रियायाः सान्निध्यपक्षे सद्भावमार्गे जातं सम्पन्नम् । ललाटमक्षि

हरितालतिलकमभूदित्यर्थः । कीदृग् नेत्रम् । [अन्तर्निविष्टामलपिङ्गुतारम्] अन्तर्निविष्टा स्थिताऽमला तारा कनीनिका पिङ्गुतारं यस्य ॥३३॥

१. अन्तर्निविष्टं स्थितं अमलं पिङ्गुं तारं यस्य-म. व. न, पिङ्गुताय-मुशा.

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।

शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे तथैव तस्युः फणरत्नशोभाः ॥३४॥

यथाप्रदेशमित्यादि ॥ [भुजगेश्वराणां] वासुकिप्रभृतीनां फणीन्द्राणां [यथाप्रदेशं] बाह्यादिष्वदेशानुरूपेण [आभरणान्तरत्वं] क्लेयूरकण्टकादिरूपमन्ड्यारविशेष [करिष्यतां] विद्यास्यतां [शरीरमात्रं] देहमात्रम् आभरणमयं [विकृतिं] विकारं [प्रपेदे] प्राप । [फणरत्नशोभाः] शिरोमणिशोभाः पुनः तथैव तस्युः, न रूपान्तरमापुः^१ । रत्नानां स्वत एवालङ्करणत्वात् ॥३४॥

१. नामेन्द्राणाम्-मुशा. २. रूपान्तरं प्रापुः-व. न. म. व. मुशा.

दिवापि निष्ठुतमरीचिभासा वाल्यादनाविष्कृतलक्षणेन ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलैश्चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥३५॥

१. ०भाजा-अ. ना. २. ०लाञ्छनेन-म. स. चा.

दिवापीत्यादि ॥ [हरस्य] भवस्य [चूडामणेः] चूडामणी शिरोरत्नविषये किं ग्रहणम् । क आदरः । यतः चूडामणिरूपेण नरास्थि न किञ्चिदकारित्यर्थः । यतः नित्यमेव [चन्द्रेण] शशिना प्रतिभिन्नमौलैः विशेषितजटस्य । कीदृशेन । [दिवा] अहनि अपि निष्ठुतमरीचिभासा प्रसृतकिरणकान्तिना । [वाल्यात्] कलामात्ररूपत्वात् अनाविष्कृतलक्षणेनाऽव्यक्तमलेन । परिपूर्णस्य हि तस्य^१ शशाविर्भावः । अतश्च यस्य एवंविधः सितांशु^२राभरणं शिरसि स किमिति चूडामणिमपेक्षते । ग्रहणमादरो भारः^३ ॥ ३५ ॥

१. हरस्य-मुशा. २. शीतानु०-व. न. ३. 'भारः'-नाम्नि-मुशा.

इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात्प्रसिद्धनेपथ्यविधिर्विधाता ।

आत्मानमासन्नगणोपनीते राङ्गे^१ निपक्त^२प्रतिमं ददर्श ॥३६॥

१. ०विधे०-म. स. अ. ना. २. दृष्टे-अ. ना. ३. निपिक्त०-अ. ना.

सप्तमः सर्गः ।

इत्यद्भुतैकेत्यादि ॥ अथ हरः [आसन्नगणोपनीते खड्गे] पार्श्वस्थ-
प्रमथदोक्तमण्डलाग्रे [निपक्तप्रतिमं] लग्नप्रतिविम्बमलङ्कृतम् आत्मानं
[ददश] अवैक्षत^१ । कीदृशः । [प्रभावात्] महिम्नः इति इत्थं प्रसिद्ध-
नेपथ्यविधिः सम्पन्नवेपरचनः । यतः अद्भुतैकप्रभवः आश्चर्यैकनिधिः
विधाता स्रष्टा ॥ ३६ ॥

१. ऐशन-व. न. व. भ. मुशा.

स गोपतिं नन्दीभुजावलम्बी शार्दूलचर्मान्तरितोरुष्टम् ।
तद्भक्तिसंक्षिप्तवृहत्प्रमाणमारुह्य कैलासमिव प्रतस्ये ॥३७॥

स गोपतिमित्यादि ॥ ततः [स] देवं [नन्दीभुजावलम्बी] दौवा-
रिकनन्दीभुजावलम्बनेन धीरभद्रभुजावलम्बनेन^१ [गोपतिं] वृषम् आरुह्य
[प्रतस्ये] प्रपयो । कीदृशम् [शार्दूलचर्मान्तरितोरुष्टं] व्याघ्राजिनेन^२
पिहितं स्थगितमुरुष्टं यस्य । शौक्लत्वादुच्चत्वाच्चोत्प्रेक्षते [तद्भक्ति-
संक्षिप्तवृहत्प्रमाणं] भगवद्भक्त्या संक्षिप्तं संहृतं महत्प्रमाणं येन तं तादृशं
कैलासम् अद्रिमिवारुह्य ययावित्यर्थः ॥ ३७ ॥

१. 'धीर...नेन'-नास्ति-मुशा. २. व्याघ्रचर्मणा-व. न. मुशा.

३. शौक्लत्वादुत्प्रे-मुशा.

तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।
मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः पद्माकरं^२ चक्रुरिवान्तरिक्षम् ॥३८॥

१. ०राजि०-अ. ना. २ पद्माकरी-अ. ना.

तं मातर इत्यादि ॥ तं देवं मातरः अनुव्रजन्त्य मुखैः^१ [अन्तरिक्षं]
व्योम [पद्माकरं] कमलपण्डम् इव चक्रुः विद्भुः । मुखानां नलिन-
निमत्वात् । [प्रभामण्डलरेणुगौरैः] प्रभामण्डलमेव रेणुस्तेन गौरैः पिङ्गैः ।
पद्मे हि परागेण भवितव्यम्^२ । ताः कीदृश्यः । [स्ववाहनक्षोभ-
चलावतंसाः] महिपोलूक^३ हस्तिसिंहादिकं स्वं स्वं यद्वाहनं तत्क्षोभेण
चलावतंसाः शेररा यासाम् ॥ ३८ ॥

तासां च पश्चात्कनकप्रभाणा काली कपालाभरणा चकासे ।
बलाकिनी नीलपयोदराजिर्दूर पुरःक्षिप्ततडिल्लतेव ॥३९॥

१ चकासे-स मुगा २ ०रात्री-म ३. ०शतहृदेव-म स

तासा च पश्चादित्यादि ॥ तासा मातृणा [कनकप्रभाणा]
घर्णाना पश्चात् [काली] कालीसशा माता चकासे । [कपालाभरणा] ।
पाललङ्कारा अद्युतत् । केव । [बलाकिनी] बलाकायुक्ता ३५
तडिल्लता नीलपयोदराजि इव । अग्रे च दूरम-यर्थे ०यूतमिषु
मेघमाला यथा चकासते । कालत्वात् काली ३ ॥ ३९ ॥

१ अद्युतत्-मुगा २ 'काल्या कालत्वात् कालीनि नाम । वर्णे डीप्रत्यति ।
[पा० सू० ४-१-४२] -मुगा

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैरुदीरितो मङ्गलतूर्णघोषः ।

विमानशृङ्गाण्यग्नाहमानः शशस सेनावसरं सुरेभ्यः ॥४०॥

ततो गणैरित्यादि ॥ अथ [शूलभृत पुरोगै] हराग्र यायिभिः
[गणै] प्रमये [उदीरित] उत्पादित [मङ्गलतूर्णघोष] ढक्कादिमङ्गलवादित्र
घ्वनि. [सुरेभ्य] दनेभ्य सेनावसर शशस अचरथत् । यत्. [विमान
शृङ्गाणि] सुरयानशिरगाणि [अग्नाहमान] व्याप्तुवन् । अतश्च तदग्र
नान-तर देवो विवाहार्थमु-चलितो येनाय तूर्णरथस्तद्व्रजामोऽस्य पुरत
इति सेनाकालस्थनम् ॥ ४० ॥

१ हरस्त्रागणामिभि-उ व म न मगा २ अकथयत्-व न

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्तप्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।

स तद्दुष्टगणान्निर्दमोर्लिर्भो बहन् गाङ्गामिप्र प्रनाहम् ॥४१॥

१ पत्रद्वय इवाचम द्वे-म अ ना

उपादद्वे इत्यादि ॥ तप्ट्रा विश्वकर्मणा [नवं निर्मितं] तत्पाल
घटितम् आतपत्र [तस्य] अस्त्र दवस्य [सहस्ररश्मि] सहस्र
किरणे आदरण [उपाददे] जग्राह । स च शम्भु [तद्दुष्टात्] मानपत्र-

१ दशशतामीषु-च ल व मुगा, भास्कर-म

पद्मंशुकात् अविद्धरमौलिः निकटोत्तमाङ्गः [वर्णो] रेजे । सितत्वानुत्प्रेक्षते ।
गाङ्गं प्रचाहम् इव^१ । स हि गङ्गाधरः ॥ ४१ ॥

१. 'स्रोतो वदन्'-अपा.-व. भ. व. न. मुशा.

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविपाताम् ।

समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि सहस्रपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

मूर्ते चेत्यादि ॥ तं च [दिवम्] ईश्वरं गङ्गायमुने नद्यौ [सचामरे]
चामराणि गृहीत्वा असेविपाताम् वीजयामासतुः । सचामरत्याहुत्प्रेक्षते ।
समुद्रगारूपविपर्यये अवि जलमपस्थान्त्यागेऽपि [सहस्रपाते] हंसपातान्विते
इव [लक्ष्यमाणे] लक्ष्यमाणे । स्रोतोरूपेण हि नदीनां सितच्छदैर्भाक्ष्यम् ।
तदा च मूर्तिमन्वादजलत्वे^१ऽपि सितप्रकीर्णसद्भावात् हंससंपर्कोत्प्रेक्षा ।
समुद्रगाः सरितस्तासां रूपं स्रोतोमयम् । असेविपाताम् इति कर्त्तरि
लुङ् ॥ ४२ ॥

१. हंसैः-मुशा. २. अजगमयत्वे-भ. व.

तमभ्यगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।

जयेति वाचा महिमानमस्य संघर्षयन्तो हविषेव वह्निम् ॥ ४३ ॥

१. तमन्वग०-स.

तमभ्यगच्छदित्यादि ॥ तम् ईश्वरं प्रथमः विधाना ब्रह्म [श्रीवत्स-
लक्ष्मा] श्रीवत्साङ्गं च पुरुषं विष्णुः अभ्यगच्छन् समाभययो । अस्य देवस्य
'जय जय' इति वाचा स्वयं महिमानं माहात्म्यं संघर्षयन्तो । हविषा वह्निम्
इव । चित्रभानुर्हविषा^१ घर्षते । श्रीवत्सो हरेरुरसि लक्षणविशेषः ॥ ४३ ॥

१. संभुवन्ना०-मुशा. २. हव्येन-भ. व. मुशा.

मनु ब्रह्मविष्णु सर्वोत्कृष्टौ कथमिव हरस्य जयादिशब्दमुदचारयता-
मियाह-

एकैव मूर्तिर्विभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्नम् ।

त्रिष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्वेधास्तयोस्तावपि धातुरीडयो^१ ॥ ४४ ॥

१. त्रिधासौ-स. २. धातुरायौ-भ. व. अ. ना.

एकेन मूर्तिरित्यादि ॥ सा हरिहरब्रह्मालक्षणा एका एव मूर्ति तनु
[त्रिधा] त्रिभि प्रकारै विभिदे भेद गता । यथा-अथ हरो हरिरयमथ च
ब्रह्मेति । यदुक्तम् - 'नमस्त्रिमूर्तये तुभ्य [कुमार० २-४] इत्यादि ।
अतश्चैषा त्रयाणा प्रथमापरत्व प्राधान्याप्राधान्यत्वं स्तोतृस्तुत्यत्र^१ तत्
सामान्य साधारणम् । तथा हि त्रिषुगो कदाचित् हर ईश्वर ईड्य
स्तुत्य । कदाचित् तस्य हरि ईड्य । कदाचिद् ब्रह्माण तयो हरिहरौ
ईडाते । कदाचित् तां स ईश्वर ईष्टे ॥ ४४ ॥

१ हरहाहरण गम०-व न व ल मुगा २ ०स्तराम् मुगा

त लोकरूपाः पुरुहूतमुरयाः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेपाः ।
दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसजास्तदर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥४५॥

त लोकेत्यादि ॥ [पुरुहूतमुरया] इन्द्राद्या लोकरूपाः^१ त देव प्रणेमु ।
कीदृशा । [श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेपा] श्रीलक्षणानि छत्रचामरादीनि
तेषामु समेण त्यागेन विनीतवेपा भक्तिपराकृत्या^२ । तथा [दृष्टिप्रदाने]
दृष्टिप्रदाननिमित्त [कृतनन्दिसजा] कृता नन्दिप्रतीहारस्य सजा सकेत्रो
यै । 'अपसर कुरु, दर्शयाऽस्मान्' इति । तत्र [तद्दर्शिता] तेन
नन्दिना दर्शिता सन्त [प्राञ्जलय] अथर्लि टाया देव^३ वयन्दिरे ॥४५॥

१ शत्रुप्रभनयो णिगी वरा -मुगा २ अम रतिष्ठिताक पा -व न मुगा
३ वीरका-व मुगा नन्दिश्वरण-व भ ४ 'इ वर'-अया-मुगा

कम्पेन मूर्ध्नः शतप्रयोनिं याचा हरिं वृत्रहण स्मितेन ।
आलोकमात्रेण सुरानशेषान्सभाषयामास य शप्रधानम् ॥४६॥

कम्पनयादि ॥ ततो धूर्जतिस्तान् विरच्यादीन् [देव न्] यथाप्रधान
प्रधानांतेरूपेण आपजयत् । तथा हि [मूर्ध्नं कम्पन] शिरश्चालनेन
[शतप्रयोनिं] प्रहाण [सभाषयामास] समभाषयत् । ततोऽधिक^४ हरिं
[याचा] वचसा, वृत्रहणम् इन्द्र [स्मितेन] ईषद्भस्मितेन अन्थाश्च [सुरान्]
गीवाणान् [आलोकमात्रेण] दृष्टिमात्रेणेति ॥ ४६ ॥

१ प्रभावा० व भ व व ल मुगा २ 'आधकम्'-नास्ति-मुगा

तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्सप्तर्षिभिस्तान्स्मितपूर्वमाह ।
विवाहयजे विततेऽत्र यूयमध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥४७॥

तस्मै जयेत्यादि ॥ [जयाशीः] जयजयेत्याशीर्नुतिस्तैर्देवाय
[पुरस्तात्] अग्रतः [सप्तर्षिभिः] वसिष्ठादिभिर्मुनिभिः ससृजे । ततः तान्
असौ [स्मितपूर्व] रुहासम् आह उवाच । अस्मिन् विवाहयजे उद्वाहाध्वरे
वितते प्रसृते पूर्ववृताः पूर्वमेव मया अध्वर्यवः^१ यूयं प्रार्थिताः । ततः शीघ्रं
यजेसेति भावः ॥ ४७ ॥

१. 'उच्चारिता'—अना—व. न. म. व. ल. मुशा. २. अध्वर्युत्वे—मुशा.

विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः संगीयमानत्रिपुरावदानः^१ ।
अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्यस्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥४८॥

१. ०प्राग्रहरेः—अ. ना. २. ०रावदानः—मुशा.

विश्वावस्रित्यादि ॥ ततः [ताराधिपखण्डधारी] देवः अध्वानं ततार
मार्गं ययौ । कीदृशः । [विश्वावसुप्राग्रहरैः] विश्वावसुः गन्धर्वराजः प्राग्रहरः
प्रधानं येषां तैः प्रवीणैः गेयकुशलैः [संगीयमानत्रिपुरावदानः] गीयमानं
त्रिपुरदाहलक्षणं अवदानं माश्चर्यकर्म यस्य । [अध्वान्तविकारलङ्घ्यः]
ध्वान्तमान्तरं तमस्तस्य विकारा हर्पाद्यस्तरलङ्घ्यो^२ऽनाक्रमणीयः ।
१त्वं महिमदर्शने^३ऽप्यनहंकृत इत्यर्थः । [ताराधिपखण्डधारी] शशिकलाभृत् ।
त्रिपुरशब्देनाऽत्र तद्वाहो लक्ष्यते ॥ ४८ ॥

१. अवदान०—शा. २. ०स्तरं लङ्घ्यो—मुशा. ३. महिम्ना दर्शनेन—
व. व. म. न.

खे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।
तटाभिधातादिव लप्रपङ्के धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विपाणे ॥४९॥

खे खेलगामीत्यादि ॥ वाहः वृषभः तम् ईशं [खे] भाषाशे [उवाह]
भवहत् । कीदृशः । खेलगामी सखिलासपायी । [सशब्दचामीकरकिङ्कि-
णीकः] सशब्दाश्चामीकरकिङ्किण्यो द्वैर्घण्टिका यस्य शब्दांपमानकनक-
घण्टिकः । तथा प्रोतघने स्यूतमेधे विपाणे शृङ्गे धुन्वंन् कम्पयन् ।

उत्प्रेक्षते । तटाभिघाताद् इव वप्रक्रीडया^१ इव लग्नपङ्के । कर्दमाश्लेषाद्
विषाणकल्पः ॥ ४९ ॥

१. कनक०-च.न. मुशा

२. वप्रक्रीडत-मुशा.

३. 'हि'-अपा-मुशा.

स प्रापदप्राप्तपराभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तात् ।

पुरो विलग्नैर्हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणम्^१ ॥५०॥

१. कृष्यमाणः-म.

स प्रापदित्यादि ॥ अप्राप्तपराभियोगम् अनासादितरिपुपरिवेष्टनं [सः]
असौ ईश्वर. [नगरम्] औपधिप्रस्थं [मुहूर्तात्] क्षणमात्रेण [प्रापत्]
आसदत् । उत्प्रेक्षते । [पुरः] अग्रतः विलग्नैः [हरदृष्टिपातैः] हरदृतीयन-
यनपातैः इव हेतुभूतैः सुवर्णसूत्रैः [कृष्यमाणम्] आकृष्यमाणम् । मन्वया
कथं दूरस्याशु प्राप्तिः स्यादिति भावः^१ । [सुवर्णसूत्रैरिव] । एष इवशब्दो
दृष्टिपातानामुपमार्थो नोत्प्रेक्षामपि प्रतिपादयितुं समर्थः यस्मादिवशब्दद्वय-
प्रयोगो न्याय्यः । यथा- 'अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं संनिगृह्य तिमिरं
मरीचिभिः । कुङ्कुमलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥'
[कुमार० ८-६३] इत्यादि । हेतुदृतीयायां तु न किञ्चिददृश्यद्वयम् ॥५०॥

१. 'कर्तृवृत्तिया तु द्वितीयमिवशब्दं निनोत्प्रेक्षा दुर्घटा स्यत्'-अपा. -मुशा.

तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।

स्वयाणचिह्नादवतीर्य मार्गादासन्नभूपृष्ठमियाय देवः ॥ ५१ ॥

तस्योपकण्ठ इत्यादि ॥ तस्य अत्रेः उपकण्ठे समोपे [देवः] भगवान्
आसन्नभूपृष्ठम् [इयाय] अगात् । स्वयाणचिह्नात् आकाशात् [अवतीर्य]
भवच्छत्रं त्रिपुरवधकाले शरक्षेपान्नभसः स्वयाणचिह्नत्वम् । कीटागसौ
[घननीलकण्ठः] मेघकालगलः^१ । तथा [कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः] कुतूहले-
नोन्मुखैर्नागरिकैरीक्षितः^२ ॥ ५१ ॥

१. मेघनीलकण्ठ-च. न.

२. ०कैरीक्षितः-मुशा.

तमृद्धिमद्वन्धुजनाधिरुद्वैर्दृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥

तमृद्धिमदित्यादि ॥ तम् ईशं [गिरिचक्रवर्ती] अद्रिराज^१ प्रयुज्जगाम
अप्रतो निर्ययो । कै । [अद्धिमद्-धुजनाधिरुद्धै]^२ स्फीतस्वजनालङ्कृतैः
कुण्डलक्रेयूरमणिमणिक्यादिभि स्फीता ये स्त्रजनास्तैरधिष्ठिते^३ [गजानां
वृन्दै] हास्तिकै [प्रफुल्लवृक्षै] निकसितपादपे [स्रै] निजै इव [फटकै]
नितम्भै । स कीदृश । [आगमनप्रतीत] भगवदागमनेन प्रतीतः
प्रमुदित ॥ ५२ ॥

१ अद्रिनाथ-मुशा २ २-‘स्फीत छिनै’-नास्ति-मुशा

वर्गाबुभौ देवमहीधराणा द्वारे पुरस्योद्धृतापिधाने ।
समीयतुर्द्रविसर्पिधोषो भिन्नैकसेतु पयसामिधोषौ ॥ ५३ ॥

वर्गाबुभावित्यादि ॥ [देवमहीधराणा] देवा^१ हरिहरहिरण्यगर्भ-
रथीन्द्रचन्द्रादय मेरुमन्दरमलयादयो महीधरास्तेषामुभौ [वर्गौ] संबौ^२
उद्धृतापिधाने अवावृतकपाटे^३ पुंस्य द्वारे समीयतु सजग्माते ।
कायिव । पयसाम् [ओधौ] प्रयाहा इव [भिन्नैकसेतु] भिन्नस्फुटितौ
विदारित^४ एक साधारण सेतुर्ययोस्ता तोयपुरो यथा सङ्गच्छेते ।
सेतुद्वारस्योपमानम् । द्रविसर्पिधाषौ इति उभयविशेषणम् । अपिधीयते
व्यग्यतेऽनेनेत्यपिधानं कपाटम् ॥ ५३ ॥

१ १ ‘देवा सधौ’-नास्ति-मुशा २ ० कपाट-व न मुशा
३ लटित-मुशा ४ कपाट-मुशा

हीमानभूद् भूमिधरो हरेण त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।
पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरमापन्नितं नात्मशिरो निषेद ॥ ५४ ॥

हीमानभूदित्यादि ॥ [त्रैलोक्यवन्द्येन] त्रिजगद्वन्द्येन^१ हरेण पूर्वं
पण्डितत्वात् [भूमिधर] अद्रिनाथ हीमान् लङ्घितोऽभूत् । सर्वेश्वरो
नाम आदौ प्रणमतीति । स च दूरम् अपर्यम् आपन्नितं नामितमपि
[आत्मशिर] निजमुत्तमाङ्गं न निषेद नाऽनासीत् । कुत । तस्य
महिम्ना प्रमाणातिशयेन । अन्युत्पद्य हि पश्चाद् विहितमपि घन्दन
किं पूर्वं एतमिति महिम्ना कथां मयने । यदि वा भगवत सर्वापरि

१. बुधान्तरदिने-मुशा

वर्तित्वाद् भुवनानामध.स्थत्वे सममेव सत्यात्मशिरसोऽत्र पूर्वगा
योद्धव्यम् । न तु प्रणाममात्रेण । महिम्ना हि भगवता सर्वे ना
अस्मिन्पक्षे महिम्नेति नमनापेक्षया कर्तरि तृतीया ॥ ५४ ॥

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्रीर्जात्तुरग्रेसरतामुपेत्य ।

प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनमागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

१. ०र्णान्तरपुष्पवर्षम्-ठ. ०पुष्पमार्गम्-मुग्धा.

स प्रीतीत्यादि ॥ स हिमयान् [प्रीतियोगात्] प्रीत्या जा
अग्रेसरतां पुरोयायित्वम् [उपेत्य] अवाप्य एनं धीकण्ठं [न्दि
आत्म'मन्दिरं प्रावेशयत् । ऋद्धं स्फीतं तथा [आगुल्फ
आगुल्फं पादपूरं कीर्णान्यापणमार्गं हृष्टपथि पुष्पाणि यत्र ।
यावद् हृष्टमार्गं तिक्षिन्तकुसुमराशिः' । 'अन्तर' इति पाठे नगरा
मार्गोऽन्तर्मागः ॥ ५५ ॥

१. निज-व. न. व. म. मुग्धा.

२. २. 'गुण्टिका ..राशिः' नास्ति-

तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥

१. मुक्तान्०-चा.

तस्मिन्मुहूर्तेत्यादि ॥ अथ तस्मिन् मुहूर्ते महाराज
[ईशानसंदर्शनलालसानां] घरविलोकनसाभिलाषाणां [पुरसुन्दरी
नगरवनितानां [त्यक्तान्यकार्याणि] उत्सुष्ट्यापाराणि' विचेष्टि
चरितानि [प्रासादमालासु] दृग्म्यां बलिपृष्ठेषु इत्थं
[बभूव] आसन्नभूयन् ॥ ५६ ॥

१. महेश्वर-व.

२. ०व्यापारान्तराणि-मुग्धा.

३. 'बभूवना'प्रकारे

नास्ति-व. व. म. ल. न. मुग्धा.

कथमित्याह-

आलोकमार्गं सहस्रा व्रजन्त्या कयाचिद्दुष्टेष्टनवान्तमाल्यः ।

बद्धं न संमायित एव तावत्करेण रुद्रोऽपि नै केशपाशः ॥ ५७

१. च-न., हि-ग.

सप्तम सर्ग ।

आलोक्येत्पादि ॥ सहसा अनाशंकम्' आलोक्यमार्गं गवाक्षपथं गतया
कयाचित् [व्रजन्त्या] यान्त्या [केशपाश] केशकलापं बहु प्रयितुं न
समावित पत्रं तावत् । आस्तामेतत् करेण अपि न हृद् नाप्टन्ध ।
अतश्च यत्र कररोधस्यैव त्वराशशादसम्भारनत्वम्' । तत्र बन्धाचरण
दूरादपेतमेतत्पर्य । [उद्वेष्टनयान्तमाल्य] मुक्तमाल्य उद्वेष्टनघशात्
त्यक्तापीड । तस्यान्तस्थित वात्'] मालानां समूहो माल्यम् । 'पाशादिभ्यो
य' [पा० सू० ४-२-४६] । हस्तपक्षपाशा केशेषु प्रशसावाचका ॥७॥

१ अगङ्गम्-ल २ न नियोजित एव' अग-मुशा ३ अगत्वम्-
व मुशा, अगत्वम्-ल ४ तस्या-तस्थत्वात् मुशा

प्रसाधिकालम्पितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलककाङ्क्षा पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

प्रसाधिकेत्यादि ॥ अ या काचित् अङ्गना प्रसाधिकालम्पित सैरुग्रीगृहीतं
द्रवरागम् अशुष्कालककम् [अग्रपाद] चरणमग्रम् आक्षिप्य आच्छिद्य
उत्सृष्टलीलागति परित्यक्तपिलासगमना [अलनतकाङ्क्षा] रात्रकरसचिह्नं
[पदवीं] मार्गम् [आगवाक्षात्] आगतायनात् [ततान] अग्रमेव । अग्रे
चाऽसौ पादश्चाग्रपाद इति गुणगुणितोरमेदात् विशेषणलक्षणसमास ।
अग्रे पादोऽग्रपाद इति सप्तमीसमासो वा ॥ ५८ ॥

१ मेदाक्ष तु पदाशर्चना [द्र पा० सू० २-२-८] पत्नीवनात् । अग-मुशा

विलोचन दक्षिणमङ्गलेन सभाव्य तद्वञ्चितनामनेत्रा ।

तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

विलोचनमित्यादि ॥ [अपरा] अन्या नारी दक्षिण [विलोचनम्] अक्षि
[अङ्गनेन] कञ्जलेन सभाव्य सयोज्य [तद्वञ्चितनामनेत्रा] वामे तु
तददत्तैव करेण [शलाका] तुलिका [वहन्ती] दधाना तथैव उत्सृष्ट-
लीलागति [वातायनसन्निकर्ष] गवाक्षसमीप' [ययौ] अगात्' ।
वातोऽयत्ते प्रसरत्यनेनेति वातायनो गवाक्ष ॥ ५९ ॥

१ अङ्गम्-व न मुशा, अङ्गनिधम्-व अङ्गनिधम्-म २ अङ्गम्-मुशा

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न वबन्ध नीयीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेण हस्तेन तस्थावप्लम्ब्य तामः ॥ ६० ॥

जालान्तरेत्यादि ॥ [अ-या] अपरा वनिता त्परावशात् [भिन्ना] गमनत्रुटिता नीयीं [जालान्तरप्रविष्टदृष्टि] उच्चगवाक्षवि-
निक्षिप्तनेत्रत्वात् न वबन्ध । केवल [हस्तेन] करेण [वास]
[अवलम्ब्य] अप्ठभ्य तस्थौ आस्त । अतश्च [नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेण
नाभौ प्रविष्टकटककान्तित्वम् ॥ ६० ॥

१ नाभिप्रविष्ट-व म मुशा

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमित्तं गलन्ती ।
रुस्याधिदासीद्रसना तदानीमङ्गुष्ठमूलापितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

अर्धाचिनेत्यादि ॥ अन्यस्याश्च सत्वरमुत्थिताया तदानीं [रसना]
मेसला [अङ्गुष्ठमूलापितसूत्रशेषा] पादाङ्गुष्ठापितसूत्रशेषा [आसीत्]
यभूत् । यत् [अर्धाचिता] अर्धप्रोतोद्भिन्ना^१ । अत एव [पदे पदे] प्रति
पदं गलन्ती भ्रष्टाभरणा । [दुर्निमित्ते] द्रुष्टं निमित्तं निधानं निक्षेपो वा
यत्र तद्दुर्निमित्तं चलनं त एव तन्तुशेषत्वम् ॥ ६१ ॥

१ त्वरणे-मुशा

२ अर्धमचितोभिन्ना-नगा

३ चलन-

व न म व मुशा

तासां मुखैरासगन्धगर्भैर्व्याप्या-तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोचनेत्रभ्रमरैर्गनाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इगमन ॥ ६२ ॥

१. पत्राभरणा-अ ना

तासां मुखैरित्यादि ॥ तत तासां [सान्द्रकुतूहलानां] वर्धमान-
फोतुफानामद्गनानां [मुखैः] वरुणैः [व्याप्या-तराः] व्यापूर्णमध्या
गवाक्षा [सहस्रपत्राभरणा] कमलालङ्कृता इव आसन्^१ । मुखानां
पत्रनिभत्वात् । तदेव साम्प्रमाह । [व्यासग-धगर्भं] व्यासग-ध

१ ०धन०-अना -य न म मुशा.

२ 'अभयन्'-अना -य म. मुशा

३ कमल०-व म

सप्तम सर्गः ।

पातसौरभ्यं^१ गर्भे गर्भो वा येषां तैः । [विलोलनेत्रभ्रमरैः] चटुलानि
नयनानि पट्टपदा येषां तैः ॥ ६२ ॥

४. सौरभ-व न मुखा.

तमेरुदृश्यं नयनैः पिवन्त्यो नार्यो न जग्मुर्पिपयान्तराणि ।

तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६३ ॥

तमेरुदृश्यमित्यादि ॥ ता नागरिका तं देवम् अतिदर्शनीयत्वात्
[नयनैः] ईक्षणैः पिवन्त्य सादरमलोकयन्त्य शब्दादीनि विषयान्तराणि
न [जग्मुः] ययुः नाचिन्तयन् । तद्गतमनस्कत्वात् । तथा हि नान्य
पश्यन्ति न शृण्वन्ति न जिघ्रन्ति न स्पर्शमनुभवन्ति । अतश्चोत्प्रेक्षते ।
नूनम् [आसाः] तासां [शेषेन्द्रियवृत्तिः] श्रवणादीनां ज्ञेयानाम् इन्द्रियाणां
वृत्तिरारूढतादिको व्यापारस्तदा सर्वात्मना सामस्त्येन चक्षु इव प्रविष्टा
नैत्रयोरेव कृतप्रवेशत्वात् । तदेवैक रूप पश्यन्ति ता शृण्वन्तीत्यादि सका-
मत्नादिति भावः । एरुश्चासौ दृश्यश्च तम् [एरुदृश्यः] सर्वात्मनो रम्यम् ॥ ६३ ॥

१ नाजशिर-३ म

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमर्णया पेलप्रयापि तप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६४ ॥

परस्परं स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां त्रिफलोऽभविष्यत् ॥ ६५ ॥

न नूनमारूढरूपा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥ ६६ ॥

अनेन सम्बन्धमवाप्ये दिष्ट्या मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।

मूर्धानमालि क्षितिधारणोच्चमुच्चैस्तरं^२ वक्ष्यति शैलगजः ॥ ६७ ॥

इत्यौषधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन्कथाः श्रोत्रमुत्सास्त्रिनेत्रः ।

केयूरचूर्णोक्तलाजमुष्टिं^३ हिमालयस्यालयमाससाद ॥ ६८ ॥

१. कोमलाभि-०-८.

२. त्रिथो-०-चा. मुखा

३. मुपत्य-०.

४. पादलोचमुपेस्तरा-०-चा. मुखा.

५. मुष्टि-०-चा. मुखा

स्थाने तपो चतुर्भिः कलापकम् । [इत्थोपधिप्रस्थेत्यादि ॥
 [त्रिनेत्रः] भगवान् [ओपधिप्रस्थविलासिनीनां] अद्रिनगरनाथिकानां ।
 सुखा] कर्णपरितोपकारिण्यः इति इत्थं [कथा.] गिरः [शृण्वन्] क
 [हिमालयस्य आलय] श्वसुरसङ्घ [आससाद्] प्राप । [१००
 लाजमुष्टिं] कैपूरैर्भुजाभरणैरन्योन्यसंघट्टवशाच्चूर्णीकृता. पिष्टा ७०
 मृष्टधान्यकरपल्लवसंवृत्तयो यस्य [तम्] । प्रवेशकाले कौतुकलागा
 नारीभिः क्रियते । कास्ताः कथा इत्याह - स्थाने तप इत्यादि
 अपर्णया^१ पेलवया अपि सुकुमारयापि दुश्चरं तपः [अभितप्तां] च
 एतदर्थं तत् स्थाने युक्तम् । यतः अस्य देवस्य या नारी [१०
 प्रेष्यत्यमपि [लभेत] प्राप्नुयात् सा अपि [कृतार्था] कृतकृत्या [१
 भवेत् किं पुन. अङ्कशय्याम् उत्सङ्गस्थानम् ॥ ६४ ॥ परस्पररेणेत्या
 इदं च द्वन्द्वं युगलं चेत् यदि न [अयोजयिष्यत्] सवद्येत्
 अस्मिन् द्वये मिथुने [रूपविधानयत्नः] शोभातिशयविमो^२
 अम्य [प्रजानां पत्युः] वैधमः [धिकल] निष्कल [अभविष्यत्] भवे
 असदृशसमागमात् । कीदृश द्वन्द्वम् । [परस्पररेण] अन्योन्य [१०
 यशोभम्] अभिलषणीयकान्ति । एषो भद्रोऽसावपि रम्येति^३ ।
 पस्याभावाल्लुङ्प्रयोगोऽत्र दु.साधुः ॥ ६५ ॥ न नूनमित्यादि ॥ ६६
 क्रुद्धेन अनेन [नूनं] निश्चित [कुसुमायुधस्य शरीरं] स्मर^४वपुः न [१
 भस्मीकृतमपि तु रूपातिशयान्वितम् [अमुम्] पनं [दिवं]
 [उदीक्ष्य] दृष्ट्वा [घ्रीडात्] लज्जया स्वयम् एव असौ का
 [संन्यस्तदेह.] उन्मृष्टकावः । कथं^५ जितोऽहमेतेन सुरूपतयेति
 भाजिना जीयितः येन त्रपादुस्तरेण । घ्रीटाशब्दः स्त्रीपुंसयोः ॥ ६६
 अनेन सम्बन्धमित्यादि ॥ अन्या सखी प्राह - हे आलि
 [मनोरथप्रार्थितं सम्बन्धं] मनोग्थाभिलषितस्थाजन्यम्^६ अनेन देवेन
 विष्टया सम्बन्धं [अवाप्य] प्राप्य [शिलराजः] नगनाथ. ॥ १०
 भूमि^७ रक्षणोच्चतरम् अपि [मूर्धान] शिर इदानीम् [उच्चैस्तरम्] ७
 [वक्ष्यति] धारयिष्यति । ईश^८ जामातृकत्वमौन्नत्यकारणम् । दि
 इति निपात आनन्दार्थः । ^९सानन्दं महलमेतद्वा कस्याप्यमद्य वा । ^{१०}॥ ६५
 एवंविधाः कथा. शृण्वन् त्रिनेत्रो नगेशवासमाप^{११} । ११
 क्षुब्धादित्वाणत्वामायः^{१२} ॥ ६८ ॥

सप्तम सर्ग ।

- १ कुल्कम्-अन 'चतुर्भि' इत्यसमीचीन पाठ । 'पञ्चमि कुल्कम्' इति पाठ एव न्याय्य । २. 'मृष्ट वृत्तयो'-नास्ति मुशा ३ 'उभया'-अपा-
 व भ ल मुशा ४ उताङ्कस्थानम्-मुशा ५ 'वितथ'-अपा-
 व न मुशा ६ अहो, एष स्पृष्टो रम्या चैयमिति-व भ ल न र
 ७ स्मरस्य-मुशा ८ आलोक्य-व मुशा ९ कष्टम्-भ व न मुशा.
 १० मनोराग्याभिरपितम्-मुशा ११ पृथिवी०-मुशा १२ सर्वे०-मुशा
 १३ १३ 'सानन्द वा-नास्ति, मुशा १४ हिमाग्न्यमासदत्-मुशा
 १५ द्र पा० सू० ८-४-३९

ताम्रपताकाकुलमिन्दुमोलिरुत्तोरण राजपथं प्रपेदे ।

प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्ज्योत्स्नाभिपेकद्विगुणच्छयीनि ॥६९॥

१ ०च्यतीनि-म०

ताम्रपताकेत्यादि ॥ यामदेय पुरवनिता इत्यमूचु । ताम्रत् [इन्दु
 मालि] ईश' [राजपथ] महापथ [प्रपेदे] आप' । [प्रासादशृङ्गाणि]
 सौधशिखराणि [दिवा] अहनि अपि [ज्योत्स्नाभिपेकद्विगुणच्छयीनि]
 अद्रिकारुत्नानसिततराणि [कुर्वन्] विदधन् । कीदृश राजपथम् । [पताका
 कुल] वैजयन्तीसकटम् । ऊर्ध्वी'कृतानि तोरणानि यत्र तत् उत्तोरणम् ॥६९॥

- १ शशिरोपर मुशा २ आसताद-व न ३ रचन्-मुशा
 ४ उची०-मुशा

ततोऽवतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्वनाद्दीधितिमानिवोक्षणः ।
 क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्षांतराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥७०॥

१ तन-म २ कथा० म मुशा

ततोऽवतीयेत्यादि ॥ [तत] अथ शिव' [अच्युतदत्तहस्त] हरे
 करमण्डलम् [कमलासनेन] ब्रह्मणा' पूर्वं क्रान्तानि कक्षान्तराणि विवेश ।
 किं वृत्वा । उद्व्य वृषभात् [अवतीर्य] अरुह्य । कुत इय क इत्याह ।
 [शरद्वनात्] सिनाच्छरदभ्रात् दीधितिमान् अर्का यथावनगति ॥ ७० ॥

१ हर-म २ २ पूर्वान्ता सप्तकथा हिमवतो-मुशा

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वा परमर्षयश्च ।

गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छेन्प्रशस्यमैरम्भमिवोत्तमार्थाः ॥७१

१ ०मन्वगच्छन्-चा २ प्रशस्तमा०- म चा

तमन्वगिन्द्रेत्यादि ॥ त भगवतम् अन्वग् पश्चात् दवा [१२५] मुनय [गणा] पार्षदाश्च [गिर्यालय] हिमालयम् अभ्यगच्छन् प्राविशन् [प्रशस्य] यशानिमित्तम् आरम्भमुत्तमार्था श्रेष्ठवस्तुनि अनुसरन्ति । किलार्थे प्रशसाकर्म सिद्धयति । अन्वगिति पश्चादर्थ ॥ ७१ ॥

१ किल प्रयुक्तार्थे यशस्य मुधा

तत्रेश्वरो विष्टरभाग्यधारत्सरत्नमर्ष्यं मधुमञ्च गव्यम् ।

नवे दुकूले च नगोपनीते प्रत्यग्रहीत्सर्जमन्त्रमन्ध्यम् ॥७२॥

१ दुकूले मुधा २ ०वर्षम्-म स

तत्रेश्वर इत्यादि ॥ तत्र इन्द्रगृहे ईश्वर भगवान् विष्टम आसनस्थोऽद्विनाथदत्तं सरत्न गन्तयुनम् अर्घ्यम् अर्घादिक च मधुमन्त्रमाक्षिकान्वितम् मधुपर्जमि पर्थ । [नवे दुकूले] प्रत्यग्र च वासोयुगलपतद् [सर्वम्] अतिलम् अमन्त्रमन्ध्य समन्त्रम् आददे । अर्घाऽर्घा तदर्थं मुदकमर्घ्यम् । 'पादार्घ्याभ्या च' [६० सू० ५-४-२५] इति यत् । मन्त्रेण घन्ध्यं शून्य मन्त्रमन्ध्यम् । ततो नञ्सनास । यथावदिति प्रिधिवद् ॥ ७२ ॥

१ 'अथ उपनयनविशेषणम् । अमन्त्रमन्ध्यमिति तु प्रतिपहकिराया 'अथा-मुधा

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।

वेलासनाशै स्फुटफनराजिर्नरेहदन्वानि चन्द्रपादैः ॥७३॥

१ ०री म मुधा २ ०गमीम्-म

दुकूलेत्यादि ॥ स वर दुकूलवासा सितपट्टाभश्चर [विनीतै] सवितथै अवरोधदक्षै कञ्चुकिभि [वधूसमीपम्] उमासमीप नि ये नीत । यथा [नये] प्र यज्ञोदिते [चन्द्रपादै] शशिकिरणै [स्फुटफेनराणि] प्रकटडिण्डीरावलि [उदन्वान्] समुद्र [वेलासकाश] वेलापादैर् नीयते । तदुदये तस्योल्लासात् । हस्याधि घरुपमान, गौर्यां वेला, अन्त पुरपतीनां शशिरश्मवो दुकूलस्य फेनपुञ्ज । निन्ये इति कर्मणि ॥ ७३ ॥

१. ०शै-मुधा

तयो विवृद्धो ननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्यां ।
प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकरुः ॥७४॥

१. प्रवृद्धा०-म. स.

तया विवृद्धेत्यादि ॥ [तया] उभया [विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या] स्फीत-
संपूर्णवदन'मृगाङ्गरुचा संसृज्यमानः [शिवः] हरः [प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः]
विकसितनेत्रकैरयः [प्रसन्नचेतःसलिलः] प्रसन्नमनोजल इव [अमृन्] आसीत् ।
नेत्राणां मनसि चाऽस्य विरास आसीदित्यर्थः । विवृद्धेन्दुकान्त्या
[शरदा] शरच्छिद्रया संयोज्यमानः लोकरुः जगद्यया निर्मलसलिलो
विकसितकुमुदश्च भवति । तदा ह्यम्मः प्रसीदति कैवाणि विकसन्ति
शशो कान्तिमान् च भवति ॥ ७४ ॥

१. स्फीतकुमुद०-मुशा. २. तोयम्-मुशा

तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहतानि ।
ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूयन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥७५॥

१. आत्रशिरे मनोशाम्-स

तयो. समेत्यादि ॥ तत्क्षणं संयोगसमये तयोः सामिल्यापाणि
[विलोचनानि] नेत्राणि ह्रीयन्त्रणां अपामुकुलितत्वं अन्यमूयन् दधुः ।
कीदृशानि । समापत्तिषु अन्योन्यसंप्राप्तिषु [कातराणि] अर्थापाणि
द्रष्टुमशक्तानि, अतश्च किञ्चिन्मनाक् [व्यवस्थापितसंहतानि] व्यवस्था-
पितानि, अपाङ्गक्षिप्तानि, अन्तरं लज्जया संहतानि संकोचनानि । अत्र
एव ह्रीयन्त्रणामापुः । हियन्त्रणामानशिरे मनोशामिति पाठान्तरम् ॥७५॥

१. नयनानि-मुशा. २. लज्जामुमुञ्चिन्तम्-२. न. लज्जामुमुञ्चिन्तम्-मुशा.
३. अनापुः-म. घ. न. व. मुशा. ४. निर्वर्तिनानि-मुशा.

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं जप्राह ताम्राद्गुल्लिमप्रमूर्तिः ।
उमात्मना गूढतनोः स्मरस्य तच्छङ्किनः पूर्वमिव शरोदम् ॥७६॥

१. उमातनौ-म. मुशापाटी.

तस्याः करमित्यादि ॥ तस्याः वक्ष्याः [करं] पाणि [शैलगुरूपनीतं]
हिमवता नेलितं [ताम्राद्गुल्लि] लोमिहृत्कण्ठाक्षम् [अर्घ्यतः] वत्

[जग्राह] आददे ताम्रन्वाद्युत्प्रेक्षते । उमात्मना गूढतनोः गौरीरूपेण प्रच्छन्नवपुषः स्मरस्य मदनस्य [पूर्यं प्ररोहं] प्रथमाङ्कुरम् इव । कामेन हि तत्र उत्पत्तव्यम् । उत्पित्तोदय सवस्य ताम्राङ्कुरस्वरूपं जायते । उमोरूपेण तस्य गुप्तशरीरत्वं शर्वस्य शङ्कावशात् ॥ ७६ ॥

१. प्रथमं अङ्कुरम्-व. भ. व. २...२. तत्र उत्पत्तव्यमिति । उरन्वोश्च पूर्वं ताम्राङ्कुरोद्गमो भवति-मुद्रा

रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥७७॥

रोमोद्गम इत्यादि ॥ करसंस्पर्शवशात् [उमायाः] गौर्याः [रोमो-
द्गमः] रोमाञ्च. [प्रादुरभूत्] उपपादि । [पुङ्गवकेतुः] वृषभध्वजइव
[स्विन्नाङ्गुलिः] धर्मिनकरशाख [आसीत्] अभूत् । अतश्चोत्प्रेक्षते ।
हरगौर्याः [पाणिसमागमेन] करसंयोगेन [मनोभवस्य वृत्तिः]
मनोभववृत्तिः तयो [सम विभक्ता] तुल्यभागीकृता इव । स्वेदरोमाञ्चयोः
हि कामवृत्तयस्तद्वशादुत्पत्तेः । तदुक्तम्-

‘स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वग्भङ्गोऽथ घेषथुः ।
वैवर्ण्यमनुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः’ ॥७७॥

१...१. ‘तदुक्तम्.....स्मृताः’-नास्ति-व. भ. व. न. ल. मुद्रा.

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्वधूवरं पुप्यति कान्तिमय्याम् ।
सांनिध्ययोगादनयोस्तदानीं किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥७८॥

प्रयुक्तपाणीत्यादि ॥ अन्यत् अपि [वधूवरं] स्त्रीकुमारं [प्रयुक्त-
पाणिग्रहणं] कृतविवाहं विवाहकाले यत् [अग्र्याम्] उत्कृष्टां [कान्तिं]
धियम् अतयोः गौरीशरयोः [सांनिध्ययोगात्] सन्निवेशात् पुप्यति
प्राप्नोति । तदा तस्य [उभयस्य] द्वयस्य स्वयं [ध्रीः] शोभा किम्
इति कविभिः [कथ्यते] उच्यताम् । यदनुप्रवेशादन्यस्य विवाहे शोभा
भवात्, तत्र तयोः स्वयं कान्तिरवश्यमेव सर्वातिशायिनी । वधूवरमिति
सर्वद्वन्द्वो विभाषया एकवद् भवति ॥ ७८ ॥

सप्तमः सर्गः ।

तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्निं कराग्रसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।
स कारयामास वधूं पुरोध्यास्तस्मिन्समिद्धार्चिपि लाजमोक्षम् ॥७९॥

१. अशेन्न०-ए. म. चा.

तौ दम्पतीत्यादि ॥ स पुरोधाः तौ दम्पती वधूवरौ त्रिः वारत्रयम्
[वह्निम्] अनलं [परिणीय] प्रदक्षिणीकृत्य ततः [वधूं] केवलामेव
गौरीं [समिद्धार्चिपि] स्फुरच्छिखेऽग्नौ [लाजमोक्षं] लाजक्षेपं [कारया-
मास] अचीकरत् । [कराग्रसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ] कराग्रसंस्पर्शेन सुखानु-
भावलज्जया च निमीलिताक्षौ सङ्कुचितनेत्रौ^१ । दम्पती इति
कर्मपदम्^२ ॥ ७९ ॥

१. प्रनख्याले-अपा.-ल.

२. संकुचनेत्रौ-मुशा.

३. 'परिणीय प्रदक्षिणीकरणम् । पर्येश्चात्र शोदयः ।

अन्यथा भिन्नकर्तृकत्वात् क्त्वा दुर्लभो भवेत्-अपा. मुशा.

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशाद्बदनं निनाय ।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥८०॥

सा लाजधूमेत्यादि ॥ सा वधुः [गुरूपदेशात्] विरञ्चातया
लाजधूमाञ्जलिम् आदाय [बदनं] मुखं [निनाय] अनयद् जिघ्रपत् । यतः
रष्टगन्धं सौरभं हि तत्र श्रेष्ठम्^१ । स च लाजधूमः [कपोलसंसर्पिशिखः
कपोले प्रसरच्छिखत्यात् [मुहूर्तं] तत्क्षणं तस्याः [कर्णोत्पलतां] श्रोत्रो-
त्पलतां [प्रपेदे] मेजे । नीलकुवलयनिभत्यात्^२ ॥ ८० ॥

१. आनदत्-व.

२. आग्नेयम्-म. प्रेयम्-मुशा.

३. कुवलयनिभत्यात्-म. व. ल., ०-रुपदनिभत्यात्-मुशा.

तदीपदाद्रौरुणगण्डलेखमुच्छ्वासिकालाञ्जनरागमङ्गोः ।
वधुमुखं बलान्तयवान्तंसमाचारधूमग्रहणाद्वभूव ॥८१॥

तदीपदित्यादि ॥ तत् [वधुमुखम्] उमावरनम् [आचारधूमग्रहणात्]
आचारधूमपानात् पर्यविधे [वभूव] समवत् । कीटशम् । [इपदा-
द्रौरुणगण्डलेखम्] इपन्मनागार्द्रं अरुणे च गण्डलेखे यत्र । अक्षयोः
[उच्छ्वासिकालाञ्जनरागम्] उच्छ्वासी कञ्जलरागो यत्र । 'सयिकार-

कज्जलरागम् । तथा [फलीन्तयवावतंसं] म्लानो यथाङ्कुरो यत्र
धूमप्रहणस्याचारत्वे लोकोपचारदनुष्ठानात् ॥ ८१ ॥

१ 'सविकाश रागम्'-नास्ति-मुद्रा

वधूं द्विजः प्राह तवैप वत्से वह्निर्विवाहं प्रति पूर्णसाक्षी ।

शिवेन भर्ता सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥८२॥

१. कर्मसाक्षी-म

वधूं द्विज इत्यादि ॥ ततः [वधूं] गौरीं द्विज ब्रह्मा (प्राह) च
क्रिमित्याह [शिवेन] ईश्वरेण [भर्ता] पत्न्या सह त्वया [मुक्तविचारया
त्यक्तविचारया नि शङ्कया] [धर्मचर्या] धर्माचरणं [कार्या] कार्यम्
सहधर्मचर्या हि साध्वीव्रतम् । अत्र च [विवाह प्रति] विवाहे तत्र
[वधि] अग्नि [पूर्णसाक्षी] प्रथमसाक्षी । तेन चाल्लिगुमन्म १०१
गुज्यत इति भावः । चरणं चर्या । यद्मद [पा० सू० ३-१-१००]
इति यत् ॥ ८२ ॥

१. नि तशयम्-मुद्रा

आलोचनान्तं श्रवणौ वितत्य पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।

निदाघकालोल्बणभेदयेव माहेन्द्रमम्भं प्रथमं पृथिव्या ॥८३॥

१. श्रवणे-मुद्रा

२. विद्वत्-मुद्रा अ ना.

आलोचनान्तमित्यादि ॥ तद् [गुरो] ब्रह्मणो [वचन] वचन
[आलोचनान्तं] नेत्रपर्यन्तं [श्रवणौ] कर्णौ [वितत्य] विस्तार्य [भवान्या]
गौर्या पीतं धृतमङ्गीकृतम् । यथा [निदाघकालोल्बणतापया] ग्रीष्मसमये
प्रचण्डरविरुचा ततया [पृथिव्या] विद्वज्मन्या प्रथमं [माहेन्द्रम् मम्भं]
मेघजल पीयत इति प्रहर्षवचनम् ॥ ८३ ॥

१. श्रेण्या-म ए मुद्रा

ध्रुवेण भर्ता ध्रुवदर्शनाय प्रपुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।

सा दृष्ट इत्याननमुन्नमस्य ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥८४॥

ध्रुवेण भर्तेत्यादि ॥ ततः सा ध्रुवेण शादयतेन [भर्ता] पत्न्या

संतमः सर्गः ।

[ध्रुवदर्शनाय] ध्रुवतारावलोकप्रश्नाय [प्रयुज्यमाना] च उपयुज्यमाना
[आननं] मुखम् [उन्नमद्य] उत्क्षिप्य [द्वीसन्नकण्ठी] श्रीडया
सृष्टमला^१ 'दृष्टः असौ' इति [कथमपि] कृच्छ्रात् [उवाच] जगद् ।
एवंविधो होर लोकाचारः ॥ ८४ ॥

१. ०दर्शन०-मुद्या. २. चोद्यमाना-मुद्या. ३. श्रीडासृष्टमला-य. न. मुद्या.

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।

प्रणमस्तुस्तौ पितरौ प्रजानां पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥८५॥

इत्थं विधिज्ञेनेत्यादि ॥ [विधिज्ञेन] विवाहसमाचारविदा पुरोहितेन
ग्रहणा इत्थं पूर्वाकविधिना [प्रयुक्ताणिग्रहणोपचारौ] उपदिष्टोद्गाहविधानौ
तौ ईदरौ अनन्तरं [पद्मासनस्थाय] नलिननिविष्टं [पितामहाय] पितामहं
प्रणमन् चन्द्राते । माता च पिता च पितरौ मातापित्रोर्वा । पितामहाय
इति निराग्रहणव्यात्सम्प्रदानम् । द्वितीया तु न्याय्या ॥ ८५ ॥

१. ब्रह्मणम्-मुद्या.

वधूर्विधात्रा प्रनिन्द्य ते स्म कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।

वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्ती^१ आशास्यचिन्तास्त्रिमितो वभूत् ॥८६॥

१. ०मूर्तेः-अ. ना.

वधूर्विधात्रेत्यादि ॥ ततः प्रणमितेन [विधाना] वेधसा [वधूः]
गौरी प्रतिनन्द्यते स्म आशास्पते स्म । किमित्याह । [कल्याणि] भद्रे
वीरप्रसवा भव इति विक्रान्तपुत्रा भूयाः । [अष्टमूर्ती] महेश्वरे तु [सः]
असौ [वाचस्पतिः] चाग्नीश्वरः [सन्] अपि [आशास्य चिन्तास्त्रिमिनः]
अमिलपणीये चिन्तानिदचलः [यभूत्] अभूत् । परिपूर्णत्यादस्य
मनीषितस्या भावात् ॥ ८६ ॥

१. 'अभन्त् किमस्मात्प्राजास्पमिति'-अरा-मुद्या. २. आशासनीयस्या०-र.
य. भ. व. न मुद्या. ३. 'इति भावः'-अरा-मुद्या.

'सृष्टोपचारौ' चतुरस्रवेदी^१ तावेत्य पश्चात्कनकासनस्थौ ।

जायापती लौकिकमेपितव्यमा^२ द्राक्षतारोपणमन्यभूताम् ॥८७॥

१. ०रफारा-मुद्या. २. ०वेदि-मुद्या. ३. ०मेपणीयना०-न.

इ. ८. १०/१

क्लृप्तोपचारमित्यादि ॥ तत तौ [जायापती] वधूवरी [क्लृप्तो-
पचारां] दत्तोपचारां [चतुरस्रवेदीं] चतुरस्रां वेदीं स्थलीम् [पत्य]
आगत्य यात्वा आर्द्राक्षतारोपणम् अपश्यव्यवनिघानम् अन्वभूताम्
आसेवतु । यतस्तद् लौकिकम् एषितव्यं लोकोपचारावनुष्ठेयम् । सम्पन्न-
विवाहयोर्हि विप्रैः स्वजनेरविधवाभिश्चाद्वा यथा देया इति लोकाचार-
द्वयद्वयकर्तव्यम् ॥ ८७ ॥

१. दत्तपुष्पप्रकराम्-व. व. न. मुशा. २. ब्राह्मणैः-व. मुशा.

पत्रान्तलम्बैर्जलविन्दुबन्धैराकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
तयोरुपर्यायतनालदण्डमाधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥८८॥

२. ०जाले-म., ०वृन्दैः-स

पत्रान्तलग्नैरित्यादि ॥ तयोः गौरीश्वरयोः [उपगि] शिरसि साक्षात्
[लक्ष्मी] कमला कमलातपत्र छत्रं आधत्त दक्षं । कीदृशम् । पत्रान्तलग्नै-
रलम्बमानै [जलविन्दुबन्धै] मुद्रकणावस्थानं [आकृष्टमुक्ताफलजात-
शोभम्] आकृष्टा आनीता^२ मुक्ताफलजालशोभा यस्य । तथा [आयतनाल-
दण्डम्] आयतनालमेव दण्डो यस्य । छत्रं हि दण्डमीक्तिकैर्भाष्यम् ॥८८॥

१. पलाशात्-मुशा. २. 'आनीता' नास्ति-२.

द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनात्र ।
संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधू सुखग्राहनिबन्धनेन ॥८९॥

द्विधा प्रयुक्तेनेत्यादि ॥ सरस्वती अपि तत् मिथुनं युगल [द्विधा
प्रयुक्तेन] द्विभेदेन वाङ्मयेन वचनप्रबन्धेन नुनात्रास्तुत । अस्मिं तद्-
द्विभेदत्वमाह । वरं पाणिग्राहं संस्वतेनाशंसते स्म । वधू [सुखग्राहनि-
बन्धनेन] सुखेनाभ्लेशेन ग्राह्यं बोध्यं नियन्धनं रच्यता यस्य तेन प्रारुते-
नेत्यर्थः । तद्धि सुबोधं युवतिनुनातुचितम् । वरेण्यमुःरुष्टम् । वार्ता
विशारो वाङ्मयं गद्यपद्यम् ॥ ८९ ॥

१. ०पक्षीतारं-मुशा.

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धं रागम् ।
अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं ललिताद्गद्गारम् ॥ ९० ॥

३. प्रतिभिन्न-स.

तौ सन्धिष्वित्यादि ॥ तौ दम्पती [अप्सरसां] सुरवधूप्रयुक्तम्
[माद्य] प्रधान पुरातन वा प्रयोगम् नाट्यम् अपश्यताम् ऐक्षिपाताम् ।
कीदृशम् । मुख-प्रतिमुख-गर्भ-विमर्शन-निर्वहणारयेषु सन्धिषु [व्यञ्जित-
वृत्तिभेद] व्यञ्जित प्रकटीकृतो वृत्तीनां सार्वती-आरभटी-कौशिकी-
भारतीनां भेदो विशेषो यत्र । सन्धिभिर्भागेन हि तत्र वृत्तीनामवस्थानात् ।
तथा प्रसङ्गेन वृत्तीनामवस्थानयुक्तिमाह-

‘शङ्कारहास्यवीभत्सा रोद्रवीरभयानका ।

करणाद्भुतशान्ताश्च रसा स्युर्नव भावजा ॥’ [१]

तथा रसान्तरेषु शङ्कारहास्यादिषु^१ अप्सु रसविशेषेषु [प्रतिबद्ध-
राग] प्रतिबद्धोऽप्रस्थितो राग सगस्त्व यत्र । रसान्तरसञ्चारे विरा-
गता यत्र न जायत इत्यर्थ^२ । ललिताङ्गहारं ललितं सुकुमारोऽङ्गहारो
नृत्य^३पत्र, कोमलोर्ध्वभेदनं हि द्विविधं नृत्तम्^४ ॥ १० ॥

१ १ ‘गृणार भावजा’-नास्ति-म ल घ न व २ शृणारादिषु-भ.
ल न य च मुशा ३ न जातेऽप्य-मुशा ४ नृत्तम्-व भ ल मुशा

५ ‘पञ्चसन्धिश्चतुर्भ्रंतिश्चतु पञ्चसुतसुतम् ।

षष्टिशिल्शणोपत नाटक कर्मो विदु ॥

यतो हस्तस्तनो दृष्टिर्यथा दृष्टिस्त्वनो मन ।

यतो मनस्तनो भावो यतो भावस्तनो रस ॥’ इति पाश्चिपत्या-

मधिक्यात् । -भ १.

देवास्तदन्ते हरमूढभायं किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।

शापायसान^१प्रतिलम्ब^२मूर्तेर्येषाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥११॥

१ ०११०-मुशा अ ना २ ०११०-म चा ३ ०११०-म च.

देवास्तदेत्यादि ॥ तत्र तदन्ते नाट्यायसाने सर्वे [देवा] सुरा
भूमौ निपत्य [ऊढभायं] एतौ शङ्ख [हर] भयं [पञ्चशरस्य] विषमयो^१
सेवां येषाचिरे प्रार्थयन्त । [किरीटबद्धाञ्जलय] कीरीटेषु बद्धा यिज्यन्ता
मन्त्रायो येषां ते तपोका । कीदृशस्य । [शापायसानप्रतिलम्बमूर्ते]
शापायसानेन लम्बमूर्ते जनमनसि प्राणवपुषः^२ । एवं ह्युक्तम्-‘परिणोप्यति
पार्यन्तीम् [कुमार० ४-४२] इत्यादि ॥ ११ ॥

१. असमेदोः—मुशा. 'कामस्य'—अपा.—व. म. ल. २. दष्टाः लम्बाः—मुशा. ॥
३. भूयः शरीरं येन—मुशा.

तस्यानुमेने भगवान्विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
काले प्रयुक्ता खलु कालं विद्धिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥९

१. कालप्रयुक्ता—म. चा. २. कार्यं—म. स.

तस्यानुमेनेत्यादि ॥ ततो गीर्वाणाभ्यर्थितः [भगवान्] ।
[विमन्युः] विगतरोपः' कामस्य [आत्मनि] आत्मदेहे अपि [सा. ११]
पृषत्कानां [व्यापारं] पातम् [अनुमेने] अहोचकार । यस्मात्
विद्धिः [काले प्रयुक्ता] अवसरकृता [भर्तृषु] प्रभुषु विज्ञापना []
एति] सिद्धयति कृतविवाहत्वाच्च स्मरावसरः ॥ ६२ ॥

१. ०विरोधः—व. मुशा. २. 'कारणात्'—अना.—व. न. ३. सोऽवसरः—व. म. ॥
०त्वादसानवसरः—मुशा.

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य

क्षितिधरपतिकन्यामाददानः' करेण ।

कनककलशरक्षा भक्तिशोभासनार्थं

क्षितिधिरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥९३॥

१. ०दधानः—मुशा. २. ०युक्तं—म.

अथ विबुधेत्यादि ॥ [अथ] ततः' [विबुधगणान्] विरश्वादी-
न्देवसंघान् [विसृज्य] उत्सृत्य [क्षितिधरपतिकन्याम्] अवनिधग्नुतां
[करेण] हस्तेन आददानः [कौतुकागारं] मङ्गलान्त.पुग्म् [इन्दुमौलिः]
शिवः [आगात्] । कौटुशम् [कनककलशरक्षाभक्तिशोभासनार्थं] कनक-
फलशाः सुवर्णघंटा रक्षा रत्नोपधिष्ठना भक्तयो विच्छिन्नयः पुष्पशङ्ख-
चूर्णादिरचनाभिर्षा शोभा दीप्तयस्ताभिः सनार्थं युक्तं सकलम् । तथा
[क्षितिधिरचितशय्यं] क्षितौ भूमौ न तु पर्यङ्कादौ विगचिता शय्या
यत्र । तिरात्रं पञ्चरात्रं वा अथ.शायित्वात् ॥ ९३ ॥

१. 'यतिशेखरः'—अना—मुशा. २. 'पापंतीम्'—अना. व. म., जगन्मूर्ता—मुशा.
३. उत्तरत्रं—मुशा.

सप्तमः सर्गः ।

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं

वदनमपहरन्तीं तत्कृतोरक्षेपमीशः ।

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्

प्रमथं मुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥९४॥

१. तत्कृताक्षेपमीशः—म. २. प्रथम०—वा.

नवपरिणयेत्यादि ॥ तत्र यासागारे [ईश.] भगवान् व्यक्षः
[गौरीं] कान्तां प्रमथमुखविकारैः पार्षदानां वक्त्रविकारैः गूढम् अप्रकटं
[हासयामास] अहासयत् । यतः [शयनसखीभ्यः] शयने सह
शापिन्योश्च याः सरपस्तासां विश्वस्तानाम् अपि कथञ्चित् दत्तवाचम् ।
अतश्च यदासावुक्तापि लज्जया गिरं नार्यपति न मिश्रयति^१ नोदीरयति^२
तदा विकृतरूपान् गणान् सृष्ट्वा गूढं जहासेत्यर्थः । स्मिताविभांवार्यं
भगवान् बहुविकृतीः कारयते^३ । ततस्ताभिरनुमोदयित्वा तामीश्वरो-
ऽजीहसदित्यर्थः । कीदृशीं ताम् । [तत्कृतोरक्षेपं] तेन हरेण कृतमुत्क्षेप-
मुन्नमनं यस्य तद् वदनम् अपहरन्तीं अन्यतः कुर्वन्तीम् । यतः
[नवपरिणयलज्जाभूषणां] नवो यः परिणयो विवाहस्तेन या लज्जा
घीडा सैव भूषणं यस्याः सा ताम् । मालिनीवृत्तमिति भद्रम् ॥ ६४ ॥

१. वासगृहे—मुशा. २. प्रमथानाम्—व. म. मुशा. ३. नामिश्रयत्—मुशा.
४. 'नोदीरयति'—नास्ति—मुशा. ५. वक्त्रविकृतीः कुर्वते—मुशा.
६. 'श्लोकद्वयेऽपि'—अना—मुशा.

आनन्ददेवायनिबल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकायां पार्वती-
पाणिग्रहणवर्णनो नाम सप्तमः सर्गः ।^१

१. इति श्रीकुमारसंभवे सप्तमः सर्गः—व. इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कवि-
कालिदासकृतौ टीकाया सुबोधदुबोधे आनन्ददेवायनिबल्लभविरचितायां कुमारसंभवपञ्चि-
काया सप्तमः सर्गः ।—म. इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कालिदासकृतौ टीकाया
आनन्ददेवायनिबल्लभविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकौ सप्तमः सर्गः—व. इत्यानन्ददेवाय-
निबल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपञ्चिकाया उद्भूतसाराया सप्तमः सर्गः समाप्तः
—द. इति कुमारसंभवे महाकाव्ये आनन्ददेवायनिबल्लभविरचितायां कुमारपरिणयोनाम
सप्तमः सर्गः समाप्तः ।—न, इत्यां टीकाया सप्तमः सर्गः—शा. इत्यानन्ददेवा
संभवपञ्चिकायां कुमारसंभवपञ्चिकाया सप्तमः सर्गः ।—मुशा. --

॥ श्रीः ॥

आनन्ददेवायनिबल्लभदेवविरचितायां कुमारसंभवपत्रिकायां

अष्टमः सर्गः ।

अथोमा^१परिणयनमुपवर्ष्य^२ कुमारोत्पत्तिनिदानस्य^३ गर्भनक्ष
निधुवनवर्णनं चिन्तीपुर्नववध्रृत्तान्तवर्णनं तावदाह-

१. पार्वती०-ल.

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिश्रहादभूत्कामदोहदसुखं मनोहरम् ॥ १ ॥

१. कामदोहदमनोहर वपु -स., ०श्रीहृद०-अ. ना.

पाणिपीडनेत्यादि । अथ [शैलराजदुहितुः] पार्वत्याः [हरं]
प्रति [पाणिपीडनविधेः अनन्तरं] करग्रहणानन्तरं [कामदोहदसुखं
कामदोहदेन मन्मथाभिलाषेण सुखं] [मनोहरम्] उपजोपरम्पम्^१ अभूत् ।
कुतः । [भावसाध्वसपरिश्रहात्] भावसाध्वसयोः प्रीतिभीत्योः परि
श्रयात् । स्वामाविकं हि तत्रोमाया नवोदत्वात् साध्वसम्^२
अस्मिन्सर्गे रथोज्ज्वलात् ॥ १ ॥

१. सुरतम्-ल. न., अस्मिन् सर्गे मुद्रिनशारदाया प्रायः भिन्नः पाठः दृश्यते ।

इदानीमेतदेव वर्णयितुमाह-

व्याहता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छद्वलम्बितांशुका ।

सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥ २ ॥

१. विचारयितुम्-ल.

व्याहता प्रतीत्यादि ॥ सा गौरी [तथा अपि] पञ्चविधाऽपि
[पिनाकिनः] शूलिनः [रतये] प्रीत्या एव आसीत् । सा हि व्याहता
प्रश्नाय प्रश्नं चोदित्रा^१ [प्रतिवचः] प्रतिवचनं न [संदधे] वदात् ।
[अवलम्बितांशुका] आश्रितवसना गन्तुम्^२ [ऐच्छत्] इच्छति । [शयनं]

१. नोदिता-ल.

२. 'यागुम्'-आ. -ल.

शयने च [पराङ्मुखी] परावृत्य [सेवते' स्म] आस्ते । तथापि हरस्य प्रीतिमकरोत् । नवोद्वायाः साध्वसस्यैवालंकारत्वात् । तदुक्तम्- 'दृष्टा दृष्टि-मघो ददाति' इत्यर्थः ॥ २ ॥

कैतवेन शयिते कूतूहलात्पार्वती प्रतिमुखं निपातितम् ।
चक्षुरुन्मिपति सस्मितं प्रिये विद्युदाहतमिव' न्यमीलयत् ॥ ३ ॥

१. विद्युतेव विहितं - मुग्धा.

- कैतवेनेत्यादि ॥ [पार्वती] गौरी कूतूहलात् कर्णनिहितं चक्षुः [विद्युदाहतं] तडिदाहतम् इव न्यमीलयत्, पिदधौ । यतः कैतवेन व्याजेन [शयिते] सुप्ते सति प्रिये वीक्ष्य किमेवा करोतीति । ततस्तस्मिन् सस्मितं चक्षुः उन्मिपति सति विकसिताक्षे । यावदेव सा वीक्षितुमारब्धा तावदीदृशो हसन्नेत्रमुदमीलयत् ॥ ततः सा विद्युतेव आहतं' स्वचक्षुः [न्यमीलयत्] समकोचयत् ॥ ३ ॥

१. निहतम्-ल.

२. 'समकोचयत्' नास्ति-ल. न.

नाभिदेशनिहितः सकम्पया शङ्करस्य रुहये तथा करः ।
तन्नितम्वमथ' चाभवत्स्वयं दूरमुच्छ्वसितनीविवन्धनम् ॥ ४ ॥

१. तद्दुकूलमथ-म. अ. ना.

नाभिदेशेत्यादि ॥ [सकम्पया] स्पन्दमानया [तथा] उमया [शंकरस्य] पत्युः [करः] पाणिः रुहये अवष्टभ्यत यतः [नाभिदेश-निहितः] नाभिदेशे श्रोणीभागे निक्षिप्तः । अथ च कररोधेऽपि [तन्नि-तम्यं] तज्जघनं स्वयम् एव दूरम् अ'यर्थम् उच्छ्वसितनीविवन्धनं इत्यथो-च्चयग्रन्थनम् [अभवत्] आसीत् । 'पाणिस्पशेनैव शरीरोच्छ्वासात् ॥४॥

१. अग्रन्थिः-न. व.

२. 'पाणि....श्वाच्छ्वासात्'-नास्ति-ल. न.

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।
सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

एवमालीत्यादि ॥ सा सखीभिः इत्थम् उपदिष्टं [प्रमुखवर्तिनि] सम्मुखासीनि [प्रिये] वल्लभे [व्याकुला] व्याकुलत्वात् [न स्मरत्]

विसस्मार' । किमुपदिष्टमित्याह । हे आलि । सखि निगृहीतसाध्वसं
भयमपहाय' [शङ्कर] प्रिय त्वया एव [से यताम्] आवर्जयितव्य इति ।
एवमिति यस्ताभिरुक्तो विधि स बोद्धव्य । उपदिष्टमिति भाव ॥५॥

१ वस्मरत्-ल

२ 'रहसि एकांतरे शयन'-अवा ल न

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तर ददौ ॥ ६ ॥

अप्यवस्तुनीत्यादि ॥ [प्रश्नतत्पर] पृच्छत प्रिय पार्वती [वीक्षितेन]
दृष्ट्वा [परिगृह्य] गृहीत्वा [मूर्धकम्पमय] शिर कम्पेनास्य उत्तर
ददौ । न च वचसा, शालीनत्वात् । कीदृश तम् । [अपि अवस्तुनि]
अप्रयुज्यमानेऽप्यर्थे प्रेमतत्पर लम्पटम्' । किमर्थम् । कथाप्रवृत्तये प्रश्न
व्याजेनानया सह मे कथा प्रवर्ततामिति । सा त्वधाष्वादिभिनयेन
समुत्तरयति ॥ ६ ॥

१ प्रश्नलम्पटम्-ल

शूलिनः करतलद्वयेन सा सनिरुध्य नयने हताशुभा ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्ननिधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥

शूलिन करे यदि ॥ रहसि [हताशुभा] हताम्बरत्वात् प्रियस्य
[करतलद्वयेन] पाणिद्वयेन [नयने] नेत्रयुगे [सनिरुध्य] पिधायाऽपि
मोघयत्ननिधुरा निष्कलोचमातुला [अभूत्] अभवत् । यत तस्य
[ललाटलोचने] तृतीयऽक्षिण पश्यति । न हि तथा तत्सनिरुद्धम् ॥ ७ ॥

१ ०युग्मम्-ल न

सुम्भनेष्वपरदान'वर्जित सन्नद्वस्तमद्रयोपगृह्णने' ।

किंष्टमन्मथमपि प्रियोर्दुर्लभप्रतिकृत प्रवृत्तम् ॥ ८ ॥

१ ०गान्-व मुग्धा

२ गिनहस्तसन्धोपगृह्णनम्-म अ ना

सुम्भनेष्वित्यादि ॥ तस्य [प्रभो] इन्द्रस्य वधूरत नवोद्गानिधुवन
[दुर्लभप्रतिकृत] दृढप्रतिकृतरहितत्वात् [किंष्टमन्मथ] कर्दधितमदनम्
अपि प्रिय रन्तुमावर्जकं लज्जाया भूषण्यपगत्यात् । तदेव दुर्लभप्रति

अष्टमः सर्गः ।

कृतत्वमाह-चुम्बनेषु [अघरदानवर्जितम्] अघरार्पणहीनम् । अदयोप-
गूहने] निर्दयालिङ्गने [सन्नहस्तम्] उदासीनकरम् । प्रियकृते ह्यघरदाने
कण्ठाश्लेषे चोष्ठापणं प्रत्यालिङ्गनं च कार्यम् । तच्चचाऽसौ नवग्रधूत्वान्न
घकार ॥ ८ ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताघरं दानमत्रणपदं नखस्य^१ यत् ।

यद्रतं च सदयं प्रियस्य^२ तत्पार्वती विपहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥

१. इक्षमत्रणपदं नखं च-स. अ. ना. २. हरस्य-स.

यन्मुखग्रहणमित्यादि ॥ [प्रियस्य] कान्तकृतं [मुखग्रहणं]
वक्रुत्रपानं यत् [अक्षताघरम्] अखण्डितोष्ठं यत् च [दानं] कररुहदानं
[अत्रणपदं] अरुनक्षतं यत् च अन्यत् मुष्टिदानादिकं [रत] सदय तत्
[पार्वती] गौरी [विपहते स्म] सेहे न तु इतरत् विपरीतं खरम् ॥ ९ ॥

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा प्रभातसमये सखीजनम् ।

नाकरोदपकुतूहलं हिया शंसितुं तु^१ हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥

१. विमात०-स. मुगा.

२. च-न.

रात्रिवृत्तमित्यादि ॥ सा गौरी [प्रभातसमये] प्रत्युपसि^१ [रात्रिवृत्तं]
निशाव्यापारम् [अनुयोक्तुम् उद्यतं] विपृच्छिषुं [सखीजनम्]
आलिलोरुम् [अरुकुतूहलम्] अपगतक्रीतुकं^२ न [अकरोत्] व्यधात् ।
अथ च [हृदयेन] चेतसा तत् [शंसितुं] कथयितुं तत्त्वरे त्वगंघ्रके,
यन्नुमियेषेत्यर्थः । एवविधो ह्येव नवोढास्यभावः ॥ १० ॥

१. प्रत्युपः काले-स. न.

२. ०क्रीतुहलम्-ल. न.

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निपेटुयः ।

प्रेक्ष्य विम्बमनुविम्बमात्मनः कानि कानि न^१ चकार ञ्जया ॥ ११ ॥

१. ०मुगविम्बमा०-म. २. कान्यपि-अ. ना.

दर्पणे चेत्यादि ॥ सा देवी [दर्पणे] मुकुरतले [परिभोगदर्शिनी]
अघरखण्डनादिकं प्रियोपभोगं द्रष्टुं प्रवृत्ता सती पृष्ठतः पश्चाद्भ्रामे गुर्न
[निपेटुयः] निपण्णस्य [प्रणयिनः] कान्तस्य यिभ्यं पुः [आत्मनः
अनुयिभ्यं] आत्मयिम्बनिरुटे दर्पणसंकान्तं [प्रेक्ष्य] विलोक्य कानि

कानि' वर्णयितुमशक्यानि वस्तूनि [लज्जया] ह्रिया न [र
व्यधात् । विम्बस्य समीपे अनुविम्बम् ॥ ११ ॥

१. 'अपि'-अपा.-ल न. २. 'च पूर्वापेक्षया समुचये । एवमन्यत'-अपा.-ल

नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाश्रयत् ।
भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं वधूजनः ॥१२॥

नीलकण्ठेऽद्यादि ॥ ततो जननी मेना सुतां [नीलकण्ठ
यौवनां] हरोपभुक्ततारुण्यां आलोक्य समाश्रयत् । [हि]
[वधूजन] सुवासिन्यः [मातु] मातृणां [भर्तृवल्लभतया] पा
[मानसीं शुचं] हृदयदुःखम् [अस्यति] अपहरन्ति समाश्रयति
गार्ध्यागालवयो. ॥ १२ ॥

वासराणि कतिचित्कथञ्चन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया' ।
जातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥१३॥

१. रतमकारि चानथा-म.

वासराणोत्यादि ॥ स्थाणुना भवेन [कतिचित्]
[वासराणि] दिशन्ति [प्रिया] गौरी [कथञ्चन] कथञ्चित्
पदम् अकार्यत स्थितिमग्राह्यत विश्रम्भ कारिता । अनन्तरं [र
अनुभूतमन्मथरसास्वादात् [शनैः शनैः] क्रमेण सा [रतिदुःखशीलतां]
रतो सुरते दुःखशीलतां कण्ठस्वभावत्वं [मुमोच] अयाक्षीत् । काम
सुखानुभावात् सुरतं फलेशापहमभूदित्यर्थः । पदमिति पदस्थैर्ये ।
इति पद्यन्तात् कर्मणि ॥ १३ ॥

सस्वजे प्रियपुरोनिपीडितं' प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।
मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य निधिलं रुरोध सा ॥१४॥

१. ०निपीडनम्-म., ०निपीडिता-म.

सस्वजे प्रियमित्यादि ॥ [उरोनिपीडितम्] यत्र तत् तथा
कृत्वाऽसौ गाढं [प्रियं] पल्लवं [सस्वजे] आश्लिष्यत् । तेन
सुखनाप गृहीतं [मुखं] यत्र न अहरत् नान्यतश्चकार । तथा [मेखला-

अष्टम सर्ग ।

प्रणयलोलता] मेखलाप्रणये रसनाप्रार्थने जघनाम्बरग्रहणे चटुलव गतं
[हस्त] प्रियपार्णि [शिथिलं] मनाम् [क्रोध] अवष्टभ्नात् अवारयत् ।
पूर्वं त्वेतद् विपरीतमखिलमासीत् ॥ १४ ॥

हायसूचितमदृष्टविप्रियं चाटुमत्^१ क्षणप्रियोगक्रातरम् ।
कैश्चिदेव दिवसैस्तयोस्तथा^२ प्रेम रुढ^३मितरेतराश्रयम् ॥१५॥

१ भाव०-त म

२ दाढर्यभाव-न

३ तथा तयो-म, तयोस्तदा -मुशा

४ गृह० म

हायसूचितमित्यादि ॥ तत [कैश्चिदेव] कतिपयरेव [दिवसे]
अहोभि तयो दम्भत्यो एतविध प्रेम रुढम् इति प्रीतिरूपन्ता ।
कीदृशम् । [हायसूचिन] हावेन चेष्टाविशेषण सूचित कथितम्
[चाटुमत्] प्रियवचोऽन्वितम् । [क्षणप्रियोगक्रातर] क्षणमात्रविरहेण
च क्रातरमधीरहृदयाभिप्रायसूचकचेष्टाविशेषो भाव ॥ १५ ॥

तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत परस्तथैव ताम् ।
सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृतिः^१ ॥१६॥

१ षकृत्कृतम् म

त यथात्मैत्यादि ॥ सा देवी त प्रति [आत्मसदृशम्] आत्मालुरूप
यथा येन प्रकारेण अन्वरज्यत अस्तिह्यत तथैव सोऽपि ता जायामिति ।
समानरागत्वकथनम् । एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । [सागरात्] सागरवर्जं
हि [जाह्नवी] गङ्गा [अनपगा] अन्यत्र परचि-न प्रसरति । सोऽपि
अग्नि तन्मुखरसैकनिर्वृति तस्या जाह्नव्या मुखरसेन वन्त्रेणोदनेन एका
निर्वृतिरुल्लासो यस्य स तथोक्त । न हि गङ्गातोऽन्यथा सरिता असौ
पूरयितु शक्य । रक्तयोश्च दम्पत्योरन्यो-यमुखपाननिर्वृत्तिरन्यत्र वा न
पानत्वमुचितम् । अन्वरज्यत इति कर्नरि सकर्मकवाच्य तमिति कर्म-
सम्बन्ध । केचित्तु तमनु त प्रति कर्मप्रवचनीयमाहुः ॥ १६ ॥

१ प्रविशति-ल

२ महासनसदृशयनसहभोजनाच्छादनपानसमानदु लसुलसहजीवितमरणेषु समानम् ।
इति त्रिपिण्यमधिष्ठाठ. -भ-१

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिक्षितं युवतिनैपुणं तथा यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥१७॥

शिष्यतामि-यादि ॥ निधुवनोपदेशिन. सुरतोपाध्यायस्य [शङ्करस्य] हरस्य रहसि शिष्यतां [प्रपन्नया] प्राप्तया यद् युवतिनैपुण्य स्त्रीकौशलं [शिक्षितम्] अभ्यस्तम् । तदेव गुरुदक्षिणीकृतं हराय प्रणीवं दत्तम् । सर्वस्यैव तस्य तत्र प्रयोगात् । अन्तेवासिना हि गुरवे दक्षिणा देया ॥ १७ ॥

१ वरस्य-ल न २ 'समाप्तविद्येन सता'-अग-र. न.

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत्क्षण मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥१८॥

१ ०पाणि०-स

दष्टमुक्तमित्यादि ॥ त्रियेण [दष्टमुक्त] पूर्वं दष्टं खण्डितम-नन्तरं तं मुक्तम् [अधरोष्ठम्] अधोऽधरम् [अम्बिका] गौरी शीतलेन [मौलिचन्द्रशकलेन] शिरःशशिशस्त्रेण क्षणं निरवापयत् समाश्वसत् इति प्रौढाव्यापारकथनम् । [वेदनाविधुतहस्तपल्लवा] अधरदष्टेन या वेदना तथा विधुतहस्तपल्लवा कम्पितररक्सिलयेत्यम्बिकाविशेषणम् ॥ १८ ॥

१ 'शीतीकरित्यर्थ' -अग-र. न

चुम्बनादलरुचूर्णरूपितं शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥१९॥

१. ०दूषि-म. मुग्धा

चुम्बनादलरुचूर्णवादि ॥ न केवलं गौर्याष्टं शिवः शशिना निरवापयत् । यावत्सोऽपि [चुम्बनादलरुचूर्णरूपित] चुम्बनप्रशादलकस्थेन चन्दनादि-क्षोदेन पीडितं [ललाटजं नयन] तृतीयपक्षि [पार्वतीवदनगन्धवाहिने] पार्वत्या वदनमुखमारुताय ददौ अपेयत् । मुखप्रकारेणाङ्गो. नीरजस्कन्धा-पत्तेः [उच्छ्वसत्कमलगन्धये] उच्छ्वसन् विकसद्यमल तस्यैव गन्ध सौरभ यस्य तस्मै । उपमानाच्च [पा. ख ५-४-१३७] इती-यम् ॥ १९ ॥

१. कुटिलेशस्येन -र. न.

षष्ठमः सर्गः ।

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मवः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्वृषध्वजः ॥ २० ॥

एवमिन्द्रियेत्यादि ॥ [एवम्] इत्थम् [उमया] प्रियया [सह] साकं [वृषध्वजः] ईश्वरः [शैलराजभवने] श्वशुरगृहे मासमात्रम् [अवसत्] अतिष्ठत् । [इन्द्रियसुखस्य वर्त्मवः] हृषीकृष्णां सुखकारि यद् वर्त्म मार्गो युवत्यादिक. तत् [सेवनात्] उपभोगात् [अनुगृहीतमन्मथः] अनुगृहीतो^१ मन्मथो^२ येन ॥ २० ॥

१. 'गौरी'—अपा.—ल. न. २. 'कीदृशः'—अपा.—ल.

३. 'प्रतादिवः'—अपा.—ल. न. ४. कामः—ल. न.

सोऽनुमान्य^१ हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखपीडितम् ।

तत्र तत्र विजहार संपतन्न^२ प्रमेयगतिना ककुब्जता ॥ २१ ॥

१. अनुमन्य—ल. न. २. सचरन्न—म.

सोऽनुमान्येत्यादि ॥ ततः [स.] हरः^१ [आत्मजाविरहदुःखपीडितं] दुहित्विरहदुःखितं [हिमवन्तं] श्वशुरं [अनुमान्य] समाश्यास्य [अप्रमेय-गतिना] वेगवाहिना [ककुब्जता] वृषभेण [संपतन्न] व्रजन् [तत्र तत्र] तेषु वक्ष्यमाणेषु दिव्योद्यानेषु [विजहार] विक्रीड । अनुमान्य अनुज्ञां वापयित्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

१. भवः—ल. न.

तान्येव विहारस्थानान्याह-

मेरुमेत्य महदाशुवाहनः^१ पार्वतीस्तनपुरस्कृतः^२ कृती ।

हेमपल्लवविभंगसंस्तराम^३ न्यभूत्सुरतत्परः क्षपाम् ॥ २२ ॥

१. ०शुग्रीवकः—म. २. ०हृत्तान्—म. ३. ०संस्तरान्—म. ल.

४. सुरतमर्दनक्षमान्—म. स.

मेरुमेत्येत्यादि ॥ ततो देवः [मेरुं] मेरुपर्वतम् एत्य^१ तिधुयने-कसक्तः स हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरां सौवर्गकिशलयशकृत्शयनायां [क्षपां] निशाम् [न्यभूत्] बुभुक्षे । [महदाशुवाहनः] महदाशु^२ शीरो याहनः

१. 'आगत्य'—अपा.—ल.

२. 'वायुवदा'—अपा.—ल.

वृषभो^३ यस्य । [पार्वतीस्तनपुरस्कृतः] पार्वतीस्तनाभ्यां^४ पुरस्कृतोऽग्रतो
विहितः पश्चात् तस्या अवस्थानादिति । अतश्च कृती पुण्यमाक्^५
निजकान्ताकुचकलशक्षेपणाद्याधारशृङ्गाररसमनुभवति । तदुक्तं—
शुकैश्चञ्चूत्कीर्णं छविफलयुगं यौवनतरो-

रय शङ्कुक्षुण्णं मदनकरिणः कुम्भयुगलम् ।

समुद्र सम्भोगामृतकलशयुगं सुकृतिनः

स्तनद्वन्द्वं तस्या नवनखमुखाङ्गं विजयते^६ ॥ २२ ॥

१. 'वृषभो'—नास्ति-ल. ४. गौरीकुचाभ्यां-ल. ५. 'प्रियापयोधरसपर्काद् । सर्तीर्यन्-
इति सम्तरस्तत्त्वम्'—अभा.-ल. ६...६. 'निजकान्ता...विजयते'—नास्ति-ल.

पद्मनाभवल्यां^१ङ्किताशमसु प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुपो नवाः ।

मन्दरस्य कटकेषु चावसत्पार्वतीवदनपद्मपट्पदः ॥ २३ ॥

१. ०चरणा०-म. मुशा.

पद्मनाभेत्यादि ॥ कदाचिदसौ प्रियामुखं पियन् [मन्दरस्य कटकेषु]
मन्दरगिरिनितम्बेषु अवसत्^१ । कीदृशेषु । [नवाः] प्रत्यग्रान् [अमृतविप्रुपः]
पीयूषविन्दून् [प्राप्तवत्सु] आसादितवत्सु मन्थाचलत्वात्^२ । अत एव
[पद्मनाभवल्याङ्किताशमसु] विष्णोः घलयैर्कटकैर्वा^३ङ्कितासु सुचिह्नितोपलेषु
मन्थानीकृत्य तद् बाहुयुग्मस्योपयोगात्कटकङ्कितत्वम् ॥ २३ ॥

१. 'तस्यै'—अभा.-ल. २. मंथरगिरित्वात्-ल. न. ३. चरणैर्घलयैर्वा-ल. न.

रावणघ्ननितभीतया तथा कण्ठसक्तघनबाहुयन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥२४॥

१. वारणा०-अ. ना.

रावणघ्ननितेत्यादि ॥ कदाचिदसौ [एकपिङ्गलगिरौ] वैधवणाद्रौ
कैलाशे [विशदाः] निर्मलाः [शशिप्रभाः] चन्द्रिकाः निर्विवेश उपशुभुजे ।
कीदृशः । [रावणघ्ननितभीतया] दशमुखाविरायत्रन्धया [तया] गौर्या
[कण्ठसक्तघनबाहुयन्धनः] कण्ठे सक्तं घनं निविडं बाहुयन्धनं मुजपाशो
यस्य । रावणेन हि पूर्यमुन्मूलद्रेश्या^१ कैलाशः कम्पितोऽभूत् । तत्काले

१. उन्मूलेच्छया-ल.

स्थमः सर्गः ।

व रावणस्यापि चिरन्तनत्वात् तत्सन्नायः । 'दशमुखचीत्कारत्रस्तया
तत्कालेऽपि रावणस्य चीत्कृतसम्भवो हरपादाङ्गुष्ठनिपीडितकैलाश-
पीठत्वात्' ॥ २४ ॥

२. 'दश . .त्वात्'-नास्ति-ल.

तस्य जातमलयस्थलीरतेर्धृतचन्दनलतः प्रियाकलमम् ।
आचचाम सलवंगकेसरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

१. जागु-म. स.

तस्य जातमलयेत्यादि ॥ तस्य [जातमलयस्थलीरतेः] उत्पन्नमलया-
द्वितीयोक्तेः [दक्षिणानिलः] मन्दरशैलमारुतः [प्रियाकलमं] प्रियास्येदं
[चाटुकारः] सेवकः इव आचचाम पपौ ॥ मलयमन्दरो ह्यन्योन्यसम्बद्धौ ।
कीटकू [धृतचन्दनलतः] घातोद्धृताः करिपताश्चन्दनलता येन । तथा
[सलवंगकेसरः] सह लवंगकुसुमकेसरैर्वर्तते यः स सलवंगकेसरः इति
सौगन्धोक्तिः । कलमोऽत्र किं दैव्या देवस्य चेति चर्च्यमेतत् ॥ २५ ॥

हेमतामरसताडितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।
खे' व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

१. सा-म.

हेमतामरसेत्यादि ॥ [उमा] गौरी जलक्रीडार्थं [खे तरङ्गिणीं]
नभोनदीं [व्यगाहत] व्यलोप्यत् । कीटशी । [हेमतामरसताडितप्रिया]
कनककमलैराहतः प्रियो यया । तथा [तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा] तस्य
फान्तस्य कराम्बुभिः पाणिप्रक्षिप्तपानीयैः स्थगिताक्षी' [मीनपङ्क्तिपुनरुक्त-
मेखला] मत्स्यायलिरेष पुनरुक्ता द्वितीया रसना यस्याः, श्रोणीदेशे
परिवृत्य स्थितत्वात् ॥ २६ ॥

१. तुर्णो-ल.

२. स्थगितलोचना-ल.

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुमुदैः प्रसाधयन् ।
नन्दने चिरमयुगमलोचनः सस्पृष्टं चरवधूमिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तामित्यादि ॥ तां कान्तां [पुलोमतनयालकोचितैः] शचीकेशपाश-
योग्यै. पारिजातकुसुमैः [प्रसाधयन्] अलङ्कुर्वाणः^१ [अपुगमलोचनः]
त्रिनेत्रः [सस्पृहं] सामिलापं [सुरबधूभिः] नाकललनाभिरिन्द्राण्यादिभि
[ईक्षित] अवलोकितः^२ । पुण्यवत्येषा यस्याः सर्वेश्वरोऽपि
चाट्टकृदिति ॥ २७ ॥

१. 'मण्डयन्'-असा.-ल. २. 'चिरं दीर्घकालमन्योक्त्वत्'-असा.-ल.

इदानीं सूर्यास्तमयादिवर्णनं चिकीर्षुराह-

इत्यभौममनुभूय शङ्करः पार्थिवं च वनिता^१सखः सुखम् ।
लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनगिरिं^२ न्यवर्तत^३ ॥ २८ ॥

१. दयिता०-म. मुद्या. २. ०वनम्-न. व. ३. न्यगाहत-म.

इत्यभौमित्यादि ॥ अभौमं दिध्यं पार्थिवं नृलोकजं च सुखम् इत्यं
[शंकर] ईश्वरः [वनितासख] देव्या सहं [अनुभूय] संसेव्य कदाचित्
अस्तमयवशात् [लोहितायति] अरुणायमाने [आतपे] सूर्यातपे स्ववर्तते
गन्धमादनगिरिं [न्यवर्तत] प्रत्याययी । अलोहितो लोहितो भवति
लोहितायति । प्रत्यागमनमपि निवृत्तिः । यथा-

प्रोपितायां व्रजन्त्यस्तं प्रजाधर्मो यशः सुखम् ।
निवर्तन्ते निवृत्तायामहो यन्धुःकुलं गृहम् ॥ ॥ २८ ॥

१. कुलाङ्गनाः-ल. न.

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यममवलोक्य भास्करम् ।
दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्र काञ्चनेत्यादि ॥ तत्र कैलाशोपश्रने [काञ्चनशिलानलाश्रयः]
कनकशिलापृष्ठमव्यास्य नेत्रगम्यं [भास्करं] सुदर्शनमर्कम् अलोक्य
[दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां] वामपादर्श्यां [सहधर्मचारिणीं] भार्यामीदृशः
[व्याजहार] जगाद^१ ॥ २९ ॥

१. 'उवाच । दक्षिणेतरपे वामः स चासी कश्च दक्षिणेतरपे भुजः, तस्य व्याजहार-
आश्रय आश्रये यस्याः । विभिरपाह'-मगा.-ल. न.

अष्टम सर्ग ।

पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः संक्रमय्य तत्र नेत्रयोरिति ।
संक्षये जगदिय प्रजेश्वरः संहरत्यहरसावर्हर्षतिः ॥ ३० ॥

पद्मकान्तिमित्यादि ॥ [अरुणत्रिभागयो] लोहितापाङ्गयो [संक्रमय्य]
निक्षिप्येव । [पद्मकान्ति] पद्मना विच्छापत्वात् च नेत्रयो च सानुरा
ग वादित्यमूह । प्रजेश्वर अत्र कल्पान्तच्छद्र [जगदिय] त्रिभुवनमिव
असौ [अवर्हर्षति] अर्कं दिन सहरति क्षपयति [संक्षये] कल्पान्ते । किं
इत्वा । तत्राक्ष्णौ कमलकान्तिं सञ्चार्येव अह पतिरहर्षति । 'रोऽसुपि'
[पा० सू० ८-२ ६२] इति रेफ ॥ ३० ॥

१ 'कमलशान्तिम्'-अपा-ल न

शीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विप्रस्रति ।
इन्द्रचापपरिवेषशून्यता निर्झरास्तत्र पितुर्नजन्तमी ॥ ३१ ॥

१ शीकर० म २ धूनयत्य०-स ३ प्रसवितु०-अ ना

शीकरेत्यादि ॥ तत्र [पितु] हिमवत अमी निर्झरा प्रपाततोयानि
इदानीं [इन्द्रचापपरिवेषशून्यता] इन्द्रधनुषा य परिवेषोऽभिव्याप्तिस्तेन
शून्यता विरहस्व' [नजन्ति] यान्ति । कुत्र । कुत्र [विवस्वनि] सूर्ये
अवनते अत्रलभ्यमाने [मरीचिभि] मयूखै [शीकरव्यतिकर] जलकणसम्पर्क
[दूरयन्ति] विश्लेषमाणे । जलविप्रदसु हिरयिरश्मिसम्पन्धात्सुरचापोत्पत्ति' ।
दूर करोति दूरयति । 'प्रातिपदिकाद् धावथे' इति णिच् ॥ ३१ ॥

१ विरहम्-ल

२ सुरेशकार्मुकोद्यत्ति ल

३ पा सू ३-१-७५ अन्तर्गत वार्तिकम् ।

दृष्टतामरसेसरत्यजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।
निम्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पता गतम् ॥ ३२ ॥

१ अरसजो-म

दृष्टतामरसेत्यादि ॥ दम्पत्यो चक्रवाकयो सरसि' अल्पम् अन्तरं
व्यवधानम् अनल्पता गत दूर सम्पन्न सदश्लेष' कर्तुमशक्यत्वात् । यतः

१ 'तडागो'-अपा-ल, न

२ सदश्लेष-ल,

क. घ. १११/१

निध्नयोः परघशयोः दैवघशाद्धि तयोर्निशि वियोगः । अतश्च दुःखवशाद्
 [दृष्टतामरसकेसरत्यजोः] दृष्टस्य खण्डितस्य जिघांसितस्य तामरसस्या-
 ब्जस्य^३ केसरं^४ त्यक्तवतोः क्रन्दतोः कूजतोः । तथा [विपरिवृत्तकण्ठयोः]
 विपरिवृत्तो विस्वरीभूतो^५ गलो ययोः । संयोगे हि तौ मधुरगली ।
 'विरहदीनकण्ठयोः' इति पाठान्तरम् । शत्रुघ्नादिवत् निध्नशब्दः ।
 'चक्रवाकयोः' इति 'पुमां स्त्रिया' [पा सू. १-२-६७] ॥ ३२ ॥

३. 'पद्मस्य'-अया-ल. ४. 'किञ्चिक्म'-अया-ल. ५. 'कण्ठः'-अया-ल न.

स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः शल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।

आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुह्यद्वपट्पदम् ॥ ३३ ॥

स्थानमाह्निकमित्यादि ॥ हे प्रिये, पते [दन्तिनः] करिणः आह्निकं
 दिवातनं स्थानम् [अपहाय] हित्या वारि गृह्णते जलमध्यं श्रयन्ति ।
 क्रिमर्थम् । [आविभातचरणाय] आविभातं रात्रिपर्यन्तं यच्चरणं भोजनं
 तदर्थम् । निशि हि ते जलान्तर्विचरन्ति । कीदृश स्थानम् । [शल्लकी-
 विटपभङ्गवासित] शल्लकीनां नलदानां विटभङ्गेन पल्लवखण्डेन वासितं
 सुरभितम् । ते हि शल्लकोभोजिनः । वारि कीदृशम् । [वारिरुह्यद्वपट्पदं]
 वारिरुहेष्वङ्गेषु सञ्कोचवशाद् यद्वा 'पट्पदा' अलयो यत्र । अदि
 भयमाह्निकम् ॥ ३३ ॥

१. 'मपताः'-अया-ल. न.

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकये विवस्वता ।

दीर्घया^१ प्रतिमया सरोम्भसां तापनीयमिव मेतुवन्धनम् ॥ ३४ ॥

२. लम्बया-म.

पश्य पश्चिमेत्यादि ॥ हे मितकये स्वल्पभाविणि [पश्य] चिलोक्य
 [पश्चिमदिगन्तलम्बिना विवस्वता] वारणीभ्येनाङ्गेण दीर्घया प्रतिमया
 आयत्तेन प्रतिविम्बेन [सरोम्भसां] सरसामम्भसां तापनीयम् इव सेतुवन्धनं
 निर्मितम् । सौवर्णमयसंक्रम^१ इव गच्छितः प्रतिमायाः पागवारव्याप्तेः ॥ ३४ ॥

१. सौवर्णमय-ल.

उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्लवं गाढपद्ममतिवाहितातपाः ।

दंष्ट्रिणो वनराराहूयसा दृष्टमङ्गुरविमाङ्कुरा इव ॥ ३५ ॥

अष्टमः सर्गः ।

उत्तरन्तीत्यादि ॥ [वनवराहयूथपाः] काननसूकरसङ्घपतयः [गाढ-
पङ्कपल्वल] घनकर्दमपल्वलं वेशन्तं^१ विनिकीर्य^२ अपहाय^३ तापाभावात्
उत्तरन्ति स्थलमुष्णां निर्गच्छन्ति अतिवाहितातपाः^४ । उष्मभयादिव
वराहमहिषादयो दिनं पङ्कमध्ये क्षपयन्ति । दंष्ट्रा विद्यन्ते येषां ते दंष्ट्रिणः ।
अतश्चोदप्रेक्षते । [दष्टभङ्गुरविसाङ्कुराः] दंष्ट्रालगना भङ्गुराः कुटिला
विसाङ्कुरा येषां ते तथाविधा इव । दंष्ट्राणां मृणालाङ्कुरवत् ।
अव्यभिचारेऽप्युत्प्रेक्षार्थं दंष्ट्रिण इति विशेषणम् ॥ ३५ ॥

१. 'अल्पसरः'-अपा-ल. २. त्यक्त्वा-ल. ३. निर्गमितोष्माणः-ल. न.

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलम्^१ ।
हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु पिवतीव वह्निणः ॥ ३६ ॥

१. ०मण्डलः-स.

एष वृक्षेःत्यादि ॥ हे [पीवरोरु] संहितोरु^१ एष [वह्निणः] मयूरः
[वृक्षशिखरे कृतारपदः] तरप्रान्तासीनः दिनान्ते कर्कभीक्ष्यमाणः [हीयमानं]
क्षीयमाणं [महरत्ययातपं] दिनान्तातपं पियति इव असत इव । अन्यथा
ष्व तर्हि स गत इति भावः । कीदृशम् । [जातरूपरसगौरमण्डलं]
जातरूपरसवद् गौरमण्डलम् । 'कनकद्रवत्ताम्रपिक्कलपरिणाहं'^२ चकयालम्^३ ।
केचित्तु वह्निविशेषणमेतदाहुः । मण्डलं च वर्हमेतदसन्वद्धं तस्य
गौरत्वाभावात् ॥ ३६ ॥

१. 'स्यूलोरु'-अपा-ल. २...२. 'कनक...णाहम्'-नास्ति-ल.
३. ताम्रचक्रवालम्-ल. न.

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।
सं हृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेष^१वत्सरः ॥ ३७ ॥

१. शेष०-स.

पूर्वभागेत्यादि ॥ सं व्योम किञ्चिद् शेषवत् अवसृष्टम् अवशेषं
सरः इव भाति प्रतिभासते । [पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिः] केन्द्रयाऽन्धकारा^२
विभावे एकतः व्यक्तपङ्कम् इव जातमित्युपेक्षा । स एष विवस्वता

१. पङ्कदर्दमम्-ल.

२. 'सूयण'-अपा-ल.

[हृतातपजलं] संहतमातपम् एव जलं यस्य । रविपोतजलस्य हि किञ्चिच्छुष्टस्य कर्दमाविर्भावो भवति । शेषं विद्यते यस्य तच्छेषवत् । इवशब्दो भिन्नक्रम ॥ ३७ ॥

आविशद्भिः रुटजाङ्गणं मृगैर्मूळसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशद्भिः अग्निधेनवो विभ्रति त्रियमुदीरिताग्नयः ॥ ३८ ॥

१. आवसद्भिः-मुशा. २. ०दप्र०-म स

आविशद्भिरित्यादि ॥ एते आश्रमा [त्रियं] शोभां [विभ्रति] वहन्ति । केन उटजाङ्गणं वनमठिकाजिरम् [आविशद्भिः] अधितिष्ठद्भिः [मृगैः] हरिणैः. [मूळसेकसरसैः] आलमालसेकहृषितैः. च वृक्षकैः [प्रविशद्भिः अग्निधेनवः] प्रविशन्तीभिः अग्निधेनुभिर्हामगयीभिः । तथा उदीरिताग्नयः उदीरितैः संधुक्षितैश्च घेतानलैः । आग्नेधेनुशब्दे चतुर्थ्यर्थं प्रदश्यांश्चघासन्-त्पष्ठीसमास । एवमन्यत्र ॥ ३८ ॥

वदकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

पट्टपदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥

वदकोशमित्यादि ॥ एतत् कुशेशयं राजीयं वदकोशम् अपि सङ्कुचिताभोगमपि सावशेषविवरं किञ्चिद् रन्धान्वितं क्षण [तिष्ठति] आस्ते । अयोत्प्रेक्षते । वसतिमपस्थानं ग्रहीष्यते कल्पियते [पट्टपदाय] अमराय [प्रीतिपूर्व] प्रीत्या अन्तरम् अयकाश दातुम् इव । न सर्वमुकुलितं तत्र हि तेन प्रवेष्टव्यम् । अयशिष्यत इत्यशेषोऽयम्, तच्च तद्विपरम् । सद्यः तेन वर्तते इति सावशेषं सरन्धामित्यर्थः ॥ ३९ ॥

दूरमग्रपरिमैयरश्मिना शरणी दिगरुणेन भानुना ।

भाति केसररत्नेव मण्डिता यन्धुजीरकुमुमेन कन्यका ॥ ४० ॥

१. ०ममि०-म. ०मन०-मुशा. अ. ना. ०लप०-न. २. ०मिन्देन-म. म. मुशा.

दूरमग्रेत्यादि ॥ शरणी दिग् प्रतोची [अरुणेन] लोहितेन [भानुना] रविणा [भाति] विराजते । [यन्धुजीरकुमुमेन] यन्धुजीरकुमुमचिप्रद्वेष [कन्यका] कुमारी इव दूरम् अयर्थं [मण्डिता] । अत्र एव अग्रपरि-

अष्टमः सर्गः ।

मेयरश्मिना परिमेया अल्पा रश्मयो' यस्येति भानुविशेषणम् । तिलकेनापि
कैसरयता सकिञ्जल्केन ॥ ४० ॥'

१. दीपितयः-ल. न.

सामभिः सहचराः सहस्रशः स्यन्दनाश्वहृदयंगमस्वरैः' ।

भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥ ४१ ॥

१. ०स्वनेः-म. मुशा.

सामभिरित्यादि ॥ पते सहचराः बालखिल्याः सहस्रशः [भानुं] रविं
सामभिः [स्तुवन्ति] नुवन्ति । रविरथेन सह गमनादेपां सहचरत्वम् ।
अतिबहुत्वाच्च तेषां सहस्रसंख्यत्वम् । कीदृशैस्सामभिः । [स्यन्दनाश्व-
हृदयंगमस्वनेः] स्यन्दनाश्वानां स्थानां हृदयंगमः प्रियस्वरो ध्वनिर्येषाम् ।
वजिनो हि प्रियशोया' । सामानिव गीयन्ते । भानुं कीदृशम् । अग्नि-
परिकीर्णतेजसम् अग्नौ परिकीर्णं निक्षिप्तं तेजो येन । वनौपधीषु च
तेजो निधाय रविरस्तमेतीति श्रुतिः । मुनयो हि तपःप्रभावात् श्रुत्वाभिर्न
पीडयन्ते । तत्र किरणोष्मपायिनः उष्मवत्वात् ॥ ४१ ॥

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविघट्टितेक्षणैः ।

अस्तमेति युग्भुग्नकेसरैः सन्निधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

सोऽयमानतेत्यादि ॥ सः अयम् एवंविधो रविः हयैः अस्तम् पति
अस्ताद्भिः प्रविशति । कीदृशैः । अयोरोहवशात् आनतशिरोधरैः भुग्नघ्रीवैः
अत एव [कर्णचामरविघट्टितेक्षणैः] कर्णचामराभ्यां विघट्टितेक्षणैः आहतनैत्रैः ।
तथा [युग्भुग्नकेसरैः] युगेन मूर्खकाष्ठेन भुग्नकेसरैः सङ्कुचितसट्टैः । किं
श्रुत्वेति । महोदधौ दिवसं दिनं सन्निधाय निक्षिप्य समुद्रे तस्य प्रवेशात् ।
यदुक्तम्-अद्रयो वा एव प्रातरुत्थेयपः सायं प्रविशति' इति । सोऽयमिति
ध्वनिपदं गुणोत्कर्षप्रतिपादकम् ॥ ४२ ॥

खं प्रमुप्तमिव संस्थिते' रवां तेजसो महत् ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति यावदुद्गतं नीलनाय' खलु तावतश्च्युतम् ॥ ४३ ॥

१. प्रस्थिते-मुशा.

२. मिलनेन-मुशा.

खं प्रसुप्तमिवेत्यादि ॥ [रवौ]सूर्ये संस्थिते नष्टे सति खं नभोऽपि प्रसुप्तम् इव निश्चेष्ट यथा । नाश्चर्यमथवा । यतः महत् तेजस ईदृशी गति एवविधप्रकार । यद्यदुरु तत् तेज उद्गत सत् यावत् यत्परिमाणं प्रकाशयति च्युतं नष्टमपि तत् [[तावत्] तावदेव मीलनाय भवतीति सत्पुरुषवृत्तान्तः सूचित । तरणौ चोदिते निखिलमित्र नभ उच्छ्रसित^१ मासीदस्तमिते तु शयितमित्र ॥ ४३ ॥

१ 'ब्रह्मो धाम्नः'-अपा-ल

२. 'सकोचाय'-अपा-ल

३. प्रभक्ति-ल

४ 'विकसितम्'-अपा-ल

५ 'सुप्तम्'-अपा-ल.

सन्ध्ययाप्यनुगतं रवेवपुर्वन्धमस्तशिरसरे समर्पितम् ।

येन पूर्वमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

१. रवे पद-मुशा

२ पद धर्मम०-शा.

सन्ध्ययाप्यनुगतमित्यादि ॥ न केवलमर्कोऽपगतो यावत् सन्ध्यया अपि रवे वपु अनुगतम् । तेनैव सहास्तमितेत्यर्थ । युक्तं चैतत् । येन [उदये] रत्रिणोदयकाले या सन्ध्या पूर्वं [पुरस्कृता] अग्रतो विहिता सा तम् आपदि अपि कथम् इव न अनुयास्यति । प्रभाते हि आदौ सन्ध्या पश्चात् तु सूर्यादय । वन्ध वन्दनीयम् । [अस्तशिरसरे] अस्ताद्रिशिरसि समर्पितम् अस्तगतमिति वपुर्विशेषणम् ॥ ४४ ॥

१. 'सन्ध्यावेल्या'-अपा-ल न

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां कोटयः कुटिलकेषु भ्रान्त्यमूः ।

द्रक्ष्यसि त्वमिति सन्धिवेल्या वर्तिनाभिरिव साधु वर्तिताः ॥४५॥

१. सन्धयानया-म, सन्धिवेल्या-मुशा ० मण्डिता-म स मुशा.

रक्तपीतेत्यादि ॥ हे [कुटिलकेषु] अरालमूर्धजे अमू पता पयोमुचां कोटय अभ्यलेखा भ्रान्ति राजन्ते । कीदृश्यः । रक्तपीत कपिशा] षाश्चिद् रक्ताः हरिद्रा षाश्चित् कपिशा. पिङ्गाः । उत्प्लक्षते । त्वदृशानार्थे वर्तिकाभि खटियाभि इव [साधु] सम्यग् [वर्तिता] वर्णीकृता । ईश्वरस्य ह्यनेकवर्णयुक्त वस्तुदर्शनयोग्यम् । अहोरात्रयोः सन्धिः संश्लेष, तस्य वेला सन्धिवेला सन्धयोच्चते ॥ ४५ ॥

१. 'भवत्सालोक्यार्थम्'-अपा-ल.

२. 'सन्धिसन्धिवेल्यायोः'-अपा-ल. न.

अष्टम सर्ग ।

सिंहकेसरसटासु भ्रूभृतां पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु चात्मनः^१ संविभक्तमिव सांभ्यमातपम् ॥४६॥

१ भानुना-म स, चात्मना-मुशा

सिंहकेसरेत्यादि ॥ प्रिये पश्य एतत् । भ्रूभृता अद्रिणा सान्ध्यम् आतप तेजोऽमीषु [आत्मन] आत्मीयेषु संविभक्तम् इव । केषु । [सिंह-केसरसटासु] सिंहाणा केसरमटासु मूर्धजरोमवल्लीषु । केसराणा सटा इति षष्ठीसमास । केचिद्दुर्धरोमाणि केसराण्यादुर्लभमानानि तु सटा । एव च-‘सटान्छटाभिन्नघनेन निभ्रन’ [शिशु० १-४७] इत्यादि । अवाचक स्यादित्येतत् । तथा पल्लवप्रसविषु [द्रुमेषु] वृक्षेषु किशलयाना लोहितत्यात् । [धातुशिखरेषु] गैरिकादिधातुमत्सु^१ शङ्खरेषु । आतपस्य दृशि क्रियापेक्षं कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

१ ०मयेषु-७ न

पार्ष्णिमुक्तमसुधास्तपस्विनः पावनाम्बुसरसा^१ञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसन्ध्यमाहताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥४७॥

१. ०रचिता०-स ०विहिता०-म

पार्ष्णिमुक्तेत्यादि ॥ एते [तपस्विन] मुनय प्रसिद्धा^१ [अभिसान्ध्य] सन्ध्याभिमुख गूढम् उपाशु ब्रह्म वेद [गृणन्ति] जपन्ति । शुद्धये पवित्रीकरणाय । कीदृशा । विधिविद विधानज्ञा । तथा हि [पार्ष्णिमुक्तमसुधा] पादाप्रस्थितत्वात् पार्ष्णिभ्या^२ मुक्ता असुधा^३ ये । तथा [पावनाम्बुसरसाञ्जलिक्रिया] पावनाम्बुना मन्त्रपूतेन तोयेन सरसश्चार्द्राऽञ्जलिग्रन्थो^४ वेगाम् ॥ ४७ ॥

१ अह्वाना -७

२ ‘चरणपरिचमनाभ्याम्’-अपा-ल

३ ‘उत्सृज्य उर्वी’-अपा-ल

४ ‘प्रस्तुतिरचना’-अपा-ल न

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वा विनोदनिपुणः सखीजनो वल्युवादिनि विनोदयिष्यति ॥४८॥

तन्मुहूर्तमिष्यादि ॥ यत् मुनय सन्ध्या वन्दन्ते तत् माम् अपि त्व [प्रस्तुताय] प्रस्तुताय नियमाय सन्ध्यावन्दनाभ्याय [अनुमन्तुम्] अनुर्हसि

दातुम्' अर्हसि । न चैकाग्रिनी भवती भविष्यति । यत [विनोदतिपुण] विनोदचतुर [सखीजन] घयस्यालोक [वल्गुवादिनि] मधुरिभाषिणि विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥

१ अनन्तानुम् ल

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधारणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥

निर्विभु-चेत्यादि ॥ तत सन्ध्याप्रणामालापकर्ष्य सेर्ष्यात् [दशनच्छदम्] अधर निर्विभुज्य दृष्ट्वा [शैलराजतनया] पार्वती [समीपगा] निकटस्था [विजया] विजयाख्या प्रतीहारीम् अहेतुक निर्विभु मित्तमेव [आललाप] किञ्चिदूचे । यतो भर्तुराचि [अधीरणापरा] अवहेलापरा । सपन्था इव सन्ध्याया चन्दन हि तस्या उद्वेगप्रसक्त पत्युरवलेप कुर्वती कथातर प्राप्तेत्यर्थ ५ ॥ ४९ ॥

१ 'वुक्ति कृत्या'-अत्र ल २ अवक्ये-न न ३ 'अननुगानिष्ठा-आ-ल-न ४ प्रस्तावयती यथ, प्राप्नोदित्यर्थ (इति) पागन्तरम्-ल न

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थियान्निधिम् ।

पार्वतीमत्रचनामैश्वर्या प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

१ ०मवनताम०-अ ना

ईश्वरोऽपीत्यादि ॥ [ईश्वर] भगवान् अपि [दिवसा यथोचित] सधेयाऽनुष्ठेयत्वात् सन्धयोपासन [मन्त्रपूर्वं] समन्त्रम् [अनुतस्थियान्] अनुष्ठितवान् । स तु [प्रत्युपेत्य] प्रतीपमागत्य [सस्मित] सहास [पार्वती] प्रियाम् [आह] अवधीत् । असूयया ईर्ष्याया अत्रचना दृष्णीभूताम् । अत्र पत्र सहस्र । पार्वतीमनुनयन्नसूयिताम् इति पाठः नरम् ॥ ५० ॥

मुञ्च शोपमित्यादि शोपने सन्ध्याया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

नि न वेत्सि सहधर्मधारिणा चक्रभारुसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

१ तोऽहमन्यथा-म स मुञ्च

मुञ्च शोपमित्यादि ॥ हे [अनिमित्तशोपने] निमित्तशोपने सन्ध्याप्रणतिनिमित्त शोप शोप [मुञ्च] त्यज । यस्मात् सन्ध्याया अहम्

अष्टमः सर्गः ।

अन्यथा अन्येन यक्ष्यमाणप्रकारेण प्रणमितः [अस्मि] वन्दनं कारितः । न तु रागेण । मां च [किं] कस्मात् आत्मनः चक्रवाकसमवृत्तिं सहधर्मचारिणं पतिं न [दित्सि] न युध्यसे । प्रभुरपि रथाङ्गनामवत्तवायं चाटुकारीत्यर्थः । भगवान्नमति सन्ध्या गौरवान्नमयतीति प्रयोज्यप्रयोजकविवक्षया प्रणमित इति निजुत्पत्तिः ॥ ५१ ॥

तदेव कारणमाह—

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्झिता ।

सेयमस्तमुदयं च सेवते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्वित्यादि ॥ हे सुतनु कृशाङ्गि पूर्वं स्वयंभुवा वेधसा पितृषु देवविशेषेषु निर्मितेषु या तनुः [उज्झिता] उत्तृष्टा सा रवेः अस्तम् उदयं च सेवते । सा सन्ध्या सम्पन्नेत्यर्थः । हे मानिनि तेन मम अत्र गौरवम् आदरः । एवं हागमः । ब्रह्मा सत्यवद्बुद्धो मुखाद् देवाग्निर्माय वपुरत्याक्षीत् । तद्दिनं समपद्यत । पुनरसौ प्रच्युतमो जघनादसुगन् सृष्ट्वा तनुममुञ्चत् । सा निशाऽभवत् । पुनरपि रजोमात्ररूपो मनसा मानवाग्निर्माय देहमुत्स- सर्ज । सा ज्योत्स्नाऽभवत् । भूयः सत्यमात्रकोऽहोरात्रान्तराले च राक्षसान् पितृनुत्पाद्य मूर्तिममुञ्चत् । सा सन्ध्या जातेति । प्रह्वतनुरेया गौरवेण नमस्क्रियते न तु सन्ध्या काचिदङ्गनेति ॥ ५२ ॥

तामिमां तिमिरवृद्धिपीडितां भूमिलग्नमिव संप्रतिस्थिताम् ।

एकनस्तटमालमालिनीं पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥

१. ०३३०-म.

२. भूमिलं तिमिर-म.

३. शैलराज्यनयेऽधुना-म. ४. भूमिउग्नमम ध्वनस्थितम्-नुशा.

तामिमामित्यादि ॥ तदेतदास्ताम् । प्रश्नमनुसंगमः । नाम् इमां सन्ध्याम् एवं सम्प्रति विलोक्य । कीदृशीम् । [तिमिरवृद्धिपीडितां] तमोवृद्ध्या पीडितामाश्रन्ताम् । अतश्च भूमिलग्नम् इव स्थिताम् । उर्ध्वपर्यन्ते लगित्या चासीनाम् । अत एव धातुरसनिम्नगाम् इव गंकिरस- नदीतुल्याम् । कीदृशीं नदीम् । एकनः एकस्मिन् पारे तटमालमालिनीं तटे तमालमालान् पिमतिं वा ताम् । तमस्तमालनिम्न्यात् । 'तटनिपक्त- दोयनाम्' इति पाठान्तरम् ॥ ५३ ॥

सान्ध्यमस्तमितशेषमातपं रक्त्रेखं मपरा विभर्ति दिक् ।
संपराय वैसुधा सशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यगुज्झितम् ॥ ५४ ॥

१. ०लेत०-म. मुगा.

२. सामराय०-म.

सान्ध्यमस्तमित्यादि ॥ अपरा पश्चिमा दिक् अस्तमितशेषं [रक्त्रेखं] लोहितराजि [सान्ध्यं] सन्ध्याभवम् आतपं विभर्ति वहति । [इव] यथा संपरायवसुधा सङ्ग्रामभूमिः सशोणितम् असगनुल्लिप्तं तिर्यग् [उज्झितं] पतितं मण्डलाग्रम् अस्ति^१ धारयति ॥ ५४ ॥

१. 'निमीलितावशेषम्'-अपा-ल. न

२. पातितम्-ल. न.

३. 'तरवारिभू'-अपा-ल

यामिनीदिवससन्धिसम्भवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
एतदन्धतमसं निरङ्कुशं दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

१. ०दन्धतिमिरम्-ल

यामिनीत्यादि ॥ हे [दीर्घनयने] विशालाक्षि [यामिनीदिवससन्धि-सम्भवे] सान्ध्ये [तेजसि] आतपे [सुमेरुणा व्यवहिते] मेरुपर्वतान्तरिते सति एतत् अन्धतमसं घनान्धकारं [निरङ्कुशं] उच्छृंखलमाशु [विजृम्भते] प्रसरति । मेरु^१ व्यवधानमेवास्तमय इति उपोतिर्विदुः^२ । अन्धप्रतीत्यन्धम्, अन्धे च तमश्च अन्धतमसम् ॥ ५५ ॥

१. 'अन्धतिमिरम्'-अपा-ल. न.

२. नग०-ल.

३. 'यामिनीदिवससन्धिसम्भवे तेजसि रजनीदिनमधिसन्ध्यावेलेन्द्रये महति'-अपा-ल. न.

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नामितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
लोक एव तिमिरोल्यवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥

१. ८रोच०-म.

नोर्ध्वमीक्षणेत्यादि ॥ [तिमिरोल्यवेष्टितः] तिमिरमेघोल्यं जरायु-स्तेनावृत्तो यः [निशि] निशीघिन्यां लोकः गर्भवासः मातुर्जठरे इव [वर्तते] तिष्ठति । तथाहि । [नोर्ध्वमीक्षणगतिः] नोर्ध्वमीक्षणयोगतिः प्रसरो यस्य ।

अष्टम सर्ग ।

न अपि मघ घुघ्ने' न अभित पार्श्वद्वयेन पुरत अग्रय । न अपि पृष्ठत
पश्चात् । योऽपि गर्भे तिष्ठति तस्य सर्गतो दृष्टिरोघो भवतीति ॥ ५६ ॥

१ उद्ध्वेत-ल

शुद्धमाविलमयस्थित चलं वक्रमार्जयगुणान्वितं च यत् ।
सर्गमेव तमसा समीकृतं धिङ्मद्वयमसता हतान्तरम् ॥ ५७ ॥

१ हतान्तरम्-म

शुद्धमाविलमित्यादि ॥ सम्प्रति संहतेन [तमसा] चान्तेन [शुद्धम्
आविलं] निर्मलानिर्मलं च [अग्रस्थित चल] स्थिरचट्टलं च [यक्रम
मार्जयगुणान्वितं] स्पष्टकुटिलं च इत्यादि सर्वम् एव समीकृतम् । न हि
तमसि पदार्थांता भेदग्रहणव्यक्ति । अनश्च असता दुर्जनाना महत्प्र प्रभावं
धिक् निन्दाम । यत्. हतान्तर नष्टविशेषम् । न हासता महत्प्र गुण्या
गुणयोर्विशेषो भवति ॥ ५७ ॥

१ 'समान कृतम्'-असा ल

२ ग्रहभद्रशात-ल

३ 'त्रिद्वीयम्'-

असा-ल न

मन्दरान्तरितेत्यादि ॥ सतारका नक्षत्रान्विता [निशा] शर्वरी [मन्द-
-रान्तरितमूर्तिना] मन्दराद्विद्यवहितवपुषा [शशभृता] शशिना लक्ष्यते
दृश्यते इव यथा [प्रियसखीसमागता] प्रियाभिः सखीभिः समागता त्वं
मया रहसि [वचनानि] वचांसि [श्रोष्यता] आकर्णयितुं पृच्छत पश्चाद्-
भागाल्लक्ष्यसे ॥ ५६ ॥

रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।

एतदुद्गिरति रात्रिनोदिता' दिग्रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥

१ चन्द्रमण्डल-म ० चोदिता-मुशा अ ना २ रात्रिनोदितम्-म

रुद्धनिर्गमनमिन्यादि ॥ [रात्रिनोदिता] निशाप्रेरिता दिगैन्द्री [चन्द्र-
मण्डल] शशिविम्बम् एतत् उद्गिरति उद्यमति । रहस्यम् इव इत्युपमा ।
तदपि सखीचोदनयोच्यते' । कीदृग रहस्यम् । [आदिनक्षयात्] आदिव
सान्त रुद्धनिर्गमन रक्षितप्रसङ्गम् । रहस्यं हि दिने न कस्यचिदुद्गीरते
[पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मित] पूर्वं दृष्ट तन्मी चन्द्रिकेय स्मित यस्य ।
हासपूर्वं हि रहस्योद्गिरणम् ॥ ६० ॥

१ 'नोच्यते इति पाठान्तरम्'-अपा-८ न.

पश्य पद्मफलिनीफल्त्रिपा विम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।

विप्रकृष्टविपरं हिमांशुना चक्रवाकमिशुनं विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥

पश्य पद्मेत्यादि ॥ पश्यति पश्य एतत् वियुक्त [चक्रवाकमिशुनं]
रथाङ्गनामयुग [हिमांशुना] इन्दुना विडम्ब्यते अनुक्रियते । यत् [पद्म
फलिनीफल्त्रिपा] परिणतविप्रदृगुरुलपीतेन नयोदितत्वात् । तथा [विम्ब
लाञ्छितवियत्सरोम्भसा] विम्बेन मण्डलेन लाञ्छितेऽङ्किते वियत्सरोऽ-
म्भसी येन, नभसि हासो मयमेव स्थित । सरसि तु प्रतिविम्बित ।
अतश्च व्यग्रहितचक्रवाक [युगल] सारूप्यम् । केचित् तु भ्रान्त्युत्पादाद्
विडम्ब्यते विचार्यते इति किलाहुः । एवं च वियद्ग्रहणमभिज्ञिकर
स्यात् ॥ ६१ ॥

शुद्धपमोपधिपतेर्नरोदयाः कर्णपूररचनाकृते तत्र ।

अप्रगल्भयत्सूचिकोमलादृष्टेक्षुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥ ६२ ॥

शक्यमोपधिपतेरित्यादि ॥ [ओपधिपते] इन्दो [करा] किरणा-
 तव कर्णपूररचनाकृते श्रोत्रावतसकरचनार्थम् [अप्रनखसपुटै] कररुहकुङ्-
 मलाग्रै छेत्तु शक्य शक्यन्ते । यत नवोदया अबिरोदिता । अत एव
 [अमगलभयत्रसूचिकोमला] अजरठयवाङ्कुरसुकुमारा । कोमलत्वाच्च
 छेदशक्तिसम्भायना । यवाङ्कुराश्च महलत्वात्प्रायेण कर्णं क्रियन्ते । शक्य
 कराच्छेत्तुमिति पूर्वं सामान्योपक्रम पश्चाद्विशेषाभिधानमिति भिन्नलिङ्ग-
 वचन वैजपि सामानाधिकरण्यात् न विरुध्यते । कृपशताद्वापी इत्यादि ॥६२॥

अङ्गुलीभिरिष केशसंचय सन्निगृह्य तिमिर मरीचिभिः ।
 कुङ्मलीकृतसरोजलोचन चुम्पतीन रजनीमुख शशी ॥ ६३ ॥

अङ्गुलीभिरित्यादि ॥ [अङ्गुलिभि इव] अङ्गुलिनिभै [मरीचिभि] मयू-
 रै [केशसंचय] केशकलापकल्प [तिमिर] तम सन्निगृह्य आरुष्य
 [रजनीमुख] यामिनीवधूयक्त्र [शशी] चन्द्र चुम्पति इव पिपतीव,
 इत्यतिसन्निकर्षाच्चुम्पनारोप । [कुङ्मलीकृतसरोजलोचन] मुकुलितानि
 कमलान्येव लोचनानि यत्र मुकुलीकृतनलिननेत्रम् । मुखपाने हि कामिन्य
 श्चक्षुषी सङ्कोचयतीति स्वभावोक्ति ॥ ६३ ॥

१ यामिनीन थ - ल

२ 'कुङ्मलीकृतानि'-अपा-ल

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिर्भिन्नसान्द्रैरितिमिर नमस्तलम् ।
 लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं संप्रसीददिव मानस सरः ॥ ६४ ॥

१ साभिभिर-स अ ना म

२ ०रूपित स

३. सप्रसादमित-म

पश्य पार्वतीत्यादि ॥ [पार्वति] प्रिये [पश्य] विलोक्य । [नवेन्दु-
 रश्मिभि] शशिकर [भिन्नसान्द्रैरितिमिरम्] ईषदुन्मूलितान्धकार [नमस्तलं]
 च [मानस सर] मानसाख्यसर [इव] सदृशे [लक्ष्यते] दृश्यते । कीदृक्
 सर । [द्विरदभोगदूषित] पूर्वं द्विरदभोगै सुरकरिकायैर्दूषितमाविशीटन
 मनन्तर संप्रसीदत् वैमल्यमाप्नुवत् । मानसस्यातिविपुल वात् एतदुप-
 मानम् ॥ ६४ ॥

रक्तभागमपहाय चन्द्रमा जात एव परिशुद्धमण्डलः ।
 विक्रिया न सख कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थितोदया ॥ ६५ ॥

रक्तभावमित्यादि ॥ एष [चन्द्रमाः] शशी [रक्तभावं] लोहित्यम्
[अपहाय] त्यक्त्वा [परिशुद्धमण्डलः] निर्मलविभ्यः [जातः] सम्पन्न ।
यस्मात् [निर्मलप्रकृतिषु] शुद्धस्वभावेषु [कालदोषजा] कालदोषवशादुत्पन्ना
[विक्रिया] विकृति न [स्थिरोदया] बहुकालभाविनी । शशी च प्रष्ट्वा
निर्मलः ॥ ६५ ॥

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वैधसा हि' गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

१. वेधसेह-स. मुशा.

उन्नतेष्वित्यादि ॥ एष शशिनः प्रभा ज्योत्स्ना [उन्नतेषु] उच्चमागेषु
[स्थिता] अवस्थिता । [निशातम] तिमिर तु निम्नसंश्रयपरं कृपाद्यो-
भागस्थमभवत् । [हि] अतश्च जानीमहे । [वेधसा] प्रजापतिना [नूनं]
निश्चित गुणदोषयो गतिः स्थितिः [आत्मसदृशी] आत्मानुरूपा [प्रकल्पिता]
कृता । गुणानामुन्नतेषु सज्जनवदवस्थानं दोषाणां तु दुर्जनवद्वीचेषु ॥६६॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तयश्चन्द्रकान्तजलविन्द्वो' गिरौ' ।

मेखलातरुषु निद्रितान्मून्वोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

१. ० प्रवृत्तिभिः-म.

२. ० बिन्दुभिः-म.

३. गिरि-म.

४. निवृत्ता-अ ना.

चन्द्रपादेत्यादि ॥ अत्र गिरौ [मेखलातरुषु] नितम्बवृक्षेषु निद्रितान्
सुप्तान् [शिखण्डिनः] मयूरान् [असमये] अकाण्डे एवैते चन्द्रकान्तमणि-
जलविन्द्वश्च' [वोधयति] उग्निद्रयति । यतस्ते चन्द्रपादजनितप्रवृत्तयः
शशिकरसंस्पर्शादुत्पन्नस्रुतयः । अतश्च जलधरजलकणभ्रान्त्या घर्हिणा-
मुह्लासः ॥ ६७ ॥

१. 'सोमकान्तलोयविप्रुपः'-असा-७.

कल्पवृक्षशिरसरेषु सम्प्रति प्रस्फुरद्भिरविकल्पमुन्दरि' ।

हारयष्टिगण' नामिरांशुभिः कर्तुमागतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

१. ० भिरिव पद्व मुन्दरि-म. अ. ना.

२. ० रचना-म.

कल्पवृक्षेत्यादि ॥ हे [अविकल्पसुन्दरि] निःसंशयरम्ये [कल्पवृक्ष-
शिखरेषु] कल्पपादपशिरस्तलेषु सितैः [अंशुभिः] करैः नूनमयं [शशी].
इन्दुः [हारयष्टिगणनां] मुक्ताहारलतासंख्यान् [कर्तुं] विधातुम् [आगत-
कुतूहलः] उत्पन्नकौतुकः । सर्वेष्वेव मुक्ताप्रालम्बेषु करणां स्फुरितत्वाद्
गणनां चकार । संस्पर्शेण' क्रियत इत्येवं सम्भावना ॥ ६८ ॥

१. गणना च करस्पर्शेण-ल. न.

उन्नतावनतभागवत्तया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्वहुविधाभिरर्पिता भाति भूतिरिव मत्तद्वस्तिनः' ॥ ६९ ॥

१. वदन्तिनः-स.

उन्नतावनतत्तैत्यादि ॥ सतिमिरा चन्द्रिका इयं गिरेः [भाति] शोभते
[भूतिः] भस्म इव [मत्तद्वस्तिनः] करीन्द्रस्य । कुतः । ज्योत्स्नायास्तमो-
मिश्रत्वमाह । [उन्नतावनतभागवत्तया] उन्नताऽवनतभागवत्त्वेन उच्चेषु
भागेषु ज्योत्स्ना, निम्नेषु तमः । कीदृशी भूतिः । भक्तिभिः विच्छित्तिभिः
[बहुविधाभिरर्पिता] नानाप्रकारं रचिता । अतश्च क्वचित् स्वाभाविककार्ण्य-
मवलक्ष्यते ॥ ६९ ॥

एतदुच्छ्वसितपीतमैन्दवं वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तपद्पदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमा निवन्धनात् ॥ ७० ॥

एतदुच्छ्वसितेत्यादि ॥ एतत् कुमुदं कैरवम् आ निवन्धनात् आवृत्तं
फात्स्न्येन अञ्जसा आशु भिद्यते विकसति । उत्प्रेक्षते । ऐन्दवं प्रभारसं
फान्तिजलम् [उच्छ्वसितपीतम्] उच्छ्वस्योच्छ्वस्य पीतत्वाद् वोढुम्
अक्षमम् इव अशकमिव । यः किलातिवृप्तोऽतितरां पियति, असौ वोढुमक्षमो
विसृचिकया भिद्यते स्फुटति । यच्च [कुमुदं] भिद्यते तत्पुरतः मुक्तपद्-
पदविरावं [भवति] । विकसति हि कुमुदे रजोलम्पटा भ्रमरा विरुयन्ति ।
उच्छ्वसितेन विकसितेन सोच्छ्वासेन पीतमुच्छ्वसितमिति तृतीया-
समासोऽत्र । प्रमेय रसः प्रभारस इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । भिद्यत
इति कर्मकर्तरि । कुमुदमिति जातावेकवचनम् ॥ ७० ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया' ज्योत्स्नया जनितरूपसंश्रम् ।

भारुते चलति चण्डि केवलं' व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥७१॥

१. शुभ्रया-स.

२. चण्डिके बलाद्-म.

पश्य कल्पेत्यादि ॥ हे चण्डि' भामिनि [पश्य] विलोक्यैतत् ।
[कल्पतरुलम्बि] कल्पवृक्षे लम्बमानम् [अशुकं] चीर [मारुते] वाते
[चलति] वहति [विपरिवृत्तं] विपरिवृत्तत्वात् केवलं व्यज्यते स्फुटी-
भवति न तु स्य सक्तया । यतो [शुद्धया] निर्मलया [ज्योत्स्नया] चन्द्रिकाया
[जनितरूपसंशय] कृतसत्तासन्देह द्वयोरपि सितत्वात् । वातचलनात्तु
निश्चय । चण्डीशब्दे बह्नादित्वाडीप्^१ । व्यज्यत इति कर्मकर्तरि ॥ ७१ ॥

१ 'प्रणयमुपिता नारा चण्डोत्पभिधीपते'—अपा—ल. २ इ पा. सू. ४—१—४५.

शक्यमङ्गुलिभिरुद्धतै'रधः शास्त्रिणां पतितपुष्पपेशलैः ।
पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरैभिरुत्कचयितुं तवालमान् ॥ ७२ ॥

१. ०स्त्वितैर०—म.

शक्यमङ्गुलिभिरित्यादि ॥ [शास्त्रिणाम्] अथ तरविग्रप्रविष्टा'
[पत्रजर्जरशशिप्रभालवै] पत्र. जर्जरा. खण्डा ये शशिप्रभालवा
ज्योत्स्नारिन्दयस्ते अङ्गुलिभिः उद्धृतं गृहीतैः तव [अलमान्]
अलना कचाः [उत्कचयितुम्] अलङ्कृतुं [शक्यम्] शक्याः । वृक्षाणामथ
पतितानि यानि पुष्पाणि तद्वत् पेशलमनोज्ञैः । कोमलैर्निनि पाठे कोमल'
सुकुमार सदृशं च अतश्च तरतलपतितैः पुष्पैर्यद्दलरूपाशो मण्डपने
तद्वदेभिस्तव तत्सदृशैश्चन्द्रिकैरपीति वाक्यार्थः । उत्कचनमरुद्धरूप-
मूर्ध्वगन्ध इति वेचित् ॥ ७२ ॥

एष तारमुषि' योगतारया' युज्यते तरलविम्बया शशी ।

साध्रसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेव नवदीक्षया' वरः ॥ ७३ ॥

१. चाङ्गुलि—म न मुग्धा. २ योगतारया—म. ३. नवदीक्षित—म.

एष तारमुषित्यादि ॥ हे [तारमुषि] विमरुद्रने एष शशी
[तरलविम्बया] चट्टलदेहया योग्यताग्या प्रयुज्यते सम्प्रच्यते । यथा
[साध्रसात्] भयात् [उपगतप्रकम्पया] वेपथुमया [नवदीक्षया कन्यया]
नवोदया वरः [योगतारया] तथा । दीक्षाऽयं विवाहः ॥ ७३ ॥

पाकभिघ्नसरकाण्डगौरयोरुट्टसत्प्रतिकृतिप्रसन्नयोः' ।

रोहती' तव गण्डलेखयोदचन्द्रविम्बनिहितक्षि' चन्द्रिका ॥ ७४ ॥

१. ०प्रकृतिप्रसादयो—म. मुग्धा. २. ०निहितक्षि—म. ०निमित्ताधि—ड. ५५.

कण्टमः सर्गः ।

पाकभिन्नेत्यादि ॥ हे चन्द्रविम्बनिहिताक्षि शशिमण्डलक्षिप्तनयने
 त्रैपा चन्द्रिका [गण्डलेखयोः] कपोलयोः रोहित इव जायत इव । कीट-
 शयोः । [पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोः] पाकेन भिन्ना विशेषिताः शरकाण्डाः
 शरत्गस्तम्यास्तद्गौरयोः । [उल्लसत्प्रतिकृतिप्रसादयोः] अत एवो-
 ल्लसन्ती स्फुरन्ती याऽसौ प्रतिकृतिश्चन्द्रिकाविम्बं तथा प्रसन्नयोः
 सतेजसोः । प्रतिकृतिरिति पृथक्वाक्ये तु चन्द्रिकाविशेषणम् ॥ ७४ ॥

इत्यभिदधति भगवति वनदेवता मदनोद्दीपकं दिव्यं पानमादाय
 देवीनिकटमुपाययौ । ततो भगवान्पुनराह-

लोहितार्कमणिभाजनापितं कल्पवृक्षमधु विभ्रति स्वयम् ।
 त्वामियं स्थितिमती समागता' गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥

१. ०मतीमुपायता-म., ०मतीमुनस्थिता-म.

लोहितार्केत्यादि ॥ इयं [गन्धमादनवनाधिदेवता] गन्धमादनाद्रि-
 पनदेवता [कल्पवृक्षमधु] कल्पतरूणां मधु मयं स्वयं [विभ्रति] आदाय
 त्वां [समागता] समुपायता प्राप्ता । यतः स्थितिमती साचारा । कीटक-
 मधु । [लोहितार्कमणिभाजनापितं] लोहितो रक्तोऽर्कमणिः पद्मरागस्त-
 न्निर्मिते भाजने पात्रेऽपितं न्यस्तम् ॥ ७५ ॥

१. कल्पवृक्षम्-ल.

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं रक्तमत्तनयनं स्वभावतः ।
 अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं किं विलासिनि मदः करिष्यते ॥ ७६ ॥

१. मत्तरक्त०-म. मत्तमत्त०-मुसा., रक्तमेव-म. प्रान्तरक्त०-मुसा.

आर्द्रकेसेत्यादि ॥ हे विलासिनि त्वदीये अत्र [मुखं] मुखे [लब्ध-
 वसतिः] प्राप्तावस्थानः मदः किम् इव गुणान्तरं [करिष्यति] विधा-
 स्यति । यतस्तद् आर्द्रकेसरसुगन्धि सरसबकुलकुसुमवत्सुरभि [स्वभावतः]
 प्रकृत्या च [रक्तमत्तनयनं] लोहिते मत्तमत्ते क्षीये इव चटुलत्वान्नयने
 यत्र । मदेन हि सौरमे नेत्रे [सति] चटुलविलासा विज्ञेयाः ॥ ७६ ॥

१. 'क्षीये इव'-नास्ति-ल. न.

क. म. १२

किं तर्हि न पेयमित्यादि—

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सैन्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।

इत्युदारमभिधाय शङ्करस्तामपाययत पानमग्निकाम् ॥ ७७ ॥

१. पानमङ्गनाम्—अ. ना.

मान्यभक्तिरित्यादि ॥ अथवा [सखीजनः] वयस्यालोकः मान्यभक्तिः अनुष्ठेयः सेध्यः । यदि च त्वं प्रत्याचक्षे तदपमानितैषा स्यादतः [सेध्यतां] पीयतामिदं मधुगुणान्तरम् [अनङ्गदीपनं] मदनसंशुक्षणम् इति उदारं महार्घं [अभिधाय] उन्मत्वाऽसौ [तां] प्रियां [पानम्] आसवं अपाययत । अपीष्यदिति पियतेः प्रत्ययज्ञानार्थत्वात् द्विकर्मरूता ॥ ७७ ॥

पार्वती तदुपभोगसेम्भवां विक्रियामपि सती^१ मनोहराम्^२ ।

अप्रतर्प्यविधियोगनिर्मितामाप्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

१. ०दुपयोग०—अ. ना.

२. सताम्—म., सतीम्—मुद्रा.

३. मनोभवाम्—र.

४. ०विनियोग—अ. ना.

पार्वती तदुपभोगेन्यादि ॥ ततः [पार्वती] गौरी तदुपभोगसम्भवां मधुपानोत्थां विक्रियां क्षीयतास्यं विकारं ययौ प्राप । असावपि विक्रीयऽपि मनोहरा^३ । अपि विस्मयगर्भं विरोधे वा । विकारः किल न तथा रम्यः स्यात्^४ । का यथा कां विक्रियां रम्यां यातीत्याह । आप्रता इव सहकारताम् इति । आध्रौ हि प्रवृत्तिः सहकारता विवृतिरपि प्रवृत्तेरुत्प्लुप्ता सुस्वादु सुगन्धित्यात् । आप्रता कथं सहकारतां यातात्याह । [अप्रतर्प्यविधियोगनिर्मितां] अप्रतर्प्यां दुर्ज्ञेयो यो विधियोगो देवव्यापारस्तेन विनिर्मितां कृत्याम् । आप्रता हि केनचिद् देवमावात्^५ सहकारतां सम्पद्यते वयं न विद्मः^६ । कस्मिन् देशे कविना आप्रसहकारयोः प्रवृत्तिविकारभावो दृष्टोऽस्माभिर्हि सामान्यविशेषभावस्तयोरुपलब्धः ।

१. 'शोभना'—अना—र.

२. मन्ति—र.

३. वगात्—र.

४. आनीमः—र.

अष्टम. सर्गः

तथा चोक्तम्—

अपुष्पफलवानाम्नः पुष्पिनश्चूत उच्यते ।

पुष्पैः फलैस्तु संयुक्तः सहकार उदाहृतः ॥ ७८ ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितहियोर्नेप्यतोः शयनमिद्धरागयोः ।

सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

१. शिक्षतोः-स.

तत्क्षणमित्यादि ॥ सा [सुवदना] कान्तमुखी द्वयोः उभयोः [वशवर्तिनी] आयत्ता [बभूव] आसीत् । कीदृशयोः । विपरिवर्तितहियोः अरास्त्रपयोः । निशि द्वयमपि निलज्जयति । रिरंसार्थं च [शयनं] शयनतलं नेप्यतोः [इद्धरागयोः] इन्द्रो दीप्तो रागोऽनुरागो ययोः ॥७९॥

धूर्णमाननयनं स्खलद्वचः स्वेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुनामुखं पयो ॥ ८० ॥

१. ०कचं-त., ०कधम्-म. मुशा.

धूर्णमानेत्यादि ॥ एवंविधम् [उमासुखं] गौरीवक्रप्रम् [ईश्वरः] भगवान् [आननेन] मुखेन न तावत् पयो अपि चक्षुषा एव दृश्यमानेनैव तेन सुखोत्पादनात् । तावच्छब्दोऽनन्तरं मुखपातमपि सूचयति । तथा धूर्णमाननयनं चञ्चलनेत्रं स्खलद्वच. अन्तराविच्छिन्नवचनं स्वेदविन्दुमद् यर्मकणाचितम् । अकारणस्मितं निर्निमित्तहासम् । चुम्बनं दर्शनं च पानम् ॥ ८० ॥

१. 'अत्र पाठान्तरम् । चुम्बनं पानदर्शनम्' । अना-ल. न.

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्धहञ्जघनभाररदुर्घटाम् ।

ध्यानसंभृतविभूतिरीश्वरः प्राविशन्मणिशिलागृहं रहः ॥ ८१ ॥

१ ध्यानसंभृतविभूतिरभृत-स. ०तिगोचरम्-मुशा. ०तिमास्वरम्-अ. ना.

२. हरः-स. मुशा.

तां विलम्बितेत्यादि ॥ ततः [ईश्वरः] शंभुः गौरीम् [उद्वहन्] आदाय रहः एकान्ते मणिशिलागृहं प्राविशत् । कीदृशी । मदयशात् [विलम्बितपनीयमेखलां] विलम्बितनीं मेखला कनकरशना यस्याः । तया

१. 'लम्बमाना तस्मीदं'-अना-ल.

[जघनमारदुर्वहा] जघनभारेण^१ दुर्वहा गुर्गाम् । कीदृशो हर^२ । [ध्यान
संभृतविभूति] ध्यानेनेच्छामात्रेण सम्भृतरिभूतिरादृष्टतल्पाद्युपकरण ॥८१॥

१ 'श्रोणीभारेण'-अपा-ल. ३ भगवान्-ल

तत्र हसवयलोत्तरच्छदं जाह्नवीपुलिनचारदर्शनम् ।

अभ्यशेत शयनं प्रियाससः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

तत्र हसेत्यादि ॥ तत्र वासवेश्मनि असौ [प्रियासस] प्रियया सह^१
शयनम् अभ्यशेत पर्यङ्कमघितस्थो । शारदाभ्रम्^२ इव रोहिणीपति रोहिण्या
साकमिन्दु । कीदृशम् । [हसवयलोत्तरच्छद] हसवद् धवल उत्तरच्छद
प्रच्छादनपटो^३ यस्य । तथा [जाह्नवीपुलिनचारदर्शन] गङ्गासैकतयन्नेत्र
सुखमारि सितत्याद् विशालत्याच्च ॥ ८२ ॥

१ भार्यातहाय-अपा-ल २ भिताभ्रम्-अपा-ल ३ प्रच्छदपट-ल

विलप्टकेशममलुप्तचन्द्रनं^१ व्यत्यया^२ पितनसं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभून्न तृप्तये^३ ॥ ८३ ॥

१ ०मभिउत्त०-स ०मनिउत्त०-मुशा २. द्विष्वचद्रमण्यै क्वग्रहे -न अ ना

३ व्युत्पपा०-स हरयया०-मुशा ४ ०मभूदतृप्तये-अ ना म

विलप्टकेशमियादि ॥ तस्य ईश्वरस्य [पार्वतीरतम्] उमानिपुत्र
सृप्तये न अभूत् । अमिलायमत्रधयत् । कीदृशम् । [विलप्टकेश]
कदमितकेशपाशम्^१ । अमलुप्तचन्द्रनम् उत्पुसिताङ्गा^२ [व्यत्ययापितनसम्]
अस्थानदत्तफररह मासलेप्यपि स्थानेषु दत्तनसम्^३ । समत्सरम् ईर्ष्यायुतम्
च्छिदुरमेखलागुणं श्रुतिमेखलादाम । तस्य पग कोटिमधिरुदत्वात् ।
स्य च्छिद्यत इति च्छिदुरम् ॥ ८३ ॥

१ ०विशेष्ट द्विष्टकेशपाशम्-म २ तदानात्-ल

केवलं प्रियतमादपालना ज्योतिषामपनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन तन्प्रतिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनइतृहल कृतम् ॥ ८४ ॥

अष्टमः सर्गः ।

केवल प्रियतमेत्यादि ॥ तेन पार्वतीरतत्पतिनाधिगता केवलं [ज्योतिषां
पङ्क्तिषु] ताराश्रेणिषु [अवनतासु] लम्बमानासु प्रभातकाले [प्रियतमा
दयालुना] प्रियाया कृपालुत्वात् [नेत्रमीलनकुतूहल] नेत्रमीलने स्वापे
कौतुकं [रुतम्] अकारि । कथं सुध्यत इति । न हि भगवतस्तत्त्वतो
निद्रामोहाविर्भावः । तथा [तत्परिगृहीतवक्षसा] कान्तया परिगृहीतमादिलप्टं
वक्षो यस्य । देवीमालिङ्ग्य मनागस्वपदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

स व्यबुद्धयत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नरैरपसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स व्यबुद्धयतेत्यादि ॥ ततः स असौ उपसि प्रभाते व्यबुध्यत
निद्रामत्याक्षीत् । शातकुम्भकमलाकरैः समम् । मानसकलकमलखण्डानि
यदा विकसितानि तदाऽऽसावुन्निरद्रे इत्यर्थः । कीदृशः । बुधस्तवोचित
बुधानां ब्रह्मविष्णुशक्रप्रभृतीनां स्तवोचितं स्तुत्यम् । तथा नेयज्ञैः [किन्नरैः]
किपुरुषैः गीतमङ्गलं उच्चारितस्तत्र । अभूतैः । [मूर्च्छनापरिगृहीत-
कैशिकैः] मूर्च्छनया स्वप्नसञ्चारणया परिगृहीता आश्रिता कैशिकी नाम
जातिर्वै । सा हि देवस्तुतियोग्या ॥ ८५ ॥

तौ क्षणं विशिथिलोपगूढनौ दम्पती चलितेमानसोर्मयः ।

पद्मभेदपिशुनाः सिपेविरे गन्धमादनघनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥

१ रचित०-स

तौ क्षणमित्यादि ॥ [विशिथिलोपगूढनौ] त्रिमुकालिङ्गनौ तौ [दम्पती]
जायापती [गन्धमादनघनान्तमारुता] गन्धमादनघनोद्देशायवः सुरतसेदा-
पनुदे सिपेविरे । कीदृशाः । चलितमानसोर्मय इति से-योक्तिः ।
सुरमित्वात् । पद्मभेदपिशुना कमलविकाससूचकाः ॥ ८६ ॥

१ 'इति शीघ्रयोक्तिः'-अपा-ल.

ऊरुमूलनरमार्गाराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥

ऊरुमूलमित्यादि ॥ ततः [प्रशिथिलस्य] श्लथस्य [वासस] अंशुकस्य
[संयमं] प्रयत्नं [कुर्वतीं] विदधतीं [प्रियतमां] कान्तां हर ईश्वरः अवारयत्

न्यपेधीत् । यत तत्क्षण ऊरुमूलनखमार्गराजिभि श्रोणीतटकररूपद
लेखाभि हतविलोचन लोभितनयन । अतश्च भूयो रिरसया प्रियावास
संयमननिवारणम् ॥ ८७ ॥

स प्रजागरकपायलोचन गाढदन्तपदपीडिताधरम्^१ ।

आकुलालकमपास्तचित्रकं^२ वीक्ष्य^३ भिन्नतिलकं^३ प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥

१ ०रिताडिताधरम्-म ०पददारिता०-अ ना

२ ०मरस्तरद्भवान् प्रेभ्य-स ३ तृतिमगमन्-मुञ्जा

स प्रजागरेत्यादि ॥ स देव प्रियामुख इयितावदन [विक्ष्य] दृष्ट्वा ।
फीदशम् । प्रजागरकपायलोचनम् अप्रसुत^१मधुग्नयनम् । तथा गाढदन्त
पदपीडिताधर तीक्ष्णरदनपरिपीडितोष्ठम्^२ आकुलालक धूतललाटवेश
अपास्तचित्रकं निवृत्तविशेषक भिन्नतिलक नष्टमालपत्र यत्र तथाविध
प्रियामुख वीक्ष्य ॥ ८८ ॥

१. उपरत०-ल २ दण्ड म-अया-ल ३ क्रियापदहेत्यात् अत्र
श्लोकस्य पञ्चिका अपूर्णा प्राग्भाति ।

तेन भङ्गि^१निषमोत्तरउदं म यपिण्डितविस्त्रमेखलम् ।

निर्मलेऽपि शयन निशाचये नोज्झितं चरणगगलाच्छित्तम् ॥ ८९ ॥

१. भिन्न०-म

तेन भङ्गीत्यादि ॥ अतश्च [निशाचये] क्षणदान्ते [निर्मले] सुप्रसङ्गे
अपि [शयने] तलं नोज्झितं नायाजि । फीदशम् । भङ्गिनिषमोत्तरउदं
भङ्गिभिस्तरङ्गैर्विषम निम्नोन्नतमुत्तरीय यत्र । तथा छिन्नतनुत्वात्
[मध्येपिण्डितविस्त्रमेखल] मध्ये पिण्डिता पुथीभूता^१ मेखला यत्र ।
विपरीतसुरतयशात् चरणगगलाच्छित्तं पादालत्तमुद्राङ्कितम् ॥ ८९ ॥

१ पुञ्जि-ल

स प्रियामुखरसं दिशानिनं तर्ष^१वृद्धिजननं सिपेविपुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामानगाम विजयानिवेदनात्^२ ॥ ९० ॥

१ हर्ष०-म स

२ ०निवेदिद-स.

अष्टमः सर्गः ।

स प्रियामुखेत्यादि ॥ ततः स असावीश्वरः विजयानिवेदनात् [दर्शन-
प्रणयिनां] दर्शनार्थिनाम् अदृश्यताम् [आजगाम] आययौ । ये हि भग-
वन्तमीक्षितुमायान्ति स्म तेषां विजयारथा प्रतीहारी 'न दृश्यते देव'
इत्युवाच । यतः तर्पवृद्धिजननं अभिलापोद्दीपनं [प्रियामुखरसं] कान्ताघर-
रसामृतं [दिवानिशम्] अनवरतं [सिपेविपुः] सेवितुकामः । रथोद्धता
पता ॥ ९० ॥

१. एतानि रथोद्धतावृत्तानि-ल.

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमदत्तूनां साग्रमेका निशेव ।

न तु सुरतसुखेभ्यश्चिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलेपुः ॥ ९१ ॥

१. सार०-गुहा., सार्ध०-अ.ना.म. २. ०ज्जलैर्घेः-स.म.

समदिवसेत्यादि ॥ तत्र गन्धमादनगिरौ समदिवसनिशीथम् अहोरा-
त्राधिभागेन सङ्गिन. रममाणस्य [शंभोः] देवस्य साग्रम् अधिकं दिव्यम्
कृतूनां शतं [निशा इव] एकरात्रिरिव [अगमत्] जगाम ययौ । न चासौ
सुरतसुखेभ्यः निधुवनोपजोषेषु [चिन्नतृष्णः] विगताभिलापः बभूव
बभयत् । यथा समुद्रान्तर्गतः ज्वलनः बह्वयानलः तज्जलेपूद्घि-
तोयेषु अपगतरुचिर्न भवति अद्याप्यप्रक्षीणत्वात् । क्रतुशब्देनाऽत्र
लक्षणया वर्षं लक्ष्यते । मालिनीवृत्तमुपमालङ्कारः । इति भद्रम् ।

१. अद्याप्यप्सु क्षयं कुरुते ।-ल. २. 'भूयात्'-अपा.-ल.

इत्यानन्ददेवायनिबलभदेवविरचितायां कुमारसम्भवविवृतायष्टमः सर्गः
समाप्तः ।

३. इत्यानन्ददेवायनिबलभदेवविरचितायां कुमारसम्भवल्लघुटीकायां अष्टमः सर्गः समाप्तः
-ल. न., इति कुमारसंभवे अष्टमः सर्गः कृतिः श्रीमत्कालिदासस्येति शुभम्-गुहा.

श्रीविक्रमार्कायनिपालकालाद्रसेन्दुपायोधिकुसुम्भवर्षे ।
मासे शुचौ शुभ्रघनुर्दशादे एपलेखि टीका.गुहसंभवस्य ॥

SECTION V

Appendices

1. पाठान्तराणि

[व = बल्लभदेव, अ = अरुणगिरि, ना = नारायण, चा = चारित्रवर्धन, म = मल्लिनाथ, भ = भरत, गो = गोपाल, वृ = बृहस्पति, स = सूर्यकान्त, रे = रेखाप्रसाद
सूपा = Foot note in सूर्यकान्त's edition]

1. 1-1 तोयनिधी-व. म. चा. चारिनिधी-अ. ना. मुशा.
2. 1-1 विगाह-व. अ. ना. चा. वृ. म. गो. मुशा. वगाह-म. रे. स
3. 1-8 स्थानप्रदायित्ववम्-व. चा. सूपा. मुशा. ०तान०-अ. ना. म. रे.
1-8 प्रसूनः-व. चा. स. म. अ. ना. ममीरः-मुशा.
4. 1-30 प्राग्भवजन्मविद्या-व. प्राक्तन०-चा. म. अ. ना. स. मुशा.
5. 1-34 ०विभ्रमेपु-व. चा. स. मुशा. विक्रमेपु-अ. ना. म. भ. गो. सूपा.
6. 1-40 पाण्डु-व. मुशा. ना. अ. म. स. रे. चारु-चा. सूपा.
7. 1-41 शिरीषमाला०-व. मुशा. ०पुष्पा०-म. चा. स. अ. ना.
8. 1-42 तस्याः स्तनबन्धुरस्य-व. मुशा. चा. म. स. तस्यास्तनुबन्धुरस्य-
अ. ना. ०बन्धुरस्य-वृ. भ. गो. निस्तलस्य-व. चा. अ. ना. म.
मुशा. निस्तुलस्य-वृ. सूपा.
9. 1-47 आयतरेरस्योः-म. च. स. आनतलेखयोः-य. मुशा. आनतरेरस्योः
अ. ना. सूपा. लीलाचिकृत्वा०-य. मुशा. स. ०चतुस्र०-म. च.
अ. ना.
10. 1-53 स्वयसुससर्ज-व. मुशा. मुदती ससर्ज-म. चा. अ. ना. सूपा.
जनने-व. मुशा. म. अ. चा. ना. वज्रने-स
11. 1-55 दधाना-चा. म. स. धसाना-व. मुशा. अ. ना. जैलेयतद्वेषु-व. मुशा.
चा. म. स. रे. ०गन्धेषु-अ. ना.
12. 1-58 सरीसमेतां-व. मुशा. म. चा. म. समप्रां-अ. ना.
13. 2-12 उद्गीथः-व. चा. सूपा. उद्गातः-म. स. म. वृ. रे.

14. 2-19 ०प्रसादानि-चा अ ना स प्रकाशानि-म स गो प्रभावानि-
व स्या
15. 2-26 क्षताहकार०-व अ चा भ वृ गो स्या क्षतहुकार०-म स
16. 2-30 स द्विनेऽ हरचञ्चक्षु सहस्रनयनाधिकम् । -व म स रे
स विनेवृ हरञ्चक्षुर्दशचक्षुशताधिकम् । -अ ना
17. 2-9 ०मनन्तो जगतोऽन्तक -व मशा जगदन्तो निरन्तक -म अ ना
जगदीशो निरीश्वर -म
18. 2-19 किमिद-व मुद्या म अ ना स किमिति-स प्रसादानि-व मुद्या
अ ना प्रकाशानि-म
19. 2-26 क्षताहकार०-व मुद्या अ ना चा क्षतहुकार०-म स
20. 2-27 वल्वत्तरै -व मुद्या अ ना म स रणोत्तरै -स्या
21. 2-32 भवल्लब्धवरोदीर्ण -व म चा स्या त्वयादत्तवरोदीर्ण -अ ना
त्वयादत्तवरोद्गूर्ण -सू
22. 2-35 कुसुमस्तेयसाध्वसात्-व. मुद्या चा म स ०साहसात्-अ ना
साहसात् अपहारदण्डमाशङ्क्य-अ उद्यानकुसुमस्तयसाहसमाशङ्क्य
स्तेयम् अपहार तस्मात् हेतो य साहस दण्ड दण्णे दम साहसोऽस्त्रा
इति वैजयती । -ना
23. 2-39 प्रत्यहम्-व मुद्या स्या त पुन-स्या त मुहु -म चा ना
अ स
24. 2-42 सुखदीभि-मुद्या व अ ना सुखन्दीनाम्-स म र सी
25. 2-45 नाकिभि-व मुद्या स्वर्गिभि-चा अ ना नानुनीयते-स्या
26. 2-52 एष्टम् व मुद्या स्त्रष्टुम्-अ ना चा म स इच्छाम-व मशा
अ ना इच्छामो-म स
27. 1-56 वरेणाशमितम्-व मुद्या अ ना वरण शमितम्-म चा स
सी ०शमितुम्-स्या see वरण तदुक्तव्यप्रदानन अनित
शा न्मप्रापित सत् लाफात् शीनपि लोवान् दग्ध भस्मसात्कर्तुम् अ
पदतम् । उपद्रवसहनमव हि भस्मीभावाद् वराय । 'त्यन्देक
कुलस्यार्थे, इत्यादिन्यायात् । अतो लोकानुग्रहार्थमव मया तदुक्ता वरा
मर्थे तस्मै दत्ता इति भाव ।-ना

28. 2 64 सललित०-व स ललित०-अ ना म स सुललित०-चा गो
वृ म स्या
29. 3-1 आश्रितेषु व मुशा म चा स आश्रितेऽपि-अ ना
- 30 3-2 निसृष्टभूमि -य मुशा अ गा चा निसृष्टभूमि -म स
- 31 3-4 पदकाक्षिणा-म अ ना स म फल०-व मुशा चा स्या
- 32 3-5 ०ध्रुललितै कटाक्षै -व मुशा चा ०ध्रुश्चतुरै कटाक्षै -म स्या
चतुरैर्विलासै -ना अ स ०ध्रुश्चतुरै कटाक्षै -स्या
- 33 3-8 सहसापराधात्-व अ ना सुप्ता०-चा म गो वृ सरसापराधान्-
रे सुप्तापराद्ध -स सरसापराध -मुशा
34. 3-12 वज्रम्-व मुशा चा म स पूर्वम्-अ ना
35. 3-14 उच्चैर्द्विषामीप्सितमर्थमत्र-व मुशा स चा उच्चैस्तरा०-अ ना
०प्सितमेतदेव-म
36. 3-15 भवस्य-म स चा हरस्य-व अ ना निपातसाध्य -मुशा
म म चा व ०हार्य -अ ना ब्रह्मनियोजितात्मा-स ब्रह्मणि
योजितात्मा-व म चा अ वृ मुशा
37. 3-19 अप्यप्रसिद्धम्-व म चा अ ना मुशा अपि प्रसिद्धम्-स
- 38 3-21 समीरण प्रेरयिता-व चा स समीरणोनोदयिता-म चा
समीरणओदयिता-अ. ना वृ मुशा
- 39 3-22 एरावता०-व अ ना भ चा दिग्गारणा-सू मुशा
40. 3-25 कुवेरजुष्टाम्-व मुशा ०नाथाम्-अ ना ०गुप्ताम्-चा
म र स
41. 3-30 निवेश्य-य मुशा स प्रकाश्य-अ ना म चा. स्या.
42. 3-42 चित्रार्पितारम्भ०-व मुशा चा म स ०तारण्य०-अ ना.-चित्रे
अर्पित लिखित वनमित्र-ना
43. 3-43 दृष्टिप्रपातम्-म चा स ०प्रतीपम्-भ. ना दृष्टे प्रतीपम्-
स्या दृष्टिप्रयातम्-स्या दृष्ट प्रदीपम्-व मुशा स्या.
44. 3-44 त्रियम्बकम्-व म चा ना. अ स *यैद्यम्यकम्, स त्र्यम्बकम्,
त्रिलोचनम्-स्या व

45. 3-46 भुजङ्गमोन्तद्ध०-व अ ना म ०भापद्ध०-चा कर्णा०-
व म अ ना स म क्त्रा० चा प्रभासङ्ग०-व म स चा
०मङ्ग०-अ ना मगत्यच-व अ ना कृष्ण०-म स
46. 3-49 ०सौकुमार्याम्-व म चा स रे ०सौकुमार्यान्-अ ना लक्ष्मी-
व म चा स हे रश्मीन्-अ ना
47. 3-50 क्षेत्रविद्-व अ ना म वेदविद्-चा स ब्रह्मविद्-सूरा
48. 3-51 शशावापमपि-व मुशा शर चापमपि-म स अ ना
49. 3-54 सुजातपुष्प०-व अ ना चा स पर्याप्त०-म रे सजात०-सूरा
मुशा
50. 3-55 केसरपुष्प०-व मुशा ०दाम० म अ ना
51. 3-57 ह्रीपदमा०-व म स चा ह्रीतिमिया०-अ ना ह्रीति लक्ष्मा-ना
पुष्पकेतु-व चा अ ना स र ०चाप-म
52. 3-58 भद्रिष्यत पत्युरुमापि शम्भो-व म स उपासितुं सा च
पिनाकपाणिम्-चा मुशा परम्-व म अ रे ना चिरम्-सूरा
53. 3-61 रघस्तभूत-व मुशा ०लून-म अ ना चा र
54. 3-62 नीलालक०-व मुशा म स चा रे लोलालक०-अ ना वृ
55. 3-63 तध्यम्-व मुशा म चा स र भज्यम्-अ ना भयम् भावि-ना
लोके-म चा र पाके-व मुशा अ ना स
56. 3-67 परिवृत्तधैर्यं-व मुशा अ ना चा स. परिलुप्त०-म म र
57. 3-68 स्फुट्द्वाल०-व मुशा स स्फुट्द०-म वृ म गो कुचद्व०-अ ना
कुचत सकुचत इत्यथ-ना
58. 3-70 ०सयजानुम्-स ०पादम्-व म अ ना चक्रीकृत०-व मुशा
म स अ ना वक्रीकृत०-सूरा
59. 3-72 क्रोधम्-व मुशा म चा म रे कोपम्-अ ना
60. 3-72 समर्थ्यं-व मुशा म स समीक्ष्य-अ ना
61. 4-2 ०निमग्नदर्शनम्-व मुशा स विदुष्व०-म अ. ना
62. 4-18 रघयमङ्गेषु-व मुशा म चा स नयम०-अ. ना
63. 4-19 विदुर्धैरिम् यस्य दास्यौ-व मुशा म स. विदुर्धैर्यमनङ्ग-चा
विदुर्धैर्यपि यत्स्यग्यौ-अ ना

- 64 4 20 विलुप्यसे-स वृ म विलोभ्यसे-1 मुशा चा अ ना
- 65 4-21 जीवतीति-स अ ना जीवितेति-व चा मुशा
- 66 4-22 परलोकान्तरितस्य-व मुशा म चा अरितस्य-अ ना
67. 4-23 अविलोकितानि च-व स त्रिलोकित च यत्-वृ म चा
अतत्-अ ना
68. 4-25 दिग्धफलैरिवादि-व मुशा स शरैरिवाहित-म अफलैरिवा
चा अफलैरिवापित-अ ना
69. 4-27 कपोतकवृक्षम्-व मुशा स म अ ना कपोल-चा अपाण्डुरम्-सृषा
- 70 4-31 अनघापि सश्रयद्रुमे-व मुशा चा अस्रिता द्रुमे-स अन
पायिनि संश्रयद्रुमे-म अ ना
- 71 4-31 स्थिताम्-व मुशा म चा स स्थिराम्-अ ना त्रिहृत्त्वम्-व
मुशा स अ ना विन्ध्याम्-म चा
72. 4-42 नियोजयिष्यति-व म स स योजयिष्यति-चा मुशा समग्रयिष्यति
-अ ना
- 73 4-43 अशापान्तभवाम्-चा स अ ना शापान्तशिवाम्-व मुशा
शापावधिदाम्-म धर्मयाचित-व चा स म अचारिणि-
अ ना
74. 4 44 रविपीतजला-व मुशा म चा स अपि यात-अ ना पूर्यते-
स चा युज्यते-म व अ ना
75. 4-45 सुचरितार्थपदै-व मुशा म चा स रे समभिवृद्धरसै-अ ना
- 76 8-83 प्रदोषम्-व म चा स रे दिनान्तम्-अ ना
77. 5-2 अवन्ध्यरूपताम्-व मुशा म चा स रे अकामताम्-अ ना
- 78 5-4 गृहेषु-म मुशा चा अ ना गृहेऽपि-व स मनीषिता सन्ति
-व मुशा म चा स मनीषितायार्च-अ ना अतामर्च-सृषा
- 79 5-5 ध्रुवेच्छाम्-म चा स सी रे श्लुतेच्छाम्-व मुशा स्थिरेच्छाम्-
-अ ना
80. 5-11 वन्दुपात-व मुशा चा अ ना कञ्चुकात्-स विलुप्य-
मुशा म चा व स निलुप्य-अ ना
81. 5-13 द्रुयेऽपि-म द्रुयेषु-चा मुशा द्रुयीषु-अ ना स विलोप्य-
व मुशा म म अदृष्टिम्-चा अ ना

- 82 5-15 ०सङ्गपती निरीतिनीम्-स वृ भ गो ०पतीमधीतिनीम्-म
मुद्या चा अ ना ता मुनय-व स तामृषय-व म चा अ ना
83. 5-18 पूर्वतप ०-स म चा सर्वतप ०-व मुद्या सर्वसमा-अ ना
(सर्वत्र शीतोष्णप्रियाप्रियादिषु द्वन्द्वेषु समा तुल्यबुद्धि-ना)
84. 5-29 काञ्चनपद्मनिर्मितम्-व मुद्या म स चा ०पद्मधर्मि यन्-अ ना
प्रकृत्यापि स प्रकृत्या च-व म अ ना चा ससारम्-म अ
ना स म सुसारम्-व चा सूपा
85. 5-23 द्विविधेन-व मुद्या स अ ना विविधेन-म चा
56. 5-24 पयोधरोत्सेध ०-व मुद्या स ०सङ्ग ०-अ ना
87. 5-26 सात्यर्थ ०-व मुद्या स सात्यन्त ०-म चा चात्यन्त ०-अ ना
88. 5-27 सरोजसधान ०-व मुद्या म चा रे ०सतान-अ ना
89. 5-28 प्रियवदाम्-व मुद्या चा स प्रियवदा-अ ना पदन्त्यपर्णैति-म
स पदन्त्यपर्णामिति-अ ना चा मुद्या
90. 5-29 ०कोमल ०-म चा स ०पेलप ०-व मुद्या अ ना (पितृशब्द
व्याख्यमत न्यायो न सर्वेषाम् व)
91. 5-35 ०प्रणयापहासिपु-म स रे प्रणयापराधिपु-व मुद्या चा अ ना
उत्पक्षेपचलै-य उत्पलाक्षेपचलै-चा अ ना उत्पलाभि
प्रचलै-म स रे मापत्न्यम्-व मुद्या चा स सादृश्यम्-
अ ना म
92. 5-38 भाविनि-म स (प्रगस्तामिप्राये-म) भामिनि-व मुद्या अ ना
म चा (मा विप्रत यस्या ना भामिनि-चा कोपने-अ दैवतभ्यन्न
'माम दैवानुकृत्य च सौभाग्य चापि कथ्यते' इति पुराणवि-ना)
93. 5-40 प्रतिघत्तुम्-व मुद्या म स प्रतिगोप्तुम् चा सूपा प्रतिगोपयि
ष्यसि वृ, म प्रतिवोधयिष्यमि-अ ना
94. 5-41 सौ दर्यमिरोदितम्-म स व मुद्या ०मिरोत्थितम्-चा ०मिना
जितम्-अ ना
95. 5-43 तनूरि स मुद्या कृजोरि-व म तलोदरि-अ ना
- 96 5-44 अनयगोभा ० वृ म गो स अलभ्यगोका ०-व मुद्या म चा
अ ना रत्नमूचये-म व मुद्या स चा रत्नमूलये-अ ना
(रत्नचान्नाय-ना)

97. 5-47 श्लथमन्धलम्बिनी -व मुशा श्लथलम्बिनीर्जटा-म श्लथलम्बिनी
 जटा-अ चा ना ०लम्बिनी०-म रे ०लम्बिनीरिमा-स
98. 5-49 चिरमस्य-व म चा रधिमस्य-अ ना गो वृ म स
99. 5-52 वर्णिनम्-व मुशा म चा स रे धाञ्छितम्-अ ना
100. 5-58 स्वहस्तालिरित -व मुशा व ०स्तोल्लि०-म चा, अ ना
101. 5-60 दृष्टम्-म स बद्धम्-व मुशा चा अ ना र (बद्धम् उतन्नम्-व
 सजातम्-ना जातम्-चा)
102. 5-61 अस्रोत्तर०-मुशा म चा अस्त्राकुल०-व स अस्त्रान्तरवीक्षिता
 -अ ना ०मभ्युप०-व म स चा मुशा ०मभ्यव०-अ ना
103. 5-67 कलहस०-मा चा स च स हस०-व मुशा क्व च हस०-
 अ ना गजाजिनम्-मुशा चा ग व क चाजिनम्-अ ना
104. 5 69 ०वेशास्थि०-स केशासु-व म चा, ना अ मुशा
105. 5-70 ०राजहार्यया-व. मुशा म चा स ०भार्यया-अ ना
106. 5-71 पिनाकिन -व म अ ना कपालिन -चा स मुशा कलावत -
 व मुश म चा स कलत्मन -अ ना
107. 5-76 अपेक्षते-व मुशा चा अपेक्ष्यते-अ ना म स रे सत्क्रियाम्-
 व मुशा चा सत्क्रिया-अ ना म स रे
108. 5-77 स लोकनाथ -व मुशा स त्रिलोकनाथ -म चा अ ना
109. 5-79 ०सस्पर्श० व मुशा स च ससर्ग०-म अ ना रजो विशुद्धये-
 व मुशा म चा स रजोऽपि शुद्धये-अ ना विलुप्यते स
 अ ना चा विलुप्यते-म मुशा म (विलुप्यते श्रियते-म)
110. 5-81 विवृण्वता-स विपक्षता-व म चा अ ना मुशा
111. 5-83 महतोऽपभापते-व म मुशा महतो विभापते-अ ना महता
 विभापते-चा
112. ५-84 साग्रस्तन०-स घाला स्तन० व चा म रे सा च स्तन०-
 मुशा अ ना गौरी स्तन०-सृषा कृतस्मित-मुशा व म ना
 अ चा स शुचिस्मित-सृषा
113. 5-85 निक्षेपणाय-म निक्षेप एष-व ना अ चा स मुशा वृ म
 गो ०मर्पयन्ती-व वृ म गां स ०मुद्रहन्ती-म चा अ ना
 मुशा

- 114 5-86 अजनताङ्गि-व मुशा मा. चा स अनजमाङ्गि-अ ना (अनवम्
उल्ङ्घम् अङ्गम् यस्या सा तत्स बुद्धो-ताम्) विधत्ते-व म चा स
पिधत्ते-अ ना (पिधत्ते ज्ञादयति-अ आच्छादयति-ना)
115. 6-50 कुरुमोत्तर०-स ०मोत्किर०-म अ ना ०मोत्तर०-मुशा व
०त्करवाहिपु-सुषा आकाशगगाप्रवाहेषु-स व चा अ ना
व्योमगगाप्रवाहेषु-म
116. 6-7 शश्वत्-व मुशा अ ना स साक्षात्-म चा
117. 6-13 भूयान् दारार्थमादर-व मुशा म स भूय०-चा ०दारकियादर-
अ ना दाम्पत्यम्-वृ स चा मत्पत्य-व मुशा म अ ना
मूलकारणम्-म चा ०साधनम्-व मुशा अ ना स
118. 6-15 पूजयित्वा-व स अ ना मानयित्वा-व चा मुशा
119. 5-16 विविधद्-व, मुशा स स विधिना-अ ना म चा
120. 6-17 मनोरथस्याप्यपथम्-व मुशा म अ ना चा ०स्यापिपयम्-म
121. 6-23 यस्तस्य-व मुशा स अ ना विश्वस्य-म चा वृ म गा
122. 6-31 ०मामर्तित-व मुशा स स अ ना ०माचरन्ति-चा
123. 6-32 व्यापारम्-व म चा स मुशा साहाय्यम्-अ ना
124. 6-36 सह मानसा-स व मुशा(मनसा निमिता मानसा सप्तर्षय-सुषा)
समरहस-म अ ना चा तुष्यरहस-वृ म गा
125. 6-28 गुप्तापि-व मुशा म अ ना स रजर्गापि-चा सुषा
- 126 6-39 जितसिंह०-व मुशा म चा स वीत०-अ ना
127. 6-42 सौपानपक्तिपु-स अ ना आपानभूमिपु-व मुशा म चा
०न्त्युपहारताम्-व स म ०न्त्युपकारताम्-मुशा
128. 6-44 नातङ्क कुसुमायुध-स व मुशा अ ना नानङ्क०-वृ म गा
०कुसुमायुधात्-व मुशा म चा नान्त-म चा रतिस्वेदम्
मुत्थान-वृ म गा ०देदसमुत्थनाम्-वृ म गो ०समुत्थाना-
चा व मुशा ०समुत्पन्ना-अ ना म
- 129 6-46 सुगन्धिगन्धमादन-स अ ना ०नम्-व मुशा गन्धद गन्ध
मादनम्-म सुगन्ध गन्धमादनम्-चा
- 130 6-47 रजर्गाभिसन्धितम्-म चा स व मुशा ०सन्धि सुकृताम्-अ
०. ०भिस्यन्दि सुकृतम्-वृ म (अभिस्यन्ति रजर्गाभिसन्धि-सुषा)

पाठान्तराणि ।

- 131 6-48 ०निश्चलै-व म अ ना स ०सन्निभै-चा
 132 6-52 दर्शक-अ ना देशक-व देशिक-मुशा शुद्धवत्तर्मभि-स
 ०कर्मभि-व मुशा म चा
 133. 6-53 नीचासन०-अ ना कृता०-व मुशा म चा अनासन०-अ ना
 पृथिवीघर-स अ ना जगतीघर-अपा भूधरेश्वर-व मुशा
 म चा
 134 6-55 मूढम्-व म स मूर्खम्-मुशा बुधम्-स चा उद्धम्-व मुशा.
 म अ ना
 135. 6-56 भूतानाम्-व मुशा म चा स मर्त्यानाम्-अ ना
 136. 6-61 नोपदिश्यते-स चा नोपपद्यते-व मुशा अ ना म
 137. 6-65 नोदयामासु-म चोदयामासु-व मुशा अ ना प्रेरयामासु-स
 138. 6-68 मृणालमृदुभि-व म स ०सदृशै अ ना चा मुशा
 139. 6-70 पादेन-व मुशा म स चा पातेन-अ ना प्रसवेन-स प्रभवेण-
 व मुशा म चा प्रथमेन-अ ना ०च्छिरसा त्वया-व म चा
 स ०च्छिरसि त्वयि-अ ना
 140. 6-73 इदं तु ते भक्तिनम्रमर्हदाराधन-व अ ना स ०नम्र सतामार०
 म म इदं ते भक्तिनम्रस्य महोदारतर०-चा सुषा ०नम्रम-
 भूदारा०-सुषा
 141. 6-76 कल्पिता०-व मुशा चा अ ना स कलिता० म यस्येदम्-व
 अ ना स येनेदम्-म चा प्रियते-मुशा व अ ना म
 यन्यते-चा
 142. 6-79 सद्गर्ह-व मुशा चा स सद्गर्ह-अ ना म
 143. 6-80 याधन्त्येतानि व म चा स यायद् द्वयानि-अ ना मुशा
 कल्पयन्त्येना०-व म चा स कल्पयन्त्येना०-अ ना
 144. 6-86 समीपिसतम्-व मुशा स अभी०-म चा (अ ना टीकायामय
 श्लोक नास्ति)
 145. विमृश्य-व म चा स विचिन्त्य-अ ना
 146. 6-88 शर्यापणे-व विश्वात्मने-अ ना म रे सर्पामना-स न. म गो
 शर्यापण-मुशा
 147. 6-90 ०रेषयामासु-व मुशा स म ०रषयामासु-चा

148. 6-14 प्रेक्ष्य-व. चा. अ. ना.स. प्राप्य-म. दृष्ट्वा-म.
149. 7-3 चतुष्पथम्-स. महा०-म. चा. अ. ना. व. मुशा.
150. 7-4 उपोढपाणि० व. स. अ. ना. मुशा. चा. आसन्न०-म.
151. 7-7 प्रतिभिन्नरागम्-व. मुशा. चा. स. ०शोभम्-म. अ. ना. म. गो.
निर्नाभि०-व. मुशा. म. चा. स. उन्नीवि०-अ. ना.
152. 7-8 विवाहदीक्षा०-स. अ. ना. नवेन०-म. चा. व. मुशा.
153. 7-9 कालीयसाङ्ग०-स. व. मुशा. स. अ. ना. कालेयकृताङ्ग०-म.
चा. अ. ना. ०मुखीमनैपुः-व. मुशा. स. अ. ना. ०मुखं व्यनैपु-
म. म. ०मुखी व्यनैपुः-चा. ०मुखं निपेदुः-सूपा.
154. 7-10 फलभक्तिचित्रे-व. मुशा. स. म. चा. ०कृतभक्तिलेखे-अ. ना.
155. 7-11 ०प्रस्युद्गामनीय-वा. स. म. गृहीतशुभ्रोद्ग०-व. मुशा. ०प्रस्युद्गा०
चा. ०वस्युद्गा०-अ. ना.
156. 7-15 प्रसक्त०-स. प्रसन्न०-अ. ना. आसक्त-चा. व. मुशा. च.
०विन्यस्त-म. ०विभङ्गमङ्गम्-स. ०ङ्गमत्याः-व. चा. विभक्तमत्याः
-म. अ. ना. चतुर्स्याः-स. मुशा.
157. 7-18 प्रविभक्त०-स. सुवि०-म. अ. ना. च. विभक्तश्च-व. मुशा. चा.
०विमृष्टरागः-व. स. चा. ०विमृष्ट०-म. अ. ना.
158. 7-20 ०समीक्ष्य-अ. ना. चा. स. निरीक्ष्य-म. व. मुशा.
159. 7-28 ०लाभान्-व. चा. अ. ना. स. ०भाजा-म. दन्धुजना०-व. व.
चा. सिन्धु०-म. अ. ना.
160. 7-29 ० गमनप्रतीक्षः-व. म. म. मुशा. ०गमनं प्रतीक्ष्य-चा. अ. ना.
161. 7-30 वरस्या०-व. मुशा. स. चा. भवस्या०-म. अ. ना.
162. 7-31 म. एषः-व. म. चा. स. स्थभाव० अ. ना.
163. 7-32 मिताङ्गरागः-व. अ. ना. म. मुशा. म. कृताङ्गरागः-चा. गजाजिनः
व. म. चा. म. मिहा०-अ. ना.
164. 7-33 ०शामल०-व. स. म. मुशा. ०शामल०-अ. ना.
165. ०लल्ललेन-न. चा. स. ०लक्षणन-अ. ना. व. मुशा.
166. 7-38 ०रेणु०-व. मुशा. म. चा. स. ०जि० अ. ना. पद्माकरम्-व.
म. चा. म. मुशा. पद्मारुनी-अ. ना.

167. 7-41 वहन् गाङ्गमिव प्रवाहम्-व. चा. स. मुशा. पदूतगङ्गा श्वेतमाङ्गे
-म. अ. ना.
168. 7-44 धातुरीड्यो-व. मुशा. चा. धातुराद्यौ-म. अ. ना. स.
169. 7-48 ०प्राप्रसरैः-अ. ना. ०हरैः-व. म. चा. स. मुशा. त्रिपुरावदानः-
व. म. स. चा. अ. ना. त्रिपुरावदानः-मुशा.
170. 7-55 आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम्-व. मुशा म. चा. स. ०गाढापितमा०
-अ. ना. माङ्गल्य०-सूपा. ०र्णाम्बुमार्ग०-सूपा. ०र्णान्तरपुष्पवर्णम्
-सूपा. ०आगुल्फमारोपितपुष्पमार्गम्-सूपा. ०ल्फमारोपितपुष्प-
मार्गम्-वृ. भ. गो.
171. 7-57 च केशपाशः-म. न केशपाशः-व. मुशा चा. च केशहस्तः-
अ. ना.
172. 7-60 न वयन्य नीविम्-व. मुशा. स. ०नाशवदनीधिः-अ. ना.
173. 7-63 ०पत्राभरणा-व. मुशा म. चा. स. ०त्रावरणा-अ. ना. (आवरणं
कवीटं येषाम्-ना.)
174. 7-64 पेल्वयापि तप्तम्-व. मुशा. अ. ना. चा. म. कोमल्याभितप्तम्
-स. पेल्वयाभि०-म. पेशल्या०-सूपा.
175. 7-67 ०मवाप्य-व. मुशा स. चा. ०मुपेत्य-अ. ना. म. ०धारणो०-मुशा
घ. म. अ. ना. स. ०पालनो०-चा.
176. 7-71 अन्धगच्छन्-स. म. अन्धगच्छन्०-अ. ना. व. मुशा. तनन्वगच्छन्
-चा. प्रशस्त०-ग. चा. यशस्य०-अ. ना. प्रशस्य०-व. स. मुशा.
177. 7-72 मन्त्रवर्जम्-म. अ. ना. स. ०वन्ध्यम्-व. चा. मुशा.
178. 7-73 ०अवरोधरश्मैः-अ. मुशा. ना. चा. स. ०दक्षैः-व. म.
179. 7-75 ह्यियन्त्रणामानशिरे मनोज्ञाम्-स. ह्यियन्त्रणां तत्क्षणमन्वभुवन्-व.
म. चा. अ. ना. मुशा.
180. 7-82 द्विज-व. मुशा. म. चा. स. गिरि-अ. ना. पूर्वसाक्षी-व. स. चा.
अ. ना. मुशा. कर्म०-म.
181. 7-83 श्रवणौ-स. व. चा. श्रवणे-म. अ. ना. मुशा. वितत्य-व. चा.
म. स. विवृत्य-अ. ना. मुशा
182. 7-81 अष्टमूर्तौ-व. म. स. चा. अष्टमूर्तेः-अ. ना.
183. 7-91 ०भिन्न०-वृ. न. स. ०वड०-व. मुशा. अ. ना. म. चा.

184. 7-92 ऽवद्वाङ्म-व म स चा ऽदष्टाङ्ग-अ ना मुगा ऽवसानप्रति
पन्नभू-स ऽसाने-म ऽप्रतिल-व-व मुशा अ ना
185. 7-93 कालविद्धि -व मुगा अ ना चा कार्य-स म
186. 7-93 ऽमलशुक्तम्-म चा ऽशरक्षा-अ ना स व ऽद्वाना-मशा
ऽसनाव-स
187. 7-94 तत्कृतोक्षप-अ ना व मुगा स चा तत्कृताक्षेप-म
188. 8-9 दोहदसुप्त मनोहरम्-व म ऽदोहद-अ ना ऽदोहदमनोहर
वपु -स
189. 8-4 तन्निर्मथमथ-व स तद्दुष्टल-म अ ना
190. 8 8 सन्नहस्त-व स थ ना रिन्न-म
191. 8-9 दत्तमरणपद नरस्य च-अ ना स दानवणपद नरस्य-व म
प्रियस्य-व म अ ना हरस्य-स
192. 8-99 कानि न-व स म कान्यपि-अ ना
193. 8-93 पदमकार्यत प्रिया-व अ ना स रतमकारि-ज्वानया-म
194. 8-15 चाटुमत्-व अ ना स दाढर्षभाज-म स्म-व अ ना स
गृम्-म
195. 8-16 रसैरनिवृत्ति-व अ ना स ऽवृत्तिभाक्-म
196. 8-19 ऽचूर्णरूपितम्-व अ ना स ऽदूषितम्-म मुशा
197. 8-22 ऽशुभाहन -व अ ना स ऽशुभाक्षक म
198. 8-23 ऽरल्या-व अ न स ऽचरणा-म. मुशा
199. 8-24 रावण-व स म ना वारण-अ ना
200. 8-28 वनिता-व अ ना स दयिता-म मुशा ऽवनान्यवर्त-अ ना
ऽपन न्यवर्त-स स वन त्र्यगाद्यत-न्या ऽगिरि न्यवर्त-
म व मुगा
201. 8-31 दूर-व अ ना म धून-म तत्र पितु -व स म प्रनगितु-
अ ना
202. 8-38 आशिष्टि -व म स अ चा ना आशमष्टि -मशा अग्निमेव
म व अ ना अग्र-स
203. 8-40 दूरम-व दूरम-अ ना मुशा दूरलन-म दूरम-म
शुभमेन-व मुशा निलकेन-म म मुशा

204. 8-44 स्वेर्वपुर्वन्धम्-म व स रवे पद-मुशा धर्म्यम्-अ ना येन
पूर्वमु०-व स प्राक् तथेयमु०-अ ना म
205. 8-45 संधिवेल्या-व म वेल्यानया-अ ना माध्यवेल्या-मुशा
सन्ध्यया तथा-म वर्तिता-व अ ना मण्डिता-म स मुशा
206. 8-46 चात्मना-सृषा मुशा चात्मन-व भानुना-अ ना स
207. 8-50 पार्वतीमयचनाम०-व स म ०मयनताम०-अ ना
208. 8-56 तिमिरवृत्ति०-व स म अ ना ०वृद्धि०-सृषा भूमिलं स्वमिव-
स भूमिलम्-मिव-अ ना भूमिलानतमस व्यवस्थिताम्-
मुशा भूमिलममिव सप्रति स्थिताम्-व शैलराजतनयेऽधुना
स्थित-म मा
206. 8-56 तिमिरोल्पवेष्टित-व स म मुशा तिमिरौष उस्थिते-अ ना
तिमिरोल्पवेष्टित सृषा
210. 8-57 हतान्तरम्-व अ ना म स मुशा हतान्तरम् सृषा अनन्तरम्-सृषा
211. 8-60 रात्रिनोदिता-व स ०चोदिता-म अ ना
212. 8-64 साभिभिन्न-अ ना स म (सामीत्यर्षवाचकमव्ययम् ना) भिन्नसान्द्र०-
व ०दृष्टितम्-व मुशा म रूपितम्-स सप्रसीददिव-व मुशा स
अ ना सप्रसादनिव-म
213. 8-67 प्रवृत्तय-व मुशा स अना प्रवृत्तिभि-म निन्दवा-व मुशा
स विन्दुभि-म निद्रिता०-स व म निर्वृता०-अ ना
214. 8-86 ऽविकल्पमुन्दरि-व स म ०रि पदय सुन्दरि-अ ना म
गाणना०-व मुशा अ ना रचना-म
215. 8-73 चास्मृति-स म मुशा तारस्मृति-व अ ना नपदीक्षित-व
मुशा अ ना ०दीक्षया-स
216. 8-75 ०प्रसन्नयो-अ ना व स प्रसादयो-म
217. 8-75 ०मतीमुपस्थिता-अ ना स ०समागता-व मुशा व ०मुपागता-
सृषा म
218. 8-76 मत्तमत्त०-अ ना मुशा रक्तमत्त०-य मत्तत्त०-स रक्तमेद-म
प्रान्तरक्त०-मणे
219. 8-77 पानमङ्गनाम्-अ ना पानमभियसाम्-व स म मुशा

220. 8-78 तदुपयोग०-अ ना तदुपभोग-व स म मुशा मनोहराम्-अ
ना व मुशा मनोभयाम्-स ०विनियोग०-अ ना विवियोग-
स व म मुशा
- 221 8-89 हर-स म अ ना मुशा रह-व विभूतिभास्वरम्-अ, न
विभूतिरीश्वर-व विभूतिसभृतम्-स म गतिगोचरम्-मुशा
222. 8-82 छिष्टचन्द्रमदयै कचग्रहै-म अ ना छिष्टकेशमवलुप्तचन्दनम्
-व छिष्टकेशमभिलुप्तचन्दनम्-स ०मतिलुप्त०-मुशा म
०मभूदृष्टये-अ ना म ०भून्न वृष्टये-स व मुशा
223. 8-86 रचित०-अ ना स म चलित०-व मुशा
224. 8-88 दन्तपदपीडिता०-स व ०साडिता०-म दारिता०-अ ना मपा
स्तचित्रक वीक्ष्य-मुशा मशा ०मरस्त रङ्गवान् प्रेक्ष्य-स भिन्नति-
लक प्रियामुरजम्-स य वृष्टिमगमन्त तन्मुखम्-मुशा
225. 8-89 भङ्गिविषम० अ ना भिन्न०-म ०भङ्ग-सूपा
226. 8-90 हर्षवृद्धिजननम्-म स तर्पवृद्धिजनकम्-अ ना तर्पवृद्धिजननम्
व मुशा
227. 8-91 सार्धमेका-अ ना म साग्रमेका-व स सारमेका-मुशा

2. पञ्चिकान्तर्गतानि अधतरणानि

1. हिमवानिहास्ति । 1-1 [१]
2. पौरस्त्यस्तोयदर्तो पवन इव पतन्पावकस्येव धूमो
विश्वस्येवादिर्गर्ग प्रणव इव पर पावन वेदराशे ।
सध्यावृत्योत्सवेच्छोरिव मदनरियोर्नन्दिनान्दानिनाद
सौरस्याग्रे सुप्त वो वितरतु विनतानन्दन स्पन्दनस्य ॥ 1-1 [१]
3. कचाचितौ विश्वगिवागजौ गजो । -1-1 किरात० 1-36
4. शैलेदच श्रूयते राजन् पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
औषधीव मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥ 1-2 -हरिवंशम् 1-6-40
5. वत्सस्तु हिमवानासीद् दोग्धा मेरुर्महागिरि ।
समुद्रा पावता जम्भुरितिहास पुरातनम् ॥ 1-2 -हरिवंशम् 1-6-41
6. वत्स तु मम सपश्य धरेय येन वत्सला । 1-2 -हरिवंशम् 1-6-9
7. अन्तर्जलैगमवगादवत कपोलौ
हित्वा क्षण विततपक्षतिरन्तरिक्षे ।
द्रव्याश्रयेष्यमि गुणेषु राज नीलो
वर्णं पृथगगत इवाङ्गणो गजस्य ॥ 1-4 -शिथु० 5-38
8. अहमिह स्थितवत्यपि तावर्षा
त्वमपि तत्र वसन्नपि मागक ।
लिखितपत्रमनन्नरसाकुला
विरहिणी प्रहिणोति प्रिय प्रति ॥
परिशिष्टम्-3, 1-7 द्र सु० २० भा० 284-13
9. न क्षमा¹ चपले पुत्रे न क्षम तावक यषु ।
सोढु क्लेशात्मरूपस्य तस्य सौम्यदर्शने ॥ 1-25
(¹ उमेति-पामे) मत्स्यपु० 154-294
10. नत प्रतस्ये कौबेरौ .1-27 -रघु० 4-66
11. निर्माय विद्याय पिनादि 1-27 -किरात० 3-25
12. वर्षा कतिपयैरेव 1-27 शिथु० 2-72

13. प्रियतस्त्रि विपद्दृष्ट 1-27 -मु० र० भा० 95-86 शा० प० 451
वैराग्यशतकम्-97
14. विद्या विद्यया । 1-34 [?]
15. शीतकाले भवत्युष्ण उष्णकाले च शीतला ।
वषाकाले च सामान्या रामाणामूरव स्मृता ॥ पारं-3 1-36 [?]
16. एषा भार्या जगद्भर्तुर्वृषाङ्गस्य महीधरं ।
शरारार्धहरा देवी भविष्यति न सशय ॥ इतिमत्स्यपुराणे । 1-50
(तु भार्या जगद्गुरोर्द्वेषा वृषाङ्गस्य महीधर । -मत्स्यपु० 154-192)
17. अजिग्रहत् त जनको धनु 1-52 पाटी भट्टीकाव्यम् 2-42
18. देवासुरैरमृतमभ्युनिधि 1-52 पाटी, किरात० 5-30
19. मुक्ताजाल चिरपरिचित 1-52 पाटी मध० 93
20. त्वामप्यस्य नवजलमथ 1-52 पाटी मेघ० 91
21. कीदृग्गवप इत्येव प्रष्टो नागरिकेर्यदा ।
वत्स्वारणको वास्य यथा गौर्गवयस्तथा ॥
-1-56 -द्र इले० वा० 1-1-5 उप० 1
22. दिशो बाहू दिव शिर । -2-1 महाभारत० 6 61-54
23. यागो ज्ञान तथा साग्य विद्या शिल्पानि कर्म च ।
वेदा शास्त्राणि विज्ञानमेतत्तत्र चतुर्मुखात् ॥
1-3 -महाभारत० 13-135-139
24. नमो रजोनुपे सृष्टी स्थितौ सत्यमयाय च ।
तमोमयाय सहार निरुपाय स्वयम्भुवे ॥ 2-4 [?]
25. गोऽभिधाय शरारारस्वस्तितपुर्विदिषा प्रजा ।
अप एव समजादी तामु धीर्यमयामृजत्¹ ॥ -2-5
(¹ अनासृजत्) -द्र. मनु० 1-8
26. बहात्स सृजत लोकान् दृष्टये सहरत्यपि ।
विष्णुर्बे पाल्यत्येपस्त्रिभ्योऽवस्था स्वयम्भुव ॥ 2-6 [?]
27. द्विधा कृतात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभनत् ।
अर्धेन नारी तस्या म विगज्जसृजत्प्रभु ॥ 2 7 मनु० 1-32
28. यत् न देवा जागति देः चेष्टने जगत् ।
यत् स्वपिनि गान्नात्मा तदा सर्वं प्रीयते ॥ -2-8 मनु० 1-52

29. सहस्रयुगपर्यन्तमहस्तद्व्रज्जगो विदुः ।
 रामिं युगसहस्राम्यामहोरानविदो ऋतः ॥ -2-8 भ० गी० 8-17
30. यदेतत्परिसंख्यातमादौ मर्त्यचतुर्युगम् ।
 एताद्द्वादशसहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ 2-8 मनु० 1-71
31. दैविकानां युगानां तु सहस्रपरिसंख्या ।
 ब्राह्ममेकमहर्षेण तावती रात्रिरुच्यते ॥ 2-8 मनु० 1-72
32. एव शक्तिव्यवञ्चत्वं नानारूपैर्निलपितम् ।
 पृथिव्यापञ्च तेजश्च वायुश्चैव च पञ्चमः ।
 शब्दस्पर्शरूपरसश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 श्रोत्रं त्वक् चक्षुषीं जिह्वा प्राणं चैव तु पञ्चमम् ॥ 2-11
33. सर्वं [ज्ञानं] प्रत्युपभोगं तस्मात्पुरुषस्य भाषयति बुद्धिः ।
 सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ 2-13 सा० का० 37
34. तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
 कैवल्याय माध्यमस्य द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ 2-13 सा० का० 19
35. इन्द्रिणेभ्यः परा ह्यर्था अर्थम्यस्तु पर मनः ।
 मनसस्तु परा बुद्धिर्युद्धेरात्मा ततो महान् ॥ 2-14 कठोपनिषद् 1-3-10
36. महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
 पुरुषान् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ 2-14 कठोपनिषद् 1-3-11
37. ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः भिवः ।
 कामस्यापि प्रयत्नस्य यथा भाग इति स्मृतः । -2-31 वि० पु० 6-5-74
38. स्वसिं शोऽस्तु गमिष्यामि । -2-31 रामा० 1-43-15
39. अहं हृगदाप्तनवा दुराप येनेन्द्रलोका विजयाय सृष्टा । 2-51 खु० 2-51
40. रिपुरानीय नन्यताम् । 2-55
41. आहूतोऽपि महायैरोमित्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।
 गन्तुमना अपि पाथिकः सङ्कोचं नैव क्षिथिष्यति । 2-60 ष्वन्या० 1-13
 अनन्तरम् सु० २० भा० 347-47
42. शौरानपि पुत्रास्ते त्यजन्त्यनुपाकारिणः ।
 अनुपहृन्ति तु प्रीताः परानप्युपाकारिणः ॥ 3-1 रामा० 2-23-33

43. प्रतिशुभ प्रतिशुभं प्रत्यङ्गारभमेव च ।
अपि युक्तसमो राजा हतसैन्यो निवर्तते ॥ 3-43
44. नैनं छिन्दन्ति शास्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेशयन्त्यापो न शोषयति मासतः ॥ 3-40 भ० गी० 2-23
45. इदं शरार कान्तेय क्षेत्रमित्युच्यते युधि । 3-50 भ० गी० 13-1
46. वव प्रस्थितासि करभोरु... । 4-11 अमरु० 71
47. पपि(पी?)पिप मुमुस्वद ममुमुग्नासवं देहि मे
स्वतस्वज ददद्दुत भगभभाजनं काञ्चनम् ।
इति स्मलितजल्पितं मदवशात्कुरद्भीदशा
प्रगे हनिनदतवे सहचराभिरर्ष्यैत ॥ 4-12
48. गुणस्यानन्तर दुःखं दुःखस्यानन्तरं मुग्धम् ।
मुग्धसादुःखमापन्ना पुनरुत्थास्वमे मुग्धम् ॥ 4-45 इ० महा० वन० 247-45
49. मञ्जयन—मन्निगधा—सद्रमनातीति यदन्ति लावण्यम् ।
सृष्टणीयो रत्नमुष्मा म्यर्गुगो भवति सौभाग्यम् ॥ 5-1
90. यद्दूर यद्दूराभ्यं यद्य दूरे स्वस्तिमम् ।
तत्परं तरया माथ्य तसो हि दुरन्तिकम् ॥ 5-2 इ० महा० धार०
50-19, इ० मनु० 11-238)
91. मनीषित शीरि येन दुग्धा । 5-8 गृ० 5-33
92. न तेन शृद्धो भवति येनम्य पालि निर ।
यो धी युगप्यपीतान्मत्त देवाः मयिरे विदुः ॥ 5-16—मनु० 2-156
93. कम्बोत्तर भीम तवावगृहम् । 5-36 गृ० 13-28
94. अग्रां वैश्वानो व तया वसादेवराज । 5-28
95. क्रमादमु नागद इत्यगोधि म । 5-28 निग० 1-3
96. शरीर धर्ममयुज मर्त्याव प्रसन्द ।
शरीरमयते धर्मो वषट्पयति यथा ॥ 5-33
97. स्वर्कृत्यन्त गुण वर्णन । 5-36
98. स्वर्कृत्यन्त गुण वर्णन । 5-39 गृ० 2-58
99. स्वर्कृत्यन्त गुण वर्णन । 5-40 गृ० 6-1-144
100. स्वर्कृत्यन्त गुण वर्णन । 5-61 विरा० 5-3
101. स्वर्कृत्यन्त गुण वर्णन । 5-41
102. स्वर्कृत्यन्त गुण वर्णन । 5-55

103. पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः । 5-59
104. दरिद्रस्य परामूर्तिर्याचना न द्रविणालता ।
जरदवधनः शम्भुस्तथापि परमेश्वरः ॥ 5-80
105. कामो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च त्वत्संभूत विश्वस्थाशुचरिण्युः । 5-81
महाभारत० 7-172-58
106. असद्ग्राहस्य का नोतिर्व्यसनस्य क्व यन्त्रणा ।
विपरितार्थबोद्धारः सत्ये केन नियोजिता ॥ 5-82 मत्स्य पु० 154-343
107. न वाच्यः परदोषो वै न श्रोतव्यः कदाचन ।
कणत्रिय विघातभ्यो प्रस्थेय वा ततोऽन्यतः ॥ 5-83 इ० मनु० 2-200
महा० 12-130-12
108. किं तेन न वृत्तं लोके किं न वृत्त महात्मना ।
शिवः प्रसन्नचित्तेन सन्तत येन पूजितः ॥ 6-18
109. भूतपूर्वमभूतपूर्वं या परदेशापराहनेन ।
स्वदेशाभिनिष्यन्दवर्मणेन च नगर विनिवेशयेत् ॥
6-37, कौटिल्य, अर्थशास्त्र, 2-1-1
110. या दूतिका गमनकालमपारयन्ती मोदुं स्मरञ्जरभरातिपिप्रामितेय ।
निर्यानि तल्लभजनाभरपानलोभात्सा कथ्यते कथिपरैरभिवारिनेति ॥ 6-43
111. औत्सुक्यगर्भां भ्रमतीं दृष्टिः पर्याकुला कदापि मतिः प्रयाति ।
निरत्ययमेमनिबन्धन च शिरोमणाले द्रवतीव चेतः ॥ 7-4
112. स्तम्भरूपेणोऽथ रोमाश्रः स्वरमद्भोऽथ वैश्वर्यः ।
वैश्वर्यमधुप्रणयं इत्यप्यौ भास्विकाः स्पृशा ॥ 7-77 ना० शा० 7-94
113. सुद्वारं कौशिकी वाग्ं मातृश्वारभ्यो पुनः ।
स्मे रौद्रे च वीभवेन शक्तिः सर्वेषु भारति ॥ 7-90 इ० द० ऋ० 2-62
114. यतो हस्तस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्ततो मनः ।
यतो मनस्ततो भावो यतो भावस्ततो रमः ॥ 7-90
115. सुद्वारं कौशिकी वाग्ं मातृश्वारभ्यो पुनः ।
स्मे रौद्रे च वीभवेन शक्तिः सर्वेषु भारति ॥ 7-90
116. एतद् दृष्टिस्ततो दृष्टिस्ततो मनः । 8-2

117. शुक्रैश्चक्षुस्कोर्णं छविपल्युग यौवनतरो
 एषः शङ्खुक्षुष्णं मदनकरिणः कुम्भयुगलम् ।
 समुद्र सम्भोगामृतकलशयुग्म सुकृतिनः
 स्तनद्वन्द्व तस्या नवनजमुलाङ्गं विजयते ॥ 8-22
118. प्रोषिताया प्रजल्पस्त प्रजा धर्मो यशः सुखम् ।
 निवर्तन्ते निवृत्ताया अहो बन्धु कुल रहम् ॥ 8-31
119. अद्भ्यो वा एष प्रातस्तेत्यपः साय प्रविशति । 8-42
120. सदाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रतः । 8-46 शिष्टु 1-47
121. (चरम्) कृपयताद् वापी ।-8-62 द्र० म० भा० 1-36-21
122. अपुष्पफलयवानाम् पुष्पितदचूत उच्यते ।
 पुष्पैः फलैस्तु संयुक्तः सहकार उदाहृतः । 8-78

3. बल्लभदेवस्य पञ्चिकान्तर्गतानि सुवाक्यानि

1. जिगासतो हि पूर्वं वाशिको वेणुना स्थानं ददाति ।	1-8
2. पुण्यापुण्याविचारेण महान्तः शरणागतं पालयन्तीत्यर्थः ।	1-12
3. लोकाचारः किल न हातयः ।	1-17
4. वाणीतश्चिदूप सम्भवति ।	1-28
5. निजविद्रादानेन परनिवाग्रहण प्रत्युपदेशः ।	1-34
6. तारुण्ये हि मदनाविर्भावः ।	1-39
7. न हि कामजयव्यापार विना नृणा कण्ठे कामिनीना भुजकुलं लुडति ।	1-41
8. स्थानचलिता हि तन्त्रीगतितरामुद्वेगजननी ।	1-45
9. न ह्यरिभूतः स्वायुध क्षिपति ।	2-22
10. मुक्तशेषता हि परिभ्रमसिनी ।	2-26
11. त्रेन्दुयो हि लोकोपद्रवाय ।	2-32
12. मृते कीर्तिः स्थिते यशः ।	2-32
13. शानानलादि कर्मन्धनदाहः ।	2-47
14. अनुरागप्रशादि कामिकनक्ततयात् धर्मार्थहातिः ।	2-51
15. न हि सनियमस्य स्वय प्रश्रुतिः ।	3-26
16. न हि चातं विनाग्निर्जाञ्जल्यते ।	3-35
17. शरे हि स्वामिनो नाम लिख्यते ।	3-21
18. गौरवं हि महारमना सहज विशेषतः सनाधिनमये भवति ।	3-27
19. समाधौ हि मर्त्या निरोधः ।	3-59
20. न हि रुद्रे प्रहृत्य स्वारूप्यम् ।	3-59
21. गति नामे विपद्याः सुखावशाः ।	3-64
22. अनुरोधेन हि स्त्रीणां प्रविष्टम् ।	4-10
23. करदक्षिणुहं हि कामकासुष्ठम् ।	4-15
24. कल्पचना हि दूर्ता क्षिपते ।	4-15
25. अनुसरणेन किल पत्न्येऽप्यभिरिति धुः ।	4-16
26. सम्राटस्य किल किशोरसोमस्य उच्यते ।	4-32
27. पूरुषो हि मातृपितः ।	4-34
	5-14

28. यत्किल चतुर्थे वयसि योग्य तद् यौवनेऽनुचितम् । 5-44
29. कन्या हि जनकाधीना । 6-1
30. साधवो धृष्ट पूजयन्ति । 6-12
31. प्रण यकुपिता हि कामिन्यो रम्यतरा भवन्ति । 6-45
32. बाह्योधान हि सर्वसवेभ्यम् । 6-46
33. ये किल सस्पृहास्तेषामन्यायत्त कार्यं न तु निस्पृहाणाम् । 6-61
34. महाशयाना किमिध दुष्करम् । 6-66
35. गुणवते कन्या देया । 6-89
36. प्रायेण हि कन्याविवाहमेलका सस्पृहा भवन्ति । 6-93
37. अकृनिमस्य हि रूपस्य कि मण्डनेन । 7-13
38. भद्रैः क्लियैः प्रशसाकर्म सिष्यति । 7-71
39. अन्तेवासिना हि गुह्यदक्षिणा देया । 8-17
40. न हि तमसि पदार्थाना भेदग्रहणन्यक्ति । 8-57
41. न ह्यसता महत्त्वे गुण्यागुण्ययोर्विदेषो भवति । 8-57
42. हासपूर्व हि रहस्योद्विगणम् । 8-60
43. मुलपाने हि कामिन्यश्चक्षुषी सङ्कोचयन्ति । 8-63
44. गुणानामुन्नेतेषु सज्जनवदवस्थान दोषाणा तु दुर्जनवन्नीचेषु । 8-66

4. अपरा परम्परा-प्रथमः सर्गः

In the basic text म-१ the text of the some of the verses is found totally different. It is printed below as अपरा परम्परा. This portion along with the various traditions of the text of the eighth canto (see परिशिष्टम्-5) prove beyond doubt that the original text of the Vallabhadeva's commentary has undergone many changes by various hands in different MSS. Hence it is too difficult to trace the original text of these portions of the commentary.

प्रथमः सर्गः

न्यस्ताक्षरा घातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।

प्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥7॥

न्यस्ताक्षरेत्यादि ॥ (अनङ्गलेखक्रिययोपयोगं) मदनसन्देशसम्पादकपत्रम् ।

तथा—

‘अहनिह स्मितवत्यपि तावक्त्रं त्वमपि तत्र वसन्नपि मामकः ।’

लिरितपत्रमनङ्गरसामुल्या विरहिणीं प्रहिणोति प्रियं प्रति ॥’

(घातुरसेन) सिन्दुरद्रवेण न्यस्ताक्षराः लिखितवर्णाः । अत एवाक्षराणां लौहित्यात् करीन्द्रविन्दुवदारक्ताः । पञ्चम्या सप्तम्या वा मदावस्थायाम् कुञ्जरकपोलेषु रक्ता विन्दवो जायन्ते ॥७॥

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र सुतश्चीत्तया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरमीकरोति ॥8॥

कपोलकण्डू इत्यादि ॥ कपोलमलितरसतया (सुरभीकरोति) सुगन्धयति ।

रससुतेः कारणमाह । कपणेन (कपोलकण्डूः) गन्धरसूर्णं (विनेतुम्) अयामितुं (विघट्टितानां) स्फटितानाम् ॥9॥

वनेचरणां यनितासरसानां दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुस्तप्रदीपाः ॥10॥

वनेचरणामित्यादि ॥ (वनेचरणां) सुवतियूतानां पुन्दिन्दीनां संभोगार्थं

प्रदीपा जायन्ते । तेजोऽयापत्तरीपान्तराद् दिनेरमाह । अतैलपूराः अह्नतैलपूरत्वात् ।

तहि वृत्तन पूर्यमाणा स्यु । तेलशब्दोपचारात् सर्व रसा निगिद्धा । ननु गुहामध्य
प्रदेशे सुरतक्रीडाकारिणा पुलिन्दाना प्राह्ववर्तिन्य औपधय कथ सुरतप्रदापा भन्दु ।
(दरीगहोत्सङ्गनिपत्तभास) दर्य कन्दरा एव गृहास्तट्टसङ्गे लम्ना भासो
यासा ता ॥10॥

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्णिभागान्मागे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।

न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दा गतिमश्वमुख्य ॥11॥

उद्वेजयतीत्यादि ॥ किन्नराणा द्वे जाति, ऋचिदम्बशरारा । अन प्रस्तावाश्च
मुख्य । कदाचिन्मार्गं सुजावह स्यात् । (शिलीभूतहिमे अपि) पवनप्रकम्पवशा
दुपलीभूतहिमेऽपि । अत सहिमत्वात् (अङ्गुलिपार्णिभागान्) अङ्गुलिपर्यन्तान्
पार्णिप्रदेशाश्च (उद्वेजयति) उत्पीडयति । स्फोट्यमान कथ ताहि त्वरया न यान्तीत्याह ।
(दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता) दुवहण पानवधनस्तनतटेन पीडिता ॥1॥

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीन दिवाभीतमित्रान्वकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नून शरण प्रपन्ने ममत्वमुन्चै शिरसा सतीय ॥12॥

दिवाकरादित्यादि ॥ (दिवाभीत) दिन भीतम् इव सभय (गुहासु) दरापु
लीन विल (दिवाकरात्) अक्रोत् (रक्षति) रक्षते । अथ दिवाभीतम् इव
उद्वेगमिव । तथा च-‘दिवाभीतक करिषे जुम्भिठ कुमुदाकार ।’ ननु ट्टस्थान्धकारस्य
रक्षणे क इवास्य गुण इत्याह । अथ नन्पदधितसदसहस्तविद्याप कूलतत्तधरोपचारमेवविध
मन्धकार रक्षताऽमुनैव जगदुपज्जतामत्याशम्याह । सति इव साधाविव । ममत्वम्
आत्मीयत्व जायते । पुण्यापुण्याविचारण महां त शरणागत परिपाल्यतीत्यथ ॥1॥

लाङ्गूलविक्षेपप्रिसर्पिणोभैरितगतश्चन्द्रमरीचिगौरै ।

यस्यार्थयुक्त गिरिगजशब्द कृन्ति नालयजनैश्चमर्य ॥13॥

लाङ्गूलविक्षेपेत्यादि ॥ पुच्छस्योपरितनमाग (अथयुक्त) मार्यकम् । राजा हि
छत्रचामराद्युपश्रिता भवति । (चन्द्रमरीचिगौरै) शनिमयूरवद्वर्ले ॥13॥

यत्राशुभाभपरिलज्जिताना यद्वन्द्या निपुम्पाङ्गनानाम् ।

दरीगहद्वारमिलम्बिमन्त्रास्तिस्वरिण्यो जलदा भवन्ति ॥14॥

यत्राशुमेत्यादि ॥ (अशुभाभेपरिलज्जिताना) इच्छाग्रहस्यज्जिताना (स्ति-
स्वरिण्य) जयनिना (भवन्ति) नभन्त्ये । (दरीगहद्वारमिलम्बिमन्त्रा) विश्वान्त
मण्डला ॥14॥

भागीरथीनिर्हरणीकराणा घोटा मुटु कम्पितदेयदाम् ।

यद्वायुरन्विप्रमृगौ भिरानैरासेत्यने भिन्नशिखण्डीर्ह ॥15॥

अपरा परम्परा-प्रथमः सर्गः ।

भागीरथीत्यादि ॥ कविभिर्वायुस्तावत् त्रिविधो वर्धते शीतो मन्दः सुरभिश्च ।
तत्र (भागीरथीनिर्झरशीकराणां) गङ्गाप्रपातजञ्जगणानां बोधा क्षेप्ता इति शैत्यगुण-
त्वोक्तिः । (कल्पितदेवदारुः) असङ्ख्यालितसुरतक्ष्विपः इति सौरभत्वोक्तिः ।
(भिन्नशिखण्डीवर्हः) भिन्नानि विल्लीकृतानि इति मार्दवकथनम् । (अन्विष्टमृगैः)
अनुद्गृह्णन्तिवात्परिश्रान्तैः ॥15॥

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान्परिवर्तमानः ।

पद्मानि यस्याप्रसरोरुहाणि प्रबोधयस्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥16॥

सप्तर्षिहस्तेत्यादि ॥ (सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि) सप्तमुनिकरावचयाद-
वशिष्टानि । अथ मुनीनां कल्कानुष्ठने महान् दोषः । अतोऽशेषाणि समस्तानि । तथा
मुनयो हि द्विविधाः, उदितयाजिनोऽनुदितयाजिनश्च । येऽनुदिते सवितरि याजन्ते तेषां
कल्कामङ्गे न दोषः । अथ च—

पुराणान्यरुणः प्रातर्मध्यमानि च भास्करः ।

नवीनानां सरोजानां विकासो नैव जायते¹ ॥

(अप्रसरोरुहाणि) अप्रे प्राप्ते सरसि तत्र रोहन्तीति । अथ च अप्रसरोरुहाण्येव
कमलानि तत्कथं पद्मानि । ततो विशेषः । कथंभूतानि पद्मानि । अञ्जसख्यानि ॥16॥

यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीभरणक्षमं च ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपस्यं ग्वयमन्वतिष्टन् ॥17॥

यज्ञाङ्गेत्यादि ॥ किं बहुना । यस्य स्वयं (प्रजापतिः) ब्रह्मा (शैलाधिपस्यं)
राज्यम् (अन्वतिष्ठन्) ददौ । स्वयं तेनाभिषिक्त इत्यर्थः । (यज्ञाङ्गयोनित्वं) यज्ञानि
सोमवल्कीपलाशादीनि । केवलं शैलाधिराजत्वं ददौ नत्वाह । (कल्पितयज्ञभागं) कल्पित-
यज्ञभागत्वाद् भागमप्यङ्गीनकारेत्यर्थः । अत एवास्य देवतात्वम् ॥17॥

स मानसी मेरुसराजः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।

मेतां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥18॥

स मानसीमित्यादि ॥ पितृणां कथ्यमाहादोना (मानसी) मनोनिर्मिताम् ।
पूर्वं कन्याप्रयं निर्मितं पितृभिः । एका मेरुने दत्ता, द्वितीया हिमजते दत्ता, तृतीया
मुनये च । (मेरुसराजः) कुलशीलादिताभ्यामेरोनिर्मितम् । (स्थितिज्ञः) आचारयित् ।
लोकाचारः किञ्च न हातव्यः । (आत्मानुरूपां) कुलशीलादिभिर्गतमयोग्याम् । (उपयेमे)
व्यवाहयत् परीतवान् ॥18॥

असूत सा नागधूपभोग्यं नैनाकमभोनिधिवद्धसख्यम् ।

कुद्वेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाह कुलिशक्षतानाम् ॥20॥

असूतेत्यादि ॥ असूत अजीजनत् । (अम्भोनिधिवद्धसरय) समुद्रेण सह ऊतवपस्यम् । अतश्च (नागधूपभोग्यं) सहायिनीनां पातालकन्यकानां सेव्य पतित्वेन । (कुलिशक्षतानां) वज्रप्रहाराणाम् (अवेदनाह) पीडा न जानाति । अन्धिमभ्ये शकस्य प्रवेशाभावात् । पूर्वं हि पर्वता सपक्षा आसन् । ततस्तेषामुद्गीय लोकानामुपरि परिपतता वृत्रहा वज्रेण पक्षाच्छेत्तीदित्यागम ॥20॥

अथापमानेन पितु प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

सती सती योगविसृष्टदेहा ता जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥21॥

अथेत्यादि ॥ अथ अपानन्तर कदाचिद् कस्मिदिच्चत् काले (जन्मने) पुनरुत्पत्तये (ता) शैलवधू मनाकुम्भी (प्रपेदे) आत्मानमक्षिपदित्यर्थ । सती नाम्नी यत पितु अपमानेन प्रयुक्ता प्रेरिता । अतश्च योगविसृष्टदेहा योगेन धारणा शक्यतश्चारा । यदि वा योगेन जन्मान्तरेऽपि भवेन सह सम्बन्धस्तर्थां विसृष्टदेहा । ननु ईश्वरसदृश भर्तारं त्रिभुवनैकनाथ विहाय किमिति देहत्याग वृत इत्याह । यतोऽसौ सती साध्वी पतिव्रता भर्तुं पितृकृत पराभव न सहते । पूर्वं हि यागे प्रजापतिना सर्वेषु जामातृनेषु सपत्नीरुपु निमन्त्रितेषु सख्यु शिवोऽमङ्गलभूतत्वात् यदा गौरी भगवता श्लेषाग्निना सह नाहूता तदा तदा लम्बाभिप्राययाऽनेन दुराचारेण वत्सलेनाऽपि पित्रा न प्रयोजनमित्युक्त्वा देहोत्सर्गे व्यधायीत्यागम ॥21॥

सा भूधराणामधिपेन तस्या समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।

सम्यग्प्रयोगाद्रपरिश्रिताया नीताधिप्रोत्साहगुणेन सपत् ॥22॥

सा भूधराणामित्यादि ॥ योग्यापत्यार्थं नियमविशेषु समाधि । भव्या प्रशस्तलभ्या, भवमर्हतीति भव्या वा । का क्वैव कथा यथोत्तरान इत्याह । यथा सम्पत् प्रमुशक्ति कोशो दण्डल प्रमुशक्ति । कोशो माण्डागार दण्डश्च तुरगवदातिलक्ष्य सैन्यम् । एवमिथा सपत् उत्साहगुणेन उद्यमशक्त्या नीती सन्वादनियं पाद्गुण्ये मन्मथान्वा (जपो ?) यथा जायन्ते । यथा शास्त्रप्रवहारादभ्याया यो हि विजिगीषु विविध पाद्गुण्ये नन प्रयुक्त उत्साहमाश्रयते सोऽव्ययमरिचिरित्येन महता सम्यदाप्नोति ॥22॥

प्रसन्नदिरूपामुविचक्रातं शङ्करनानन्तरुत्पपृष्टि ।

शरीरिणा स्थानरजद्गमाना मुग्धाय तजन्मदिनं वभूय ॥23॥

प्रमन्नदित्यादि ॥ (स्यात्तजद्गमाना) स्यात्त पर्यंतवृत्तादय जद्गमा

ग्रामारण्यभेदेन सिंहमनुजादयस्त्वर्दशविधाः पशवस्तैषा द्वयानामपि (पांसुधिविक्त्यात्)
रेणुरहितमारुतं (शङ्करस्वनानन्तरपुष्पवृष्टिं) दिव्यशङ्खध्वनेरनन्तरं पुष्पवृष्टिः यत्र ॥23॥

तथा दुहित्रा सुतपं सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डल्या चकारे ।

विदूरभूमिनवमेघशब्दादुद्दिन्नया रत्नशलाकयेव ॥24॥

तयेत्यादि ॥ तथा (स्फुरत्प्रभामण्डल्या) उल्लसत्कान्तिवलयया (नवमेघ
शब्दात्) नूतनजलदगजितात् (उद्दिभन्नया) उदितया (रत्नशलाकया) मणिसूच्या ।
तत्र हि मेघरवेण प्रावृषि रत्नानि जायन्त इति वार्ता ॥24॥

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाय ।

उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमास्यां सुमुखी जगाम ॥25॥

तां पार्वतीत्यादि ॥ अभिजनेन सान्वयेन जुहाय आकारयत् । ततः पश्चात्
कालान्तरेण उमा इति । 'उमिति प्रणयकोपे मा शब्दो निवारणे' ।

'न क्षमा चपले पुत्रि न क्षमं तायकं वपुः ।

सोढु क्लेशात्मरपस्य तपसः सौम्यदर्शने' ॥25॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम वृष्टिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥26॥

महीभृत इत्यादि ॥ (महीभृतः) पार्वतीलक्षणे उपत्ये वृष्टिं (न जगाम)
न ययौ । कदाचिद्वितीया सा भगवती स्यात् । (पुत्रवतोऽपि) बहुपत्यस्यापि ।
दृश्यते चेतत् । तथा हि । कुमुनिर्भरे वसन्ते (द्विरेफमाला) भ्रमरावली चूते आम्र
पुष्पे (सविशेषसङ्गा) अधिकं रज्यते ॥26॥

दिने दिने सा परिघर्षमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।

पुषोप लावण्यमयान्दिशेषाञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कल्यान्तराणि ॥ 27 ॥

दिने दिन इत्यादि ॥ रूपसीन्दर्पादीन् गुणानवीकृषत् । येष । (चान्द्रमसी
लेखा इव) शशिजलावत् । कानोव । कल्यान्तराणि इव यथा चन्द्रश्या । (ज्योत्स्ना-
न्तराणि) ज्योत्स्नातिगर्भाः । कल्याः (पुषोप) पोषयति तथा देवी लावण्यमिति
पाक्यार्थः ॥27॥

प्रभामहत्या शिरस्येव दीपस्त्रिमार्गिये त्रिदिवस्य मार्गः ।

मंस्कारवत्येष गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥28॥

प्रभेत्यादि ॥ (स) पूतश्च वा हि गार्गादेवी । अतोऽदृश्यं परिवेषितः ।

आत्मभायेन शिरस्यलक्ष्मीं भरतः । कथंयत्याह । प्रमा शिरादि । निराङ्गन स्त्रिय
भाजनप्ररास्त्रभीकं मयति । तेऽस्त्रियं तमोऽनुस्तरम् । त्रिमार्गिये त्रिदिवस्य मार्ग

पर पाविष्यगुण कथित । ततस्तृतीयापमानन छन्दो धाकरणालङ्कारयुक्तया वाण्या निसि
ञ्जये सिद्धिर्दंषा प्रतिपादिता । वाणीतश्चिद्रूप सम्भवति यत ॥28॥

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभि सा कन्दुकै कृत्रिमपुत्रकैश्च ।

रेमे मुहुर्मध्यगता सखीना क्रीडारस निविशतीत्र बाल्ये ॥29॥

मन्दाकिनीत्यादि ॥ (मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभि) गङ्गातीरसिक्ताकदम्ब
स्थलीभि (कृत्रिमपुत्रकै) वस्त्रमृदावादिमयै (रेमे) चिक्रीड । (मुहु) भूयो भूयो
रमणात्परमादाशक्तितज्ञान च सा बालभावत स्थाप्यते । अतश्च कविरुपेभ्यते ।
(क्रीडारस) श्रियाया रसो रागस्तक्रीडारस बाल्ये शैशव (निविशपति इव) पिबतीव ।
अथ क्रीडाकर्त्रा स्वय मूर्तिमता गत निर्विशतीव ॥29॥

ता ह समाल शरदीत्र गङ्गा महोपवी नस्तमिवात्मभास ।

स्थिरोपदेशामुपदशकाले प्रपेदिरे प्राग्भ्रजन्मविद्या ॥30॥

ता ह समाला टल्यादि ॥ (उपदशकाले) शिशासमये देवीत्वात् (आत्मभास)

आवनस्वरक्षणम् । ह तति भूषणत्थोक्ति । प्राग्भ्रज प्राक्भ्रज ॥30॥

असभृत मण्डनमङ्गयष्टेरनासनाय फण मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्र बाल्यात्पर साथ यय प्रपेद ॥31॥

असभृतमित्यादि ॥ (बाल्यात्) शैशवात् परम् अग तर यौवनात्परम् ।

(अङ्गयष्ट) तनुलताया (मण्डन) भूषणम् । ननु कनककङ्कणकुण्डलादिकमय
प्रसिद्धमङ्गलण कदाचित्तदभविष्यतीत्याह-(असभृतम्) अनाहार्य स्वाभाविक कनक
कङ्कणकुण्डलादिभ्यां-न्त्यम् । (मस्रस्य वरण) चेतोविकारजननम् । क्वाचिमद्यादिक हि
मदकारि स्यादित्याह । (अनासनाय) गहनम् । क्वाचिकामस्य पुष्पावायुध वगा
करण तद्भक्तिपतीत्याह । (पुष्पव्यतिरिक्तम्) कुसुमविलम्बणम् । अल्ल वणीकरणमिति
(वि)भाजनारबो-लङ्कार ॥31॥

उमीलित तूलिक्रयेत्र चिन्ता सूर्याग्निभिर्मिन्नमिनारविन्दम् ।

वभूत्र तस्यादचतुरस्रगोभि त्रिपुरिभिस्त नयशौरनेन ॥32॥

उमीलितमित्यादि ॥ तूलिक्रया चित्रकारणप्रकृष्टिकथा उमीलितम् उगमित

प्रसङ्गोक्तवयम मिन्न त्रिकामिन (नयशौरने) अभिनवत स्थान निभक्त मक्ति
विमार्गित प्रकृतारपय (चतुरस्रगोभि) वस्त्राद्भद्र (वभूत्र) वनम् । नयत्र
सुन्दर सम्पन्नम् ॥32॥

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनयप्रभाभिर्निश्रयणाद्रागमियोट्रिन्ती ।

आनहनुम्नचरणौ प्रथिव्या स्थलपरिन्श्रियमत्र्ययस्याम् ॥33॥

अपरा परम्परा-प्रथमः सर्गः ।

अभ्युन्नतेत्यादि ॥ निक्षेपणात् कमन्यासाद्धेतो' अव्ययस्था सञ्चारिणी विसदृशा वा जङ्घारूपेण नालस्योपरिभूतत्वाच्च (स्थल्यारविन्दश्रियं) स्थल्पन्नरोभाम् उत्पादयता तत्सदृशगोभाजननात् । (आजहूतु) अनुचक्रुत् । (अभ्युन्नताङ्गुष्ठनरप्रभाभि) अभ्युन्नती च तावद्गुष्ठनरौ च तयोः कान्तिभि (रागमियोद्गिरन्तौ) लौहित्यमिन वमन्तौ ! अथ आजहूतुः सुतरा पपत्वरित्यन्यातिशयानाद्दमनम् ॥33॥

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदोषे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।

शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लाघण्य उत्पाद्य इवास यत्न ॥35॥

वृत्तानुपूर्व इत्यादि ॥ (विधातु) वेद्यो देव्याः प्रकृते लाघण्यनिर्भरे जङ्घे सृष्टवत' (शेषाङ्गनिर्माणविधौ) अनक्षिष्टजननावययसृष्टिकरणसौन्दर्ये (यत्न) आदरः (आस) अमृत इव । जङ्घयोरेव सर्वस्य लाघण्यस्य निरूपणात् (वृत्तानुपूर्वे) वृत्ते कर्तुंले पूर्वमनुगतोऽनुपूर्वं गोपुच्छाकारे, विशेषणसमाप्तः । न चातिदोषे अपि तु मध्यप्रमाणे । (शुभे) प्रशस्ते शुभलक्षणे ॥35॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं राज तन्वी नररोमराजि ।

नीरीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥38॥

तस्या इत्यादि ॥ (नतनाभिरन्ध्रं) नत गम्भीरं नाभिविर प्रविष्टा तत्र चैव छेद प्राप्ता । (सितेतरस्य) इन्द्रीलस्य नीरीं वसनम्रधि (अतिक्रम्य) उन्मत्तयोपरि प्रविष्टा । नीपि हि मेखल्या ऊर्ध्वं क्रियते । अर्चिसदृशं स्त्रीलिंगोऽपि ॥38॥

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या बलित्रयं चारु वभार वाग्य ।

आरोहणार्थं नययोरनेन कामस्य सोपानमिन प्रयुस्तम् ॥39॥

मध्येनेत्यादि ॥ (वेदिविलग्नमध्या) यदम्याहिताना त्रेनाग्निस्थानं तद्वेदिः तद्विलग्नं क्षाम वृद्ध मध्यमुदरं यस्यां सा । बलित्रयं त्रिरंगेन्द्रं (वभार) दत्ते । (प्रयुक्तं) रचितम् । तादृश्ये हि मदनविर्भाव ॥39॥

अन्योन्यमुत्सीहयदुत्पलाक्ष्या स्तनद्वयं चारु तथा प्रवृद्धम् ।

मध्ये यथा श्याममुग्रस्य तस्य मृणालमृत्रान्तरमप्यलक्ष्यम् ॥40॥

अन्योन्यमित्यादि ॥ (उत्सीहयन्) उदरेण् पाण्डु गुरणंश्चिरच्छाय (श्याम-मुग्रस्य) नीलचामुकस्य (रति) स्वरूपवपनम् । (मृणालमृत्रान्तरं) विगुण्णो अपि (अलक्ष्यम्) अयानो दुर्लभ ॥40॥

शिरीषपुष्पाधिरमौषुमायो याद् तदीयाविति मे रितरं ।

पात्रितेनापि वृत्तौ टण्ड्य यौ पण्डपानौ मकरध्वनेन ॥4॥

शिरीषपुष्पेत्यादि ॥ (शिरीषपुष्पाधिरमौषुमायो) शिरीषपुष्पाधिरकंमनी ।

(कण्ठपाशौ कृतौ) वशीकृतौ । सुकुमारकुसुमप्रहरणः किल कामो मृदुनाऽस्त्रेण तेन
जगद् वशीकार्यम् । यदि च पुष्पेभ्यस्तद्वाहुयुग्मं मृदु न भवेत्, तत्कथमधुना सत्स्वपि
तेषु पराजितोऽपि तद्वाहुभ्यामेव विषयपतितं हरं कुरुते । कामस्य जयध्यापारोऽयं
कण्ठाश्लेषादिः । न हि कामजयध्यापारं विना नृणां कण्ठे कामिनीनां भुजयुगलं
लुठति ॥4॥

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकल्पपस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननाद्रभूय साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥42॥

कण्ठस्येत्यादि ॥ (भूषणभूष्यभावः) अलङ्कारालङ्कार्ययोर्भावः । (साधारणं)

समानं । हारेण कण्ठं कण्ठेन हारोऽलङ्कृतं ॥42॥

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिर्याम् ।

उमासुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रया प्रीतिमयाप लक्ष्मीः ॥43॥

चन्द्रं गतेत्यादि ॥ गौर्यां मुखे शशिकमलनिभमित्येतदेव वस्तु भङ्गयन्तरेणाह ।

(पद्मगुणान्) कमलकान्तिं न (भुङ्क्ते) उपभुङ्क्ते, निशि तस्य संकुचितत्वात् ।

(चान्द्रमसीम् अभिर्याम्) शोभा (न भुङ्क्ते) नानुभवति, दिवा शशिनो विच्छिद्यत्वात्

(द्विसंश्रयाम्) उभयाधारा प्रीतिम् (अवाप) लेभे, तन्मुखस्योभयसादृश्यात् । यः

(लोला) लम्पटा, उभयगतगुणाधिनी ॥43॥

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेन प्रजल्पितायामभिजातयाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिमूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताडयमाना ॥45॥

स्वरेणेत्यादि ॥ (अमृतस्रुतेन) माधुर्यामृतरसमुच्चैव । (प्रजल्पिताया) यन्तुं

प्रस्तुतायाम् । (अभिजातयाचि) कोमलगिरि । (प्रतिमूलशब्दा) उद्वेगदायिनी श्रुत्वा ।

(वितन्त्रीरिव) विस्वररीणेव ॥45॥

प्रयातनीलोत्पलनिर्विद्येपमयीरयिप्रेक्षितमायताक्ष्या ।

तया गृहीतं तु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं तु मृगाङ्गनाभिः ॥46॥

प्रयातेत्यादि ॥ (प्रयातनीलोत्पलनिर्विद्येपम्) प्रकृष्टे शयौ वन्नीगेसलं ततो

निर्विद्येपमभिनम् । तु विद्वं ॥46॥

तस्याः शलाकाङ्गननिर्मितेषु कान्तिभूर्जोरायतलेग्योर्या ।

ता योक्ष्य लीलाचतुष्टमनङ्गः स्वचापमौन्दर्यमदं मुमोच ॥47॥

तस्या इत्यादि ॥ (शलाकाङ्गननिर्मितेषु) शलाका मूक्षमवचिका तस्या एव

खनं कञ्चलं तेन लिप्तेन । तदुल्लसत्प्रसन्नोक्तिः (स्वचापमौन्दर्यमदं) निजकामुङ्गा-

दगीयकथनं (मुमोच) तत्याज ॥47॥

अपरा परम्परा-तृतीय सर्ग ।

लज्जा तिरश्चा यदि चेतसि स्यादसशय पर्वतराजपुत्र्या ।
 त केशपाश प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालाप्रियत्व शिथिल चमर्यः ॥48॥
 तज्जेत्यादि ॥ (बालप्रियत्व) प्रियपुच्छत्व न पुनरकरिष्यत् । ता हि वीरह
 नल्पनलाङ्गुलबालविच्छेदकातरा व्याघ्रतायकप्रहारानप्युराजुर्वते न तु शालमद्रम् । यदा
 तु स्वगुणपराजयेऽपि तिर्यञ्चो न लज्जन्ते तदा देवीकेशपाशार्शनेऽपि तासां बालप्रियत्व
 नान्यथा ॥48॥

तृतीयः सर्गः

मनोनवद्वारनिपिद्धवृत्ति हृदि व्यनस्थाप्य समाधिवश्यम् ।

यमक्षर क्षत्रविदो त्रिदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥50॥

मनो नवेत्यादि ॥ अन्यच्च कीदृश तम् । आत्मनि मनसि आत्मान
 परमात्मान क्षेत्रज्ञम् अवलोकयन्त पश्यन्तम् । कै तमित्याह । यमक्षरम् इति ।
 (क्षेत्रविद्) क्षेत्रज्ञा (अक्षरम्) अविनक्षर विदु ऋषयः । च क्षेत्रविद । तदुक्तम्-

‘नैन छिन्दति शस्त्राणि नैन दहति पावक ।

न चैन क्लेदयत्यापो न शोषयति मासत ॥’ भ गी 2-31

क्षेत्र शरार तद् ये विदन्ति ते (क्षेत्रविद) यागिन इत्यथ । उक्त च-
 ‘इद शरार कौतेय क्षनमित्युच्यते बुधै ।’ भ गी 13-1

किं कृत्वा (समाधिवश्य) समाधिराद्यत्त समाधिवर्जाकृत चत् मन चित ह्या
 हृत्कमले (व्यनस्थाप्य) अवस्थाप्य निरुच्य । इत्यादि । कुलकभिदम् ॥50॥

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्र पश्यन्तदूरान्मनसाऽप्यधृष्यम् ।

नालभ्यत्साध्यससन्नहस्त स्रस्त शर चापमपि ररहस्तान् ॥51॥

स्मरस्तथेत्यादि । तत (स्मर) काम तथाभूत एवविधयानां प्राधिरुदमनस्क
 (मनसा) चेतना अपि (अधृष्यम्) अनभिभवनीयम् (अदूरान्) आरात् (पश्यन्)
 विलोकयन् (साध्यससन्नहस्त) साध्यससन्नहस्तत्वात् ग्रहस्तात् स्वकृतात् (स्रस्त)
 पाततमपि शर (चापम्) शरासन अपि (न अलक्षयन्) नागतीत् । साध्यतेन
 मीया सन्नोऽवलाद गत करो यस्य ॥51॥

निर्माणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं सद्युभयतीत्र यपुर्गुणेन ।

अनुप्रयाता धनदेयताभ्यामदृश्यत स्यात्पराजकन्या ॥52॥

निर्माणेत्यादि ॥ अनुशृणु सगीद्वयसहिता । किं कुर्वती । अत्य रमस्व

निर्माणभूयिष्ठ प्रणान्तशाय भगवदर्थनाद् वीर्यं प्रभाव यपुर्गुणेन यपुर्गु
 रूपतायनादिना (सद्युभयती इत्र) उभेयवर्ती च । वीर्यामपि कामाख्यात् ॥52॥

अशोकनिर्भस्मितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥53॥

अशोकेत्यादि ॥ अदृश्यत इत्युक्तम् । तत्र सा कीदृशी । (वसन्तपुष्पाभरणं) वसन्ते पुष्पाणि वसन्तपुष्पाणि तान्येवाभरणमलङ्कारः तत् वहन्ती । कीदृशीम् । (अशोक-निर्भस्मितपद्मरागम्) अशोकाख्येन लोहितेन पुष्पेण निर्भस्मितो न्यक्कृतः पद्मराग मणिर्यत्र पद्मरागमणिस्थाने तत्र न्यासात् । तथा (आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम्) आकृष्टा आहता हेमः सुवर्णस्य कान्तियेन तत् तथाविधं कर्णिकार यत्र । मुक्ताकलापीकृत (सिन्दुवारं) मुक्ताकलापीकृत सिन्दुवार बलधकुसुम यत्र । मौक्तिकसुवर्णपद्मरागाः किलाभरणतया प्रसिद्धाः ॥53॥

आवर्जिता किञ्चिद्व्यस्तनाभ्या वासो वसाना तरणार्करागम् ।

मुजातपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लनेव ॥54॥

आवर्जितेत्यादि ॥ अन्यच्च किम्भूता सा दृश्यत । स्तनाभ्या किञ्चिद्व्यस्तनाभ्या मनायिव आवर्जिता नामिता । तथा (तरणार्करागं) तरणार्कस्य बालसूर्यस्यैव रागोऽरुणिना यस्य तत् कोमुग्ध वासो वसत्र वसाना परिदधती विभ्राणा । अत एवोत्प्रेक्षते । (मुजा तपुष्पस्तवकावनम्रा) मुजातैः परिपूणेः कमुग्लच्छकैरवनम्रानता किशलयसंयुता (संचारिणी) जङ्गमा (लता इव) वल्नेव ॥54॥

अस्ता नितम्बाद्वलम्बाना पुनः पुनः केसरपुष्पकाञ्चीम् ।

न्यासीकृतां स्थानविद्रा स्मरेण द्वितीयमौर्ध्मिमिव कार्मुकस्य ॥55॥

अस्तां नितम्बादित्यादि ॥ अन्यदपि कीदृश्यदृश्यत । गतिवशात् नितम्बात् कटीशिपरत् (स्तस्ताम्) पतिनादके केसरपुष्पकाञ्चीं केसरपुष्पकृता काञ्चीं मेरुला (पुनः पुनः) अमङ्ग (अवलम्ब्यामाना) धारयन्ती मती । उच्येते । (स्थानविद्रा) योग्य-स्थानज्ञेन (स्मरेण) कामेन (कार्मुकस्य) धनुषः समंघिनः (द्वितीयमौर्ध्मिमिव) द्वितीया व्यामिव (न्यासीकृता) निक्षेपीकृता अवलम्ब्यामाना । न्यासो निक्षेपः । स्थानं घेति (श्री) स्थानवित् (तिन) । आ हि वैश्वस्यमुक्त्वताम्याधिर्भाषैस्तादृशास्य निक्षेपस्य पर स्थानम् ॥55॥

सुगन्धिनिःश्यामविदूढतृष्णं विन्वाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।

प्रतिभ्रणं संभ्रमलोलदृष्टिलेन्प्रतिभ्रन्नेन निधारयन्ती ॥56॥

सुगन्धीत्यादि । तथा (विन्वाधरासन्नचरं) विन्वाधरोऽधरो विन्वाधरासन्नचरं प्रसारकन्नचरो निकटो भ्रमन् यः भ्रमरो विन्वाधरासन्नचरः स च द्विरेफ इव तम् (द्विरेफो) (लीलागिरन्देन) श्लोथानखितेन (प्रतिभ्रणं) सुदुर्मुहः (निधारयन्ती) वारयन्ती

अपरा परम्परा-चतुर्थीय मर्ग ।

उत्सारयन्ती । यत् (सुगन्धिनि श्वासप्रिवृद्धतृष्ण) कमलवत् सुरभिनि द्वासाविद्वद्ध
गाद्वचम् । अत एवाऽसौ (सभ्रमलोलहृष्टि) सम्भ्रमेण लोका कम्प्रा दृष्टिर्यस्या सा
भयत्रल्लोचोचना । तदेतेन रूपवर्णनेन सवननप्रोग्यत्व देव्या र्शितम् । कुलकम् ॥26॥

ता वीक्ष्य सर्वावयवानयथा स्तेरपि हीपदमादधानाम् ।

जितेन्द्रिये गृह्णिनि पुष्पकेतु रग्नर्यसिद्धि पुनराशंस ॥ 57 ॥

ता वीक्ष्येत्यादि ॥ ता एषभिषा भगवतो (जी-य) दृष्ट्वा (पुष्पकेतु) स्मर
(जितेन्द्रिये) निगृह्णानेन्द्रिये गृह्णिनि शू-यवियये (स्वकर्मसिद्धि) स्वव्यापारनिष्पत्ति
(आशंस) सम्भायामास । अस्या निकटस्याया निदिचतमभिमवितु मया शक्त्योऽय
मिति । कीदृशा ताम् । (सर्वावयवानयथा) सवध्वयवध्वनवधामनिन्धा, अशेषाद्ग
मुन्दरीम् । अत एव स्तेरपि कामकान्ताया अपि (हीपद) हिय पद लज्जास्थान
(आदधाना) उत्पादयतीम् । अस्या स्थिताया कीदृशो मम रूपाभिमान इति
रत्नापदम् ॥57॥

भविष्यत पत्युरुमा च शम्भो समाससाद् प्रतिहारभूमिम् ।

योगात्स चान्त परमात्मसङ्गं दृष्ट्वा चिर ज्योतिरुपाराम ॥58॥

भविष्यत इत्यादि । (भविष्यत) भाविन (पत्यु) कान्तस्य शम्भो
प्रतिहारभूमि द्वारस्थान (उमा) पार्वती च (समाससाद्) प्राप । स च रुद्र योगान्
समाधेश्चिन्तित्तिनिरोधात् (उपाराम) विरतोऽभूत् । द्वौ चकारो तुल्यकाल गमयत् ।
तेन यदेवोमा द्वारस्थानमासादितवती तदेव देवोऽपि योगानिदृत् । किं कृत्वा ।
(परमात्मसङ्गं) परमात्माभिधान ज्योति चानप्रकाश भास्वरूप आम्बतर (चिर)
दीर्घकाल दृष्ट्या उपलभ्य (उपाराम) ॥58॥

ततो भुजङ्गाधिपते फणाभिध क्यञ्चिद्भूतभूमिभागम् ।

शनै कृतप्राणविमुक्तिरीश पर्यङ्कवन्ध निविड विभेद ॥56॥

ततो भुजङ्गेत्यादि । तत भगवान् इश निविड दृढ पर्यङ्कवन्ध आसन
विशेषरचना विभेद शिथिलीचकार । कीदृशम् । भगवतोऽतिगुरुत्वात् (भुजङ्गाधिपते
फणाभि) शपयन् (अध) अधस्तात् (क्यञ्चित्) कञ्चेण (धृतभूमिभागम्) उद्वो
भूषदेशो यस्मिन् त तथोक्तम् । भगवान् कीदृश । शनै शने स्वर न तु सहसा
(कृतप्राणविमुक्ति) कृत प्राणस्या चैतवयिजिमिनि परित्यागो येन स । योगादुपरता
हि मन्दमन्दो वाशुविमोच्य इति योगिणमाचार ॥59॥

तस्मै शशस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलरुतामुपेताम् ।

प्रवेशयाम्मास च भर्तुरेना भूशेषमात्रानुमतप्रवशाम् ॥60॥

तस्मै शशसेत्यादि ॥ तत तस्मै भगवते (शुश्रूषया) परित्यर्षया सेषया हृत्ना
(शैलरुताम्) पार्वतीम् (उपेता) प्राप्ता नन्दी (प्रणिपत्य) प्रणाम विषाय (शशस)

अवधीत् । (एनां च भर्तुः भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशा) भ्रूलताचलनमात्रेणानुज्ञात्प्रवेशा
प्रवेशयामास । भर्तृवकाद्यमदौक्यवित्यर्थः ॥60॥

तस्याः सर्वाभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।

व्यकीर्यत इत्यन्वकपादमूले पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥७०॥

तस्याः सर्वाभ्यामित्यादि ॥ तस्याः सर्वाभ्यां आलीभ्या वनदेवताभ्या (प्रणि
पातपूर्वं) (इत्यन्वकपादमूले) हरपादमूले (पल्लवभङ्गभिन्नः) किशलयत्तण्डमिभ्र
पुष्पोच्चयः कुसुमराशि व्यकीर्यत पुष्पाञ्जलिर्विकीर्णो विहितः । शिशिरात्ययस्य
वसन्तस्य स्वहस्तलूनः स्वकरोपचितस्ताभ्या विन्द्यस्तः । वसन्तः किल तदानीं देवं
सेधितुमायात । आराध्यतश्चरणमूले हस्तन्यस्तस्योचितत्वात्, एवमुत्प्रेक्षा । पादमूले
पादममोपेऽन्तिरे च । उच्चय शब्दः कवीना प्रमादज्ञः । हस्तादाने चेरस्तेषु (पा० सू०
3-3-40) इति वच् । अचो बाधितत्वात् । भायानयने बुध्यानयनमित्युच्चितानि
पुष्पाणि व्यकीर्यत इत्यमरर्थः । मज्यत इति भङ्गः तण्डः विशेषतो भिन्नः । प्रणिपात
पूर्वो यत्र तत् प्रणिपातात्पूर्वम् (वा) प्रणिपातपूर्वम् ॥61॥

5. अपरा परम्परा-अष्टमः सर्ग ।

In one of the MSS the text of the commentary on the eighth canto is found totally different. Some examples are given here to give an idea how someone has tried to complete the missing text in his own manner. In a MS the commentary of the eighth canto runs with किं इत्या, वेन, कथंभूतम् etc. This certainly does not belong to Vallabha-deva's pen. Hence its examples are even not noted. All these prove beyond doubt that the commentry on the eighth canto remained unfinished and many persons tried to complete it but in the most unsatisfactory manner.

- (1) विवाहान्तरमभिगापसंग्रहात् कंदर्पदोहदरमणीना तामभूत् । वन्य । भाववच
साधनं च भावमाप्यसौ तपोः परिग्रहात् कामस्य दोहदानन्तर मनोह
रत्तन् ॥ (1)
- (2) तदेवं तदेव तथा पार्कथा शुद्धशिणीकृतम् । गुणैः हरस्य अदक्षिणा दक्षिणा कृतं
दक्षिणीकृतम् । कीदृशम् । यत्तन् सुवतिनैपुण्यं रतं तथा पार्कथा विहित
अम्बसिद्धम् । कथंभूतया तथा । प्रसन्नया श्रावयत्या । किं शिष्यता प्राप्तम् ।
कस्य । महेशस्य । क्व । एकान्तं । कंदृशस्य । नंकरस्य । निधुनं सुवदुता
दिशनीत्येवंशीलः स तस्य ॥ (17)

- (3) जगद्गुरु. हर' एकपिगलगिरौ कैलासपर्वते विरादा निर्मला शशिप्रभा । निविशेषा उपभुजो । कीदृशो । हरः कण्ठे गले सक्तं लग्नं मदनीर्वासयोः (१) वदनस्य सः । क्या । तथा । कथंभूतया । रावणस्य ध्वनिस्तेन भीता सा तथा । ॥24॥
- (4) हे दीर्घिन्ने एतदन्धतमस दिक् आशासु निरङ्कुश यथा स्यात् तथा । एव विवृम्भिते उल्लसति सति सुमेधया तेजनि व्यवसिते सति । कीदृशी । तेजति यामिनी च दिवसश्च यामिनीदिवसौ तयोः सन्धिर्संभव उत्पतिर्यस्य तत् ॥55॥
- (5) तन तस्मिन् मणिशिलाग्रहे शंभोः ऋजूना जतंक्वर्णा अगतम् जगाम । कथं ऋजूना जतम् । समे समान दिवसनिशीथौ रात्रि यत्र तत् समोधिघतेति (१) सगिनस्तस्य प्रियायुक्तस्य । पुनः कथंभूता नाम सहाश्रेण वर्तते इति साप्रं साधिकं ऋजूना जतम् । तेव एकनिशेन । यथा कस्यचित् पुरुषस्य एका निशा रात्रिः याति । अन्यद्वच हरः क एव । एतन्न इय । यथा समुद्रान्तर्गतो मध्यगतो यः वट्वाग्निः न समुद्रस्य जलेषु विपयेषु च्छिन्नतृणो (न) भवति तद्वत् समुद्रान्तर्गतो ज्वलनो वाडवान्तो जलानामोषे प्रवाहं यथा च्छिन्नतृणो न भवति इति भद्रम् ॥92॥ इति श्रीमदानन्ददेवारमञ्जकल्पमदेवविद्यिताया रुमारसम्भवविद्वहौ अष्टम सर्गः ॥8॥

6. पाणिनिमुद्राणां सूचिका

(1) अकर्मकाच्च ।	(पा०मू० 1-3-45) 2-31
(2) अन्वेः पूजायाम् ।	(पा०मू० 7-2-53) 1-34 पाटी.
(3) अत एकहल्प्रथ्येऽनादेशादेशेर्लिटि ।	(पा०मू० 6-4-120) 1-18
(4) अनहनवे चः ।	(पा०मू० 1-3-44) 2-31
(5) अर्धं नपुंसकम् ।	(पा०मू० 2-2-2) 7-228
(6) अविस्तृत्तृत्तन्निभ्य ईः ।	(उ० 438) 1-45
(7) अपद्वधाशि...अच्युनरापराद् ।	(पा०मू० 5-4-7) 4-10
(8) अशिवादिभ्य इनौनौ ।	(उ० 172) 1-2
(9) अस्मात्तामोघाजो विनिः ।	(पा०मू० 5-2-121) 5-6
(10) अस्य च्यौ ।	(पा०मू० 7-4-32) 4-13
(11) आङ् मर्यादाभिविध्योः ।	(पा०मू० 2-113) 1-5
(12) इष्टस्य षिट् न ।	(पा०मू० 6-4-156)
(13) ईयद्दुःसुप्तु.....।	(3-3-126) 6-51
(14) उणादयो बहुलम् ।	(पा०मू० 3-3-1) 4-16
(15) उदितो वा ।	(पा०मू० 7-2-56) 3-3
(16) उन्मर्गात् ऋति चातो ।	(पा०मू० 6-1-61) 1-11

- (17) उवाच । (पा० सू० 1-3-84) अ० प० 3-58
- (18) उवाचमः स्वकर्णे । (पा० सू० 1-3-56) 1-18
- (19) ऋक्पुराभूःपयामानक्षे । (पा० सू० 5-4-74) 1-76
- (20) एरनेकाचांऽम योगपूर्वस्य । (पा० सू० 6-4-82) 2-51
- (21) ओजःसहोऽम्मसा वर्तत । (पा० सू० 4-4-27) 5-61
- (22) कर्णललाटात् वनलङ्कारे । (पा० सू० 4-3-65) 5-55
- (23) कण्ठवादिभ्यो यक् । (पा० सू० 3-1-27) 3-46
- (24) वृक्मि । (पा० सू० 8-3-46) 2-56
- (25) कृत्यलुटो बहुलम् । (पा० सू० 3-3-113) 4-44, 6-86
- (26) कपो रो लः । (पा० सू० 8-2-18) 7-12
- (27) कस्य च वर्तमान । (पा० सू० 2-3-66) 1-58
- (28) गदमद .. । (पा० सू० 3-1-100) 7-82
- (29) जातिरप्राणिनाम् । (पा० सू० 2-4-6) 5-33
- (30) ज्ञाधुस्मृदशा सनः । (पा० सू० 1-3-57) 1-56
- (31) (ह्रस्वात्तावौ) तद्धिते परवम् । (पा० सू० 8-3-101) 2-17
- (32) तसौ मत्यर्थे । (पा० सू० 1-4-19) 5-6
- (33) तिस्रोऽन्यतरस्याम् । (पा० सू० 8-3-42) 1-14
- (34) त्रेर्मन्त्रित्वम् । (पा० सू० 4-4-20) अ० प० 1-24
- (35) द्वितीयादीस्त्वेन । (पा० सू० 2-4-34) 2-38
- (36) धनुषश्च । (पा० सू० 5-4-132) 5-54
- (37) धर्मपश्र्थंन्यायादनपेते । (पा० सू० 4-4-92) 2-3
- (38) धातुमन्त्र्ये प्रत्ययाः । (पा० सू० 3-4-1) 2-51
- (39) नमस्पुरसोर्गत्योः । (पा० सू० 8-3-40) 2-52
- (40) नहो घः । (पा० सू० 8-2-34) 1-55
- (41) नाञ्चैः पञ्चाषान् । (पा० सू० 6-4-30) अ० प० 1-34
- (42) निर्वाणोऽवाते । (पा० सू० 8-2-50) 2-32, अ० प० 2-52
- (43) नुगतोऽनुनाभिकान्तस्य । (पा० सू० 7-4-85) 6-58
- (44) पञ्चानामादि आहो वृत् । (पा० सू० 3-4-84) 2-31
- (45) पदाभ्यां च । (पा० सू० 5-4-25) 1-56, 7-72
- (46) पादादिभ्यो यक् । (पा० सू० 4-2-49) 7-57
- (47) पुमा च्चिना । (पा० सू० 1-2-67) 8 32
- (48) पुरोऽध्यम् । (पा० सू० 1-4-67) 2-52
- (49) प्रतिवतादिभ्यः पञ्च । (पा० सू० 4-4-99) 2-57
- (50) प्रजाह्वया ध्रुवः । (पा० सू० 1-4-40) 2-56
- (51) प्रिराभियर..... । (पा० सू० 6-4-157) 8-76

पाणिनिसूत्राणां सूचिका

- (52) प्रोषाम्या समर्थाभ्याम् । (पा० सू० 1-3-42) 3-2
 (53) बहुलोपो भू च बहोः । (पा० सू० 6-4-154) अ० पा० 2-52
 (54) भृनामित् । (पा० सू० 7-4-76) 5-15
 (55) मन्थौदन..... । (पा० सू० 6-2-60) 5-24
 (56) मयूरव्यसकादयस्त्व । (पा० सू० 2-1-72) 1-14
 (57) मृजैर्बुद्धिः । (पा० सू० 7-2-114) 1-60
 (58) युग्मदस्मटो । (पा० सू० 8-1-20) 4-37
 (59) राजाहःसदिभ्यष्टच् । (पा० सू० 5-4-91) 1-1, अ० पा० 1-10
 (60) रुच्यर्थाना प्रीयमाणः (पा० सू० (1-4-33) 8-16
 (61) रुदादिभ्यः सार्वधातुने । (पा० सू० 7-2-76) 4-15
 (62) ल्यपि लघुपूर्वात् । (पा० सू० 6-4-56) 7-27
 (63) वर्णे वर्णेन । (पा० सू० 2-1-69) 3-36
 (64) विभाषा ग्रहः । (पा० सू० 3-1-143) 3-7
 (65) विभाषा सपूर्वस्य । (पा० सू० 4-1-34) 4-40
 (66) व्याहृतिभ्यो रमः । (पा० सू० 1-3-83) अ० पा० 3-85
 (67) व्रजपञ्चोर्भावे क्यप् । (पा० सू० 3-3-98) 6-6
 (68) घातादिभ्यो यः । (पा० सू० 5-3-103) 4-35
 (69) शेषे । (पा० सू० 4-2-92) 8-58
 (70) सत्सूत्रिप... । (पा० सू० 3-2-61) 2-51
 (71) सन्दिदोर्जेः । (पा० सू० 7-3-57) 2-53
 (72) सभाषा यः । (पा० सू० 4-4-105) 7-29
 (73) समवमविभ्यः स्थः । (पा० सू० 1-3-22) 3-42
 (74) सायं चिरं..... । (पा० सू० 4-3-23) 4-46
 (75) सिकतासर्षराम्या च । (पा० सू० 5-1-104) अ० पा० 1-28
 (76) सुपञ्चोर्ङानिप् । (पा० सू० 3-2-103) 2-46
 (77) संख्याया अवयवे तस्य । (पा० सू० 5-2-42) 2-17
 (78) स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनान् । (पा० सू० 4-1-54) 1-60
 (79) हन्निद्यसन् . . . । (पा० सू० 6-1-13) 5-27
 (80) हस्तादाने चेहस्तेये । (पा० सू० 3-3-40) 5-61

कुमारसंभवश्लोकानामनुक्रमणी

	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो
अ			अधोपनिन्द्ये	3	65
अकिञ्चन सन्	5	77	अयोरुदेयात्	3	11
अरत्तण्डित प्रेम	7	28	अधोपधीनाम्	7	1
अगृहमद्भाव	5	62	अद्यप्रभृति भूताना	6	56
अह्लाद्यया	7	5	अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि	5	86
अङ्गुलिभिरिव	8	63	अध प्रस्थापित	6	7
अच्छिन्नामल	6	69	अध्यापितस्यो	3	6
अणिमादिगुण	6	75	अनन्तरत्नप्रभन	1	3
अत आहर्तुं	6	28	अनन्यभाजम्	3	63
अतन्द्रिता सा	5	14	अनर्घ्यमर्घ्येण	1	58
अतोऽत्र किञ्चिन्	5	40	अनन धर्म	5	68
अथ ते मुनय	6	15	अनेन सम्बन्ध	7	68
अथ ते मुनयो	6	47	अयोन्वमुत्पीड	1	40
अथ तै परि	3	25	अपमेधोदयम्	6	54
अथ मदनवधू	4	46	अपि क्रियाधम्	5	33
अथ मोहवरायणा	4	1	अपि त्वदाव	5	34
अण मौल्लिगतस्य	6	25	अपि प्रसन्नम्	5	35
अथ वा सुमह	6	24	अप्यवसनि	8	6
अथ त्रिभुषाणा	7	94	अभिलाषनुटी	4	41
अथ विश्वात्मने	6	1	अभ्युन्नता	1	33
अथ सर्वस्य	2	3	अमी च कथ	2	24
अण सललित	2	64	अमी हि वीर्य	3	15
अथ सा पुन	5	4	अमुना ननु	4	29
अथाऽग्रहस्ते	5	63	अमुनैव कपायित	4	34
अथाङ्गिर	6	65	अयाचितारम्	1	52
अथाङ्गुलिभ्या	7	32	अयाचितोपस्थित	5	22
अथाऽङ्गिनायाद	5	30	अयि जीवितनाथ	4	3
अथाऽनुस्मा	5	7	अयि सम्प्रति	4	28
अथाऽबमानेन	1	21	अयुत्तरूप किमत	5	69
अथाह वर्णी	5	65	अरण्यरीजाङ्गणि	5	15
अथेन्द्रियभोम	3	69	अर्धाचिता सत्वर	7	61

	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो.
अल विनादेन	5	82	आलोचनान्तम्	7	84
अलकामतिराहोत्र	6	37	आवर्जितजटा	2	26
अरुम्यशोका	5	44	आवर्जिता निखिदिव	3	54
अस्त्रिङ्कित	4	15	आविशद्भिः	8	38
असगम्य कथीकृतं	4	13	आदांसता	3	14
असचित्तमलिपुष्या	1	60	आसक्तनाहु	6	8
असधानपरे चकार	4	2	आसक्तसुक्रा	7	15
असस्तुनिर्ऋष	5	66			
अश्रुष्टिस रम्य	3	48	इच्छाविभूत्योः	7	29
अवेनि ते	3	13	इतः स दैत्य	2	55
अवैमि पूत	6	57	इति चाऽपि	4	37
अवैमि सौभाग्य	5	49	इति चाह स	4	43
अशोकनिर्भ	3	53	इति च्चैनमुवाच	4	27
असम्भदस्तस्य	5	80	इति तेभ्यः	2	16
असम्भूतं मण्डन	1	31	इति देहविपु	4	39
असम्मतः कः	3	5	इति द्विजाती	5	74
असह्यहुंकार	5	54	इति ध्रुवेच्छा	5	5
अमृत सद्य	3	26	इति प्रविश्या	5	51
अमृत सा नाग	1	20	इति व्याहृत्य	2	62
अस्तोदु. स्तूय	6	83	इतो ममिष्याम्य	5	83
अस्त्युत्तरस्था	1	1	इत्य रते	5	45
अस्मिन् सुराणा	3	19	इत्य विधितेन	7	86
अहमेत्यपतंग	4	20	इत्यमाराध्य	2	40
अहो स्थिरः	5	47	इत्यद्भुतेक	7	36
			इत्यभीममनु	8	28
आ			इत्यूर्चिवान्	6	64
आज्ञाप्य	3	3	इत्यौपधिप्रस्थ	7	69
आरमानमात्मना	2	10	इदमनोचरम्	6	87
आरमानमालोक्य	7	22	इयं च तेऽन्या	5	70
आप्टुनास्तीर	6	5	इयं महेन्द्र	5	53
आमेत्सलं संचर	1	5	इयेष सा	5	2
आर्द्रनेसर	8	76			
आर्याप्यरुधती	6	32	इष्टितायं	6	90
आलोक्यमार्गम्	7	57	इश्वरोऽपि	8	50

	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो.
			एवं चादिनि	6	84
			एवमालि	8	5
			एवमिन्द्रिय	8	20
			एव तारमुनि	8	73
			एव वृक्षशिरसे	8	36
			एहि शर्वापणे	6	88
उच्चैरुच्चैःश्रवा	2	47			
उत्तरगित	8	35			
उत्पाटय मेरु	2	43			
उद्घातः प्रणवो	2	12			
उद्देवयत्यङ्गुलि	1	11			
उन्नताचनत	8	69			
उन्नतेन	6	30			
उन्नतेषु	8	66			
उन्मीलितम्	1	32			
उपयन्नमिदम्	6	66			
उपमानमभृद्	4	5			
उपात्तप्रणे	5	56			
उपाददे	7	41			
उपासितु	3	58			
उभे एव शमे	2	60			
उमाऽपि नीला	3	62			
उमारूपेण	2	59			
उमा वधुः	6	82			
उमास्तनोद्भेद	7	24			
उवाच चैनम्	5	75			
			क		
			कण्टस्थ तस्याः	1	42
			कदाचिदासन्न	5	6
			कपोलनेनान्त	3	49
			कपोलकण्ठः	1	9
			कम्पेन मूर्ध्नः	7	46
			कवासि कमिल	3	8
			कर्णापिनो	7	17
			कर्तुं च यो	6	61
			कल्पवृक्ष	8	68
			कल्पितान्योन्य	6	76
			काटिन्यम्	6	73
			कामस्तु बाणा	3	64
			कामेकपत्नी	3	7
			कालक्रमेण	1	19
			किं येन सञ्जति	6	23
			किं चायमरि	2	21
			किञ्चिद्व्रक्ष्य	3	47
			किमित्यपास्या	5	44
			किमिदं द्युति	2	11
			निचभिरम्	5	50
			कुमेरुशम्भु	3	25
			कुवेरस्य	2	22
			कुले प्रसूतिः	5	41
			कुमुमायुधमति	4	40
			कुमुमास्तरणे	4	35
			कृतवानसि	4	7
ऊर्ध्वमूलनय	8	77			
			ऊ		
शङ्कुता नयत.	4	23			
			ए		
एनेव सत्या	7	4			
एकैव गूर्तिः	7	44			
एतदुक्तस्मित	8	70			
एतावता	1	37			
एतान्दुक्तया	6	89			
एते वयम्	6	63			
एवं यदात्थ	2	31			
एवं वाच्यः	6	31			

	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो.
कृताऽभिपेक्षा	5	16			
कृष्टोपचारा	7	88	ज	2	9
केनाऽभ्यसूया	3	4		6	58
केवलं प्रिय	8	84		2	49
कैनेन शयिते	8	3		7	60
कियता कथं	4	22		6	39
क्रोधं प्रभो	3	72		2	38
क्लमं ययौ	5	19	त		
क्लिष्टचन्द्र	8	83	तं देशमारोपित	3	35
क्य नु ते हृदयदम	4	24	त मातङ्गो	7	38
क्य नु मा त्वद	4	6	त यथात्म	8	16
क्षीरोदवेलेन	7	26	त लोकपालाः	7	45
			त बोध्य	5	85
			तद. परं	6	35
गं प्रमुत्त	8	43	ततो गणैः	7	40
ये श्वेल्यामी	7	49	ततो भुजङ्गा	3	59
			ततो मन्दा	2	29
गगनाद्वतीर्य	6	49	ततोऽवनीर्य	7	70
गङ्गान्नोतः	6	38	तत्कृतानुग्रहा	2	39
गणा नमेरु	1	55	तत्क्षणं विपरि	8	79
गण एव न ते	4	30	तप्रयत्नोपधि	6	33
गामघास्यत्	6	68	तत्र काञ्चन	8	29
गीतान्तरेषु	3	38	तत्र निश्चिन्त्य	2	63
गुरु प्रगल्भेऽपि	1	51	तत्र येनासन	6	53
शुरोर्नियोगाच्च	3	17	तत्र हंसधवल	8	82
गोप्तारं सुस्सेतान्ना	2	52	तत्रग्निमाधाय	1	57
			तत्रेश्वरो	7	72
			तथापि तत्तं	5	21
धूर्णमाननयनं	8	80	तथाऽपि ताव	6	62
			तथा समर्थं	5	1
चतुष्कपुष्प	5	68	तथेति शेषा	3	22
चन्द्रं गता	1	43	तद्वत्सं सर्ग	5	79
चन्द्रपादजनित	8	67	तदनु ज्वलनं	4	36
चुम्बनादलक	8	19	तदायमर्गकार्य	6	74
चुम्बनेष्व	8	18	तदाप्रभृत्युन्मदना	5	55
चूताकुंरास्वाद्	3	32			

	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो.
तदिच्छाम	2	51	तस्मिन्सुरा	3	19
तदिदं त्रिप्रता	4	32	तस्मै जयागोः	7	47
तदिदं परिरक्ष	4	44	तस्मै शशंस	3	60
तदीयास्तोयदेष्य	2	50	तस्मै हिमाद्रेः	3	16
तदीपदाद्रांग्ण	7	81	तस्य ज्यतु	8	25
तद्गच्छ मिद्वये	3	18	तस्याः करं	7	76
तद्गौरवान्	7	31	तस्याः प्रविष्टा	1	38
तद्दर्शान्	6	18	तस्याः शलाका	1	47
तद्भूतं प्रस्ता.	2	28	तस्याः सखीभ्या	3	61
तं देशमारो	3	35	तस्याः सुज्यतो	7	20
तन्मातरम्	6	92	तस्यात्मा	2	61
तन्मुहुर्तम्	8	48	तस्यानुमेने	7	93
तप परामर्श	3	71	तस्योपकण्ठे	7	51
तपस्विनः	3	34	तस्योपायन	2	37
तमन्वगिन्द्र	7	71	तानर्घ्यान्	6	50
तमन्वगच्छन्	7	43	ता नारदः	1	50
तमर्थमिष भारत्या	6	79	ता पार्वतो	1	26
तन्वैश्यं सुराद	4	26	ता पुलोमतनया	8	27
तमातिथ्यां	5	31	ता प्रणामादर	6	91
तमाशु विघ्नम्	3	74	ता प्राङ्मुखीं	7	13
तमृद्धिमद्	7	52	ता लोभ्रकल्बेन	7	9
तमेकदृश्यं	7	64	ता किल्बिजत	8	81
तया दुहिता	1	24	ता वीक्ष्य	3	57
तया विद्वदा	7	74	ता ह समाला	1	30
तया श्याहता	6	2	तागौरव	6	12
तयो समापत्तिपु	7	75	तामचिताभ्यः	7	27
नव प्रसादात्	3	10	तामस्मदर्धे	6	29
तस्मात्प्रदेशान्	7	12	तामिमां तिमिर	8	53
तस्मिन्नुपाया.	2	48	तावत्पताका	7	63
तस्मिन्मथोन	3	1	तावद्भवत्यारि	7	30
तस्मिन् मुहूर्ते	7	56	तासां च	7	39
तस्मिन्वने	3	24	तासां मुरी.	7	62
तस्मिन्विप्रप्रता.	2	1	तिर्यग्ध्वं	6	71
तस्मिन् संशमिना	6	34	तियुभिः	2	6

सर्ग श्लो

सर्ग श्लो

रुद्धनिर्गमन 8 60

निरत्यनीकार 5 76

रत्नविभक्त 7 18

निनुषेरति 4 19

रोमोद्गम 7 77

निभृपगो 5 78

ल

निमुच्य 5 8

लग्नद्विरेफ 7 16

निरोधिसत्त्व 5 17

लग्नद्विरेफाङ्गन 3 30

निलचन 7 59

लज्जा तिरश्चा 1 48

बिभक्षता 5 81

लताग्रहद्वार 3 41

निमुष्वती 3 68

लक्ष्मप्रतिष्ठा 2 27

निश्चावलु 7 48

लाक्ष्मणविक्षेप 1 13

निसपरागात् 5 11

लोहितार्क 8 75

वाप्यते 2 42

वत्त तेनदमेन 2 56

व

वृत्तानुपूर्वे 1 35

वचस्यसहिते 2 53

वैवाहिकाम् 6 93

वधू द्विज 7 83

वेनाहिके 7 2

वधूर्विधाना 7 87

व्यावृत्तगति 2 35

वनेचराणा 1 10

व्याहृता 8 2

वपुर्विल्लाध 5 72

श

वर्गावुभौ 7 53

शस्यमद्गुलि 8 72

वर्णप्रकर्षे 3 28

शक्त्यमापधि 8 62

वाकराणि 8 13

शङ्खान्तर 7 33

विभीर्णगतपि 5 37

शशिना सह 4 33

विदित वो 6 26

शिततरासक 6 40

विधिना इत 4 31

शिरसा प्रणि 4 17

विधिप्रयुक्त 6 52

शिरीषपुण्या 1 41

विधिप्रयुक्ता 5 32

शिलाशया 5 25

विन्यस्त 7 10

	सर्ग	श्लो.		सर्ग	श्लो.
शिष्यताम्	8	17	समदिवन	8	91
शुचीं चतुर्णां	5	20	समाधयेन	3	23
शुद्धनाविल	8	57	स मानसीं	1	18
शूलिनः कर	8	7	सम्पत्स्यते	2	54
शैलः सम्पूर्ण	6	85	सर्गशेष	6	9
शीलत्वगा	3	75	सर्वं तमे	3	12
शुताप्सरोगीति	3	40	सर्वाभिः	2	34
			सर्वोपमाद्रथ्य	1	49
स			ग वासवेना	3	2
सद्युगे	2	57	स व्यबुध्यत	8	85
स वृत्तिवासा	1	54	तस्यजे	8	14
सखी तदीया	5	52	स हि देवः	2	58
स गोपति	7	37	साधाद् द्यो	6	22
स तयेति	6	3	सा गौरसिद्धार्ग	7	7
स ते दुहितर	6	78	सान्ध्वमस्त	8	54
सत्यमर्काञ्च	6	19	सा भूभराणा	1	22
स दक्षिणापाद्	3	70	सा मङ्गल	7	11
स देवदारु	3	44	सामभिः मह	8	41
सद्यः प्रयाल	3	27	सा राजहंसैः	1	34
स द्विनेत्रम्	2	30	सा त्यजधूमा	7	81
सन्तानकवक	6	46	सा सम्भवद्भिः	7	21
सन्तानकाकीर्ण	7	3	सिंहनेत्रर	8	46
सन्ध्यापत्र	8	44	सोकरव्यतिकरं	8	31
स्यदि मुकुलि	3	76	सुतन्त्रिनिधाम	3	56
सप्तपिहस्ता	1	16	सुराः समस्य	3	20
स प्रजागर	8	88	सोऽनुमान्य	8	21
स घाघट	7	50	सोऽयमानत	8	42
स त्रियामुग	8	90	सोऽर्ग वृष्ण	6	27
स श्रीभियेगाद्	7	55	संभुंल	2	1

	गर्गं २७		गर्गं २७
स्थानम् आदर	8 33		
स्थान त्वा	7 65		
स्थान त्वा	6 67	हस्तु किञ्चित्	3 67
मिथता गण	5 24	हरिलोका	4 14
रनरुसि हम्प	4 8	हायगुचित	8 15
स्नरस्लाश	3 51	हिमल्यना	3 33
गम्ला इत	3 55	द्वय	4 9
स्वज्ञायिमा	2 8	हमलानरम	8 26
स्वय विरीण	5 28	हीमानभूद्	7 54
स्वरण तस्या	1 45		
रवागत	2 18		
